

Шукур Холмирзаев

ҚИՁҚУПҚ

Шукур Холмирзаев

ЌИЛ КЎПРИК

Роман

Тошкент

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

1984

Ўз2
X—72

Холмирзаев, Шукур.

Қил кўприк: Роман.— Т.: Адабиёт ва санъат
нашриёти, 1984.— 384 б.

Бухоро халқ миллий озодлиқ инқилоби жараёнлари, уни ҳара-
катга келтирувчи кучлар ва бу инқилобнинг душманларию улар ор-
қасида турган ёвуз кучлар ҳали адабиётимизда етарли даражада
ўз аксини топгани йўқ.

Ёзувчи Шукур Холмирзаевнинг романи ана шу мавзуга бағишла-
нади.

Холмирзаев, Шукур. Жизнь на волоске: Роман.

X 4702570200—42 Рез. 84
M 352 (04)—84

Ўз2

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984 й.

Эл негиб топгай мениким,
Мен ўзимни топмасам.

Назод

1

Қурбон эғнидаги шинели этаклари очилганча, бағрига урилаётган совуққина шамолдан жунжикиб кетаётганини ўзидан ҳам «яшириб», лойи чиқиб ётган сўқмоқдан келарди. Сўқмоқдаги туёқ ва пойабзал изларида пайдо бўлган кўлмаклар яна муз боғлай бошлаган. Унгу сўлда ястанган йўнғичқапоянинг у ер-бу ери юпқа ях остидан яшилланиб кўринар, адоқдаги шипшийдам олхўризор шилдираб — «уйғонаётгандек» туюларди. Осмонда булутлар оз, паға-паға, қучоқ-қучоқ. Қурбон чуқур-чуқур нафас олар, қўрғонга Олимжон Арслонов чақиргани (хабарчи йигит ҳали келиб айтиб кетгани) хаёлидан аримай, Арслоновки чақирипти, де-

Ҳамиша инқилобий кўтарилишлар даврини қаламга олиш ёзувчи учун мароқли бўлади. Чунки бу даврда Инсонда шахс сифатида илгари кўрилмаган, «уйқудаги» жиҳатлар ҳам «уйғонади». Иккиламчи, бундай озодлик инқилоблари даврида энг Инсоний ғоялар байроқ қилиб кўтариладикки, ҳар қандай виждонли адиб ўзи, табиий, ўша байроқ, остида ҳаракат қилгани учун ўша давр ҳақида асар ёзиш, ўша давр одамларини (имкон даражасида) тасвирлаш билан улар жамисига ўз муносабатини билдиради.

Балки ана шу табиий эҳтиёж тақозосида асримизда юз берган кўпгина миллий озодлик инқилоблари (Вьетнам, Куба, Ангола, Никарагуа, Афғонистондаги инқилоблар) аввалида алифбенинг «а» ҳарфидек турган Бухоро миллий озодлик инқилобига беихтиёр қизиқар эдим. Бу қизиқишнинг тағин оддий бир сабаби бор: ўша пўр-танали воқеалар кечган жойларда эсимни таниганман, ўша воқеалар болаликдан менга азият «эртактлар» бўлиб қолган эди.

Қисқаси, эҳтиёжга меҳнат ҳам қўшилди: ушбу асар майдонга келди.

Агар ўша даврнинг «очилмаган саҳифалари»дан бир нечасини оча олган бўлсам, ўзимни бахтиёр санайман. Бироқ, албатта, ўша саҳифаларда ҳам, умуман, ўша инқилоб ғояларини байроқ этган шахсларнинг (айримларини), табиий душман тараф раҳнамоларнинг (айримларининг) ҳам моҳиятини очиш мақсадим бўлди.

Албатта, бадият қонуни бўйича иш кўрдим. Шунинг учун «тарихий асар» эмас, балки «бадий асар» ёздим: «Бадий асар — ўзича бир оламдир».

Муаллиф

мак, муҳим бир гап чиққанини туйиб турса-да, бу ажиб «қишки баҳор» ҳавоси унинг баҳридилини очиб, кўз илғамас ёиларга чорлаётганини бутун вужуди билан ҳис қилар, ўзинча кулимсираб, еру, осмону булутларга қарар, кирза этиги остида эзилаётган муз парчаларининг гижирлаши ҳам унга ажиб бир мусиқадай эшитилар эди.

У: «Яшаш қандай соз! Эртанги кун қандай яхши бўлади!» деб ўйлади. Сўнг дарҳол, бу гапларни кўп тўқроқлагани ва «эртанги кун»ни аниқ тасаввур этолмагани учун бу уйдан кечиб, фикрини чалғитишни ислади: рўпарада — бир ярим одам бўйи кўтарилиб турган деворга, ундан очилган кемтикка қаради. «Ҳовлида ким бор экан?» — деди. Кейин, назарида, Рамазонбой ҳозир дарвозадан кираётгандек бўлди. Қурбон кемтикдан ўтганда, уни ўша олача чопон ва печи осилган кўк саллада кўрадигандек туюлди. У бирдан хўмрайиб: «Энди салом бермайман!» деб қасд қилди. Шу асиё Олийжон Арслоновнинг: «Бойни хафа қилманглар!» дегани ёдига тушди. Кейин у кишининг гапи билан анови кемтик очилганини, бундан мақсад — ҳовлида кўп уймалашмаслик эканини эслади, кейин Арслоновнинг: «Умуман, улар оиласига ишларнинг бўлмагани. Бойнинг хотини бор, қизи бор...» дегани... Йилнинг таъби хира бўлди. «Э, ким уларга бир нарса деяпти?» деди. Шундан сўнг ҳайрат билан ўйлади: «Наҳот мени танишмаган бўлса! Бой ҳам-а? Ахир, мени «домла» дерди-ку! Гап айтсам, оғзини очиб қулоқ соларди... Ўша ўтиришлар! Йўқ, мени таниган... Атай танимасликка олади. Балки хотиниям, балки қизи... Лекин қизига кўзим тушмади... Э, майли-е, дардим шуларми! Улар — замонни ўтган одамлар! Энди эртанги кун...» Унинг кайфияти яна шу «қишки баҳор» ҳавосининг қисқа умридек ўзгарди: руҳи кўтарила бошлади.

Девордан берироқда қазилган ерўчоқ бошига етганда, наридаги йўғон ёнғоқ қавагидан бир нарса ўзига кўз тикиб турганини ҳис қилди. Ялт этиб у ёққа қаради. Ёнғоқнинг танаси қучоққа снғмас даражада. Ғадир-будир. Уртасида мундайроқ одам энгашиб кирса бўладиган қаваги бор: йиқилиб турган йирик шохнинг ўрнидан очилиб ва каттариб, шу алфозга келган. Ўша ердан — ичкаридан биров... қора духоба камзул кийган, бошига олмагулли шол рўмол ўраган қиз қараб турарди.

Курбоннинг болаликдан эшитгани — ёнғоқ остида, ётишнинг ёмонлиги, бир алвастининг ёнғоқ шокига миниб ўтиргани, бир оёғи ерда-ю... мана шундай хунук кавакларда «ҳалиги»нинг учраши (жиқининг номини туттишмасди) хаёлининг аллақасеридан зув-зув ўтганча, ўзининг кимлиги... қизил асқар йиғит экан, жин-ажиналарнинг эса хурофотдан бўлак нарса эмаслиги ёдига тушиб, кавакдаги «нарса»га тик қаради.

Ҳа, у... одам эди. Қиз бола эди. У алланечук бўлиб орқага тортилди-да, яна олға интилди. Ниманингдир устидан ҳатлаб чиқиб, ёнғоқнинг у томонига ўтди.

Курбон енгил нафас олди. Ўзининг турфа хаёлларга борганидан кулмсираб, жилди. Ерда ётган чала ёнган ўтинларини ўчоққа итқитиб, ариқ бўйига борди. Чўнқайиб, муздек сувга қўлини чайди-да, ўрнидан турганди, қизнинг дарахт панасидан ўзига совуқ тикилиб турганини кўрди.

— Ҳа?— деди беихтиёр.

— Нима?— деди қиз.— Кетаверинг. Нимага тўхтайсиз?

Курбон қизарди.

— Хўп. Узр...— Ариқдан ҳатлади. Кемтиқдан ўтгач, ўзига гаши келди: қиз ўзини таҳқирлагандек бўлди. Алам билан: «Нима ҳақи бор? Ким ўзи у!.. Айтмоқчи, ҳақиқатан ҳам ким у?»— деди. Изига қайтиб, қаради. Қиз ариқ ёқалаб адоққа кетмоқда эди.

2

Кўча. Қўрғон... Қўрғоннинг илма-тешик бўлган девори бағридан енгил бур кўтарилди. Чумчуқлар ўша кавакларга кириб чиқмоқда. Деворнинг таги чириб тўкилган — камар... Четдаги юксак минор тепасидаги айвончада ҳўл бўлган қизил байроқ осилиб турипти. Елкасига милтиқ осган соқчи кўринади.

Улкан дарвоза... Икки ёнида биттадан замбарак. Соқчилар.

Кенг саҳн.

Курбон бекнинг собиқ саломхонасига йўналди. Эшикни дадил очди.

Ҳа, у бу ҳонага бемалол кираверади. Олимжон Арслонов билан эса эркин гаплашади. Ўзиям жума яқини кўради-да у одамни! Ҳолбуки у киши Курбонга на қариндош, на теңдош.

Арслонов Бухорода, тўғрироғи, Когонда туғилган. Уша ерда рус темирйўлчиларининг фарзандлари билан мактабда ўқиган. Бухоронинг маърифатли мулла одамларидан бўлган Арслон ака, кейин, ўғлини Бухорога элтиб, Мир Араб мадрасасига қўйган. Олимжон ака мадрасани хатм қилгач, ота уни Истамбул дорилмуаллиминида сабоқ олиш учун жўнатган. Бироқ у Бокуда сармойясини олдириб, орқага қайтган. Тошкентга зўрға етиб келган. Ушанда Тошкентда ишчи-деҳқон инқилоби бўлиб, оқпошшонинг генерал-губернатори йиқитилган, ҳокимият халқ қўлига ўтган экан. Олимжон Арслонов у ерда ўз ҳамюртларини топиб, бир неча ой улар орасида қолган ва инқилобий ғоялар билан яқиндан танишиб, Бухорога қайтган. Бу вақтда Бухорода ҳам амирликдан норозиликлар кучайиб, фикри очиқ зиёлилар «ёш бухороликлар» жамиятлари тузиб, махфий йиғинларини ўтказишар экан. Олимжон Арслонов ёшлик дўстларидан бири (бугунги кунда Бухоро Халқ Шўролар жумҳурияти Ижроия қўмитасининг раиси) Усмонхўжа Пўлатхўжаев ёрдамида «ёшлар» жамиятларининг пешқадамлари даврасига қўшилган. Уша жамиятнинг раҳнамоларидан бири (бугунги кунда Бутунбухоро Инқилобий қўмитасининг раиси) Файзулла Хўжаев билан яқиндан танишган. У киши Усмонхўжанинг амакиваччаси экан...

Кейин... Самарқандда қўниб турган қизил қўшин қўмондони Колесовга «ёшлар» номидан: «Биз ҳам амирликни йиқитишни истаймиз. Бизга ёрдам берингиз, Бизнинг Бухорода ҳам Русиядаги, Туркистондаги каби озодлик барқарор этсак!» деб мактуб битишганлар орасида бўлган.

Кейин... бу мактубдан ва Колесовнинг Бухорога қўшин тортганидан хабар топган амир у ёққа сара навкарларини ташлаган. Қизил аскарлар чекинган. Амир навкарлари Когонга (Когон — қадимдан Русиянинг тасарруфидаги шаҳар, Русия элчихонаси ҳам ўша шаҳарда жойлашганди) бостириб кириб, мислсиз бадкорликлар қилишган. Ерлик одамлар тугул яхудиайлар, ҳатто рус фуқароларини ҳам аяшмаган... Ушанда Олимжон Арслоновнинг уйини ҳам ёндириб, хотини билан қизини сомонхонага қамаб ўт қўйиб юборишган...

Кейин... Олимжон Арслоновни ҳам Бухородан тутишиб, Усмонхўжа Пўлатхўжаев билан обхонага таш...

лашган... Қурбон у кишини илк марта ўша ерда кўраган. (Бу ўзи бир тарих.) Кейин...

Кейин...

— Йўқлаган экансиз, Олимжон ака?— деди Қурбон, Арслонов у билан кўришиб, тўгарак миз — стол четидаги кичик мизни кўрсатди.

— Утир.

Арслоновнинг лаби гезариб турар, эгнида гимнастёрка — кўйлак ва қора камзўл устидан банорас чопон ташлаб олган, бошида қора папах, бурнни тортитиб-тортиб қўярди. Миз устида — сопол тақсимчада иккита шам, тақсимча четига тамаки кули тўкилган. Арслоновнинг олдада юпқа, оқиш китоб ётарди.

Қурбон ўнгдаги — ёғоч панжарали деразадан тушаётган ёруғни тўсиб курсига чўкди.

— Қулоғим сизда, Олимжон ака.

... Олимжон Арслонов 306-полкни бошлаб Бухородан чиққач, йўлда Қурбон билан кўп гаплашган, бу полк гарчи Ҳисор корпусига қарашли саналса-да, алоҳида ҳисобланар ва тўғри Бойсунга келиши керак эди... Бойсун!

Арслонов бу номдаги шаҳар тўғрисида эшитган, Аҳмад Донишнинг «Наводирул вақое» асарида ҳам ўқиган эди: «Бойсун тоғли жой. У ерда зўр овчилар бўлармиш...» Сўнгра Бойсуннинг «жанда алача» деган газламаси Бухоро бозорларида машҳур, Арслонов гарчи ундан киймаган эса-да, кийганларнинг «қўли дард кўрмасин» деб бойсунлик ҳунарманд — тўқувчиларни алқаганини эшитган, дўсти Усмонхўжанинг хосҳужрасида эса, бойсунлик савдогарлардан олинган тоғпистаси мойига нон ботириб еганди...

Олимжон Арслонов Бухоро Шўролар жумҳуриятининг мухтор вакили; айни чоғда, амир қочган Шарқий Бухорода ҳали тўқнашувлар кўп бўлиши тақозосида Бухоро Инқилобий қўмитаси, Ижроий қўмитаси ҳамда Фирқалар қўмитасининг РСФСР Халқ Комиссарлар Кенгаши ва Туркфронт Бош штабининг қарорига мувофиқ тузилган Фавқулодда Диктаторлик Комиссиясининг уч аъзосидан биридикки (Комиссиясининг ранси ҳам Усмонхўжа Пўлатхўжаев), у жойларда, хусусан, Бойсунда инқилобий ва ижроия қўмиталарини, жумладан, озиқ-овқат, нақлиёт (транспорт), молия қўмиталарини жорий этади; энг муҳими — ерлик халққа Шўроларнинг мақсад ва моҳиятини тушунтиришда бош бўлади; унинг яна вазифалари кўп; уларни адо

этишдан олдин беклик идора усуллариини бекор қилиш, бекликнинг ва Саид Олимхоннинг орқасида қочган (амир Бойсунда тўхтаб ўтган) бойлар, ер эгаларининг мол-мулкларини мусодара қилиб, бир қисмини фуқарога улашиши, бир қисмини ҳукуматники (яъни умумхалқники), деб авомга тушунтириши керак. Тагин: ўзи таркибида бўлган полк, аскарлари Бойсунда қанча вақт турсалар, шу вақтгача уларни озиқ-овқат, от-уловларини ем-хашак билан таъминлаш чораларини кўриши, пироварди, бу ишлар кўнгилдагидек адо этилиши учун ерлик халқнинг урф-одатлари, ўзига хос томонларини яхши билиши керак.

Олимжон Арслонов ана шунинг учун қўшиндаги ягона бойсунлик — Қурбонни ёнидан жилдирмас, ундан Бойсун ҳақида гап сўрар ва шу тариқа йигитнинг таржимайи ҳолига ҳам қизиқиб қолган эди...

...Ушанда — Шаҳрисабздан берироқда уч кун туриб қолишди: газовотчиларга учрашди. Газовотчилар шу ерлик Баҳромхон эшоннинг фатвоси билан чиққани маълум бўлгач ва Арслонов халқ билан гаплашиб, уни қайтаргач, тагин Қурбон билан гурунглашиб аввал унча эътибор бермагани — Эшони Судур ибн Абдулло деган номга қизиқиб:

«— Ким у? Ким?— деб сўради.— Қизилқумда ҳам шу номни бир-икки марта тилга олгандинг?»

Қурбон у кишига оғриниб қаради: «Нега ҳазратга қизиқиб қолдилар?— саволга жавоб қайтаришга шояшмай ўзидан сўради.— Хўш, пирим бўлса бўптиларда!.. Энди, биз бошқа-бошқа одамлармиз-ку! У киши, ким билади, ҳозир қайларда юрипти!.. Шўроннинг душмани — бу аниқ!»

«— У киши менинг пирим... эдилар!— деди Қурбон, ниҳоят, Олимжон акага манглайн остидан боқиб.— Отам қазосидан кейин мени ўз паноҳларига олиб эдилар. Бойсунда... мадрасада ўқитдилар. Кейин Бухорога олиб кетиб, Кўкалдош мадрасасига қўйдилар...— У мутлақо ҳиссиз бир тарзда давом этди.— Кейин ўзлари қабёққадир кетдилару, бадар кетдилар.— Қурбон кинояли жилмайди.— Яна гапира берайми?»

Арслонов йигитнинг оҳангидан зардани сезди. Унга боқди-ю, ёноқларида титроқ кўрди.

«— Нима бўлди сенга?»

«— Ҳеч нарса,— деди Қурбон.— Айтяпман-да, Эшони Судур ҳазратларининг шогирдиман!.. У киши душман деб!.. Шўрога, қизилларга, сизга ҳам...»

Арслонов саволи йигитга малол келганини англади.
«— Нега энди...— деди.— Сен у одамдан кечгансан-ку, тўғрими?»

«— Албатта да!— Қурбоннинг овози кўтарилиб кетди.— Утган ишга саловат!.. Агар сизга очигини айтсам, у кишидан мен бир умр миннатдор бўлишим керак!— У дафъатан ҳаяжонланиб, Эшони Судурнинг ойпоқ желакда, оқ дасторда кўрниши, хиёл чўзиқ, аммо ияги тўрт бурчак, сергўшт юзи, бир оз чуқур ва мунгли кўзлари... ўзига фавқулодда оталарча меҳр билан боқишлари хаёлидан ўтиб, яна кўтарилди:— У киши бўлмаганда, мен ҳам бу ерда ҳозир юрмас эдим. Олимжон ака!.. Айтиб эдим-ку! Эсингизда қолмаптида... Отам қазо қилгандан кейин у киши уйимизга фотиҳага келдилар! Уша киши!.. Уйда ёлғиз эдим. Отамнинг жони узилган хонага қараб-қараб қўйиб, йиғлаб ўтиргандим... Беш-тўрт киши билан келдилар... Кейин менинг аҳволимни билиб, Катта мадрасага бор дедилар. «Бу кундан иборат меним ҳимоямдасан», дедилар. Ахир, онадан ҳам айрилган эдим.. Кейин мадрасага бормаганимда, тайин, мени гадолик кўчаси кутарди. Еки ўғри, каззоб бўлиб кетардим. Унда Бухорога келиш қайда! Ҳа...— У тўлиқиб, Арслонов ўз сўзларини эътибор билан эшитишини истаб, ёлворган оҳангда давом қилди.— Ушандаёқ... менга бекликнинг кирдикорлари, бойлар, амалдорларнинг золимликлари, порахўрликлари ҳақида ҳам дастлаб у киши гапириб бериб эдилар. Э! У киши баъзан шундай ростгўй бўлиб кетардиларки!.. Тўғри, лекин кези келганда, ҳаром ишларгаям фатво бериб юборардилар... У кишидан, биласизми, Олимжон ака, Бойсун бегиям қўрқар эди. Ҳа, қози у ёқда қолиб, ўзлари қозилик қилиб ҳам юборардилар. Аълам десаангиз ҳам ўша киши эди!.. Янз, мадрасада Бош мударри!.. У ёгини сўрасангиз, у кишини наинки Бойсунда, балки бутун жанубда ҳурмат қилишарди. Ҳозир у ёқни Шарқий Бухоро деб атаяпмиз. Ҳазратни ана ўша Шарқий Бухоронинг диний назария бошлиғи деса ҳам бўларди... У кишининг исмида аслида «судур» деган қўшимча бўлмаган... Судур — бу унвон! Амирлик тарафидан бериладиган

Бойсунда йикита мадраса бор эди. Катта мадраса — бунда кучи етган фуқаронинг болалари ҳам ўқирди. Қичик мадраса — қўрғонда, унда асизодалар фарзандлари ўқирди.

алоҳида унвон... Ҳазрат бир гал Бухорэга борганда, Саид Олимхон у кишини аркка чақириб, жами уламо-лар, казо-казолар олдида белларига судурлик кумуш камарини тақиб қўйган!.. Эшлик камар эди. Ҳайит кунлари боғларди. Хуллас, шундай одам эди... Мен у одамни мақтаётганим йўқ, Олимжон ака... Ахир, ўзингиз фақат рост сўзла дейсиз-ку!»

«— Албатта-албатта!— деди Арслонов ва унга чиндан ишонаётганини қандай англатишни билмай, илиқ меҳр билан термилди.— Жон ука, мендан гумонга борма,— деди.— Акс ҳолда мен ҳам сенга ёлғон сўзлайдиган бўлиб қоламан... Шуни истайсанми?»

Қурбон қип-қизариб кетди.

«— Мени афу этинг,— деди.— Истамайман!»

«— Ана бу бошқа гап».

«— Хўш, яна нимасини айтай?»

... Арслонов гап бошламоқчи бўлди-ю, тепаларига келиб қолган Карим Раҳмонга қаради. Сўнг Қурбонга жилмайди: Карим кеча полкка қўшилган. У ҳам бойсунлик. Қурбон уни яхши биларди: машҳур от ўғриси Раҳимжон жаллобнинг ўғли.

«— Сенга бу юртдошингни яхшилаб таништириб қўяйми?»

Қурбон Каримга тикилди...

...Йўлда Олимжон Арслонов Қурбондан Эшони Судур ҳақида сўраган, изоҳ ҳам берган эди: «Мен билишим керак... Умуман, Бойсунни билишим керак. Унинг зўр одамларини, айниқса, билишга мажбурман! Эшони Судур руҳонийлар руҳонийси экан!.. Бунинг устига, у киши Кобулга кетиптими?.. Шундайми? Бизнинг бораётган манзилимиз эса Кобулга яқин... Яна: Кобул— лашкари ислом тўпланаётган Кўктошга қўшни!»

...Мана, Бойсунда — қўрғонда — штабда Қурбонни машқ қилаётган жойидан чақиртириб келиб, тағин Эшони Судур ҳақида сўрамоқчи бўлиб турипти.

Ахир, сўрамаса бўлмайди!

3

— Лашкари ислом йиғналаётган жойни биласан?

— Ҳа, нега билмайин,— деди Қурбон.

Кўктош! Душанбе томонда деб эшитган. Лақайлар яшайди унда. Қурбон у эл тўғрисида, айниқса, кўп эшитган. Хусусан, Эшони Судурдан. Ушалардан Иб-

роҳимбек (дегани) йигитлари билан келиб, ана, Ариқ-усти қишлоғига ўт қўйиб ҳам кетган.

Ариқустиликлар бек тарафидан солинган солиқни вақтида тўлолмайд, ғулув кўтаришади-да. Бекнинг (тушгача қўрғонда бўлиб, кейин бозорда — дўконда, уйи — томорқасида ўз юмуши билан машғул бўладиган) навкарлари улар ғулувини бостира олмайди. Сўнг Бойсун беги (номинг ўчкур Ғозибек), ҳазратнинг айтишича, Кўктошга одам йўллаб, лақайлар бийи Иброҳимбек деганга мурожаат қилади — ғулувни бостиришни сўрайди. Иброҳимбек ёвуз навкарлари билан келиб, Ариқусти қишлоғини пайҳон қилиб, уйларига ўт қўйиб кетади... Шундан кейин Эшони Судур: «Билмоқчи бўлсангиз; Иброҳимбек амирликнинг жанубдаги қўйбоқар кўппаги. Қаердаки халқ исён жўларса, у бориб бостиради. Буни амир ҳам яхши билади. Чунончи, аъло ҳазратнинг ўзи унга эрк бериб қўйган», деганди.

Қурбон, ҳар қалай, Кўктош ҳақида эшитган. Албатта унда лашкари ислом жамғарилаётганини ҳам. Амир Олимхон Кобулга ўтишдан олдин ўша қўшиннинг пойдеворини қуриб кетган...

Ахир, Ҳисор корпусию 306-полкнинг бу ёққа келишидан кўзда тутилган мақсад ҳам, аввало, тузилиши тахмин этилган... ўша лашкарни йўқотишдан иборат.

Мана, лашкари ислом, демак, ғимирлаб қолипти. Демак, қўшин бир муддат дам олиб ва лашкари ислом ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлгач, у ёққа юриш қилади!

— Хўш, лашкари исломнинг сардори ким эканиничи, эшитдингми?

— Йўқ,— деди Қурбон.— Ким экан?

— Иброҳимбек... Бир гал унинг номини тилга олиб эдинг. Эсингдами?

Қурбон ўрнидан туриб, ўтирди.

— Бўлмасам-чи! Уни биламан... Қўрмаганман. Аммо эшитганман! Унинг оёғи бу ерга ҳам етган. Ҳазрат уни «амирнинг жанубдаги қўйбоқар кўппаги», деб атаган эди... Ўша одамми?

— Ҳа. Ўша одам!— ғамгин жилмайди Арслонов.— Хўш, ўша одам ҳақида билганларингни айтиб берчи... Шошилма! Менга керак... Сабабини кейин биласан.

— Ҳм, билганим...— Қурбон у тўғрида ҳазратдан

эшитганларини оқизмай-томизмай айтиб берди. Бэй-сунга келиши боисини ҳам баён қилди.— Шу билганим...

— Бу кам!

— Ахир...

— Ҳм, мен ҳам баъзи нарсаларни билиб оладим, Қурбон... Амир Кобулга ўтиш олдида Иброҳимбекка тўпчибоши унвонини берган экан. Иброҳимбекдан олдин лақайларга унинг отаси Чақабой мирохўр бийлик қилган. Иброҳимбек йигирма икки ёшга кирганда, Чақабой уни Бухорога элиб, амир ҳузурига олиб кирган. Унинг амирга эътиқоди баланд эмиш...

— Баланд бўлиши керак. Амир ўзи унга эрк бериб қўйгандан кейин...

— Рост!— Арслонов қўйин чўнтагидан ҳамён олиб, боғичини айлантириб ечди. Халтачадан қийиқ қоғоз олиб, четини ариқча қилди. Ариқчага бир текис қилиб тамаки тўкди. Ураб лабига қистирди.

Шу асно Эшони Судур ҳақида сўрашни орқага сурди... Ундан олдин бошқа — муҳим нарсаларни билиб олиши керак экан...

— Қурбон, ҳазратга эргашиб юриб, кўп улуғ давраларда бўлгансан-а?

Давралар-да?.. Йўғасам-чи! Ҳазрат уни, мадрасани хатм қилгач, мукаррар даражасини олиб бериш учун аркка ҳам олиб бориб, уламолар даврасида имтиҳон қилдирган! Ҳолбуки, фақат мударрис даражасини олишга мушарраф кишиларгина аркда бўлиши ва бек назаридан ўтиши лозим эди.

Қурбон неча-неча амалдорларнинг зиёфатларида бўлган! Мана шу — ўзларининг бир взводи қўниб турган Рамазонбойнинг ички ҳовлисида, хос меҳмонхонасида ҳам...

Қачон шундай зиёфатларда ўтирса, тўрда — ҳазратнинг ёнида ўтирарди. Ҳазрат уни ҳар гал: «Менинг шогирдим. Кўп идрокли йигит!» деб таништирарди. Тўғри, ҳазрат бу билан ўзини ҳам кўтариб қўярди. Чунки Қурбоннинг аслида ким, қандай оиладан чиққани кўпчиликка маълум. Ҳазрат эса шундоқ дегач, бу ҳол одамларнинг ёдига тушар ва Қурбон сезар эди: улар ҳазратга ўзгача бир ихлос ва эҳтиром билан қарай бошлашарди.

Қурбон Олимжон акага мўралаб, аста сўради:

— Нимага бу керак бўлиб қолди, Олимжон ака?

Арслонов у ҳақда нималарни режалаётганини қаёқдан билдинг!

— Керак! — деди Арслонов.

Қурбон ортиқча сўрамасликка аҳд қилди: керак экан сўраяптилар-да.

— Сента яна бир савол: Эшонни Судур билан ора-жарингда ҳеч гап қочмаганми?

« Арслонов саволни шундай бепарволик ва осойишталик билан бердики, Қурбон ҳам беихтиёр шу ҳолатга тушиб, жавоб қилди:

« — Йўқ, Олимжон ака!

— Қурбон шундай деди-ю, Арслонов бежиз сўрамаётгани учун Бухорода ҳазрат билан хўшлашган пайтнинг кўз олдига келтиришга уринди.

... Кўкалдош мадрасасидан чиқиб, гумбаз — айвон четида тўхташди. Ҳазрат алланечук паришон.

Бу паришонлик сабаби Қурбонга маълум эди.

... Қарши чўлларини ортда қолдириб, Бухорои шарифга етишди. Қарши дарвозасидан киришгач, Эшонни Судурнинг қовоғи бир оз солинди. Чунки юз қадамлар наридаги юксак девор орасида зикр тушаётган дарвишларнинг бўғиқ овозлари эшитиларди, ҳазрат биларди: улар Калон масжидининг шайхи, хатип Ибодуллохон эшоннинг муридлари эди. У кишининг яқин атрофдаги муридлари сони олти мингдан ошар, ҳар куни эшоннинг ҳовлисида беш юз муриди қоринли тўйдиради, қознқалон ҳам, қушбеги ҳам Ибодуллохонни ўзларига пир санашарди. Ҳазратни эса... Ҳазрат Ибодуллохон эшондан ҳам кўра Қўқонди эшонга рашк билан қарарди. Чунки Саид Олимхон ўша Эшонни ўзига пир деб этагини ўпган, ҳар ишнинг у билан бамаслаҳат қиларди. Эшонни Судурнинг бу икки эшонга ҳам ичдан алам билан қарашига боис — уларнинг мавжуд ҳаётни «аъло» деб, барча янгиликларга қаршилиги эди.

Ҳазрат Қурбонга дарвишлар зикр тушаётган ҳонадон еоҳиби ҳақида асабий ҳикоя қилиб, ўзларини қўриқлаб келган соқчиларга тезроқ юришни буюрди:

Ғариблар тузаридаги Боқибойнинг карвонсаройига бошлаб борди.

Сарой чоққина, ҳар икки тарафда қатор хужралар, ўртда тимсимон отхона-эшақхона бор. Бўйни қийшиқ сартарош ранги бўзариб кетган бир кишини сувачата

тиз чўктириб, омбир билан тишини суғура¹, у сарта-рошнинг билагига ёпишиб додларди.

...Боқи саройбон ҳазратнинг эски мижози экан. Қичкина, қирғийбурун бу киши икки букилиб, салом берди. Сўнг ҳазратнинг этагини кўзига суртиб:

— Тожи сар, тожи сар,— деди.

Кейин навқарларга ҳужра кўрсатиб, уловларини тим остига опкиртирди. Ҳазрат билан Қурбонни шинам бир ҳосхонага бошлади. Эшони Судур ҳориган, саҳро шамөли юзларини қорайтириб ташлаган эди. У киши тезда ҳаммом қизитишни буюрди-да, ўртадаги хонтахта ёнига тиз чўкди. Фотиҳа ўқишди. Сўнг ҳазрат кўрсиниб:

— Шаҳарда нима аҳвол? Ўрдада нима гаплар? Сўзланг!.. Еган-ичганингиз ўзингизники, кўрган-билганингиздан сўзланг!— деди.— Алҳол биз пойтахтнинг об-ҳавосини билайлик!

Боқибой бидиллаб тожикча гапира кетди. У яҳудийларга ўхшаб сўзларди, Қурбоннинг зўрға анлагани қуйидагилар бўлди.

«... Ёш бухороликлар» деган ёшлар давралари ташкил топипти. Улар мамлакат идора усулларига ислоҳ киритиш, чунончи, усули жадид мактаблари очиш, газеталар чоп этиш, қозиларни ҳам сайлаш талаблари билан чиқишипти ва ушбу таклифлар ёзилган бир мактубни амир номига ҳам юборишипти.

Амир «ёшлар»нинг талабини қондиришга сўз бериб, бу борада бир фармон ҳам эълон қилдирипти-да, уларнинг вакилларини ўрдага чорлапти. Вакиллар вақтихушлик билан: «Хуррият! Яшасин Саид Олимхон!» дея амир шаънига ҳамду санолар айтиб, ўрдага боришипти. Ичкарига киришипти-ю, қайтиб чиқишмапти.

Аъло ҳазрат уларни ҳибсга олдирган экан.

Икки-уч кундан бери шаҳарда миршаблар қутурган, тўртта навжувон бир жойда йиғилиб турган бўлса, қамчилаб кетармиш...

— Бошқа яна қандай талаблари бор экан?— сўради ҳазрат.

— Бошқа йў-ўқ,— деди Боқибой.— Дарвоқе, ўшал «ёшлар»ни наҳот билмайсиз, тақсир?

— Биламан,— деди ҳазрат истамай.

¹ Ушанда сартарошлар табиб даражасида иш кўрган. Қон босими ошганларнинг чаккасига зулук ёпиштириш ёки шох ёрдамида қонни сўриш ҳам уларга тан бўлган.

— У, пирим!— нола қилди саройбон.— Урусияда ўшал ишлар рўй берди-ю, Пухорода ҳам арининг ини бузилди!

— Иншоолло, ҳаммаси яхши бўлади,— деди ҳазрат.

— Айтганингиз келсун!

... Эшони Судур ҳаммомга тушиб, янги уст-бош кийгач, Боқибойга навкарларга палов пишдириб беришни тайинлади-да; Қурбонни эргаштириб, кўчага чиқди.

Бухоро... Кечки пайт. Эрта куз эса-да¹, ҳаво дим. Метин, нақшиқкор деворлару бинафшаранг гумбазлардан жимир-жимир ҳовур кўтарилаётгандек сароб ўйнайди. Ер ҳам иссиқ, билқ-билқ тупроқ. Димоққа ўқтин-ўқтин қўланса ҳид урилади. Бу шаҳри азим гўё иссиққа тоб беролмай ҳансирайди ва баайни шу ҳолга кўнканман, сен ҳам кўник, дегандай шафқатсиз бир қиёфада туради.

Лабиҳовуз... Азамат тутлар сояси яшил бақатўнилар сузган, итбалиқ ва яна аллақандай сарғиш жониворлар ғужғон ўйнаган сувга қалин соя ташлаган.

Одамлар ҳовуз бурчакларида тизилиб, челақ, кади, мешга шу сувдан тўлдириб олишяпти. Бўйнига меш тақиб олган, оёқлари чилчўп бир жонзот — одам: «Оби худойи!» деб чинқиради. Унинг ориқ қўлида тутган мис жомидаги сув юзасида ёғ доғлари сузади.

Қурбон ҳайрон бўлиб сўради:

— Шу сувдан ичишадими?..

— Ичишади,— деди ҳазрат. Ва аччиқ кулди.— Ёш бухороликлар аъло ҳазратдан ободончиликка ҳам қаралсин, деб бежиз илтимос қилишмаяпти-ку! Бечоралар!..

• — Тақсир, «ёш бухороликлар» дегани кимлар ўзи?

— Асл бухороликлар!— деди ҳазрат қандайдир ифтихор билан.— Асл инсонлар улар, ўғлим!.. Ҳали бунда кўп нарсени кўрасиз. Кўп гапларни тушунтираман ўзим... Кўринг, кузатинг!.. Ўрганинг! Шу ерда яшайсиз энди!.. Уф! Шўрлик Бухоро!

Ҳазрат бирдан жимиб, ҳовузни айланиб, усти ёпиқ бозор ичидан ўтишди. Қаршида қад кериб турган улугвор иморатга қараб тўхтади.

... Шу экан Кўкалдош мадрасаси!

Мадрасадан чиқишгач, четдаги айвонча тагида тўхташди. Ҳазрат энди аллақандай мағрур эди. Кун-

¹ Мадрасада ўқиш янги ҳисобда октябрь ойидан бошланарди.

ботарга қарали. Қурбон ҳам қаради-ю, уфқни тўсиб, қорайиб турган улкан деворга кўзи тушиб ёқасини ушлагудек бўлди: арк! Ҳаали келаётганда ҳам кўриб эди... Девор ҳам шунчалар баланд бўладими!

— Бўтам, мен аркка бораман,— деди Эшони Судур ваъз айтаётган каби.— Бухорода аҳвол чатоқ!..

— Хўп,— деди Қурбон.

— Кейин келаман. Сизга янги уст-бош харид қиламиз.

— Тақсир...

— Хужрадан хурсандмисиз?

— Пирим, менга шундай иноятлар қиласизким, мен бир умрда бу мурувватларингизнинг мингдан бирини ҳам қайтаролмайман!

— Билиб қўйинг, киши яхшиликни қарзга қилмайди.

— Афу этасиз...

Лекин... Қурбон билади: ҳазрат шундай дегани билан қилган хизматларини киши билмас эслатишни ҳам яхши кўради. Тўғри, одамларга яхшилик қилиш — тиллаш — ҳазратнинг одатига айланиб қолган. Бироқ, шундан манмансираш ҳам унинг одати.

Хужра хусусида Қурбон чин кўнгилдан миннатдорчилик билдирган эди: Бухоро мадрасалари хужралари бойвачча, судхўр, ҳатто даллоллар ихтиёрида экан. Ҳазрат ичкарида масжид мутаваллиси ҳамда Бош мударрис билан гаплашиб, Довуд деган даллолнинг хужрасини Қурбонга олиб берган ва ёғ, ун, гуруч, шам учун ҳам пул ташлаган эди.

— Энди, сизга насиҳат: тилга эҳтиёт бўлинг! Биламан, тилингизга маҳкамсиз. Бироқ бу шаҳарда гап ўғирловчилар ҳам кўп, билдингизми?

— Хўп, пирим!

Ҳазрат шитоб билан юриб кетди.

— ...Ҳа. Ҳеч қандай гап қочгани йўқ!— деди Қурбон.— Обхонадан чиқиб, Боқибойнинг саройига берганимни ҳам айтгандим. Ушанда ҳазрат мени йўқлаган эканлар... Уртамизда ҳеч гап қочмаган... Сираени айтсам, обхонадан чиқишимга ҳам ҳазрат сабаблар. Йўғасам Боқибой ўзидан билиб, обхона қоровулларига беш танга бермайдиган одам. Уйда хизмат қилув юрганамда билдим-да...

— Афғонистонга кетган эканларми?

— Боқибой шундай деди... Ҳе, ояти ойдан кейин!

Удгача ҳазрат қаерда эди, билсам ўлай! Боқибой ҳам билмас экан.

— Энди сен бир нарса ҳақида ўйлагин.

— Ҳўш?

— Дейлик, Иброҳимбекнинг даврасига тушсанг... ўзингни қандай тута оласан?.. Катта давраларни кўргансан-ку? Дейлик, тагин ҳазратнинг шогирди бўлиб тушиб қолдинг ўша даврага... Уйлаб кўр-чи.

— Ҳўн... А, нимага?

— Қурбон...

— Ҳўн.

— Ҳали гапимнинг давоми бор.

— Ҳозир... менга жавобми?

— Жавоб.

4

Қурбон ташқарига чиқди. Унгу сўлда узун кетган айвонларга, қори куралган, чорбурж гишталар ялтираб турган саҳнга, чап тарафдан четлари музлаб турган ҳовузу нари бетдаги Кичик мадрасага, масжидга тамом бошқача кўз билан қаради.

У буларни кўриб олиши, ҳатто аллақандай сирларини билиб олиши керакдек эди.

Ахир, у Кўктошга... Иброҳимбек ҳузурига боради! Ҳазратнинг шогирди бўлиб боради... Сабабини Олимжон ака билади. Қурбон у ерда ўзини қандай тута олишни ўйлаши керак! Вассалом! Дарвоқе, ҳазрат қаерда эканлар-а?... Қизиқ! Олимжон ака яна суриштириб қолди. Бир гап бор...

Қурбон зинадан тушар экан, тойиб кетди. Ернинг тойгинчоқ эканини ҳам энди сезгандек бўлди. Шунда, ажабо, Қачондир... қачонлардир ўз ҳовлиларида — анови Тузбозор гузаридagi чоққина ҳовлиларида супадан тушаётганида, сирғалиб ўтириб қолгани эсига тушди. Қачон шундай бўлган эди? Ҳа, ҳазратнинг одами дарвозани қамчи дастаси билан қоққанида. Қурбон айвонда (отаси қазо қилган уйга қараб-қараб кўйиб) учар қуш ҳолида тик турганди. Ушанда супадан тушман деб тойиб кетди...

Нега Қурбон у ерга бормаяпти? Ахир, ўз ҳовлижойлари-ку у? Бориши керак!

Энди... Ахир, у Бойсундан кетади.

Ҳа! Кўриб олиши керак...

(Қурбон Рамазонбойнинг собиқ туякашлари тура-
диган хонасида қизил аскарлар билан ётар, улардан
ажралиш ёки бошқача бир шароитда ётиб туришни
ўзинга номуносиб биларди: кемага тушганнинг жони
бир-да. Қолаверса, истиқбол учун курашувчилар са-
фида юргани учунми ўтмиш билан боғлиқ нарсалар
унга ёт, юракни сиқадиган бўлиб туюлар... ҳовли-жой-
лари эса, олисларда қолиб кетган ўша ўтмишнинг энг
бахти қора кунларини ўзида «асраб» келаётган бир
гўша бўлиб туюларди.

Тўғри, бир-икки марта боргиси ҳам келди. Бироқ
қўли тегмади: гоҳ озиқачилар билан қишлоқларга чи-
қади: ем-хашак, дон-дун харид қилиб келиши керак.
Гоҳ машқда... Битта отини кунда уч марта ювиб-та-
раши керак!..)

Қурбон тўп-тўп аскарлар, шу ерлик озиқчилар ва
арзчилар орасидан илдам ўтиб, дарвозадан кирган ер-
да — ўнг қўлга чўзилган отхонага етганда тўриғи
кишнаб юборди.

Тўриғи!.. Унинг содиқ йўлдоши!

Аслида унинг оти бир қирчанғи, хачирмонанд бир
жонзот эди.

Ғузорга яқин Олимжон ака уни Қарим Раҳмон би-
лан «яхшилаб таништиргач», у Қурбонни эргаштириб,
сойликка олиб тушган, оёқлари силлиқ, қорни «йўқ»,
зулукдек шу отни кўрсатиб: «Мулла йигит, мана шу-
ни мининг!— деганди.— От мингандай бўласиз... Сал
асов, ўргатиб олсангиз, итдек эргашиб юради. У чи-
гирткангизни қўйиб юборинг. Бу оламда бўриларнинг
ҳам ҳақи бор...»

Ушандан бери ўтган бир ой орасида тўриқ Қурбон-
га ўрганиб қолди.

... Қурбон тўриқни муз қота бошлаган кўчадан та-
рақлатиб ўтиб, Тузбозор даҳасига бурди. Таниш
кўча. У, узоқ туюларди бу кўча бир вақтлар! Шу ке-
тишда шимолдаги Кетмончопди тоғига бориб тақала-
дигандек эди!

Шу ердан икки бурилиш наридаги уйларига етгун-
ча, чамаси, узоқ йўл босарди. Бироқ халта кўчанинг
ҳар тоши, чуқури унга аён. Тунлари масжид ортидаги
вақф боғида оқсуяк ўйнаб қайтган чоғларида — зим-
зиёликда ирғишлаб югуриб, таниш ғиштларга, тошлар-
га оёқ босиб ўтар эди.

Қурбон алланечук ғамгин торта бошлади. Ва...
Қатта мадрасага — Эшони Судурнинг паноҳига ўт-

гандан кейин уйларидан совугани, тенгқур дўстларидан ҳам узоқлашиб кетганини эслади. Ҳа, шундай бўлган эди. Ахир, Қурбон ҳазратга эргашмадек эргашиб юрар, одамлар ҳазратга салом берганда, Қурбон ҳам алик оларди...

...Айтмоқчи, Қурбон Бухорога жўнаш олдидан уйларига бир бориб эди. Мана, фалакнинг гардишини кўринг: Кўктош сафари олдидан боряпти яна.

Кўктошга бориши аниқми ўзи?

Ҳали аниқ эмас-ов.

Қурбон ётми секин ҳайдай бошлади. Кўчада одам сийрак. Унда-бунда кўрингани ҳам Қурбонга эътибор қилмасди: чунки унинг Қурбонлигини билмасди.

Таниш халта кўча!.. Муз, лой. Сархови уваланиб-чириб тушган деворлар. Бу деворлар қавагидан итқовун ўсиб, ерга осилиб ётар, сассиқ, сира пишмайди-ган, ҳамиша кўкчил тугунаклари бўларди. Анови ерда итузум кўп ўсарди.

Итузум... Қурбон онасини (у силдан кетган эди) яхши эслади. Худди шу итузумдан ҳам опкелишни буюрарди. Қурбон бир қўлтиқ-бир қўлтиқ юлиб келарди. Она уларни омборга киритиб, девордаги қозиқларга илиб қўярди. Сўнг Қурбоннинг томоғи оғриб қолса борми, дарҳол итузум меваларидан териб бир парча пахта устида эзарди-да, боланинг томоғига кўтариб боғларди. Эртаси қарабсизки, ҳеч нарса кўрмагандай!

Вақф боғидан Қурбон оқ гулбута ҳам териб келарди. Она уни ҳам қуритиб қўярди. Қурбон хом ёнғоқни кўпроқ еб, тилидан тирсак чиқса, ўша оқ гулбута баргаklarини туйиб, лабига сепарди. Сал кейин яна ҳеч нарса бўлмагандек, яна хом ёнғоқдан чақиб еб юрарди.

Қурбон онасининг ўлимини эслаш «сари бораётганини» туйиб, хаёлини чалғитди: фойдаси йўқ. Боёқишнинг ўзи ҳам айтарди: «Олдин келган олдин кетади!» Бевақт кетган эса-да, кетди.

Қурбон отни тўхтатиб тушди. Таниш ер... Дарвоза. Ичкаридан ёғоч қоқиб қўйилган. Қим қилипти уни? Таниш ҳалқа. Ушланавериб йилтираб кетган. Қурбон дарвоза очилмаслигини билса-да, итариб кўрди. Уғижирлади, холос. Е раб! Таниш ўғижирлаш!..

Қурбон қўли қалтираб туриб қолди.

Сўнг аста бурилиб, нари ёқдаги бир тавақаси очиқ дарвозага қаради. Шоди аравакашнинг уйи. Араваси доим шу ерда шотиси кўтарилган ҳолда турарди.

Бобқиш Чору косиб қазо қилганда, аравакаш бир ҳафта уйига кирмаганди ҳисоб.

Қурбоннинг хаёли отаси қазосида уйларига серқатнов бўлганларга оғиб, Усмон косибни ҳам эслади-ю, дарвозадан қизғиш кўйлакли бир киши мўраллагандек бўлди. Қурбон беихтиёр вақф боғини, ёнгоқ қавагидан қараган қизни эслади: «Ким эди у? Э, бойнинг қизиди! Унақа рўмолни бошқа ким боғлайди! Духоба камзулни ким кияди! Қизил аскарга дўқ қиладиган қиз...»

5

Карим Раҳмон чиндан ҳам от ўғрининг ўғли. Раҳмон аканинг бу жиҳатдан донғи чиққан эди. Кечаси Ҳисордан ўғирлаган отларини эртаси кечқурун Мозор-ришариф бозорида сотади, деб нақл қилишарди. Шўрликнинг шу иши бошига етди. Карманадан икки отни оёқочиб, Чоржўга жўнайди. Йўлда қумга кўмиб қўйган карч думбаси бўларкан. От ўшани еса, чанқоғи босилиб, кучига куч қўшиларкан. Бир ярим кун йўл босиб, ўша — белгили жойга етади. Қараса, думба солинган саноч бўм-бўш. Ег эриб кетган ёки саночни каламушлар тешиб еб қўйган. Аммо саноч тешилмаган экан. Хуллас, ўша чўлда очликдан, сувсизликдан нобуд бўлади. Иттифоқо Рамазонбойнинг туя карвони (бу бойда икки юзта туя бор эди, ҳозир улар озиқ-овқат қўмитаси ихтиёрига ўтказилган. Аниқроғи, бойнинг ўзи туяларини берган. Айтишларича: уни бу ишга машҳур судхўр — Суюн Пинхос ибн Яҳудий унатган) Раҳмон аканинг мурдасини кўриб қолади. Художўй бой уни бир кигизга ўратиб, бир туяга орттиради. Бойсунга олиб келади.

Кейин Карим бойга текин хизматга боради. Бироқ бой уни хизматга олмайди: «Падаринг раҳматли бўлди... Алҳамдулилло, мусулмонман. Сенинг ҳам қўлиниг қалб эмиш. Қўли қалбларни ёмон кўраман», дейди.

Кейин, Карим Мирусмонбойга ёлланади. Унинг йилқиларини боқиб юрганда, «Урусияда оқпошшо йиқилипти. Камбағаллар тахтни олипти!» деган овозлар тарқалиб, Бухородан фармон келади: «Навкарликка фалонга йигит керак!» Йигитлар бек тарафдан солиқ тариқасида олина бошланади. Мирусмонбой Каримни «олиб келишга» ваъда бериб ва унга Бухорои шарифни мақтай-мақтай навкарликка жўнатиб юборади.

Карим уч ойдан кейин... умри сипоҳликда ўттизини англаб, зор қақшаб юрганида Бухоро чегарасидаги собиқ қулбозори — Пойостон карвонсаройи¹ оғзида Суюн Пинхосбойни кўриб қолади: «Бойсунлик бой!»

Бориб унинг оёғига йиқилади. Бойсун ҳақида сўрайди. Узининг аҳволдан нолийди. Маълум бўладикки, Суюн Пинхосбойнинг ўзи «одам ёллаш» учун бу бозорга келган экан. Яъни Бухородан навкар жамғариш ҳақида фармон боргач, бой уруш хавфини сезиб, мингтача қўйни бу ёққа ҳайдатган. Маълумки, уруш арафасида қимматчилик бўлади. Демак, қўйларни қимматга пуллаш мумкин. Бунинг устига, Суюнбой бухоролик уруғларини кўриб, аҳволни билишни истайди. Лекин, йўлда тўрт чўпондан иккиси ва икки юз бош қўйини йўқотади. Бухорога келгач, бир чўпони билан уч юз бош қўйдан ажралади. Миршабларга шикоят қилади. Улар: «Шуниси қолганига ҳам шукур қилинги!» дейишади. Бой танг аҳволда, қолган қўйларни яна Бойсунга ҳайдашга мажбур. Лекин чўпон йўқ... Чўпон бўлгуси киши топаманми, деб Пойостонга келган экан.

Алқисса, Суюн Пинхос Каримни у хизмат қилаётган жойдан — юзбошидан ўн тиллога сотиб олади.

Карим қўйларни ҳайдаб Бойсунга кириб келади. Лекин; «куи кўрмайди». «Сарбозликдан қочипти», деган миш-миш тарқалади. Карим энди... ўзи қочади.

Кейин, уни биров «Термизда, ўрис рабчилар билан дарё бўйида ишлаётганини» кўрганини айтар, биров «темир йўлда» дер эди.

Карим эса, Термизда... «Фирқалар шуъбасига» кириб, инқилобий ғоялар билан танишади, «Шуъба» топшириғи билан Тошкентга борганда (ўшанда, «ёш бухороликлар» қувғинга олиниб, бир қисми Тошкентга қочиб, у ерда ўз ташкилотларини қайта тиклаган, энди уни «Бухоролик коммунистлар ташкилоти» деб атай бошлаган эди), ташкилот идорасида Олимжон Арслоновлар билан учрашади. Кейинчалик, у ерда чиқариладиган инқилобий варақаларни Бухоро чегарасидан ўтказиб тарқатиб келадиган чаққон «инқилобчи»га айланади. Кейин... у ташкилот топшириғи билан Самарқандга чекинган Колесов отряди аъзолари ичига жўнатилади...

¹ Куя сотиш-олиш 1885 йилда рус жамоатчилигини талаби бўлди Амир Аҳадхон томонидан мана қилинган эди.

...Агар Карим Раҳмон Ҳисор корпуси Бухородан чиқаётганида ўша ерда бўлса, албатта, 306-полкка ўзи йўлбошловчи бўлиб келарди (йўлбошловчи Қурбон эди).

Олимжон Арслонов Ғузорда Қурбонга: «Юртдошингни таништириб қўяман», дегандан кейин Карим ҳақида мана шу тарихни айтиб берганди.

Ҳозир... Қурбон Тузбозор кўчасига қайтиб чиқаркан, Олимжон Арслонов Карим билан Қурбон ҳақида гаплашиб турарди.

— Хўш, маъқулми шу йигит сенга?

— Унинг ичи мен учун зиндон,— деди Карим Раҳмон.— Лекин, сиз ишонсангиз, бас-да.

— Мен унга ишондим, Карим.

— Эса жўнатиш керак!— Карим ияги тагидан атай ўстирган туркман соқолини силаб қўйди.— Ҳазратни қора тортиб боради-да? Бу ердан қочиб?..

— Худди шундай. Лекин, сал тезоб йигит-а?

— Э, ундай жойга тушгандан кейин қадамини ўйлаб босади, Олимжон ака! Жон ширин...

Улар отхона яқинида турарди. Саломхона эшигида 306-полк командири Гаврил Говоронский кўринди. У Каримга қараб, Арслоновга ишора қилди.

— Сизни чақиряпти!

Арслонов қўмондоннинг қиёфасида фавқулодда ҳаяжонни кўриб, шошиб жилди...

6

Бу вақтда Рамазонбойнинг қизи Ойпарча ўз айвонларида, арча устунига беҳол суяниб турарди: уни биров уриб, эзиб ташлагандек. У гангиб, вақф боғи адоғидан — Қоражардан милтиқ овозини эшитгандек қулоқ тутди. Ҳеч сас эшитилмади. Айвоннинг у бошига бориб, ўчоқбошига чиқиш, ёнғоқ остига қарашни ўйладию... отаси уйда ўтиргани учун қўрқди.

У боя вақф боғидан келиб, ўзининг хонасига киргач, пўстинга ўраниб ўтириб мизғиган, шу ҳолда туш кўрган эди... Тушмиди у? Ё ўзининг хаёлимиди? Бироқ ўша манзара кўз олдига: оппоқ туман турганмиш. Биров оқ отни етаклаб кетаётганмиш. «Қил кўприк яқин қолди! Утамиз! У ёғи жаннат!» дермиш. Ойпарча мундоқ қараса, ўзи ўша оқ отда ўтирганмишу, уни етаклаб кетаётган киши...

Уша Қурбон! Эшони Судурнинг шогирди... Ҳозир қизил аскар бўлиб ғўдайиб юрган анави йигит!

Косибнинг ўгли...

Ойпарча чўчиб уйғониб кетди. Тушни ёмон томонга бурди: ўша от яланғочмиди?.. Ҳар қалай отни «яланғоч» деб ўйлади-ю, баттар қўрқиб кетди: «Яланғоч отга минган киши... тайин ўлади. Шундай таъбирлайдилар».

Айни чоғда Ойпарча тушга ортиқ эътибор қилаётганини сезиб турарди. Худди ўзининг бу тушига ҳам анавилар... қизиллар: Бойсунни ағдар-тўнтар қилган, бекликни йўқотган, ўзларининг идораларини ўрнатган, ҳар куни бозоржойда ё бир масжидда халқни тўплаб: «Сизларга тенглик берамиз! Войлар билан тенг бўласиз!» деётганлар айбдор! Рост, улар кўп бойларнинг ерларини мусодара қила бошлади ҳам. Фақат Шўрога тобелик билдирганларга индашмади. Рамазонбой ҳам ўшалар жумласидан. Лекин бари бир... улар... Бойсунни ўзгартириб юборишди-ку!

Энди нима бўлади?

Мана, ўз ҳовлиларида ҳам ўрислар юрипти. Мусулмон йигитлар ҳам бор. Эркин юришади. Тўғри, буларга зарра зиён етказишгани йўқ... Бироқ, бари бир-да: худди ҳовлиларини оёқ ости қилишаётгандек!

Отаси эса... ғалати одам.

Довдир деса — додир эмас, доно деса — донога ўхшамайди. Ҳаммавақт бир нарсани билади-ю, яширадигандек юрарди. Туяларини элтиб топшириб келган оқшом: «Энаси, қизим, ҳамма нарса худодан!— деди. (Бой ҳақиқатан художўй эди. Уламоларни уйига чақириб, зиёфат беришни хуш кўрар, улар гапини бош эгиб тинглар эди. Бироқ, ўзи туялари билан бойларнинг юкини ортиб, Чоржўю Бухорога қатнаган чоғларида қароқчилар билан дуч келса, ўзи қароқчига айланиб кетишини кўрганлар бор... Шуниси ҳам борки, бойнинг феълида туянинг феълини эслатадиган бир нималар сезилади: бировни ёмон кўрса, ўч олмасдан тинчимайди. Бировга меҳр қўйса — унга содиқ. Айни чоғда ўта сезгир. Лекин қўпол гавдасига қараб, уни «териси эшакникидан ҳам қалин, сезгисиз», деб ўйлаш мумкин эди.)— Мен кўп юртларда бўлдим... Урусиядаги гаплар қулоғимга чалинар эди. Биламан, бу ўрисларнинг ўзи бостириб келмади. Булар бари — камбағал — фақирларнинг болалари. Булар ўз тупроқларида оқпошшони йиқитган йигитлар... Бизнинг жадидлар буларни чақирган. Аниқ, тайинли одамлардан эшитганман... Шўронинг камбағалпарварлигиям бор.

Гапимни бўлмаглар... Лекин ҳамма бойлар фуқарони эзган дегани менга малол келади, онаси. Қачон эрибман мен?... Узимнинг бир фақирдан фарқим йўқ-ку? Кўринглар... Ундан кейин, сизларга айтсам, мен бу ерни ташлаб қочшни ўзимга ор биламан. Ҳа, қизим! Қочган қочиб кетди. Менинг орқамдан бўлаётган маломатларни ҳам эшитиб турибман... Майли! Лекин шу қовлида турганлардан биронтаси бизга ола қараса, дарров сўяман! Энаси... Хуллас, гап шу... Суюн жугуг доно одам. Менга кўп нарсани тушунтиради...»

Отасининг Шўро ҳақида, руслар ҳақидаги гапи шу бўлди, холос.

Қиз, албатта, бу гаплар маъносини англади. Шўронинг камбағалга қайишади, деган гапнинг ҳам исботини кўряпти...

Бироқ...

Наҳот ўтмиш йўқ энди? Амирлик йўқ? Беклик йўқ! Бек амалдорлари йўқ!

...У кўпдан мана шу ҳолатда — гаранг эди. Ниҳоят, бугун боғда шовқин-сурон эшитилмай қолди-ю, Ойпарча у ёққа ўтишга аҳд қилди: нимадир тортди уни.

Ўтиб келгач, шу тушни кўрди.

Туш шу тобда ўзи суяниши мумкин бўлган бир суянчиқдек туюлар, у тўғрида ўйлагани сари ниманикидир тагига етадигандек эди.

7

Қурбон Тузбозор кўчасидан чиқавериб, Усмон косибнинг дўкони олдида қўлини белига тираб турган Азим сўпини кўрди. Бу одамдан кўрққулик: одамни ҳажв қилиб юборади. Лекин ҳозир Қурбоннинг кўзига бирдан яхши кўриниб кетди!.. Ўтган кун у ошнаси Усмон косиб билан кўрғонга борганди. Нақ Қурбоннинг ўзига йўлиқиб, иккиси бир овоздан: «Биз ҳам шўрочи бўлгани келдик!» деди... Олимжон ака улар билан танишгач, Азим сўпига «ўлан эшитиш» истаги борлигини, Усмон косибга: «Жангчиларимизнинг ямоқчиси топилди», деб кулди.

Кейин уларни шаҳар инқилобий қўмитасининг раиси Ибодилла Ҳотамга (у киши бу лавозимга Бухордан тайинланиб келган) дуч қилди. Кейин, озиқ-овқат қўмитасининг раиси Хўжамурод полвон уларни ўз қўмитасига озиқачи қилиб олди, молия қўмитасининг раиси Мулла Жалол эса фалон сўмдан маош тайинлади.

— Ассалом алайкум, Азим ака!— деди Қурбон. У Бойсунга келиптики, камдан-кам кинигга бундай журъат билан салом берганди.— Усмон ака ичкаридами?

— Эй каламуш! Чикмайсанми берман?!— деди Азим сўпи дўконга бош суқиб.

Усмон косиб эшикдан мўралади.

— Сизмисиз, мулла Қурбон!

Қурбон отдан тушмоқчи эди, Азим сўпи «хайдай-лаб» қўймади.

— Айб бўлади!— деди.— Қизил аскар отда туриб таплашса ярашади, мулла!

Қурбон баттар қувониб кетди: сўпининг бу гапи тагида катта фахр бор эди. Уларнинг Олимжон Арслонов: «Нима учун Шўрога ўтасизлар?» деган гапига қайтарган жавоблари ёдига тушди: «Биз ҳам одам бўлиб қаддимизни кўтарар эканмиз! Яхши-да!» деди Усмон косиб. «Э, менга бозоржойда айтган гапингиз ёқиб қолди,— деди Азим сўпи.— Халқ саводли бўлади, дедингиз. Ҳаром-ҳариш ишлар бўлмайди, дедингиз? Бизга шундай ҳукумат керак-да, тақсир!»

— Энди дўконни ёпиш керак шекилли!— деди Қурбон. Чиндан ҳам кеч тушмоқда эди: ҳарбий ҳолат кучга киради.

— Суяр бола ўтарми деб ўтирибмиз,— деди Азим сўпи.— Эшитмадингизми, Ялангтоғдан бир янгилик кўтариб кепти!

— Йўқ,— деди Қурбон.

Усмон косиб жўрасининг енгидан тортиб қўйди.

— Секироқ... Мунинг томоғини... хари билан тешганлар. Ҳали эшитасиз ўзингиз, мулла Қурбон. Яхши хабар!.. А, бу Тузбозордан чиқдингиз? Уйга бордингиз дейман?

— Шундай...

— Хўп иш бўпти-да! Одам кирмаса, кошонадан ҳам файз кетади.

— Рост-рост... Қўрғонга ўтарензлар?

— Албатта. Ибодулла ака кириб ўтинглар деган.

— Хўш-да.

Улар қуллуқ қилишди.

Қурбон йўлга тушди-ю, Олимжон аканинг «ўйлаб кўр» деганини эслади. Ҳозир тутиб сўраса: «Уйладингизми?» деб: Нима дейди? Уйлаши керак.

* Бериға, бери ёққа: (исва).

Айтмоқчи, катта давраларда ўтиргансан-а, деб сўради Олимжон ака. Демак, у ёқда... У лашкари исломнинг катталари орасида! Шунда Қурбон бирдан қўрқиб кетди: «У ёқ... даҳшат-ку? Лашкари ислом!..» Шу бир сўзнинг ўзи уни баттар ҳаяжонга солди: нима деб боради? Эшони Судурнинг «шоғирди» бўламан» деб. Ажаб!.. Аммо лекин тўғри гап!

Ахир, ҳазрат билан орасидан... ҳақиқатан ҳам бир оғиз ёмон гап ўтмаган.

Қолаверса, ҳазратни... Шўрога душман эканини айтмаса, Қурбон у кишини яхши кўради. Ҳа. У кишини иззат қилмай, севмай бўладими! Лекин... У ўзини босди: энди ёмон кўришга тўғри келади-да! Ҳа! У киши душман... Шошма. Нега душман? Ахир, у одам камбағалпарвар эди-ку! Амирликнинг кўп жиҳатларини ёмон кўрарди. Ҳатто «ёш бухороликлар»ни асл йигитлар деб атаган... Ҳозирги фирқалар ҳам, ахир, ўшалардан ўсиб чиққан-ку?

Йўқ. Гап бошқа ёқда: ҳазрат... амирликка эмас, амирликнинг номаъқул ишларига қарши эди.

Қурбон қўрғон дарвозасига қараб қўйиб, Пойгабошни кўчасига тушди. Ва Тузбозорга боргани, анча вақтни бекор ўтказгани энди ўзига наша қилиб, отни қичаб ҳайдади.

Рамазонбойнинг дарвозаси!.. Унга отхона. Қурбон тўриқни четга — жойига ўтказиб, тушди. Эгарини олиб, устун айрисига қўйди. Емтўрвани кўтариб, отхона туташиб омборга йўналди.

... Устунга суяниб турган Ойпарча бурилиб қаради.

Қурбон эшик иллагини туширар экан (тагин бордагидек) бойнинг айвони томондан биров ўзига тикилиб турганини ҳис этиб, ялт этиб қаради: «Ё, пирим! Яна... ўша-ку?»

— Салом бердик,— деди Қурбон. Бироқ шу заҳоти қизнинг ўзини таҳқирлагандек дўқ қилгани эсига тушди. «Алик олмасанг, олма», дегандай қилиб, эшикчани итара бошлади.

Қиз унга тагин бир оз тикилиб турди-да, нари ёққа юз бурди.

Қурбон титраб кетди.

— Ҳой, бойвучча!— деди.— Ким бўлсангиз ҳам, биров салом берганда, алик олишингиз лозим...

Қиз қимирлади, бироқ қарамади.

Қурбон эшикчани тарақлатиб очиб, ичкарига кирди. «Иблис экан!— дея кўнглидан кечирганча, хона

уртасига уйиб қўйилган арпа тепасига борди.— Тавба, шу киши... Ҳм, мен қаттиқ гапирмадим-ку унга. Салом бердим, холос... Лекин, ажаб! Аламда-да у киши! Оталарининг икки юз бош туяси кетган... Аммо бой оми бўлса ҳам, бари бир тузук экан. Оғринмай топширди туяларини... Бу киши эса... Бу қиз... ўқиган қиз-ку? Ҳа! Муллақиз отинда ўқиган...¹ Э! Узим бир гал синовда бўлганман-ку! Ҳазрат юборганди. Мударрислар бандлиги учун... Исми нимаиди... Уйларига келганда ҳам кўзим тушганди, чоғи... Умуман, бу тушунадиган қиз...»

Қурбон тўрвани ерга ўтқизиб, арпага яримлатиб турди. Чиқиб, яна айвонга қаради-ю... қизнинг ўрнида ишшайиб турган хотинчалиш хизматкори — Намозни кўрди. Ундан нари ёққа кўз отди. Кейин, ўзича ерга тупуриб, изига қайтди.

Емтўрвани тўриқнинг бошига илиб, ётоққа бурилди. Сўнг кемтикдан боққа ўтди.

Ерўчоқда ўт ёнар, аскарлар қайтиб келишмоқда, Виктор Вениченко (рота командири ҳамда комсомол ташкилоти секретари) ариқ лабида қорга этигини суркаб артмоқда эди. Қурбоннинг дарҳол кайфияти кўтарилди. Викторнинг орқасидан келиб, кўзини қўли билан бекитишни ўйлади. Бироқ, унга штабга чақирилиш сабабини айтиши ёдига тушди-ю, ўзини «йиғиштириб» олди: у нарса сир.

— Қалай?— дея ариқдан ҳатлади.

Виктор таги украин, Петербургда катта бўлган. Ҳарбий кишининг ўғли. У шаҳри азимда турк тилларини ўрганиш дорилмуаллимида сабоқ олаётганда, отаси оқпошшо хизматини ташлаб, инқилобчилар қаторига қўшилган. Шу билан Викторнинг жаҳонгашталиги бошланган. Олдин Москвада яшашган. Сўнг ўзи Тошкентга келган. У ерда бир ярим йил турган. Кейин тилмоч бўлиб, Фрунзе армиясига қўшилган...

Тошкентда шаҳар лаҳжасида гапиришни ўрганган.

— Узларидан сўрасак?— деди.

— Шу... кейин айтаман!

— Сан Ялангтоғда бўганмисан?

— Ялангтоғ...— Усмон косиб ҳам ўша тоғни тилига олганди.— Бўлганман. Нимаиди?

¹ Баъзи хонадонларда хусусий мақтаблар бўлар, жумладан, эрга тегмай қаригани учун Муллақиз отин деб ном олган оқиланинг уйида айрим бойларнинг қизлари ўқирди.

Нақл қилишларича, бу ўлка одамларини мусулмонга айлантириш учун вақти замонда еттига араб саркардаси қўшин тортиб келган эмиш. Кейин саркардаларнинг бари шу ерда шаҳид бўлган: улар таги етти оғани эмиш. Дарҳақиқат, ҳозир водийда еттига хўжанинг қабри бор, зиёратгоҳлар: Хўжабўлғон ота, Хўжагургур ота, Хўжасурхпўш ота, Хўжасуятон ота, Хўжайнопок ота, Хўжаулкан ота...

Апа ўшалардан Хўжақўчқор отанинг қабри Ялангтоғнинг тагида, сойнинг бўйида. Қурбон Эшонни Судур етагида — мурид овида юрган чоғларида Хўжақўчқор ота мозори қошидаги шайхнинг кулбасида кўп қўнишар, тунаб ҳам ўтишар эди.

Ялангтоғ — тик кўтарилган тоғ. Бу ёқдан ёзда ҳам унга чиқиш мушкул.

— Суяр деган йиғит ўшанинг тагида ўра бор, ўрада дон бор деб кепти. Узивзанинг Эшниёз ўшоққа кетган. Дон борлиги рост чиқса, саҳарда борарканбиз.

— Ҳим, мен бормас эканманми?

— У ёгини билмайман...

— Эшниёз кўриб келса, тузук. Узи ўша томонлик йиғит.

...«Қуриб кеткур! — деб ўйларди Ойпарча (тагин) ўз хонасига кириб, пўстинга ўраниб ўтираркан (бу хонада сандал йўқ. — Лекин саломига алнк олсам бўларди... Керакмас! Пишириб есин саломини!.. Уялмайдиам-а! — У бирдан кулимсиради. — Аммо-лекин жуда ўсал бўлди. Уялди. Эшикни қаттиқ ёпти... — У Қурбонни илк марта кўрганини эслади. У дарвозадан чиқаётганди. Эгнида аскарча либослари. Ярашиб, баданига ёпишиб турарди. Қилич ҳам, бошидаги кулоқи ҳам! Елкаси кенг бўлиб кўринарди... У яна тушини эслади. — Нега энди? У туманин қачон кўрибман? Қуриб кеткур! Урисларга сотилган!.. Жадид. Паст-да, а? Пастлигига борган... Йўғасам, Эшонни Судурдек кишининг шогирди эди!.. Қандай сипо эди! Отинг ўчкур! Э, отинойининг уйларидаям бир бошқача бўлиб ўтирганди... Ҳазрат қаерда эканлар? — У хўрсинди. — Улуғлар қаерда бўлса, ўша ерда-да!.. У киши билар-а, бунинг шундайлигини. Балки... Қайси юз билан одамларга қарайди? Балки ҳазрат уни «оқ» қилгандир».

Ойпарча пўстинга қаттиқроқ ўранди-да, тагин тушини эслади. Ва жаҳд билан: «Нега чиқдим ўша боққа?» деди.

... Чиндан ҳам: Нега? Шунчаки... Боғ жимжит эди. Айвондан тушди. Этакдаги дарчадан чиқди. Ариқ бўйига етди. Ундан ҳатлади. Қоражар томонга бир оз қараб турди-да: «Кемтикдан ўтиб, уйга кираман», дея ариқ ёқалаб кетди.

... Ёнғоқ тағи. Учоқбошига тикилди... Нимадир бордек, кўрадигандек. Кейин ёнғоқ қавагига кўзи тушди. Ёнгашиб қараган эди, адоқдан фарч-ғурч этган қадам товушларини эшитди. Дарахт панасига ўтишни ўйлади-ю, кавакни маъқул кўрди. Кирди. Тутантириқлардан ҳатлаб, чўнқайди...

... Уша... Қурбон келарди! Алам билан унга тикилди. Йигитнинг уст-боши унга яна қизиқ туюлди. Энди «тўни»нинг олди очиқ эди. У ўзича кулимсираб келарди. Ойпарча ҳайрон бўлди: «Нимага мунча хурсанд? Бу одамда нима сир бор-а? Тавба! Бу одам ўзимиз-даям мадрасани хатм қилган. Бухорода ҳам ўқиган... Жаҳонгашта: Кўзи очиқ йигит!.. Қандай қилиб Шўроларга ўтди? Бир гап бор...»

Шунда Ойпарчанинг у билан гаплашгиси келиб кетди!

Лекин қандай қилиб чиқсин бу ердан?

... Йигит келди, келди... Ва ялт этиб қаради.

... Ер ёрилмади, Ойпарча кириб кетса!.. Унга нималар деди? Едида йўқ. Ташқарига чиқди. «Ўтиб кетаберинг!» дегани эсида.

... Ҳар қалай, йигит ўсал бўлди...

... Кейин уй. Кейин туш...

... Ажаб!

... Тағин уни кўрди.

... Ҳа, ўсал қилди бечорани.

... Бироқ... ҳовли адоғига қараб тураркан, ич-ичидан шодланиб кетди. Йигитнинг омондан чиққач, тағин гап ҳотишини кутди. Шунда этакдаги оғилдан чиқиб келаётган Намозни кўрди. Намоз унинг Қурбонга қараганини пайқаганми, сирли жилмайди.

... — Нега тиржаясан? — деди унга ва ўртадаги эшикдан ўз хонасига кириб кетди.

8

... Шамлар ёниқ. Олимжон Арслонов хўмрайиб тамани чекиб ўтирарди. Гаврил Говоренский рация аппарати жойлашган хонага кириб кетган.

Арслонов хафа эди!.. Унинг хаёлида аллақандай кўкиш тошлар қалашиб ётган Кўктошда бир вулқон портлашга қозирланыпти-ю, олди олинмаса, даҳшат юз берадигандек!

Ҳали полк қўмондони кўрсатган телеграммада ақл бовар қилмас янгилик битилганди:

«Мутлақо махфий. Туркиядан ўтган Анвар пошо¹ Бухородан юзга яқин афғон сипоқи ва турк офицерлари билан Шарқий Бухорога йўл олган. Уни Кўктошга боради, деб тахмин қиламиз. Нима бўлишидан қатъий назар, унинг йўли тўсилсин. Самарқанд ва Термизга ҳам хабар қилинди. Инқилобий қўмита».

Демак, телеграмма Файзулла Хўжаевдан келган.

Хўш, Анвар пошо ўзи ким?

... Туркиядан ўтган бу одам таги — ашаддий турк-параст. Яъни «Бутундунё туркий халқлари, бирлашингиз!»— деган шиорни ўтган асрда Истамбулда кўтариб чиққан «ёш турклар» партиясининг раҳнамоларидан бири, етуги эди.

Яна: Туркия султонининг, яъни Абдулҳамиднинг куёви. Бироқ, ўз қайнотасини ўлдирганларнинг ҳам бошида турган киши... «Ёш турклар»дан чиққан офицерлар халқни ўз атрофига жалб қилиш, ҳокимиятни эгаллаш учун анча инсоний шиорлар билан чиқишганди: чунончи, мамлакат мустақиллигини таъминлаш, ватан бойликларини талон-торож қилдирмаслик, халқнинг аҳволини яхшилаш, ҳатто хотин-қизлар билан эркаклар ҳуқуқини тенг қилиш ва ҳатто инсонлар ўртасида, умуман, тенгликни жорий этиш шиорлари билан чиқишганди. Буни ўз радиолари, газеталари орқали халққа ёйишар эди.

Ушанда мамлакат ўзи ўшандоқ шиорларнинг ҳаётга тадбиқ этилишига муҳтож бўлиб қолган эдики, турк халқи дарҳол «ёш турклар» дастуриламалларини қўллаб-қувватлашди.

Табийий, инқирозга юз тутган Туркия султони «ёшлар»га таслим бўлмас эди.

Демак, мамлакатда ҳокимият тўнтариши ясалиши керак.

Худди шундай қилинди: Абдулҳамид ўлдирилди. Ҳокимият «ёш турклар» қўлига ўтди.

¹ Пошо (Паша)— Полковник (туркча). Маҳаллий халқ уни «пошо» деб қабул қилган.

Халқ уларга ҳамду санолар айтиб олқишлади!

... Оқибатда?..

Анварларда жаҳонгирлик даъвоси устун чиқди бошланиб кетган Жаҳон муҳорабасига қўшилганларини билмай қолишди. Уларнинг мақсади — муҳорабада Русия енгилса, унинг қўли остидаги Кавказ ва Урта Осиёни Истамбул марказлигида бирлаштириш эди.

Бироқ урушда Туркиянинг ўзи енгилди. Унинг ўзи бўлиниб кетишига оз қолди...

Шунда Русияда Октябрь инқилоби ғалаба қилди. Ленин бошлиқ Шўролар ҳукумати Туркияни мустақил давлат сифатида тан олди. Бу ҳол, албатта, унинг мустақиллигини сақлаб қолишида аҳамиятли бўлди.

Мустафо Камол бошлиқ «ёш турклар» қаноти ҳокимиятга бошчилик қила бошлади. Ва... мамлакатни Жаҳон муҳорабасига олиб кирган собиқ йўлбошчилар мамлакатдан бадарға этилди.

Анвар пошо ҳам ҳайдалди...

Унинг гоҳ Англиёда, гоҳ Олмонийёда экани эшитилиб турарди. Бироқ, курашдан «қўлини ювиб қўлтиғига артди» деб бўлмас, улуғ мамлакатлар аро бўладиган анжуманларда кўриниб қоларди. Гоҳ у мамлакатнинг — гоҳ бу мамлакатнинг вакили сифатида.

Ана ўша одам Русияга ўтипти! Бухорода бўлипти! Мана, лашкари ислом ин қўяётган жойга — Кўктош томонга йўл олипти.

Тагин бир ўзи эмас: юзга яқин афғон сипоҳи ва турк зобитлари билан!

Ажаб ҳол!

Авалло, Анвар пошонинг бу ёқда пайдо бўлиши — ўз-ўзидан маълумки, яхшиликдан нишона эмас. Сўнг-ра, у яна кимларнингдир «вакили» бўлиб келгани ҳам аниқ.

Энди масаланинг бошқа томони: хўп, Русияга ўтган бўлса ўтгандир; муҳожир бўлиб ўтиш ҳам мумкин. Бухорода ҳам пайдо бўлгандир. Бухорода кимлар йўқ, қандай муҳожирлар йўқ!

Бекик шаҳардан юзга яқин сувори билан чиқиши?.. Бу — ақлга сизмайди!

Қандай қилиб?

...Олимжон Арслоновнинг шунга боши қотган. Хайрон бўлиб ўтирар, бу хусусда «фикр» сўраб Термизга (Еттинчи Туркистон ўқчи полки қўмондони Морозенка ва унда муқим тургувчи РСФСР Бош консули Нагорнийга) телеграмма юборган, Самарқанд қўшинлари

қўмондони. Ионовдан ҳам телеграммасига жавоб келишини кутар, айни чоғда... қайси томонларга «учқур отрядлар» чиқаришни ўйлар ва бир кўнгли: «Балки ўтиб кетгандир. Унинг қачон Бухородан чиққани ҳам номаълум-ку?» дерди.

Гаврил Говоронский олиб келган иккинчи телеграмма (Олимжон Арслонов фавқулодда Диктаторлик Комиссиясининг аъзоси бўлгани учун Бойсундаги жами қизил аскарлару уларнинг қўмондонлари ҳам у кишига бўйсунарди. Фавқулодда Диктаторлик низомига кўра, унинг аъзоларига, хусусан, раисига фавқулодда декретлар чиқариш ҳуқуқи берилган. Ҳатто у киши Олий суд ҳуқуқига ҳам эга эди) мазмуни Арслоновга Кўктошда кўтарилаётган вулқонни тепадан «босиб қўядиган» бир қопқадек таъсир қилди.

...Нақ Бухоро Шўролар жумҳурияти Ижроня қўмитасининг раиси Усмонхўжа Пўлатхўжаев келаётган эмиш! Унинг қўли остида «Бухоро кўнгиллилари отряди» бормиш.

Пўлатхўжаев... Олимжон Арслоновнинг биродари, улар турли табақадан чиққан бўлсалар-да, амирликка қарши нафрат уларни туташтирганди. Қувғинлар, зиндонлар, обхоналар уларни бир тану бир жон қилганди.

Тўғри, Усмонхўжа Пўлатхўжаев «ёш бухороликлар»нинг раҳнамоларидан ва у ҳам Тошкентга қочган эса-да, амирликка эмас, амир идора усулларига қарши курашини тарғиб қиларди. Ҳатто бир йиғинда: «Ана, ёш турклар нима қилди? Султон ўлдирилди! Бизнингки жамиятимиз асл нухасини «ёш турклар»дан олган экан, келинлар, биз ҳам Саид Олимхонга суиқасд уюштирайлик?» деганди.

Кейинчалик, бу фикрларидан кескин қайтиб, Бухоро «мустақиллиги, унинг бой-бадавлат, маърифатли бўлиши, унда яққа ҳокимликнинг йўқотилиши»ни ўзинга шior этди.

Бухоро инқилоби пишиб, амирлик ўрнида ҳукмронлик қилажак Муваққат ҳукумат аъзолари сайланаётган маҳалда у тантанали суратда ўзини коммунист деб эълон қилди... Сўнгра шундай енг шимариб ҳаракатга тушди, ўзининг беҳисоб бойликларидан (у Бухоролик машҳур қорақўлчилар авлодидан эди) ҳам аямай сарфлай бошлади, тез орада инқилоб раҳнамоларидан бири бўлиб кўтарилди.

«Ана, ўша одам келаётинти Бойсунга!

«Телеграммада нима деб ёзилган?»

— Мана: «Мутлақо махфий... Етиб бораман. Лашкар ислоннинг додини беришга аҳд қилдим. Улар ҳаддидан ошмоқда. Термиздан Еттинчи Туркистон ўқчи полкини ҳам ўз отрядимга қўшиб олиш фикрим бор. Сизларда ҳам кўнгиллилар бўлса, оламан... Бойсунда бир-икки жун турамиз. Бизга озиқ-овқат, от-уловимизга ем-хашак жамғариш пайида бўлинг. Сизнинг Усмонхўжа Пўлаг-хўжаев».

Телеграммада фақат битта ғалати нуқта бор эди: Анвар пошо тўғрисида гап йўқ. Нега? Ахир, унинг Бухородан чиққани наҳот Бухоро Ижроня кўмитасининг раисига номаълум бўлса?

...Гаврил Говоронский ҳам шу нуқтага қизиқиб:
— Биродарим, ўйлаш керак, ўйлаш!— деди.— Мен ғалати аҳволдаман! Сиз-чи?

Арслонов хўрсинди.

— Жиндай енгил тортган эдим.

Кўмондон курсига аста ўтирди.

— Ҳалиги йигит билан... гаплашдингизми?

Арслонов ҳамёини олди.

— Ҳа.

— Менимча, уни ҳозир юбориш керак...— Говоронский ўйланиб, давом этди:— Чўлга ҳам, тоққа ҳам отряд чиқади эртага... Шулардан бирига қўшасми? Кейин у... қочган бўлиб кетади-да?

— Тўғри-ю...— деди Арслонов.— Ҳатто унинг ички кийимларини ўзгартирмаслигини ҳам ўйлаб қўйдим.

Кўмондон кулимсиради.

— Маъқул.

— Лекин у билан жиддий гаплашишим керак ҳали... Кўктошда аҳвол жиддийлашди, табиий. Бинобарин, унга ул-бул нарсани тушунтириш керак... Дейлик, шу пайт Анвар Ялангтоғдан ҳам ўтиб кетган бўлса-чи? Еки Арпали чўлидан ўтган бўлса-чи? Ҳар қалай у тўғрида тушунтириш беришим лозим... Изидан Каримни юборишни ҳам ўйлаб қўйдим. Чаққон йигит...

— Эшон ҳақида гапирдингизми?

— Йўқ.

— Майли. Ўйлаб кўринг.

9

— Қизим, мен «ўлдирса, мард ўлдирсин» деган нақлга амал қилиб келганман,— давом этди Рамазонбой.— Хўш, буларнинг кўп турмаслигиниям биламан. Илти-

мос билан чақирилган-ку... Ҳеч бўлмаса ўшангача кўздан панароқ жойда турсанг... Бугун Катта газанинг ма-чотида гап бўлди. Менга дақитиб¹ гапиришди. Уйига «аскар қўйган бой»ман-да. Мисирбой: «Қизингиз бор, аёлингиз бор. Бизга-ку бари бир. Сизни ўйлаймиз-да. Тагин ўзингиз биласиз», деди.

— А, қаерга оборасиз?— сўради Ойпарча. У отасининг бу таклифига дафъатан қизиқиб қолган, назарида, бу ердан кетса, ўша... тушнинг ҳам таъбири келмайдигандек туюларди. Шу асно кўнглининг бир четида ғимирлаб турган истак— Қурбонга қизиқиш, у билан суҳбатлашиш ҳам ҳозир кўзига кўринмас эди.

Нафсамбири, отаси унга ёмонликни раво кўрмайди! Ахир, меҳрибон волидасидан ажратиб, олиб кетар экан, демак, у ер бу ердан яхшироқ (айни чоқда маҳрамроқ) бўлиши керак ўша жой!.. Хаёлида шу ўй, феъли айний бошлади: Ўрислар... Шулар келгани учун ўз уйини тарк этади энди. Ҳамма нарсага ўшалар айбдор!.. Отасидаям айб бор: ўшаларни ҳовлига қўйди...

— Жуда хилват қишлоққа обораман,— деди Рамазонбой.— Мана, энанг у жойни яхши билади. Бир ҳисобда уруғдошларинг ҳам туради у ерда. Оз-моз бор. Холанг бор. Тус жияним. Эсларсан? Кўрсанг, эслайсан... Энаси, мерганни кўрганми бунинг?

— Билмайман. Ҳеч нарсани билмайман!— деб рўмоли учида кўзини артди Гулпарча бека.— Қачон келса, у шўрликни туячилар олдидан жўнатардингиз!

— Э-э, гапирасан-да,— деди бой.— Ўзим ҳам шу туячилар олдида ётиб қолардим-ку, энаси. Сен мени ҳаляям билмас экансан... Мерганни кўрган қизим! Хуллас, қизим, ўшалар турадиган қишлоққа олиб бораман... Беҳад тинч жой. Эляям қобил. Хўш, ҳим... қароқчилар йўқ. Ўзи, улар анча мард келади. А, энаси? Таги чала мусулмон-да.

Ойпарча қизиқиб қолди.

— Чала мусулмон?

— Ҳа, шундай дейишади... Э, гап-да бу, қизим. Улар ҳам ўзиниздай одам. Алҳамдулилло, беш вақт намозини қанда қилишмайди.

— Чала мусулмон дегани...

Бой энсаси қотгандек қўл силтади.

— Она қизим, бу дунёда ҳар хил одам, дин бор.

¹ Тегизиб (шева).

Лекин билиб қўй: ҳаммасиям одам. Ҳамма динлардаям худо битта.

— Билдим-билдим, отажон,— деди Ойпарча ва онасига қараб, ундан бир умрга ажраладигандек ёнига сурилди. Кўзига ёш келди.

— Майли. Эса йиғланглар,— деди Рамазонбой ва ўрнидан турди.— Мен Эргаш чобагон¹нинг уйига бораман.

— Ут тушсин барига!— дея сандал қиррасига муштлади Гулпарча бека.— Садқан одам кетсин ўша амир ҳам! Садқан эркак кетсин!

— Э, хотин-е,— деди Рамазонбой.— Улар ўлган-ку. Улганни тепмайдилар!

— Рости билан ўлганми?— сўради Ойпарча.

Ота кулди.

— Улган ҳисобда-да.— Рамазонбой эшикка етганда тўхтади.— Қизим, тараддуд кўрабер-а...

— Намунча!— деди Гулпарча бека.

— Хўп... Ҳали менга жавоб берадим, йўқми — буям номаълум... Шаҳардан чиқаришмаяпти кўпларни...

— Уруғларимни айтиб келаман дейсиз-да,— маслаҳат берган бўлди бека.

(Олимжон Арслонов бозорда: «Кимнингки қариндоши қочиб кетган бўлса, қайтсин. Биз афу умумуй эълон қилдик. Шўрога содиқ бўлса, марҳамат. Қип чиллада юришмасин дийдираб... Хабар беринглар!» деб ваъз айтган, бу гап жарчилар орқали ҳам шаҳарга ёйилган эди.)

Рамазонбой яна кулди.

— Менинг қочган қариндошим йўқ. Энди... қаергаям қочиб кетардик, энаси... Шунисигаям шукур. Биласизлар-ку у ёғини.

Бой нимага шама қилганини, дарҳақиқат, она-бола яхши билишар эди. Маъюс бўлиб қолишди.

Сўнг Ойпарчанинг хаёлида олис — хилват қишлоқ аллақандай тоғ бағрида, қизиқ ва сирли бўлиб кўрина бошлади. Гулпарча бека эса қизига нималар олиш, неча сидра кийим-бош билан жўнатиш фикрига берилди...

Ойпарча яна ташқарига чиқди ва... Қурбон унинг кўзи олдига лоп этиб келди: у қолади...

У билан гаплашмади ҳам... Ахир, у ўзи билмайдиган муҳим нарсаларни билади-ку?

У беихтиёр супадан тушиб, сўқмоқ билан адоқдаги оғилга йўналди. Оғил ичида отасининг оғиркарвон оти

¹ Чавандоз.

пишқирди. Эшигидан туп-туп этиб тўнг отила бошлади.

— Намоз?— деди Ойпарча.

Қошлари пиликдек, дўпписини дол қўйган Намоз эшикдан мўралади-ю, уй биқинига — аскарлар ем оладиган омбор томонга қаради.

— Уша ёқдан бир нарса топдингми, бева?— деди Ойпарча.

Намоз унга сумрайиб тикилди. Бурнини тортиб, куракни ташлаб юборди.

— Сиз ҳамми?

Ойпарча хўмрайиб, дарчадан чиқди. Рўпарада қор босган шудгор ястаниб ётарди. Четдаги баланд тутлар шохида қарғалар қўниб турар, биттаси қувқ-қувқ деб овоз чиқарар эди. У чап томонга қаради: вақф боғи. Тағин у ёққа жилмоқчи бўлди-ю, изига қайтди.

Оғил олдида яна тўхтади.

— Сен хафа бўлма,— деди Намозга.— Ниманг бева? Йигитсан-ку.

10

— Анвар пошо?..— Қурбон Олимжон Арслоновга тикилиб қолди. (У ҳалигина шошилиб етиб келган, Арслоновнинг гапи давомида ҳам нафасини ростлаб олмаган эди).— Отини... эшитганман!— деди.— Узларингдан... Ҳе, обхонада. Пўлатхўжаев билан гурунг қилганларингда?

Арслонов бош ирғади.

— Хотиранг тузук.

Қурбон шифтга, вассалларни кўрмай, тикилди. Хотирасида ўзи учун энг нафратли, бироқ кўп сирларни очган даҳшатли, ифлос хона жонланди.

Уни эслаш ҳаммавақт Қурбон учун қанча оғир бўлмасин ва уни эслаш орқада қолган ўтмишни «тиклаш» каби аламли туюлмасин, шу тобда бир зум хаёлга толиб қолди.

Мадрасада сабоқлар тўхтаб қолган, Довуд баққол хужрани тортиб олган эди. Қурбон мадрасада, не бир аламли ва бахтли кунда танишган дўсти Қиличчи кутиб Лабиҳовуз бўйида ўтирганди, иккита миршаб нари-берига юриб қолди-да, кела солиб, унинг икки қўлидан қисиб ушлади.

— Дам бўл!

Қурбон силтанди.

— Айбим

— Кейин биласан!

...Уни судраб аркка олиб кетишди. Муҳташам дарво-ва очилди. Қурбонни япалоқ тошлар ётқизилган, худди тоғ дарасидан йўлакка киритишганда, ўнгдаги супада ўтирган¹ киши:

— Бали! Мукопот оласиз бу кун!— деди миршаблардан бирига.

Миршаб тожикчалаб кечгача тағин иккита жадидни тутиб келажагини айтди.

Қурбон гарангсиб олдинга тушди. Бурилса, улар уради. Бора-бора чап қўлга қайрилдилар. Миршаблардан бири қаёққадир қараб кимнидир чақирди. Қизил чолвор кийган папахли¹ бир кимса ҳалпиллаб чошиб келди. Ёнида шокиладек осилган калитларни олиб, бири билан пастак эшикни очди. Қурбон зим-зиё хонага рўнара бўлди. Ичкаридан буриқсаб чиққан бадбўй ҳид афтига урилди ва орқасидан тепки еди. Ичкарига отилиб кириб кетди. Буриласолиб гапирмоқчи бўлганди, эшик ёпиляди. Ортидан қулфланди. Қурбон беҳол тортиб бир оз тек қолди. Кейин ўгирилди. Димоғига яна ўша ҳид гупиллаб урилди.

— Бу қандай жой?— аста шивирлади. Кимдир қаердандир нимадир деди — Қурбон тушунмади. Аммо хонада одамлар борлиги аниқ эди. Бир оз ўйлаиб:—Ассаюм алайкум,— деди.

Кимдир алиқ олди. Қурбон тусмоллаб ўша томонга юрганди, оёғига бир нима илашиб, юз тубан йиқилди. Бўйрага «қоқилгани»ни сезди. Уни пайпаслаб аста ўтирганди, тағин кимдир нимадир деди. Қурбон тағин тушунмади.

Эшикнинг қаёқда эканини тусмоллаб, ўша ёққа қараб ўтириб олди. Ниҳоят, тирқишлардан кираётган нурни пайқади. Аста-секин ён-верини кўрадиган бўлди. Талай маҳбуслар ўтиришарди. Кўпининг соқоми кўкейга тушган. Бир нечаси чўзилиб ётипти. Биттаси баданини қирт-қирт этказиб қашиди. Бурчакдаги кимса:

— У ерга ўлтирма, писар,— деб мингирлади.

Қурбон пайпаслаиб нари силжиди. Қўли зах ерга тегди. «Нега бўйрада ўтирмаслик керак?» Синчклаб боқди, бировининг ҳам тагида бўйра йўқ. Демак, ўзи ҳам ўтирмаслиги керак. У қаёққа жилсам, деб бирпас ўйланди-да, «ўтирма» деган томонга силжиди. Ундан ҳам сассиқ ҳид анқир эди.

¹ Бир қисм амир сарбозлари оқлошино казакларига тақлидан кийинтирилган эди. Ҳатто бир-бирига честь беришарди.

— Бу нима, амаки?— деди.

— Обхона,— жавоб қайтди.

Шунда тепада — томда нимадир гурс-гурс этди ва Қурбоннинг гарданига икки томчи чакка томди. У ҳайрон бўлиб шифтга боқди. Ҳеч нарсани кўрмади.

— Нима бор у ёқда?— деди қўшнисига.

— Отхона,— деди у.— Отхона, писар... Мундоқ ўтиринг. Сийдиги томади.

— Вай-вай!— Қурбон четга сурилди.— Нимага? Нимага мени обхонага солишди?

— Ҳў, бачча экансиз.

— Йўқ, шундай ўтириб эдим... Лабиҳовузда...

— Уф. Дам олинг, писар. Фойдаси йўқ.

— Нимага?

Кимса миқ этмади.

«Қизиқ...— Қурбон ҳеч нарса тўғрисида ўйлай олмасди.— Ғалати!— Ниҳоят, ўзининг обхонага тушганига иқрор бўлди-ю, шунга баробар обхона ҳақида эшитганлари, ноҳақ одамларнинг ҳам ётиши... ёдига тушди.— Мен ҳам ётавераманми?»

— Эй, амаки, сўрашадими нимага ётибсан деб?

Кимса яна миқ этмади.

— Тавба!— деди Қурбон ва бирдан қўрқиб кетди: шу ерда қолиб кетса! Ахир, у Қурбон... айби йўқ. У... Эшонни Судурнинг шогирди-ку! Э, дарвоқе, ҳазратнинг шогирдигина эмас, ўғли ҳисоб у!.. А-а. Бўлди! Ҳазратнинг номини тутса, булар чиқариб юборишади ҳозир! Ахир, у кишини амир ҳам ўзинга пир санайди. Қўқонди Эшончалик кўрмасаям...— Мен айтаман!— деб ўрнидан ирғиб турди. Тўғри эшикка йўналди ва эшикни шарақлатиб тепди. Тепди-ю, тисланди. Бир маҳал эшик қия очилди. Ичкарига ёруғ қуйилиб кирди. Қизил чолворли:

— Ким бу? Нима тартибсизлик?— деди.

— Мен, мен...— деди Қурбон унинг қаршисига ўтиб.— Мени ноҳақ қамашди, тақсир!.. Айбим йўқ. Ҳазрати Эшонни Судурнинг... ўғли бўламан! У кишини биласизми?

Калитдор унга хўмрайиб тикилди.

— Эшонни Судурнинг?

— Ҳа.

— Сен?— унинг калтариб қолган чопони, кир салласи ва оёғидаги пошнаси қийшиқ кавушига боқди. Сўнг:— Қоч!— деб бақариб юборди.— Э, энангди!..

— Сўкманг!— деди Қурбон.

У Қурбонга яна тикилди. Кейин ишшайди.

— Агар ўғли бўлсанг, опкетоди.

— Ахир, у кишига...

У эшикни ёпти, эшик яна қулфланди. Қурбон гандираклаб тагин бўйра устига келди. Тусмоллаб жойига ўтди. Утирганди, бояги кимса:

— Бекор айтдинг, писар,— деди.— Энди улар сани чигормайди.

— Нимага?

— Пора берса чигоради. Пора келади, деб кутади.

— Э, қизиқ-ку?

Қурбон шундай деди-ю, Бойсунда, бекнинг қўрғони олдида кечган бир воқеани эслади. Мирғазаб айбдорни қирқ дарра уриши керак, ҳукм кўчада ижро этилиши лозим эди. Бандини кўчага чиқарганларида у додлаб бақира бошлади: «Халойиқ! Мирғазаб порахўр! Уруғларингга айт, менга бир нима берсин. Сени аста ураман, деди. Бермаса, мени ўлдирар экан... Уруғим йўқ. Мусофирман!» Мирғазаб баттар жаҳлга миниб, уни ўласи қилиб урганди...

Қурбон кўрган-ку порахўрликни!.. Ҳазрат нималар дер эди гоҳо чайқалиб ўтириб? Бечора! Шундай одам! Ҳа, бекнинг кирдикорларини ҳам шафқатсизлик билан очиб ташлар эди!.. Қурбоннинг олдида. Сўнгра бош чайқаб: «Бу ишларнинг охири кўринмайди! Бу ишларнинг охири вой бўлади... О, завол кунлари бу!..» Ҳазрат, айниқса, ноҳақ ишларга фатво бериб келганда, шундай ўртанар, гўё шу билан ўзини оқлар эди..

...Кунлар кетидан кунлар ўта бошлади: бу ҳол тирқишдан тушгувчи шуъланинг ўчиши ва пайдо бўлишидан билинарди. Қурбон охири унга эътибор этмай қолди. Обхонадаги ҳаёт тарзини ҳам ўргана бошлади... Бўйрага дарра еган маҳбуслар келтириб ташланар эди. Аксари эрталабгача ўлиб қолар эди. Унда қон юқи кўп экан. Маҳбуслар хонанинг бурчагида ҳожат чиқарар эдилар. Аксари айбсиз ва аксари тақдирга тан берган одамлар.

Лекин... тоғлар ҳавосидан нафас олиб ўсган бола тақдирга тан бера олмасди: аксинча, алами бағрида бир тугундек тугилиб, тобора катталашар эди.

Бир куни у бу... ерни обхона демасликка, унутишга ҳаракат қилди. Нуқул Бойсунни ўйлади, ҳазрат билан кўрган жойларини эслади...

Йўқ: ўз-ўзини алдолмас экан.

Ўзи, унинг феълида адолатга, ҳақиқатга бир туғма интилиш бормиди, шу жунбиш қилар, бу ҳис Бойсуннинг ўзидаёқ ҳазратнинг ҳикояларию ўзининг кўрган-кузат-

ганларни асосида кенгроқ бир миқёс касб этган эканми, қалбидаги аламини беихтиёр... «ёш бухороликлар»нинг талаблари, аминнинг алдоқчилиги билан боғлар... ва беихтиёр ҳазратга тақлид қилгандек: «Заволдамиз! Заволда эканмиз!» деб ўйларди.

Бундан қутулиш йўли қаерда?

Наҳот шу обхонадаги аксар маҳбуслардек инсонлар «кўнкиб», яшаб ўтиб кетсалар?

Кунларнинг бири. Эшик одатдагича очилиб, қоровулнинг боши суқилди. Сўнг ёнига ўгирилиб кимгадир нимадир деди.

Эшикдан бирин-кетин икки киши кирди. Олдингиси башанг кийинган эди: бошида чақмоқ телпак, эгнида адрас тўн. Киришди-ю, тўхташди. Бойвачча шарт бурлиб:

— Тезроқ бўл!— деди ташқарига.

Қоровул алланарса дея эшикни ёпди. Икковлон бир муддат ғудраниб туришди. Кейин бойвачча гугурт чақди. Узидан узоқда тутиб, атрофга қаради. Улар ҳам бўйра устига юриб келишди. Сўнг энгашиб бўйрадаги доғларга боқишди-да, четланишди. Гугурт чўпи ўчди. Бир хўрсинди. Иккинчиси яна бирпас ғудраниб турди-да, кимнидир сўқди. Кейин:

— Ҳей, қайси биттанг айғоқчи?— деди маҳбусларга.— Чиқиб, аъло ҳазратга етказ: яқинда тахтдан қулайди! Эшитяпсанми?

Биров миқ этмади.

Қурбон эса фавқулодда «тирилиб» уларга бошқача кўз билан қаради: «Тайин, «ёш бухороликлар»дан, деб ўйлади.

— Ҳой, айғоқчи!— деди тагини ўша киши.— Дунё ўзгарди! Амининг беҳабар!

— Тақсир, бу ерда сиз айтган киши йўқ. Баримиз ғариблар...— деди Қурбон.

— Ундай бўлса, баттар бўлинглар!— дўқ қилди у.— Ғарибман деб ўтира беринглар!

Кимдир нимадир деди. Хонага яна жимлик чўқди. Илло, буларнинг ўзини айғоқчи, деб ўйлаш мумкин эди. Ниҳоят, улар ўзаро гаплаша бошлашди. Қурбон айрим сўзларини, кейин бутун-бутун калималарини англай бошлади.

— Тошкентга кетадиган бўлдингизми?

— Ҳа... Истамбулга боришдан фойда йўқ!— деди дўқ қилган киши.— Аллақачон унинг пeпoнaсидaн oтишимиз керак эди.— Шериғи нимадир деди. У пўйигиллаб

қолди. — Рост... Э, Олимжон, бизда Анварлар йўқ-да!

Шерик уни маъқуллади. Унинг гапидан дўқ қилаётган кишининг номи «Усмон» эканини билди Қурбон.

Эшик тирқишидан тушиб турган шуълалар сўнди. Бир маҳал қоронғида қопқа аста очилди. Биров бош суқиб:

— Усмонхўжа ако,— деди.

Икковлон шоша-пиша ташқарига чиқшди. Эшик ёпилди. Қадам товушлари узоқлашди.

— Ана, кетди!— деди Қурбоннинг қўшниси.— Зиндон-бонга пора берган! Пулнинг кучи билан чиқди, писар... Бу бойбаччани танийман. Пухоронинг бойларидан. Қоракўлчи Пўлатхўжабойнинг ўғли! Ана куч қайда!..

Қурбон карахт бўлиб қолди. Маҳбуслар орасидан тили захарлиси анчадан кейин сайрай кетди:

— Ба худо, пора берсам, амир ҳам олади, биродарлар... Олади-да, мени чиқариб юборади... Э, амир пора олаймиш-да! Ҳамма бек ҳайитда тортқ деб, савғо деб оламжаҳон мол олиб келаймиш. Пора-да шу! Тортқ бермаган бекин ҳайдаймиш... Ана, карвонсаройи Баррани биласизми? Саройи Барракалонни! Бутун қоракўл шу саройда сотилади! Ана шу карвонсарой ҳам амирники, биродарлар!..

...Қурбон ҳаёлдан ариб:

— Анвар пошо номини биринчи марта эшитганим,— деди.— Обхонадан чиққанден кейин икки-уч марта қулоғимга чалинган эди. Лекин, дунёдан ўтиб кетган кишидек тилга олишганди у мишини...

— Ана ўша «ўтиб кетган» киши... ҳозир Шарқий Бухорода!— деди Арслонов.

— Нимага?— ҳайрон бўлди Қурбон.— Ҳарбий одам, саркарда-я у?

У обхонадан чиққач, Боқибойнинг саройида ямоқчилик қилиб ўтирар экан, ўқтил-ўқтин шаҳарда энг бой кутубхона — Дору Шафога борар, эски пойабзалларини ямаб бериб миждоз бўлиб қолгани — кутубхона мутасаддиси — кўзойнак таққан чол билан гурунг қилар, Тошкентда чоп этилиб, Бухорода ҳам тарқатилаётган «Кутулиш» газетасини бир кўриш, бир ўқишни истарди. Чол уни кўрсатмасди. (Яқинда уни ўқиган тўртта ёшми амирнинг фармони билан тириклай ерга кўмишган Чоржўда.) Чол шуни айтар ва эски донишмандлар ёзган китобларни мақтаб кетар, кейин зорланарди: «Биз уларнинг қадрига етмаймиз, мулло. Хориж унинг устига ўзини ўлдиради... Анави хонада бойбаччаларнинг арзандалари

қимор ўйнаётир. Мен уларни ҳайдаб билмайман. Аңа шулар асл китобларни ўғирлаб чиқиб, сайёҳларга арзон-гаровга сотади. Англизлар ўч бўлар экан бизнинг китобларга».

Суҳбатлар асноси Қурбон бундан тўрт-беш йил муқаддам Бухорода (аниқроғи, Қогонда) «Турон» деган газета ҳам чиққани, Бухоронинг кўзи очиқ фарзандлари Левий деган яҳудийнинг маблағи ҳисобига чиқаришгани, «Бухорода пахта етиштириш, кўпайтириш ишига кўшиш¹ кўшамиз» деганлари учун ундаги рус элчихонасининг бошлиғи Шулька жаноблари газета чиқишига рухсат бергани, бироқ кейин газета ёпиб ташланганини ҳам билиб олганди.

Газетанинг ёпилишига сабаб — унда айрим мутаассиб руҳонийлар ҳажв қилингани, лекин Шулька: «Газета дунё ишларига қизиқди. Чунончи, Русия-Туркия урушида Туркияга ён босди», деб айб қўйган экан.

Шу муносабат билан ўшанда Туркиянинг машҳур саркардаларидан Анвар пошо номини ҳурмат билан тилга олганди кутубхоначи чол. Ва унинг жаҳон муҳорабасида инглиз кемаларини қандай чўқтирганини афсонага ўхшатиб ҳикоя қилганди...

Олимжон Арслонов ҳамёнидан чиқарган қийқим қозга тамаки тўкиб — ўраб, шам алангасида тутатиб олгач, Анвар пошо ҳақида... унинг кимлиги ва мақсадлари ҳақида осойишталик билан ҳикоя қила бошлади...

Ниҳоят:

— Ажабмас ўшанинг ҳам даврасига тушиб қолсанг!—деди.— Ахир, у Кўктошга борса, Иброҳимбек ҳузурига боради!.. Энди сенга бир янгилик айтаман.

— Ҳўш?

— Амирда маслаҳатчилар бўлган-а?

— Бўлган.

— Ҳўш, Иброҳимбекнинг... лашкари ислом сардорининг Бош маслаҳатчиси ким, қандай одам бўлиши керак, сенингча?

— Энди... зўр одам бўлиши керакдир-да? У маслаҳат берса...

— Рост!.. Иккинчидан, ундай одам албатта руҳонийлардан бўлиши керак. Ҳарбий маслаҳатчиларни кўзда тутмаяпман... Халқ билан гаплаша оладиган, фатво бера оладиган, унча-мунча мингбошиларни ҳам олло-таоло

¹ Ердан, кўмак.

номидан қўрқита оладиган киши бўлиши керак. Тўғри-ми?

Қурбон Олимжон Арслоновга тикилди.

— Иброҳимбекнинг маслаҳатчиси...

— Хўш?

— Мабодо...

— Эшони Судур эмасми дейсан-а?

— Ҳа... Бу ёқда у кишидан ўтадиган руҳоний йўқ.

— Балли.

— Уша кишими?

— Уша киши... Лашкари ислом раҳнамосининг Бош маслаҳатчиси — Эшони Судур!

Қурбон қотиб қолди... Сўнг бирдан уялиб-ўртаниб кетди: ўзининг пири! Шўронинг душманларига маслаҳат бергувчи киши! Олимжон ака... Қурбонга таъна қилмаяптими? Балки гумонсираяпти? Йўқ-йўқ... Бор гапни айтпти-ку! Агар шу рост бўлса!

«Ажабо! Оббо, пирим-е!.. Муни қаранг-а!»

... Қурбоннинг обхонада ётганидан бери олти ойлар ўтиб кетган экан. Закотчини сўйиб қамалган бир турк-мандан эшитди. Шунинг эртасими-индини кунни эшикдан тагин қизил чолворли қоровул боши суқилди-да:

— Эшони Судурнинг ўғлиман деган ким?— деб сўради.

— Мен,— деди Қурбон ўтирган жойида.

— Чиқ бу ёққа!

Қурбон тураман, деб мадорсизликдан чўкка тушди. Урмалади. Кейин юриб ташқарига чиқди-ю, кўзи тиниб ўтириб қолди. Қоровул уни оёғи учида туртди.

— Тур-тур... Уғлим эмас, шогирдиман демайсанми, баччағар! Ана шу ёлғончилигинг учун шунча ётдинг! Энди жўна!

Қурбон гандираклар ўрнидан турди.

— Лекин мени бунинг учун эмас...

— Яна гапиради бу! Жўна!.. Ундан кўра уст-бошни алмаштириш пайида бўл. Келганингда жадиддан фарқинг йўқ эди... Жўна! Тўхта! Туя кўрдингми — йўқ. Агар шақиллаб юрсанг, яна опкелиб тикаман! Шу ерда чириб кетасан!

Қурбон қамалган кезларида... кимнингки камзули калта, кимки кичкина мурт қўйган ва саллани кичкина ўраган бўлса, ўшани жадид деб ҳибсга олаётганларини эшитган эди: гира-шира эслади (одатда, ёш бухороликлар шунақа кийинишар, айрими ихчам ҳасса тутиб,

туркча фес—ҳожидўппи кийиб юрарди). У ғамгин кулимсираб, дарага ўхшаш йўлакдан гандираклаб юриб кетди.

... Боқибой уни танигач:

— Э-би, сизми бу?— деди.— Ман мурам!.. Менга айтмаб эди сизни... Бир кўраман деб эди обхонани... Беш тангамни олди-я! Айтмоқчи, пиримиз Афғонистон кетдилар. Аъло ҳазрат юбордилар... Узлари келиб айтди...

«...Афғонистондан тўғри Кўктошга ўтиптилар-да? Амир ҳам билар экан кимни Бош маслаҳатчи қилишни!.. У киши чиндан ҳам амирлик тарафдори эди! Амирликнинг кучли, адолатли бўлишини истарди, холос! Шундай бўлмагани учун куяди...

Инсонлар аро тенглиги ғояси — ҳазратга ёт эди. Ҳа, ҳазрат инсонларнинг (бандаларини) олло олдида тенгдигини тан оларди. Бироқ бир-бири олдида-чи?

Бу мавзуда Бойсунда иккиси орасида шундай бир суҳбат бўлгани эсида. Ҳазратдан дунё ҳақида, амалдорлар ҳақида «таълим олган» Қурбон сўраб қолди: «Пирим, кўп одамлар орасида бир ҳикмат юради. Бир донишманд подшога икки суякни кўрсатиб: «Қай бири — султонники, қай бири — гадоники?» деганмиш. Подшо ажрата, олмапти. «Шундоқ,— депти донишманд.— Иккиси ҳам ҳозир тенг—фарқенз. Нима учун улар тирикликда бир-бирига тенг бўлмайди?» Подшо жавоб бера олмаган эмиш... Пирим, сиз шунга нима дейсиз?»— Эшони Судур кулимсираган эди: «Ўзингиз ўйланг. Мен ким? Дейлик, кўчадаги гадо ким? Тушундингизми? Аслида иккимиз ҳам инсонмиз. Масъалани шундоқ кўядирган бўлсак, мен гадога тенг эканман-да?»— «У, йўқ,— дея қўрқиб кетганди Қурбон.— Асло ундоқ демоқчимасман!»— «Йўқ,— деганди Эшони Судур.— Сиз шундоқ демасангиз-да, шундоқ хулоса чиқади... Инчунун, ўғлим, ўша донишмандга подшо бундай жавоб бериши лозим эди: «Рост, тирикликда тенг бўлмайди. Ўлгандан кейин тенг бўлади!»

Ҳа. Эшони Судур Шўронинг бош ғоясига қарши!

У, қанчалар улуғ бу ғоя!..

Қурбон ўзини Олимжон ака олдида қандайдир оқлаш, ҳазратдан яна-да узоқлаштириш учун:

— У киши бизга энг катта душман!— деди. Ва ушбу ҳикояни айтиб берди.

Арслонов бош ирғади. Тамакини сўриб-сўриб тортиб:

— Энди тушунарли бўлди,— деди. Кейин ўридан турди.— Яқинда Қуйбишев билан гаплашиб қолган эдим. У киши: «Босмачиларни тугатиш қийин иш эмас. Шўро

ғояларини халққа еткәзиш, Шүронинг моҳиятини тушунтириш қийин. Бу барча кўникмаларни йўқ қилади», деганди... Ана шундай, мулла Қурбон... Хўш, балки ҳазратнинг яна бирон жиҳатини эсларсан?

— У киши... бирон нарсадан қаттиқ қайғурсалар: «Соҳибқироним қайдасан! О, Турон! Заволга юз тутдик!» деб ўтирардилар...

Арслонов унга тикилиб қолди.

— Яна?

— Шу... Эсимга тушса, яна айтаман.

Арслонов мунглиниб жойига ўтирди.

— Биласанми, ҳазрат... Анвар пошо билан дарров тил топишади.

— Анвар пошо...

— Ҳа. Уша билан... Кўрамиз! Эшитамиз. Балки мендан олдин бунга ўзинг гувоҳ бўларсан?

— Уша ёққа кетаманми энди, Олимжон ака?

— Ҳа. Ҳа!.. Лекин яна гаплашиб олишимиз керак.

— Хўп.

— Сен ўйла...

— Хўп.

Арслоновнинг фикрича, энди Қурбоннинг у ёқда нима иш қилишини айтиши ва Кўктошга қаёқдан жўнашини келишини қолган эди.

11

Қурбон қўрғондан чиқиб, қоронғида ерга тикилганча кетиб бораркан, энди ўз-ўзидан кулғиси келар ва завқи тошиб кетарди: у Кўктошга боради! Лашкари исломнинг раҳнамолари ичига боради!..

Унда Эшони Судурнинг пойига йиқилади: «Сизни излаб юриб, ниҳоят, топтим! Сарсон-саргардон бўлдим. Қизил аскарларга ҳам қўшилдим!..»

Ерўчоқ атрофида ўн чоғли йигит қур тутиб — бировлар чўнқайиб, бировлар узун ғўла устида ўтиришар эди.

— Еппа барака, салом,— деди Қурбон.

Виктор ҳам шу ерда экан.

— Ке, олдин мани мискамда овқатланиб ол,— дея энгил косасини узатди.

Қозон тагида ошқовоқли, ёғли шўрваннинг бўтқаси қолган экан. Қурбон косага қуйиб, бирпасда ичиб қўйди. Косани ариқда чайиб, тиржайиб турган Викторга:

— Гап борми?— деди.

— Бор-де!— деди Виктор ва деворга томон қараб олди.— Анўттан бойвучча бир-икки қарадилар... Хизматкориям бир-икки мўраладила... Сани изламавотти-ми?

Қурбоннинг юраги гурсиллаб кетди.

— Қўйсанг-чи!

— Қани, Ялангтоғ ҳақида гапириб бер, энди. Мабулар қизиқишвотти.

— Майли. Узинг тилмочлик қиласан.

— Бўпти.

Қурбон у ернинг зиёратгоҳ эканини айтгач:

— Бежиз Ялангтоғ дейишмайди,— деди.— Ярим белидан юқорисида чайир ҳам ўсмайди. Шовдираб турган шағал. Оёқ боссанг, сирғалиб кетасан...

Штабдан взвод командири Семён Медведев келиб қолди. У қаттиққўл, ҳазилга тоби йўқ, интизомни маҳкам ушлаган командир.

— Отбой! Что вы насамом деле!.. Утром рано вставать! Пора лечь!— деди.

Ингитлар ирғиб-ирғиб туришди. Қурбон ҳам турди-ю, ҳозир тартибга бўйсунгиси келмади... Бир оз ўтирса, нима қипти! Эртага ё индинга... кетади! Ким билади, у ёқда нима гапу нима сўз!.. Қурбон ўзини алдаш учун, шу ерда чўққа исиниб бир оз ўтириш учун бундай мунгли хаёлни кўнглидан ўтказди. Лекин командир ариқнинг у бетида турарди. Нимадир қилиши керак. Учоқдан чиққан чалаларни кулга тиқиб, ўчганларини ёнгоқ қавагига ташлай бошлади. Ҳамма кетди.

Қурбон, ниҳоят, ғўлага ўтириб, қўлларини чўққа тоблади. Сўнг ғўладан тушиб, чўнқайди-да, бирдан (анчадан бери шунини ўйлаб тургандек) бурилиб, девор бошига қаради. Ҳайҳот!.. У ердан бировнинг боши кўриниб турарди. Кескин пасайди. «Уша!» ўйлади Қурбон. Сўнг ҳали-верн ўчоқбошидан турмасликка аҳд қилди ва пироварди, бу ерда қолишига сабаб... муҳим сабаб ҳам ана шу эканига иқрор бўлди.

У қўрни кавлаб яшнатди-да, қўлларини тутиб, ширин бирон нарса тўғрисида хаёл сургиси келди...

Шунда қулоғига мушук миёвлагандек овоз эшитилди. Аланглаб қаради. Кемтиқдан берида чопон ёпиб қўйилган «дала қоровули»дек бир қора кўриди. Қурбоннинг қўли беихтиёр қилич дастасига бориб:

— Кимсан?— деди.

— Мен, мен... — Намоз экан.

Курбон ғижинди: бундай нусхаларни кўришга тоқати йўқ. Лекин бирдан:

— Нима ишинг бор?— деди.— Берироқ кел!

— Астароқ...

Курбон қаттиқ гапиргану, анови ёқдагилар эшитгандек атрофга қараб олди. Сўнг бу ҳаракатидан Намоз кулгандек бўлиб, зардаси қайнади.

— Хўш?—«Тағин... ўша юборган!»

— Сизни...— Намоз чўнқайиб ўтириб, боғ этагини кўрсатди.— Ҳу у ерда кутадилар.

— Қим... кутади?

— Уша киши-да, ахир!

— А-ҳа... Исми нимаиди?

— Вой!.. Ойпарчаой-ку!

— Қаерда дединг?

— Ҳе, йиқилиб ётган олча бор-ку?

Курбон ўша олчани кўрганди. Аскар йигитлар уни судраб келиб, ўтин қилишмоқчи ҳам бўлган, Курбон олча ариқнинг у бетида, демак, бойга қарашли ерда экани, шунинг учун унга тегмасликни уқтирганди. Бу ёқда — вақф боғида бўлса, бошқа гап: масжидга қарашли бу боғ аллақачон «халқ мулки» деб эълон қилинган.

— Майли,— деди Курбон ва... қоронғиликда, ўша олча ёнида қиз билан учрашишдан ҳайратомуз—ёқимли ҳолга тушди. Унинг тасвири ғира-шира кўз олдига келди: оппоқ, лаблари юпқа, қоши қайрилма.. Заҳаргина! Ҳам мағрур...

Курбон бош ирғади. Намоз сассиз юриб қайтиб кетди. Йигит ўрнидан турди-ю, хаёллари тўзиди: «Ахир, мен... қизил аскар! Олимжон ака нима деганди? Уларга кўзимиз кам тушсин учун шу кемтикни очирганди-ку? Энди унинг олдига борсам, қандай бўлади?..» Шундай ўйлаганча ёнғоқ тагига ўтди. Жила бошлади. «Балки қайтарман.. Мени синашаётган бўлса-чи?»

У тез юриб йиқилган олча ёнига етди. Қиз... йўқ эди. У ҳали шундай қилгани мутлақо номаълум эса-да, Курбон учун... ўз қимматини йўқота бошлади. Шунда навбатдаги ўй уни «ўзига келтирди»: «Ошиқма!.. Умуман, ошиқмаслик керак. Айниқса сен!.. У-ҳў! Қаршингда... эртадан кейин қандай синовлар турипти! Бу синов... синовми!»

Курбон бирдан хотиржам бўлди-қолди. Қалбида ғи-мирлаган бояги ёқимли ҳаяжон шамдек муз қотди. Йигит энди совуққонлик билан (айни чоғда, қалбининг бошқа бир бурчагида бояги ҳисларнинг кичрайиб қолган

«тугуннаги» гупуриб турарди) яна икки қадам босди. Тўхтади... Қиз ҳозироқ кўринмаса, ҳозироқ бурилиб кетадигандек энди девор томонга қаради. Қиз йўқ эди. «Э,— деди,— Намоз бориб айтгунча, у чиқиб келгунча вақт ўтади-ку?.. Мунча бесабрман!»

Ойпарча айвонга қаради-ю, онаси чиқиб қолиб уни кўрадигандек, ўзини дарча орқасига олди. Дарчани ёп-гач, тирқишдан яна бир зум қараб турди. Кейин кўкси устига (юраги гурсиллар эди) қўлини босиб: «Худо, ўзинг шарманда қилма... Чиқмасам бўларкан», деб ўйлаганча бу ёққа қайрилди.

Ариқнинг у бетида узун бўлиб қора турарди. «Уша! Бугун унга чаппа қарагандим. Энди бўлса, ўзим чақиртирдим. У мендан кулади.— Қиз бирдан жиддий тортди.— Нима, бу билан валақлашиб ўтиргани чиқдимми? Асло!.. Ундан гап сўрайман-ку!.. У қизил аскар... Қурбон. Ҳазратнинг шогирди...»

Қурбон қизни ёлғиз кўриб (қизик, биров билан чиқишини ўйламагани), бирдан мамнун бўлди. Енгил тортди. Энди ариқдан ўтиши керак. Ёки... Нега у тўхтаб қолди? Журъат қилмаяптими? Жуда мағрур эди-ку, бугун!..

Йигит турган ерида тураверишни маъқул топди.

Ойпарча қўлини кўксидан олмай, ерга тикилганча, тойиб кетмасликни ғойибдан тилаб, жилди: олча қошига келди. Қурбонга (унинг Қурбон эканига шубҳаси йўқ) қаради-ю, бирдан ғаш келди: «Бу ёққа ўтса, нима бўларкан?.. Уҳ! Керилиб кеттилар-да! Ҳа, майли!..» Бироқ шунда:

— Бу ёққа ўтарсиз балки?— деб юборганини билмай қолди. Ва Қурбонни унутиб... қизил аскарга... ўз ҳовли-жойларида бемалол кезиб юрган «босқинчи»га дўқ қилгандек бўлиб, ҳайрон қолди. Кейин унга тикилди: «Ишқилиб ўтсин-да!»

Қурбон қизнинг овозидан чўчиб тушди. Олға интилди-ю, ўзини зўрға тутиб қолди. Нега тутганини билмади; унинг овозини ҳис этгани; шўхчан қиз овози томиртомирига тушиб кетганини чуқур туйди, бундан ҳатто ҳузурланаётганини сизди... Лекин ўтиши керак! Қурбон бир он иккиланишдан кейин унга бирдан ачиқди. «Қиз бола-я! Аҳмоқман-да ўзим!» Турган еридан бир одим босиб, сакради. Олча шохидан ушлаб қолди. Шохнинг совуқдиги ва кафтига қадалган бўтоқни ҳис қилганча; ўзини ўнглаб олди.

— Салом бердик!— деди яна беихтиёр. Ва бугунги учрашувни эслаб, лабига кулги югурди.

— Алик олдик,— деди Ойпарча ҳам. Ва унинг оқангидан ичида зил кетган эса-да, ихтиёрсиз жилмайди.

— Чақирганингиз ростми?

— Ҳа,— деди Ойпарча.— Баъзи нарсаларни сўраб олмоқчи эдим. Сиз ҳар қалай Бухорони кўргансиз... қизил ас-карсиз!

— Рост!— деди Қурбон ифтихор қилишни қиз сезишига умид билан.— Шундаймиз!— Шунда қизга бир оз изоҳ бериш мажбуриятини туйди.— Шунга тўғри келиб қолди-да... Турмушнинг ўзи шу йўлга бошлади! Бу гап сизга тушунуксиздир. Чунки сиз...

— Гапираверинг,— деди Ойпарча унинг сўзини эшитишга фавқулодда кучли истак билан.

«Чунки сиз... шу ҳовлидан бошқа жойни кўрмагансиз!» деб давом этмоқчи эди Қурбон. Лекин қизнинг овозидаги самимият уни қаттиқ гапиришдан тийди.

— Бу ер... ўзи гапиришга ноқулаймасми?— шундай деб қалбининг туб-тубида ёнғоқ остида — ўтга исиниб ўтириб суҳбатлашишни истади. Бу ҳол хавф-хатар билан боғлиқ эканини сезиб турса-да, қайсарлиги тутди.— Ана, ёнғоқ остида ўтириш мумкин... Учоқ бошида. Бизга ким халал беради! Сиз деворга тескари қараб ўтиришингиз ҳам мумкин... Менга ҳеч ким гапиролмайди!..— Йигитнинг юраги бирдан тошиб кетди: ахир, йилтиллаган чўғ бошида ўтиришга нима етсин! Совуқда. Қор ётган паллада... Қизнинг ўйланиб қолганини кўриб, шўхчанлик билан давом этди.— Узингиз ҳам у ёнғоқни ёмон кўрмасангиз керак?.. Мен ҳам болаликда шунақа жойларга кириб юришни яхши кўрардим.— Шунда ўз болалиги билан бунинг болалиги ўртасидаги табиий тафовут миясига урилди: «Бу бошқа-ку?.. Бари бир! Энди... Дарвоқе, бу мен билан жиддий гаплашмоқчи...»

Ойпарчага Қурбоннинг овозидаги болаларча соддалик англашилиши баробарида унга ўчоқбошида ўтиришни таклиф этиши... шунчалар ёқиб кетдики! Нафсамбири... бундай кечада ёнғоқ остида, ўчоқбошида, чўққа исиниб ўтиришда гаштли бир нима бор! Бу ҳолининг яна бир яхшилиги... Қурбонни чўғ шуъласида кўради. Умуман, йигит билан... ўшандоқ ўтиришда ғалати бир ҳикмат бору, уни ўша ерда биладигандек бўлди. Бироқ энди... ҳеч нарсадан кўрқишни ўйламай, шу хаёла лаззатида тинч турар ва Қурбоннинг яна гапиришини, чорлашини истарди.

Қурбон:

— Емон бўлмас эди,— деди.— Яна ўзингиз биласиз.

Ойпарча унинг овозидан ранжишни уқди.

— Майли-майли,— деди.— Қайтамга...— У ўзини қўлга олди: «Яхши бўлади» дейишдан тийиб қолди.— У ерда... иссиқми ўзи?

Қурбон худди шунни айтмоқчи-ю, қиз бунни тасдиқлагандек:

— Албатта-да!— деди.

Ойпарча беихтиёр осмонга қаради. Чақноқ кўзлари совуқ юлдузларга тушди. Бутун вужуди титраб кетди совқотаётганини сезди. Аммо юрагида бу турнинг, совуқ юлдузларнинг ва бу жунжиктирувчи совуқнинг ҳам ажиб бир хотиротлар каби азиз эканини туймай қолмади.

— Хўш, борамизми?— деди Қурбон. Ва ўзининг олдинроқ бориб, у ёқ-бу ёққа қараб олишини ўйлади.

Ойпарча вужудида бирдан ғайритабиий кучни сезди. У ҳам Қурбоннинг баъзан тушиб тураётган ҳолатига тушди: «Эртага кетаман-ку! Нима қипти ўтирсам!..»

— Юринг,— деди ва ариқдан ҳатлаш учун ерга қидириниб қаради.

Қурбон унинг ишонч билан «юринг» дейишидан энди ҳайратда қолди. Шу билан бирга бу сўзда пинҳона қудратни туйди ва қизга нисбатан кўнглида бир ҳурматни сезди. «Қўлингизни беринг!» деса-чи?.. Йўқ-йўқ... Суюлма. Лекин, у ариқдан ўтиши керак-ку?»

Қурбон:

— Бу ер қисқа экан!— деб ариқдан сакраб «кўрсатди»— ўтди. Сўнг ўзи англамагани ҳолда, шарт қайрилди. Қўлини узатмоқчи.

«Оббо! Янами?»

Ойпарчанинг кўнглига Қурбоннинг дилидан кечаётган ўйлар бегона эди: у ариқдан ўтиши керак. Ҳадеб тимираннаверса, уят бўлади. Ариқ лабига оёғини кўйиб, сакрамоққа интилди-ю, ажабо! Қурбон қўлини чўзиши керакдек, беихтиёр қўлини узатди. Аммо йигитнинг қўл чўзганини кўриб, «Аҳмоқман» дея жаҳл билан сакради.

Қурбон олдинга тушди. У энди уялар эди. «Нега вақтида қўлимни узатмадим? Нодонлик!.. Ўзи узатиб тортиб олди-я! Мени ичида сўккандир. Тагин мен улуглар даврасини кўрган!..»

Улар олдинма-кетин боришар ва энди иккиси ҳам бир-бирининг кўнглини сезиб жилишарди: яъни, қўллари бир-бирига текканда, алоқалари қандайдир бошқача

бўларди. Энди у фурсат ўтди. Бир ҳисобда шундай бўлгани ҳам яхши! Иккисининг ҳам юзи ёруғ...

Қурбон бир-икки марта: «Бу ёқдан юринг, у ер—муз», деди. Хотиржамгина, бепарвогина айтди. Қиз ҳам холис бир кишидан бурчга алоқадор гап эшитгандек у айтган жойдан юрди.

Ёнғоқ остига етгунча ҳолат яна ўзгарди: Қурбон қизнинг ўзи айтган жойдан юраётгани учун энди қувона бошлади. У... Қиз эса, энди ичдан яширин завқланар, йигит ўзи учун қайғураётгани унга ёқар эди.

Ёнғоқ ости.

12

Ойпарча тўхтаб, девор бошига қаради-да, «кўрса кўрар» дегандай ўчоққа бурилди. Қурбон шоша-пиша чўғни косов билан кавлар, кул учиб чўғлар бозиллаб қизаргани сари қувонар ва ўчоқ ичи қип-қизил бўлгандан кейин қизга қарайдигандек эди. Ойпарча «кўрса кўрар» дегандек ҳолатда эса-да, ёнғоқнинг бу томонига аста ўтди. Ва Қурбонни... шинель кийган, бошида узун кулоҳи (будёновкаси) бор, чап қўли қилични ёнига суриб турган йигитнинг шошқин ҳаракатларини кўриб, баттар хурсанд бўлиб кетди!.. Кўнглида илгарги сезилмаган бир ғаройиб ҳис — ўзи учун қандайдир ифтихорланаётганини туйди: ўзи учун, чунки Ойпарча учун қиляпти бу ҳаракатни у!.. Энди қизнинг қалбига ўзга (буям бегона) фикрга айланишга яқин туйғулар уйғона бошлади — уларни шу тарзда ифодалаш мумкин: мени яхши кўрадими, нима бало? Ёки... Йўғасам нима учун бунча тез ҳаракат? Йўлдаги қайғуришлар-чи? Йўқ... Бу ишларни шунчаки бурч деб қилаётгани йўқ. Бу ҳаракатларга сирли бир нималар йўғрилган.

— Утиринг, — Қурбон ғўлани кўрсатди.

«Ана, ўтир деди, — дилидан ўтказди қиз. — Мени!.. Ўзи эса, — у ичида кулимсираб, Қурбоннинг ғўлага ўтирмаслиги, истихола қилишини туйиб: — Пастда ўтиради!» — деди. Шунда уни ўзидан камситишга ўхшаш бир ниманинг соясини кўнглида сезди-ю, шу заҳоти уни «кишит-кишит»лагандай ҳайдади.

У бу йигит билан илгаритдан таниш. Буни йигит билмайди-да. Балки билар... «Лекин мен биламан!.. — Узининг бу ёққа чиқишига чин асосни энди топган, йўқ, уни эслагандек бўлди. — Мен бу йигит билан гаплашишим керак эди, вассалом. Аллақачон аҳд қилиб қўйиб

эдим... Бунинг учун ким мени айблайти?— Шунда хаёли ўзи истамаган, эшитмаган эса-да, ўзига юқтирган чизиқда кетди:— Шўро даврида қиз болалар билан... йўқ, эркаклар билан аёллар тенг ҳуқуқли бўлармиш. Бундан чиқди, менинг бу ўтиришим ҳам тенгликдан нишона... Умуман,— қиз қайсарлик билан ҳаракатларини оқлашда давом этди:— Бир қиз бир йигит билан бемалол гаплашиши мумкин-ку!.. Ана, Муллақиз отини нима дейдилар? Зебуннисо бегим эркак шoirлар билан давраларда тенг ўтириб, тенг турган. Тенгларча шеър мажлислари қурган. Кейин, бизнинг замонимизда...» Ойпарча бу гапларда ҳақиқат борлигига шубҳаси йўқ эса-да, наздида Шўрога ён босаётгандек бўлди.

Ойпарча ғўлага аста ўтириб:

— Раҳмат,— деди.

Қурбон унинг гапини яхши эшитмай, четланди. Чўнқайди-ю, ўзини ноқулай сизди. Ирғиб туриб, ёнғоқ кавагидан уч-тўртта шох олиб келди, тагига қўйиб ўтирди. Оёқлари керилиб кетганини кўриб, тезда бир-бирига яқин қилди. Сўнг... ортиқча куйинчаклик қилаётганини пайқаб қолиб, энди ўзини мумкин қадар бемалол тутмоқчи бўлди... Бироқ... қиз билан бундоқ ўтирганда, ўзи киши ён-верига қараб қўйиши табиийми, тагини қизнинг раъйига қарашни, ўз ички эътирозларига зид ўлароқ шарт эканига рози бўлди. Сўнг бу борада ҳам ўзини оқлашга уриниб, асос топишга «нитилар» экан, Ойпарча сўз қотди:

— Қулогим сизда.

Қурбон унга «учиб» қаради.

— Кечирасиз, нимани гапирай?

Қиз бир сония жим қолди: унга савол бергандек бўлувди шекилли. Йўқ, назарида шундай... Ҳали савол бермади. Саволи нима эди? Хўш... Ойпарча беражак саволини унутиб қўйгандек туйқус гапга қолди. Сўнг гаши кела бошлади ва... Бойсундаги ўзгаришлар, тала-тўплар, ваҳималар уни энди пасайган эса-да:

— Бу ўзгаришларга қандай қарайсиз?— деди у.— Бу... ўзларинг қилган ўзгаришларга?.. Йўқ. Сиз ўзингиз, Қурбон ака, аслида ким эдингиз? Одамлар мақтарди сизни!.. Бирданига Шўронинг одами бўлиб қолибсиз. Тўғри, сезаман, сиз гурурланиб юрасиз. Ҳукмрон... Нега? Тушунтиринг!

Қурбон унинг сўзи, аниқроғи, саволларини диққат билан эшитаркан, ҳали ариқ бўйида гап бошлаб, «чуқки...»да тўхтаб қолгани эсига келди. Нима демоқчииди

ўшанда? «Сиз... шу ердан ўзга жойни кўрмагансиз...»
Гапни ўша ердан бошлашга тўғри келади.

— Мен бу ўзгаришлар ҳақида...— Миясида тўфон тургандек ғувуллай бошлади,— сизга дарҳол бир нарсани... лутқа қилиб беришим қийин!— У Ойпарчага тик қаради. Юзини кўрмай, ўша оҳангда давом этди:— Чунки бу ўзгаришлар табиий... шундоқ бўлиши керак экан, Ойпарча!.. Албатта, сиз тушунайсиз! Ҳайронсиз... Аммо шундай!— Упкаси тўла бошлади.— Сиз ахир турмушнинг... зўр бир ўзгаришга муҳтож эканини наҳот билмасдингиз, а?.. Ишонгим келмайди! Афсусл...— у бирдан жим қолди: қизга ҳеч нарсани тушунтириб бера олмайди. Бироқ... уни, озгина бўлса-да, қаноатлантириши лозим... Нима деса экан? Утмишнинг тоқат қилиб бўлмас даражага етганини битта мисол билан айтиб бўлсаяди! Қани ўша мисол? Э, унинг аёлларга муносабати-чи? Аёлларга!.. Ана Саид Олимхон! У ким эди? Мамлакатнинг эгаси! Демак, Бухоронинг ўтти бозорида бир «ҳезимкаш» айтганидек, у мамлакатни ўз оиласидек билиб, унга қайғуриши керак эди. Демак, унинг обод бўлиши, маърифатли бўлиши, демак... ўз рўзғоридаги аъволарнинг маъмурчиликда яшаши учун қайғуриши керак эди!.. У нима қилди? «Ўз рўзгорим» деб ҳарамдаги беш-ўнта хотинию қирқталаб канизақларини, тагини қариндош-уруғларини, яна хушомадгўй мулозимларини, ўзининг Масков, Петербург ва Қримларга бориб, оқбадан, сариқ соч жононларни бағрига олиб ётишини биларди — тушунарди, холос!.. Бу «муҳим ишлар»нинг амалга ошмоғи учун... бутун бошли Бухоро ўлкаси, унинг заҳматкаш халқини «соғин сигир» қилиб қўйган эди... Тагин, у шу халқни истаганча таҳқирларди! Ҳайвонга азоб берсанг ҳам — у ўкиради, увланди, тишлайди... Боёқниш халқ азоб-уқубатдан дод деганда, аламга, нафратга чиқолмай бош кўтарганда, унинг бошига «жазо навқарлари» гурзиси билан урарди... У ўз халқини — ўз фуқаросини бўғди, тиз чўктирди, мол қаторига қўйди... Уни ўйлаш ақлига келмади!

Оқибат, яхшилик ва ёмонлик ҳақида ўзининг табиий ақидаларни, қаноатларни бор халқ ва унинг пешқадам фарзандлари яна бош кўтаришди!

Амир уларни яна дарҳол ушлатиб қаматди, ўлдирди, зиндонбанд қилди.

Шу асно аламли кўзлар очилиб кетди.

Иттифоқо... гарбда — Русияда ана шундай эзилган халқ исёни, ҳаёт-мамонт жанги бошланди.

Худди эртақларда нақл этилганидек, у ерда... меҳнат аҳли, бойликларни яратувчи халқ ҳокимиятни ўз қўлига олди!

Шундан кейин... у хабар бу ёққа шамол бўлиб, кейин бўрон бўлиб эди.

Оқибат Бухорода ҳам улуғ исён бошланди: ҳақ-ҳуқуқ учун кураш бошланди ва...

Қани амир?

...Қурбон ўйлагани сари хаёли олисларга кетганди. Тўфонлар ичидан ўтиб, ўчоқбошига «келди». Ва қизга узоқ сўзлаган каби чарчоқ билан:

— Ойпарча,— деди (қизнинг номини биринчи тугиши).— Мен сизни тўла қаноатлантирадиган жавобни беришим учун бу ерда тонггача ўтирсак ҳам камлик қилади. Ҳа!— Унга тик қаради. Шунда ҳали гапни амирликнинг... хотин-қизларга муносабатидан бошламоқчи экани эсига тушди.— Мен сизга бир савол берай йўғасам: очиқ айтинг.... Саид Олимхон қандай одам эди? Ўша иблисининг тахтада абадий ўтиришини истардингизми?— Қизиша бошлади.— Кўзингиз очиқ, фикрингиз равшан қизсиз, а?

Ойпарча ўз саволи давомида сал-пал зардаси қайнаган эса-да, Қурбоннинг ўйга чўмганини кўриб, бир томондан, уни «чўктириб» қўйгандек бўлган, бир томондан, негадир хавфсирамоққа тушган эди: ножўя савол бериб қўйгандек. Лекин унинг... дафъатан амир ҳақидаги гапи қизнинг юрагидаги... эски ярани тирнади, қадим доғнинг юзини шилди.

Бироқ, очиқ айтсинми бу йигитга ўша дардини? У тўғрида батафсил гапириши учун. Балки ўша воқеани эшитгандир?

— Сиз Кенагасбегим қисматини... қиссасини биласизми?

У! Ҳазрат энг куйиниб ҳикоя қилган тарихлардан бири эди у?

Амир Олимхоннинг боболаридан Амир Насрулло ҳукмронлик қилган даврда кечган (қонли фожиаларга йўғрилган) қисса у.

Шаҳрисабзда ҳам вақт-вақти билан исёнлар кўтарилиб турар экан. Буларга сабаб кўп, энг муҳим сабаб— Бухородан тушадиган оғир солиқлар эканки, қадимдан ўзларига мустақил бўлиш истагида юрган Шаҳрисабз беклари ҳам исёнчиларга қўшилганда, ғалаён даҳшатли тус олиб кетаркан. Бухородан минг-минг навкар —

сипоҳ келиб, зўрға бостираркан. (Уша давргача ўттиз йил мобайнида ўттиз мартаба исён кўтарилган экан.)

....Алқисса, ўша даврда Шаҳрисабзда кенагас уруғининг беклари ҳокимлик қилишаркан. Дафъатан исён кучаяди. Кучайгандан-кучайиб кетади. Чунки Амир Насрулло бу ўлкага бирийўла етти йиллик солиқни бир йилда тўлаш ҳақида фармон чиқарган. Қўзғолончилар бошида—Шаҳрисабз беклари.

Амир Насрулло даҳшат билан Шаҳрисабзга қўшин тортади. Қўшинга ўзи бош бўлади. Энди, у ерда исённинг уруғини қуритмоқчи! Шунинг учун оқпошшодан ҳам бир неча «жазо отрядлари»ни сўраб олади. Бунга қаноат қилмай, амирликнинг жанубдаги «жазо отрядлари»—кўктошлик бийларни ҳам навкарлари билан жалб этади.

Шаҳар қамалда қолади. Халқ таслим бўлмайди. Шунда Насруллонинг мулозимлари орасида бир мулоҳаза туғилади. Уни амирга баён этишади: «Шаҳрисабзнинг бекларбегида бир барно қиз бор эмиш. Ушани сўрасангиз, аъло ҳазрат. Никоҳингизга олиш учун. Шу иш битса, Шаҳрисабзга — кенагасларга куёв бўлар эдингиз. Алқисса, бу тўполонлар ҳам бости-бости бўлиб кетармиди!»

Амир Насруллога бу таклиф фавқулодда маъқул тушади. Шаҳарга чопар — совчилар йўллайди. Улар бориб, бекларбегига амирнинг хоҳишини айтишади. Бекларбеги ҳайрон. Бошқа беклар ҳам. Қамти ўтириб, кенгаш қиладилар. «Бу шармандали ҳол! Бу — амирнинг макри!» деган хулосага келдилар. Шунда кенгаш ўтаётган хонага кириб келган бекларбегининг қизи — Кенагасбегим: «Мен учун қонлар тўкиладиган бўлса, мен розиман! Амирга бериңгиз мени!» дейди. Беклар яна ҳайрон. Ота қизига насиҳат қилади. Қиз унамайди.

Оқибат совчи-чопарлар хушхабар билан амир Насрулло ҳузурига қайтишади.

Шаҳар осмонида айланган қора булутлар тарқаб, баайни қуёш чиқади. Қон, даҳшат иси келиб турган шаҳарда тўй-томоша бошланиб кетади. Ниҳоят, Кенагасбегимни тахтиравонга ўтқазиб: «Кўтар-кўтар!» қилиб, Бухорога қайтишади.

Удум бўйича, у ерда ҳам бир даража тўй бўлади. Кейин, келин-куёв чимилдиққа — ҳарамга киришади.

Ва... эртаси у ердан ёлғиз Кенагасбегим чиқади. Амир Насрулло қулоғига симоб қуйилган, ўлар ҳолда...

Шундай қилиб, амир ўлади. Кенагасбегимни тириклай қирқ бўлакка бўлиб, сувсиз қудуққа ташлайдилар,

Шундан кейин тахтга ўтирган ёш амир Музаффархон Шахрисабз устига янгитдан босқин қилади. У бор кучини тўкади. Айниқса, «кенагасман» деган одам борки, еттидан етмиш яшаригача қиличдан ўтказила бошлади.

Шунда кенагасларнинг омон қолганлари ҳар тарафга қочиб кетишади. Шу асно олис музофотларда кенагас қишлоқлари пайдо бўлади. Лекин аксари ўз уруғини яшириб, ўзга элатлар орасига сингиб кетади.

13

Қурбон овози олинди:

— Нимага сўрайсиз уни?— деди.

— Биз таги кенагасларданмиз,— деди Ойпарча.

— Қандай?— Қурбон гангиб қолди. У Бойсундаги барча элатларни, уруғларни биллади. Лекин... «кенагас» йўқ.

— Билмас экансиз,— деди Ойпарча. Ва хўрсиниб, кўча томонга қараб олди.— Айлангарини эшитганмисиз?— бирдан қалтираб сўради. Бу тарих оилада пинҳон тутиларди. Энди Қурбонга ошкор қилиб қўйганди Ойпарча. Шундан аламда эди у... Ахир, бу унинг муқаддас дарди эди. Гоҳо у тарихни эслаганда, ўзини Кенагасбегим ўрнига қўйиб кўрар ва: «Мен ҳам шундай қилардим!» дерди. Кейин бенхтиёр... Саид Олимхонга ўлим тилар, унинг ҳарамидоги қирқлаб канизакларидан нега бири ҳам ўшандай иш қилишмаётганидан ҳайрон бўларди... Ҳа, у Амир Олимхонни ўзига, элига қон душманлардан деб биларди: унинг бошига тушган ҳар қандай фалокат қизни масрур этарди!

Унинг тахтдан қувилганини эшитганда!.. У!..

— Ҳа, Ариқустидан пастда яшашади,— деди Қурбон.— Лекин улар айлангарилар-ку?

— Айланиб келганлар!— деди Ойпарча.— Шундай мулла бўла туриб ҳам ўйламаган экансиз-да, нега ундай дейишади, деб? Ана ўшалар,— яна хўрсинди Ойпарча,— кенагаслар... Анови тоғлар оша келиб қолишган... ўз уруғлари номини яширишган. Бу ерлик одамлар уларни айлангарни деб атаб юборган...

«Шўрлик Ойпарча!— ўйлади Қурбон.— Қаранг-а!.. Бу тарихни онаси айтгандир... Нега буни эслади? А-а... Саид Олимхон ҳақида сўрадим-ку! Сизга ёқадими, дедим».

— Курбон, ғамгин кулимсиради...

— Энди, албатта, бойсунликсизлар... Лекин гап бунда эмас, Ойпарча. Хуллас, демак, Амир Олимхонни сиз ҳам ёмон кўрасиз?

Ойпарча нафас етишмаётгандек энтикди: нима десин бунга? «Ҳа» десинми? У шунн истаяпти!.. Дарвоқе, ҳа. Дарвоқе, Саид Олимхонни Шўролар қувди... Мамлакатни ундан халос этишди... Ҳарамдаги бечора канизаклар ҳам озод бўлгандир... Хўп! Амирни қувган бўлса қувипти! Бўлди-да! Бойларга тегиб нима қилади... Унинг хаёли чалғиди. Ва тезроқ бу мавзудан узоқлашнинг истай бошлади: унинг бу ерга келишдан мақсади ҳам бўлак эди... Қайдан ҳам шу тарихни эслаб қолди! Пироварди, у ўтиб кетган гап-ку!

Эсламаслик керак! Хўш, нимани сўрамоқчийди?.. Шунда хаёлининг бир чети оқариб, унга оппоқ туманга ўхшаш бир нима кириб кела бошлади. Сўнг унда оқ от кўринди. Устида ўзи... Атроф совуқ... Оёғи совқотаяпти-ку! (Ойпарча туш кўриб уйғонган маҳали ҳам оёғига қараган, пўстин этаги уни ёпмагани учун маҳси ичида совқотиб кетганини сезган эди. Ҳозир ғайришуурни равишда ўшани эслаб кулимсиради.) Яна оёғига қарайман деб, яшнаб турган чўғларга кўзи тушди. Улар тафтнини бирдан сездн. Шунда атрофни ўраган тунни ҳам, ўзининг қунишиб ўтиришини ҳам, ўзига тикилиб турган йигитни ҳам қаттиқ туйди. Йигитга кўзи қадалди. Ва суҳбатлари авжига чиққанда, ўзи тўхтатиб қўйгандек бўлди. Дарвоқе!

— Хўш,— деди қиз хаёли равшан тортиб.— Саид Олимхон иблис бўлгани учун кечаги турмуш ёмон эди, дейсизми?— Шундай деб, у турмушнинг ҳар қалай «ёмон томонлари» кўплигини эслади: камбағал, гадолар кўп эди. Уғрилар... Ҳозирбек ҳам бир ифлос одам эди: шармандаси чиқди... Лекин у турмуш эди! Бойлар — бой, камбағаллар — камбағал. Уртада табиий алоқа бор эди: бировнинг молига биров ола қарамасди... Ҳозир бировнинг мулкни тортиб олиш; фақирларга улашиш!.. Ҳукумат ўзи шу ишни бошлаб беряпти, қўллаяпти! Шундоқ ҳам бўладими?

— Саволдан Курбон ҳам ҳушёр тортиб кетган эди мавзу жиддий тус олганини англади.

— Йўқ! — деди қатъий қилиб.— Фақат... амир ёмонлиги учунгина эмас!

— Қиз унга ҳайрон бўлиб тикилди.

— Нима учун бўлмасам?

Қурбонга... «ёш бухороликлар»у улардан ажралиб чиққан «ёш бухоролик фирқалар»нинг талаб-эътиқодлари (эшитгани ва ўйлаб ҳазм қилганлари) «ёрдамга келди».

— Саид Олимхон ҳали... ҳеч нарсамас!— деди.— Амирни йўқотиш билан ҳам ҳеч нарса ўзгармас эди, Ойпарча!.. Билиб қўйинг, уни Бухорода ўлдириш ҳам мумкин эди!.. Лекин у ўлдирилгач, ўрнига бошқа амир ўтирарди. Амир Насрулло ўлдирилганда, ўрнига ким ўтирганиди?.. А? Шаҳрисабзни нима қилди у?

Бу мантиққа тан бермаслик мумкин эмас эди. Ойпарча бейхтиёр тез-тез бош ирғади-ю, шу заҳоти ҳушёр тортди:

— Ҳўш, нима қилиш керак эди?

Қурбон ўзини босиб олди.

— Унинг идора усулларини йўқотиш керак эди.

— Идора усулларини?

— Ҳа!.. Энг катта айб ўша усулларда эди!.. Бекликларда эди. Мулозимларда. Зақотчиларда. Солиқларда. Рухонийларда, ясовулларда. Зиндонларда... Турмушнинг тарзида эди... Ана ўшани бекор қилиш керак эди!

Қиз унга тикилиб қолди.

— Емон эди денг?

Қурбон хўрсинди.

— Емон дейиш камлик қилади... Уни сиз яхши билмайсиз-да!— Қурбоннинг зардаси қайнай бошлади.— Мен...уни таънамда синаганман!— Унинг бирдан шинелни ечгиси, ўшанда миршаблар урган қамчилар изи ҳамон бору, уни кўрсатадигандек бўлди.— Мен олти ой обхонада ётдим,— давом этди ўчоққа тикилиб.— Эшитганмисиз ўшандай жойни?

Қизнинг хаёли тагин чалғиди.

— Йўқ,— деди.— Қандай у?.. Эшитганман номини. Лекин қандай?

— Нима десам экан...— Қурбон совқотгандай жунжикди. Кўз олдида обхонанинг сассиқ манзараси намоён бўлди. Уни таърифлаб бўлмайди!.. Нима деса экан? Ҳа... Инқилоб арафасида Лабиҳовуздаги қари тут тана сига ёпиштириб кетилган бир варақадаги бир калима сўз тилига келди:— Уни Бухорода «тириклар сағанаси» дейишарди, Ойпарча... У ерга тушган одам қайтиб чиқмас эди,— овозини пасайтириб бир нимадан хабар бергандек деди:— Улар эди... Тўғри,— кулимсиради.— По-ра билан, пул билан чиқиш мумкин эди...— У ўзини ор-

қага тортди.— Каминада эса ўша исқотидан йўқ эди... Ҳазрат билан айри тушиб қолган эдик. У киши Афғонистонга кетган эдилар. Мадраса ёпилганди... Ғалаёнлар маҳали эди!

— А, шошманг, нима учун сизни қамаган эди?

Қурбон унинг самимий сўроғидан мамнун бўлиб, самимий жавоб беришга тиришиб:

— Ёлғон айтсам, худо қоқ тепамдан урсин!— деди.— Сабабсиз қамашди... Тўғри, бир сабаб бор экан. Кейин обхонадан чиқаётганимда айтишди.

— Нима экан?

Қурбон чўғни кавлаб яшнатди. Урнашиб ўтирди... Ойпарча ҳам олдинга сурилди: у «сабаб»ни жуда ҳам билгиси келарди. Қурбон бемалол ҳикоя қилсин учун ўзини унга яқин кўрсатиш мақсадида оппоққина... қўлларини узатиб, чўққа тутди. Қурбон уни кўриб турарди. Юрағи тўлиқди, увншди ва... у қўлларни шартта ушлаб қисгиси келди. Лекин шу оннинг ўзида хаёлан «ўзини тортди»: «Жиннимисан? У сендан нимани сўраяпти-ю, сен бўлсанг... Уятсиз! Ҳалиям одам деб юрибсан ўзингни... Хўп! Нима демоқчиман?»

— «Еш бухороликлар» деганларни бўларди-да,— қизга боқиб давом этди.— Улар тағи... зўр-зўр бойларнинг фарзандлари, бойваччалар эди. Сизга ўхшаб оқил... ўқиган кишилар эди. Аксарни Истамбулда ўқиб келишган эди. Ана ўшалар... ўшалар, Ойпарча, амирликка қарши биринчи марта бош кўтарган асл инсонлар эди!.. Эшитяпсизми?

— Эшитяпман,— шивирлади Ойпарча. Негадир унинг йиғлагиси келарди.— Гапираверинг.

— Чунки жамият... тоқат қилиб бўлмас даражада эди-да.

Ойпарча секин ўзини орқага олди.

— Шундай эди!— деди Қурбон гижиниб.— Алқисса, ўшалар... анча янгича кийинишарди. Дейлик, саллани кичкина қилиб ўрашар, айрими кичкина мурт қўйган, камзуллари ҳам калта бўларди. Ихчам, чиройли!.. Хўш, Саид Олимхон жаноблари уларни алдади! Ҳа... Яқинроқ ўтиринг. Эшитинг-да! Кейин, майли, ўз фикрингизда қолсангиз ҳам майли!.. Улар мамлакат обод бўлсин, мактаблар оқилсин, порахўрлик камайсин, фуқарога қайишиш керак, маърифат ёйиш керак, дейишарди. Кейин, амир номига битта мактуб битишган эди... Жаноб олийлари мактубни ўқиб, «ёшлар»ни ўз ҳузурига чақирадилар... Кейин кичкина зиёфат берадилар-да,

барини олиб қамайдилар: мана сенга маърифат, мана сенга мактаб!.. Тушуняписизми?

— Ҳа,— деди сўлғинлик билан Ойпарча.— А, сизни нима учун қамашди? Сиз қандай қилиб... Хўп, сабабини айтинг.

— Ҳе,— деди Қурбон. Оғзидан гўё тутун чиқди. Бу-хоро кўчалари, бозорларида Қилич билан юрган юпули оилари кўз олдидан ўта бошлади.— Кийим-бошим қисқариб қолган эди.— Ойпарчага тикилди.— Бўй ўсиб, кийимлар калта кеп қолган эди... Соқол ҳам ўсган. Мурт ҳам бор.

Ойпарча кўзини лўқ қилиб тураркан, кулгиси келиб кетди.

— Шунинг учун қамашдимми?

— Шунинг учун!— Қурбон ҳам кулди.— Жадид деб қамашган экан.

— Жадид?..

— Ҳа... «Еш бухороликлар»ни жадид деишарди... Обхонадан чиқаётганимда айтишди, шундай деб. Хайрият, ҳазрат Афғондан келгандан кейин Боқибойнинг... шундай мижозлари бор эди, уйига борган эканлар. Боқибой мени суриштириб, обхонага келипти. Кейин эшитсам, зиндонбонга мени чиқариш учун беш танга берган экан...— Яна Ойпарчага тикилди.— Каминанинг баҳоси беш танга бўлди!— Шу бўйи унинг чўғдек ёнган кўзларига тикилиб қолди: бу гаида фавқулодда рамзий бир маъно бордек, уни топмоқчи бўларди. Қизнинг бирдан бошини эгганини кўриб, хурсанд бўлиб кетди. Гаплари унга таъсир этганига ишонди ва бу ҳикояни унга таъсир этиш учун сўзлагандек ҳис қилди ўзини. «Йўқ, ўзи, бор гап шу-да!»

Ойпарча, ниҳоят, калта-калта нафас олиб бошини кўтарди. Анчагача боғ адоғига тикилиб қолди. Кейин:

— Ҳазрат ҳалиям... ҳозир қаерда?— деб сўради унга илкис қараб.

Қурбон ёлғон гапирса бари бир сири очиладигандек, рост гапиришни маъқул билди:

— У киши Кўктошда!— деди қиздаги ўзгаришни кўриб олиш учун юзидан кўз узмай.

— Кўктош?

— Кўктош,— деди Қурбон.— Олисда...— Сўнг фикри-ниб давом этди.— У киши ҳозир Шўрога қарши курашувчиларнинг бошида туриптилар.

Ойпарча карахт тортиб кетди.

— Қандай? Тушуцадим: Курашувчилар?

... Қурбон истеҳзо билан жиямайди.

— Сизга яқин одамлар... Аламзада бойлар. Амалдорлар...

Энгашиб ўтирган Ойпарча қаддини кўтарди: бу гап унинг белига қувват бўлгандек эди. Қурбон буни сезди ва ичдан ўксиди: «Бу ўшаларнинг одами. Лекин...»

— Ойпарча, гапларимдан бирон нарсани англадингизми?

— А? Ҳа-ҳа. Албатта,— деди Ойпарча «узоқлашган» киши овози билан.— Раҳмат. Қурбон ака.— У ўгирилиб, девор бошига қараб олди.

— Уртада алоқа узилган эди.

— Сизгаям раҳмат,— деди Қурбон.

— Энди мен...— Ойпарча тўхтаб қолди. «Кетай» сузини айтишга тили бормади: қаерга кетади? Уйда нима бор?.. Уша уй, ўша жой. Ота-она... Иттифоқо кўрган туши ёдига келиб кетди-ю, бирдан табассум қилди.— Қурбон ака, мен бир ғалати туш кўрдим!

— Қандай экан?— Қурбон суҳбат ипи яна улашгандек мамнун тортди.— Айтиб берасизми?

Ойпарча кўрган тушини кўз олдига келтирди-ю, уни ҳикоя қилишга ҳарчанд истаги тошиб турган бўлмасин, алланарса тўсқинлик қилди: гўё тушини айтиб берса, ўзини Қурбонга атай яқин оладигандек, унга аллақандай суйканадигандай туюлди.

— Йўқ,— деди бирдан.

— Нима «йўқ»?

— Кейин, кейин...— Ойпарча ўрнidan турди. Рўминини қайта ўраркан, тагин кетгиси йўқлигини, ўринсиз турганини фаҳмлади. Бироқ энди қайта ўтиролмаслигини ҳам билди.— Хўшлашамиз,— деди.

— Хўш-да,— Қурбон ҳам ноилож ўрнidan турди.

— Мен...— Ойпарча ўзининг тоққа олиб кетилаётганини айтмоқчи эканини фаҳмлаб қолди-ю: «Айтсам, бу нимани ўйлайди?» деди. Кейин айтса, Қурбон олдида паст тушадигандек, вақтида қўрқоқлик қилгандек туйишини ҳис этди. Шунга баробар юраги сиқилиб кетди: у ёқда қандоқ яшайди? Қандай жой у қишлоқ ўзи? Кимлар бор? Холаси. Язаси. Овчилар... Қиз беихтиёр у ёққа қизиқа бошлади: бу хаёл унга яра юзига босилган енгил малҳамдек таъсир этган эди. Кейин... хаёли Қурбон билан тагин қачон учрашишга оғанида, девор томондан отилган кесақ булар қошига келиб тушди. Иккиси ҳам бурилиб қарашди. Қоронғида — девор бошида кимдир қўл қимирлатар эди. Кейин қора девор

бошидан йўқолди ва айвондан гудир-гудир товуш келди.

— Отам,— деди Ойпарча.

— Боринг бўлмасам.

Ойпарча бош ирғади-ю, бурилди. Енғоқ танасига тақалиб бориб, Қурбонга тикилди. Майин жилмайди ва шу заҳоти ичида бекор жилмайганини қайд қилди. «Нега энди?.. Бу қизил аскар... Душману!» Ойпарча тағин ўша... Ойпарчага айланди. Қурбонга бошқа қарамасликка қасд қилиб, ариқ ёқалаб кетди.

Қурбон беҳол қараб турарди. Унинг бир неча жойда тойиб кетганини кўриб, юраги зир-зир титради. Кейин бирдан пасайди, ўтирди: назарида, Рамазонбой ҳозир девордан қараб қизини чақирадигандек, Қурбонни кўриб сўкадигандек туюлди. Яна адоққа қаради. Қора соя ариқдан ўтди. Ғойиб бўлди. Атроф ҳам бирдан зим-зиё бўлиб қолгандек эди. Чиндан ҳам теварак қопқоронғи. Боғда шилдираётган яланг дарахтлар саси келади, унда-бунда қор оқариб кўринади. Қурбон кемтикка қаради ва ундан шамол эсаётганини энди пайқайди. Урнидан яна қўзғалмоқчи бўлди-ю, шоша-пиша косовни олиб, қўрни кавлади.

Чўғлар зўрға милтиллади. Қурбон қўллари тугиб турар экан, бармоқларига илиқлик ўтгани ҳолда, чўғлар юзини яна кул қоплаётганини кўрди. Ва... раҳматли онасининг қачонлардир, ўзи учи қизарган чўпни ҳавода айлантириб шакллар ясаганини кўрганида: «Ўт билан ўйнашма, ёмон бўлади», деганини эслади. Кейин негандир чўққа сув сепмаслик, ўтга тир тегизмаслик кераклиги хотирасидан ўтди. Бу хотираларни нега элаганини билмай, яна атрофга, бор адоқларига қаради.

«Жимжит,— деди. Йиқилиб ётган олча томонга боқди.— Кетди... Нега келди? Менинг ўтмишга қарашимни билгани... Билди шекилли. Таъсирланди ҳам... Дардиям бор экан! Ажаб. Умуман, бу биз томонга ўтиши мумкин... Лекин, чиройли нарса...»

Фувуллаб шамол эсди. Енғоқдан сўнгги барглар тўкилди. Аллақерда сумалак қирс этди. Ит увлади. Қурбон ўрнидан турди. Учоққа қаради. Чўғлари яна қора кул босган эди.

«Ётиш керак!»

Етоқ эшигини очиб кирди. Иссиқ, бўғиқ ҳаво юзига турилди. Аскарлар ҳар кунгидек, икки томонда қатор бўлиб, оёқларини бир-бирига қаратиб ётишарди. Қур-

бон этигини суғуриб, улар орасидан оҳиста ўтди. Бурчакка — ўз жойига борди. Тўшакка чўккалаб, шинелини ечди. Устига эски кўрпани тортди.

14

Етоққа кираверишда — ўнг қўлдаги қўлбола стол атрофида тамадди қилиб — сут ичиб, нон, туршак еб олган жангчиларнинг бир бўлаги яна Қоражарга отланди. Бир бўлаги қўрғонга.

Қурбон қашлағич билан тўриқнинг сағриларини қашилаб, устини эски латта билан ҳўллаб артаётган эди, қадам товушини эшитиб бурилди.

Номоз бурнини тортиб турарди.

— Ҳа?— деди ва унга... кечаги хизмат учун раҳмат айтгиси келди. Бироқ йигитнинг кўзлари қизарган эди.— Нима бўлди? Тинчликми?.. Бой уришдимиз? У...

— Кетди, кетдилар,— деди Номоз.

— Қаёққа?

— Тоққа.

— Қайси тоққа?.. Нима учун?

— Бой отам...— пиқиллади Номоз.— Бу ерда номаҳрамларнинг кўзи тушяпти деб, опкетдилар. Эргаш чобан билан...

Қурбон қўл-оёғидан мадор кетиб, туриб қолди.

— Қаерга?— сўради аста.— Тайинли жойгами?

— Қишлоққа-да.

— Қанақа қишлоққа?

— Мен қайдан билай. Бекам ҳам айтмадилар! Холам ҳам билмасалар керак.

— Ёлғон! Билиши керак!

— Сўраб билайми?

— Сўрагин-да!

— Сизга... мени опкетди, деб қўй, дедилар...

— Узими?

— Узлари-да... Ҳе, тонг бўзарганда кетишди. Катталарингдан жавоб олган эканлар.

«Олимжон акадан-да...»

— Сен суриштириб бил, ука,— деди Қурбон.— Елкангни қисма. Қаддингни кўтар! Сенларнинг замсинг келди-ку!.. Ҳе! Бундай юргандан кўра, қўрғонга бор! Умум ишга ёрдамнинг тегсин...

— Холам ёлғиз.

— Кейин-да.

— Насиб бўлса.

Қурбон тўриқни миғиб дарвозадан чиққач: «Айтиб қўй, депти,— дея ўйлади.— Бу нима дегани? Излаб борсин деганими? Балки... Лекин қизиқ қиз...— Шунда Қурбон илк марта ўзининг ҳам қачон бўлмасин қандайдир қиз билан қовушини лозимлигини ўйлаб қолди-ю, бу иш... истиқбол ғами олдида унинг кўзига ғоят бачкана бўлиб кўринди.— Бўлмаган гап!..» Сўнг Шўронинг камбағаллар оиласига қайишаётгани, айниқса, аёллар хурсанд бўлиб, Шўрони алқашаётганини эслаб, демак... истиқболда ўшалар ҳам яшар экан, демак, бари бир ўзининг ҳам, кимга бўлмасин, уйланиши кераклигини ҳис этди. Аммо, истиқболни тасаввур этолмаганидек, у дами ҳам тасаввур эта олмади... Ойпарчага интилишини эса беихтиёр табиий деб билди: «Бой қизи бўлсам,— деди.— Энди... фарқи йўқ-ку!.. Тўғри, унда такаббурлик бор... ўткинчи бу...» Унинг кайфияти кўтарилиб кетди.

...Қурбон тўриқни отхона томон ҳайдаб, тушаётган эди, узун супурги билан тезак супураётган Карим Раҳмон қоматини кўтарди. Супурги сопини қўлтиғига тираб, ҳовучига куҳлади. Қурбонга маъноли жилмайди.

— Хурсандсиз, Карим ака?— деди Қурбон.— Лекин... жуда сирли одамсиз-а!

— Отжаллобнинг ўғлимиз-да,— деди Карим.

— Қўйсангиз-чи!

— Урганган кўнгил ўртанса қўймас деганлари рўст, Қурбонбой! Худо ҳаққи, отамдан менга бир нималар ўтган. Яхши отни кўрсам, лўлидай жойимда туролмай қоламан.

Қурбон кулди.

— Ишқилиб, душманларнинг отига ишқингиз тушин-да!

Карим ҳам кулди-ю:

— Тезроқ боринг!— деди.

— Нимайди?

— Сизни кутишяпти-ку!

— Эҳ!

Қурбон уст-бошини қоқиб, шинели тугмаларини ўтказди: Ҳовуз бўйида қур тутиб турган Викторнинг отряди аъзоларини кўриб: «Менинг ишим сизларникидан ҳам зарил!» дегандай ўтди. Зинадан чиқаётганди, кўкраги қозондек бўлиб турган Эшниёзга тўқнашди. У кулимсиради.

— Бугун ҳаммаларинг куладиган кунми дейман!— деди Қурбон ва дафъатан бу йигитнинг... Катта мадра-

санинг собиқ «талабаси»нинг ҳам Шўрога дагсал, ўтганини хотирлаб, қувониб кетди.

Эшниёзни отаси Паданг қишлоғидан Катта мадрасага олиб келиб, Эшони Судурга топширган, кўп соға-салом ҳам ташлаб кетган эди. Эшниёз бир ҳафта сабоқ олмасдан айниди. Совуқ тушиб, унда-бунда ўғил тўйлари бошланиб қолди-ю, Эшниёзнинг мадрасадан оёғи узилди: қаерда кураш бўлса, ўша ерда ҳозир. Қаерда кўпкари бўлса, отличларнинг изидан юради: ўзи чопмайдиганларнинг отини миниб, қурга киради.

Охири у мадрасадаги масжид мутаваллисига: «Тақсир, юрагим сиқилиб кетди бу жойда!» деб, қишлоғига кетиб қолган эди.

...Қурбон яқинда унинг Олимжон Арслоновга гапирётганини эшитди: «Э, мен ҳам Мемережаббойнинг улларига тенг бўлай, ака! Отам шу бойнинг обкаши-да. Сойдан сув чиқариб беради уйига. Бойнинг уллари бор, одамни писанд қилмайди... Йўғасам, олишга кирса, бир қафасда ураман. Эшак билан қурга кирсам ҳам, қўлидан улоқни оламан. Нима кам улардан, деб хафа бўлиб юргич эдим. Шуларга тенг бўлай деб келдим, ака!»

Арслоновнинг миз — столи атрофида Гаврил Говоронский билан Виктор ўтирарди. Арслонов Викторга:

— Уша гап,— деди.— Қолганини ўзи билан гаплашаман... Аравани Суюн Пиңхосдан олинглар.

Виктор Қурбонга зимдан тикилиб, чиқиб кетди. Арслонов Қурбонга:

— Утир-чи,— деб Виктор қўзғалган стулни кўрсатди.

Қурбон ўтириб, қўлларини тиззасига қўйди. Арслонов унга тикилиб турарди.

— Маъқул,— деди.— Мана шу ўтиришинг маъқул... Йўқ-йўқ! Утиравер. Хўш, нима қиламиз энди?

— Нима қилай?

— Тайёрмисан?

— Қачон?

— Ҳозир жўнайсан.

— Ҳо...— Қурбоннинг дами ичига тушди: «Ҳозир? Қўктошга! Мунча тез? Дарвоқе, биламан-ку!.. Демак: кетаман. Уша ёққа... Аттани, Ойпарчани кўрмади-да

¹ Кураш.

² Бир ушлашиб ажралиш.

яна. Ахир, битта кишининг ҳам Шўрога ўтгани ҳарнада! Бунинг устига...»

— Нега жим қолдинг?

— Йўқ-йўқ,— деди Қурбон. Ва ирғиб ўрнидан турди.— Тайёрман!

— Утир... Уларнинг қошидаям мана шундай ирғиб турадиган бўлсанг, билмадим, нима бўлади...

Қурбон сергак тортди.

— Лекин мен... қизил аскарлар ичидан борганимни айтаман-ку? Демак, уларнинг юриш-туришини ҳам озмоз ўрганган бўламан-да.

Арслонов қўмондонга ялт этиб қаради, мамнун жилмайди.

— Ана бу бошқа гап! Лекин, масала жиддий... Қулоқ сол. Сенга кўп нарса боғлиқ бўлади энди...

— Масалан?

— Сабр қил!..— У қўмондондан сўради:— Сиз гапирасизми?

— Ўзингиз,— деди Гаврил Говоронский.— Лекин қизил аскарларнинг нимаси ёмон эканки, қочдинг, дегандаям ўйлаб жавоб бериши керак.

— Эшитяпсанми?

— Мен ҳазратни соғиниб бораман-ку!

— Бу камлик қилади... Сен лашкари исломга хизмат қилиш учун ҳам борасан!

— Шундай дейманми?

— Ҳа...

— Биласанми, Қурбон... У ёқда вазият жиддийлашиб кетганига ишонаман... Эсингдан чиқарма, бу ишга хориж ҳам аралашди. У илгаритдан аралашар эди. Хусусан, Англия! Бухорони — мамлакатни ўзиники қилиш орзусида юрарди!.. Октябрь инқилобидан кейин амирниям ўзи тарафига анча оғдириб олганди. Ҳатто амир ўз қўшинларига Штелнел деган инглиз полковнигини қушбеги қилиб тайинлаган эди... Мана, Анвар ҳақида гапиряпмиз... Унинг кимлигини энди биласан. Керак бўлса, яна баъзи гапларни айтаман. Хуллас, у Кўктошга боради... Тўғри, йўлда уни тутиш ҳам мумкин бўлар. Арпали чўлига Термиздан ҳам отряд чиқади. Биз ҳам бир отряд жўнатамиз. Махсус одамлар юборамиз. Хўш, тоққа ҳам Дарбанддан отряд чиқади... Қулоқ сол!.. Омадинг келиб, раҳнамолар орасига тушсанг, табиий, уларнинг ўзаро муносабатларига қизиқасан... Ҳазратга кўз-қулоқ бўласан. Бу — бир. Иккаламчи, энг муҳим нарса шундан иборатки...

Анвар пошонинг... Бухоро билан, аниқроғи, Бухоро Шўролар жумҳурияти раҳнамоларидан қай бири билан яқинлигини аниқлаш экан!

Чунки, бу нарсага кўп сирлар боғлиқ: Анвар қандай қилиб Бухородан чиқди? Демак, унга бир киши... шубҳасиз, Шўронинг катталаридан бири ёрдам берган. Уни сипоҳ, от-улов билан таъминлаган. Уни кузатиб қўйган. Демакки, Анвар пошо лашкари ислом ичига бораётган экан ва ўша одам уни кузатиб қўйган экан, демак, уни... кимлигини лашкари ислом раҳнамолари билади.

Демак, уни Қурбон ҳам билиши керак!

Олимжон Арслонов гапини тугатиб, Гаврил Говоронскийга қаради. Қўмондон:

— Сен тағин ваҳимали хаёлларга борма!— деди русчалаб.— Тушуняпсанми?.. Бухоро ҳукумати раҳнамоларининг биронтасидан ҳам гумонсирашга ҳаққимиз йўқ. Бироқ, тўқай тўнғизсиз бўлмас экан. Ички душман бўлиши мумкин. Энг ёмон душман ўша ҳисобланади!

— Тушундим,— деди Қурбон.— Билсам... кимга етказаман?

— Изингдан Қарим Раҳмон боради,— деди Арслонов.— Унга ишон. У уста йигит.

— Хўп!

— Энди, қулоқ сол: ҳозир Викторнинг отряди Ялангтоққа кетади. Эшниёз кўриб келди. Тоғ остида донга тўла ўра бормиш. Эшитгандирсан?.. Узимиздан озиқачилар ҳам боради... Сен ҳам бирга кетасан. Виктор сени билади... Донни аравага ортиб, бу ёққа жўнатасизлар-да, ўзларинг йўлда давом этасизлар...— Арслонов яна Гаврил Говоронскийга қаради.— Бир нима дейсизми?

— Мен буларга ҳаммавақт эҳтиёткор бўлиши керак дейман, холос,— деди қўмондон.— Тўғри, Бойсун атрофига чиқиб келаётган разведкачилар бизни хотиржам қилишяпти...

— Ҳа!— деб қўмондоннинг сўзини олди Арслонов.— Тоққа чиқишдан иккинчи мақсадларинг— Анвар пошонинг тўпига... қаёқдан ўтганига қизиқиш... Билдингми?

— Ҳа. Улар юз киши бўлса?!

Арслонов хўрсинди.

— Ҳозир у ёқдан юриб бўлмайди, дейишяпти оқсоқоллар. Яна ким билади дейсан.

— Хўш?

— Ихчамроқ бўлади-да, отрядларинг... Ҳар қалай

Ўшанга ҳам қизиқинглар. Шу тариқа бир-икки қишлоқларда бўласизлар. Сойбуйиғача борасизлар. Шундай қишлоқ борми?

— Эса-чи!— деди Қурбон ўша қишлоқнинг... аянчли тарихи ёдига тушиб.— Бир марта бўлганман ҳазрат билан... Гадойтопмас бир гўша.

Арслонов унга тикилди.

— Гапир-чи, қанақа жой? Нима алоҳида жиҳати бор?

— Алоҳида жиҳати...— деди Қурбон.— Ҳазратнинг айтишича, ҳисобда йўқ қишлоқ у... Беклик ҳисобида ҳам, амирлик ҳисобида ҳам йўқ эмиш.— У ўзига тикилиб қолган мухтор вакил билан қўмондонга бир-бир қараб, давом этди:— Ҳисобга киритишмаган экан-да! Лекин бек билади унинг борлигини! Билар экану, яширар экан. Амалдори ҳам, закотчисиям, ясовулиям яширишар экан...

Аймо ўша қишлоққа ҳам бошқа қишлоқлар каби солиқ солинади. Солиқни ундириш учун одамлар боради. Ундириб олинади. Лекин йиғилган мол — пул бекнинг сандиғига келиб тушаркан... Ҳазрат бу йўриғларда ёлгон гапирмасди... Шу-да. У ёғини биласиз-ку...

Арслонов билан қўмондон бир-бирига қараб ғамгин жилмайдн.

— Шўрлик Бухоро! Шўрлик Ватан!— деди Олимжон Арслонов.— Мана,— у стол четидан оққина китобни олиб кўрсатди.— «Страна бесправия». Лагофет ёзган... «Ҳуқуқсиз мамлакат» дегани. Оқпошшо тарафидаги одам ёзган. Ҳақиқий китоб... Бундаям бор шу гаплар.— Арслонов китобни ташлаб, устига қўлини қўйди.— Хуллас, ўша қишлоққа борасизлар... Айтмоқчи, Рамазонбойнинг у ерда қандай қариндошлари бор?

— Қайдан билай,— деди Қурбон. Ва кўзлари катта очилиб кетди. «Нега уни сўраб қолдилар?.. А-а, бой бу кишидан тоққа кетишга рухсат олган-ку!»— Нимаёйди, Олимжон ака?

— Ҳм... бой уруғларимни кўраман деб ўша ёққа кетди.

— Э, бекор бўпти-да!

— Йўқ... У қочиб кетмайди.

— Бари бир. Уруғларини соғиниб қоптими?

— У ёғига қизиқмадим... Битта синглиси бормиш. Қочоқлар бўлса, қайтаришга ваъда берди. Ҳм... Биз одамларнинг раъйига қарашимиз ҳам керак... Қурбон билан қасам ячди.

Қурбон бош ирғади.

— Унда қочмайди... Бой художўй.

— Уша томонларга ҳам қизиқсанг... Умуман, бизда ҳали камчиликлар кўп, Қурбон. Уша ёқдаги қишлоқларга Шўро оқсоқоллари тайин қилинмаган. Қиш — қор деб... Ишқилиб, халқи билан ҳам икки оғиз-уч оғиз гаплашиб ўтишларингга тўғри келади...

— Хўп.

— Ундан кейин... сен қоласан!

— Қаерда?

— Уша Сойбўйида ҳам қолишинг мумкин... Гап шундаки, бу сафар давомида Кўктошга борадиган йўллари, яқин йўллари суриштиришинг керак. Уқяпсанми?.. Кейин, нима десам экан, ўша қишлоқлардан биронта таниш топасан...

— Қандай таниш?

— Сабр қил деяпман-ку!.. Бари бир бизни ёмон кўрадиган кишилар бор. Бор!.. Сен қизил аскарлардан ажралиб қоласан-да, ўшаларнинг бири билан топшиб... Балки йнғин, гап-сўз маҳали топарсан ундай одамни... Кейин ажралиб қолсанг, у билан тил топшишинг осон бўлади...

— Кейин у билан Кўктошга кетаман?

— Балли.

— Ҳа... Анвар пошо билан тўқнашиб қолсак-чи?

— Тўқнашиб қолмасаларинг керак... Оқсоқоллар Самарқанд орқали юрилса, Бойсунтоғнинг орқасидан Кўктошга бемалол борилади, дейишяпти. Анвар Қарши ё Ғузур орқали ўтадиган бўлса, бизга айтишарди...

— Лекин бари бир эҳтиёт бўлинглар!— деди қўмондон.— Русларда бир мақол бор: қуён овига чиққан овчи йўлбарс билан учрашишга ҳам тайёр бўлиши керак.

— Тушундим, ўртоқ қўмондон!

— Ҳозир чиқсанг... Карим Раҳмон сенга бир чакмон, бир салла беради...— кулимсиради Арслонов.— Бўлар-а?

— Бўлади!

— «НЗ»ни олдингми?— сўради Гаврил Говоронский.

— Ҳамиша эгаримда!

НЗ — (не прикасаемый запас) ҳар эҳтимолга эгар ёнига боғлаб қўйиладиган тўрва. Унда икки кило арпа, қотган нон, туз, от қашлагич ва артгич бўлади. Қурбон, дарҳақиқат, уни от эгаридан узмас ва ундаги арпани отга бермас эди.

— Ке энди, ҳеч ким йўғида бир хайрлашайлик.— Арслонов ўришдан турди. Мияси аллақандай гувиллаб, ўша... вулқон хуруж қилаётгандек бўлди. Кучоғини очди. Қурбонни қучиб, елкасига қоқди.— Тезлик қилма. Ҳамиша оғир бўл. Энг қийин ҳоллардаям ўзингни йўқотма!.. Ҳали сени қийнашлариям мумкин. Сўкишлариям мумкин... Чидашга мажбурсан, иним!

Қурбон титраб кетди.

— Хўп. Сўз бераман!

— Эсон-омон дийдор кўришайлик.

— Кўришамиз!— Қурбон орқага тисланди-да, сирик кулимсиради.— Мабодо кўришолмасак, мен... шўрочи бўлиб ўтган бўламан!— ўз гапи ўзига қор қилиб, кўнгли бузилди.

— Жиннивой,— деди Арслонов.

— Хўп.

Қўмондон ҳам уни бағрига босди.

15

Отряд шаҳардан чиқиб, Қоровултепада тўхтади. Урқачдан юриб, Қўштегирмон орқали Паданг қишлоғига тушиш мумкин. Бироқ Қўштегирмон яқинидаги Шўрсой кўприги бузуқ: қоча-қоч маҳали бузилган. Кейин бир нав тузатилгану, арава ўтолмайди. Шунинг учун Қоровултепадан тўғри қўйиға эниб, Жугутнинг гўржойиси (атрофда ўлган барча яҳудийлар шу ерга келтириб кўмиларди) ёнидан бурилиб, адирлар оша кетишга қарор қилдилар.

Шовдираб ётган қор тўзиб кетди. Отлар тойиб-тойиб жилади. Тўра ака арава қўшилган отда: уни зўрға тортиб боради. Этакдаги кичкина сойдан ўтишгач, йигитлар отлардан тушиб, аравани орқасидан итаришди. Адирга кўтарилгач, равон кетдилар.

Оппоқ бўлиб ётипти ҳаммаёқ. Ғудда-ғудда қор тўдаларни кўринади. Улар тагида бўритикан, шалдиртиканлар бор. Қорда из дегани йўқ. Атроф шу қадар жимжит туюладнки, қулоқ битиб қолгандек: шовқин бору, уни ҳеч ким эшитмаётгандек.

Паданг қишлоқчаси даранинг оғзида, Ялангтоғ шаршарасидан тушиб оқиб келаётган сойнинг у соҳилида жойлашган. Қишлоқнинг давоми дара ичида. Ана ўша «давоми»ни четлаб, Қоплондарага йўл тортдилар. Унинг сўл қирғоғи билан ўрлаб, пешин маҳали Хўжақўчқор ота мазорига яқинлашиб бордилар.

Мозордаги баҳайбат ар-ар тераклар тарвақайлаб турар, шохлари қаргаларга тўлиб кетган эди. Улар отрядни кўриб, бирин-кетин, сўнг гала-гала бўлиб уча бошлашди. Мозор этагига етишлари билан Эшниёз сойнинг нари — ёйиқ соҳилида қорайиб турган жойни кўрсатди.

— Ана, ана!.. Устига шох босиб, унинг устидан кигиз босиб кўмишган! Ким кўмган бўлсаям боплаган, баччағар!

— Югурганники эмас, буюрганники экан,— деди Тўра ака.

— Халқники-да!— деди Қурбон.

Суярбой ҳам паданглик бола. Утган куни овга чиқиб бир тулкини қувиб қолади, унинг изи билан келиб, шу ўрани топади. Қандайдир ҳайвонлар ис олиб, атрофида хўп айланишган, ўра оғзига ёпилган наMATни тишлаб тортишган экан.

Аравани сой жиягида қолдириб, қопларни олишди. Тошларга оёқ қўя-қўя сойдан ўтишди. Эшниёз дарҳол ишга тушди: наMATнинг бир четидан ушлаб қайтариб торта бошлади. Жангчи йигитлар ҳам кўмаклашишгач, наMAT қайрилиб тушиб, ўра оғзи очилди. Ундан тандир ҳовуридек буғ кўтарилади, иссиқ ва бўғувчан эди. Бирпас қараб туришгач, ҳамма вақтихушлик билан енг шимарди: шинелларини ечиб ташлашди.

Виктор йигитларни ўртага иккитадан туширди. Улар донни қопларга жойлаб бу ёққа узатишар, бошқалар уни аравага элтиб юклаб келишар эди.

Тўқ, бўлиқ буғдой эди!

— Қурбон, қаёғдан кетовуз?— деб қолди Виктор.— Буларни жўнатворгандан кейин?

Қурбон қопни ерга қўйиб, Эшниёзни кўрсатди.

— Уша билади.— Сўнг тоққа қаради.

Рўпарада қор ёпинган Ялангтоғ сўппайиб турарди. Унинг бағрида ҳақиқатан ҳам бир туп арча ҳам йўқ. Силлиқ. Унг томони — учма зов. Икки тегирмон сув ўша зов пастидан оқиб тушяпти. Тушаётган ерида палахса-палахса муз пайдо бўлган. Сон-саноқсиз сумалаклар осилган. Ердаги кулнинг ўртаси кўпириб турипти. Унинг ҳам қирғоқлари ғудда-ғудда муз.

— Биз кунчиқардан айланиб ўтардик бир вақтлар!

Виктор у ёққа — мозорга, унинг ортидаги арчали тепаликларга тикилди.

— Лекин, бу ёқдан — Тирсактоғдан ҳам айланиб ўтиш мумкин...

У аравага юкни ортиб, изига қайтди да, мазор, аниқроғи, ёлғиз сағана ёнида қўнқайиб турган бошқ айвонга қараб қолди. Уша айвонда ўгиришган ҳазрат билан!.. Тўғри, ўшанда ёз маҳали эди (Шайх ҳам ёзда келиб турарди).

Шунда тепада айланаётган қарғалар бирдан қағиллашиб ҳар томонга қоча бошлади. Ва Ялангтоғ чўққисидан янграган милтиқ овозлари атрофни ларзага солди!

Тераклар ҳам қорларини тўкди.

Қурбон қулоқларига ишонмай, ўра бошидагиларга қаради. Уларнинг бирлари ўзини ўрага ташлашганини, бировлар тошлар панасидан бу ёққа чопаётганини... иккита йигит эса юзтубан йиқилиб ётганини кўрди. Ялангтоғ чўққисига кўз отди. Аллақандай қоралар кўринди.

Наҳот бу ерга келиб қолишган бўлса?!

Қурбон ҳам бурила солиб, арава ортига ўтди. Милтигини олди. Бир зумдан кейин чўққига қарата энди пастдан ўқлар узила бошланди.

Яна бирпас ўтди, иккипас ҳам ўтди... Чўққидаги қоралар бошқа кўринмади.

Аскарлардан бири, кейин иккиси туриб, сойдан ўтишди. Ҳа. Чўққида бошқа қора кўринмади. Ниҳоят, милтиқларини ўнглаб у бетга ўтишди.

Виктор Бойсунга қайтишга қарор қилди.

...Отряд қолган қопларни ҳам аравага юклаб ва мурдаларни улар устига ортиб, орқага қайтаётганда ҳам кўзлари Ялангтоғ чўққисидан бўлди: ҳеч нарса кўринмади.

Ниҳоят, чўққидаги қоралар одаммиди ёки шундай кўриндими, деган гумон туғила бошлади.

— Э! У ёқдан тоққа чиқиб бўлмайди!— деди Эшни-ёз қизариб.— Биладан!! Кўрганман! Ҳар қадамда — ўйиқ. Енабет қатқалоқдай порс-порс ёрилган. Ёзнинг кунидаям эси бор овчи у бетни четлаб ўтади...

— Бўлмасам бу бетдан чиққан экан-да улар?

— Бу бетдан?.. Чиққан бўлса, изи қоларди-да!

— Эса, осмондан тушишипти.

— Тушган бўлса... Домилла, мулла билганини ўқийди! Мен билганимни айтяпман!

— Яхши... Тезроқ юрайлик,— деди Виктор.

Қурбон отини унга ёнма-ён қилиб, елкасини силаган бўлди.

— Уша... Суяр билан гаплашиш керак!— деди Виктор.

Қурбон ҳушёр тортиб кетди: «Рост... Балки ўшалар билан келишгандир? Ахир, Бойсунда «ички душман» йўқ деб. бўладими! Бухорода ҳукумат раҳнамолари орасида бўлиши тусмол қилинди-ю...— У Эшниёзга ҳам ўйчан қараб қўйди:— Шу келиб кўриб кетган бугун саҳарда...» Аммо шу заҳоти бу йигитдан шубҳаланиши... уни қаттиқ ранжитиш билан тенг эканига ишонди.

— Нега дарҳол тоғнинг орқасига ўтмадиларинг?— сўради Олимжон Арслонов.

Эшниёз бўғилиб кетди.

— Ўзларинг кўрдиларинг-ку, бетдан одам чиқа оладими, биродар! Мен ўзим... Қоровултепадан кейин Чўнтоққа кетаберайлик дедим. Ўзларинг, «штабга уч-рашайлик», дединглар-ку?.. Тўғрими?

— Қизишма. Нега бақирвотсан!— деди Виктор.— Рост. Олимжон ака. Каттароқ отряд билан бориш керак, дедим ман.

— Тирсактоғдан кейин Ялангтоғнинг орқасига йўл тушади,— деди Қурбон.— Шундай Чўнтоққа энади!

— Чўнтоқ... қишлоқми?

— Ҳа-да.

— Бўпти.

Отряд аъзолари чиқишди. Бекнинг мулозимлари турадиган айвонда мурдалар ётқизиб қўйилган, аскарлар ўраб туришар, полк врачлари Янсон мурдаларни очиб кўрмоқда, унга Суюн Пинхос қарашар эди. (Суюн Пинхос Бойсунда бой — судхўр ўтганига баробар кучли табиблардан ҳам эди.)

Арслонов қўшин қўмондони, Шаҳрисабзда ғазоватчилар орасидан отилган ягона ўқ теккан ҳарбий комиссар Григорий Трофимович Федин, шаҳар маркази оқсоқоли Салим Дўстмурод ва қўмига бошлиқлари билан кенгашиб, қизил аскарларни қўрғон девори ёнига — йўл ёқасига кўмишга қарор қилдилар...

Шаҳарда жар чақиртирилди. Мурдалар мусулмони қабрларга қўйилди. Арслонов биринчи бўлиб тупроқ ташлади. Сўнг ҳамма куракни таллашиб тупроқ ташламоқда тутинди. Ниҳоят, дўмпайган икки гўр тепасида Олимжон ака кўчани тўлдирган халққа қарата ваъз айтди:

— Булар... кучли қаҳрамонлик кўрсатиша олмагандир, биродарлар! Лекин бизни деб келишган эди. Биз-

нинг тупроқда ҳалок бўлишди! Буларни душманлар отдилар!.. Биз улардан ўч оламиз, албатта!.. Лекин бизга тасалли шулки, бу ўлим барчамизга сабоқ бўлсин! Булар ўзларининг байналминаллик бурчларини адо этиш йўлида... қурбон бўлишди! Бунни унутмайлик! Бу ердан ўтаётганда уларни эслаб ўтайлик!.. Душманларга ўлим!

— Улим!— деб ҳайқирди қўшиндаги жангчилар.

— Улим, ўлим,— деган овозлар чиқди халқ орасидан.

Қурбон... мутаассир бўлиб турарди: бир замонлар ўлканинг бирон кентида, қишлоғида, шаҳарда исён кўтарилса, уни бостириш учун узоқ-яқиндаги оқпошшо гарнизон — қалъаларидан «жазо отрядлари» ҳам жалб этиларди. Жанубда улар кўпинча бекнинг илтимосига кўра чақириларди. Улар келишиб халқни дўппослаб, ҳатто қиличларини қон қилиб, исёни бостириб кетишарди.

Кейин, ҳазратнинг айтишларича, бек... ўша гарнизон — қалъа қўмондонларига мўл-кўл совға-салом (яъни пора) йўллашар экан.

Бу ёқда эса...

Махсус мулозимлари ўша — исён кўтарилган жойга бориб: «Ана, кўрдингизми, фуқаро! Бу солиқлар бошида... нақ оқпошшо аъзам ҳазратлари туради! Сиз бек жанобларидан койинманг... У киши ҳам, ахир, оқпошшо аъзам ҳазратларига қарам-ку?» дер экан.

Ҳазрат бу ҳикоя сўнгида: «Ўзи, оқпошшонинг ҳарбийлариям ўлгудек порахўр бўларкан, бўтам!.. Қўяверинг уларни! Ҳаётнинг кетиши шул экан-да...» деган эди.

Мана, иккита қизил аскар ўлди, кўмилди. Халқ уларга ачиниб қараяпти. Булар ҳам, ҳолбуки, ўрислар! Ана, оқпошшо ўрислари билан, аниқроғи, «жазо отряди» аъзолари билан ҳозирги ишчи-деҳқон Русиясининг фарзандлари орасидаги фарқ!

Анавилар халқ исёнини бостириш, уни амирга қарам қилиш учун келишарди. Булар-чи? Халқни эзган амирни йўқотиш... халқни истибдоддан озод қилиш учун келишди!

Эртаси азонда Виктор бошлиқ йирик отряд яна йўлга чиқди. Бу гал отрядга қўшимча вазифа юкланган: ўша қароқчилар (уларни «қароқчилар» деган

фикрга келинди. Анварнинг ўз отряди билан у ерда пайдо бўлиши мумкин эмас: пайдо бўлса ҳам нега отади?.. Булар — бошқа одамлар. Нарн борса халқнинг кўнглига ваҳима солиш учун юборилган «ёлланмалар», деб ўйлаш мумкин) ким эканини аниқлаш; табиий, Ялангтоғ пастдаги қишлоқ аҳли уларни кўрган, билади. Демак, улар кўнглини тинчитиш керак, агар қишлоқ одамларидан бўлса улар... унинг чорасини кўриш керак.

Кейин Сойбўйига бориш керак. Қурбонни «кузатиб кўйиш» керак.

Қурбоннинг, ҳар қалай, кайфи чоғ эди: ниҳоят йўлда!.. Сойбўйига ҳам боради! Ялангтоққа кетишаётганда, қай йўл билан у ёққа кетиши аниқмас эди. Энди аниқ: тағин, ўзи юрган йўлдан боришади.

У ерда Ойпәрчани кўрса... Э, ғалати бўлиб кетади! Дарров етиб келдингизми, деса керак. Қурбон кулиб: «Кетдим деган экансиз. Биз ҳам жўнаб юбордик-да!» деса... Кейин у ерда оқсоқол сайлашади!

А-а!.. Қизини хилват, маҳрам жойга кўчирган, содда бой! Орадан икки кун ўтмаёқ уларнинг оёғи етди-ку!

Қочиш йўл эмас. Йўл шу: ё душманга ўтиш керак, ёки Шўрога тобе бўлиш керак!

...Эшнннз қари бияда гумбаз бўлиб ўтирипти. Бия жонивор типирчилаб босади. Тўра ака қум урилган ола отда. Қурбон ўз тўриғида. Эшнннз билан Тўра аканинг ҳам кайфи анча баланд. Тўғри, Викторга кўзлари тушганда, овозлари пасайиб қолади. Лекин, сал ўтмай бақириб-чақириб гаплаша бошлайди.

Эшнннзда жиндак асабийлик ҳам сезилади: қандайдир ўзини айбдор сезади...

Бир ариқ сув шовиллаб қуйилаётган нов тепасида турган тегирмончи қўлини қорнига қўйиб, қовуштирганича қолди. Эшнннз: «Салом бердик!» деб шунча бақирди — қарамади.

— Кар-ку,— деди Тўра ака.— Авлодида кар йўқ эди. Тегирмоннинг гулдираши гаранг қилиб ташлаган.

Қурбон беихтиёр болаликда тегирмонлар тўғрисида эшитган ваҳимали гапларни эслади, беихтиёр... вақф боғидаги ёнғоқ қаваги кўз олдига келди. Шунда Дийдоркам довоғига ўрлаётганларини кўриб:

— Тўра ака, амир шу ердан кетган-а?— деди.

— Эса-чи!— деди Тўра ака.— Ҳе, ўзимиз бор эдик... Амир келди-амир келди бўп қолди. Чорчинорда ху-дойи оши берармиш, деб жарчилар жар солди. Биз ҳам мана... ким ҳам бор эди-я, икки киши бўлиб, чиқиб

бордик. Қарасак, э, дов-даска катта! Яккачинор остида ўзи ўтирган экан. Бир кийимлар, бир саялалар. У ёқда булутга сапчийдиган отлар!.. Бу ёқда қозонларда ош дамланаяпти! Бир маҳал денг, ўтириб эдик, Сакратма довонидан бир бало тар-тарлаб қолди-я! Ҳамма ўрнидан туриб кетди. Алланималар чинор шохларига шатирлаб урила бошлади... Амирнинг ўзиям дурбинда қараган экан... Денг, шоввозлар... қизил аскарлар етиб келиб, довон устидан амир ўтирган жойни дурбинда кўриб, пулемётдан ўққа тутишаётган экан!.. Бирпасда ит эгасини танимай қолди! Амир ҳам отига миңиб жўнади... Ҳамма нарса шундай қолди... Амирнинг мулозимлари кетидан бойсунлик бойлар ҳам «қочмаган номард» деб ыргаша кетишди...

Сакратмадан ўқ отганлар — амирни қувиб чиққан қўшиннинг кичкина бир взводи экан. Улар шақарга тушишга ҳам қўрққан, тушгач, халққа: «Уйларингдан чиқманглар!» деб буюрган-да, қош қоронғисида Бойсундан чиқиб кетишган.

Отлар ҳориб қолган, ўзлари камчил экан, дейишади.
— Шўрсойдан ўтдик-ку,— давом этди Тўра ака.— Чап қўлдаги боғни биласиз. Амирнинг боғи эди... Шундан нарироқда Мулла Имом томга чиқиб турган экан. Амирни кўриб: «Ҳе, энангди...» деб сўкипти. «Дўппи тор келса, қочиш экан-да, номард! Бизни кимга ташлаб кетяпсан?» депти... Амир индамапти. Шундай бир қараб қўйди-ю, хўрсинди, дейдилар.

— Э, хўрсинмай ўлсин!— деди Қурбон.— Кейин, шу довондан ошиб кетган-да?

— Худди шу ердан!

Қурбон ўшанда амирдан нималардир тушиб қолгану, уни кўрадигандек бўлиб, ерга — қорга, музга кўз тикиб жилар экан, айрига чиқдилар.

Виктор дурбинда қараб:

— Ҳе, уч киши қевотти,— деди.— Биттаси таниш, Қурбон!.. Э, Рамазонбой-ку!

Қурбон шошиб, дурбинни олди «Қизини ташлаб келяпти-да, ярамас!» Қаради... Уша! Енида — ҳамроқлари.

— Улардан гап сўраш керак!

— Олимжон акаям этувдида,— деди Виктор.— Ҳо-вир... У Қурбонга майин-маънодор қаради.— Ё ўзинг гаплашасанми?

— Тоқатим йўқ!

Қурбон отини чағатга ҳайдади. Ҳзи, улар шу чағат оша кетишлари керак. Бошқалар тўхташди. Улар яқинлашиб келишарди. Келишди. Қурбон четга қаради ва не бир хаёл билан уларнинг бу сафари билан Ялангтоғ чўққисидан ўқ отганларнинг алоқаси йўқмикан, деган ўйга борди. Бироқ, Олимжон аканинг бой ҳақида айтган гапларини эслаб, у кишига қўшилди.

Рамазонбой чиндан ҳам содда, танги ва тўпори одам!

Бир вақтлар (Қурбоннинг ёдида) Қаршининг бозорида юриб, бир тобутга кўзи тушади. Тобутмисан тобут! Четида нақш солинган қуббалари ҳам бор экан. Ҳзи турли ранга бўялган. Бой вақти хуш бўлиб кетиб: «Бирор мачитга бераман», деб тобутни катта пулга харид қилади. Алоҳида туяга ортиб, Бойсунга олиб келади. Работ масжидига элтиб беради. Масжиднинг имоми тобутни томоша қилиб: «Шундоқ тобут олиб келибсизки, жаноб бой, ҳозироқ ўлиб, ичига кириб ётгим келаётир! Хурсанд бўлаётирман!» депти. Бу гапдан бой баттар хурсанд бўлиб уйига кетипти. Салдан кейин ўзининг гийбати бўлаётганини эшитади: «Нодон-да! Нодон бўлмаса, шундай тобутни оладими! Тобут — ўлим рамзи... Мотамга мос бўлуви керак. Бу нима?»

Рамазонбой Қаршига иккинчи борганида — тобутфурушни хўп излаган, тополмаган эмиш: уни туяга бостирмоқчи экан.

Отряд Рамазонбой билан ҳамроҳларини ўтказиб юборди. Виктор:

— Гаплашдим, — деди. — Сойбўйидан кевотган экан. Ҳеч кимми кўришмапти!

— Елгон!

— Нега энди?

— Шу бойдан ҳам кўнглим қолди... Биласанми, у қизини ўша қишлоққа ташлаб келяпти!

Виктор илжайди.

— Йўлда соқчилар ҳам этишувди. Тўрт киши бўлиб чиқиб кетишди, дейишувди... Санга яхшимасми?

— Оббо!

— Хўп-хўп.

Чағатнинг ортида — терскай бетда қор қалин экан. Отлар қўйруғи билан ўтириб тушишди. Сўнг яна равои кетдилар. Ўйдай дашт. Сокинлик. Отлар олға босади. Саф бузилиб, ҳар ким ўзига йўл толиб жилади.

... Қуёш кўтарилиб кетди.

Отряд Тирсактоғнинг пастидан — устини қор босган тошлар оралаб юриб боради. Олдинда қора дарахт — ёнғоқзор кўринади. Тепасида қушлар айланади.

Ёнғоқзорга киргач, ҳамма сергак тортди. Биринкетин милтиқларини елкадан олиб, тиззага қўйишди. Улар қачонлардир одам юрган кўчадан — икки четидаги тошқалама девори нураб тушган йўлдан боришарди. Анча йиллардан бери бу ердан одам юрмагани аниқ: ёнғоқларнинг шохлари кўча узра энгашиб ўсиб кетипти, отличлар эгилиб ўтишади...

Қуёш ботишига бир терак бўйи қолганда, отряд Чўнтоқ устида — унга олиб тушадиган қир тепасида турар, Виктор дурбинда пастга қарар, Қурбон эса бу ерга бирдан чиқиб қолганларидан хит эди: балки ўша қароқчилар қишлоқда бўлса, қочиб қолишса! Е ўрнашиб, милтиқларини бу ёққа қаратиб ётишса... Олдин бир-икки кишини юбориб кўриш чакки бўлмас эди-да!

Виктор дурбинни кўзидан олди-да:

— Одам туширамиз,— деди Қурбонга.— Ким боради?

— Мен!— деди Эшниёз.

— Узим ҳам сани ўйловдим... Улар ўзбекча сўзлайдими?

— Ҳе, ўзбекча сўзламай, нима!— деди Эшниёз.— Сиз ҳам ўзбек бўп кетибсизу!..

— Битта ўзинг тушасанми?

— Бўри ейдими мени!

— Майли...— деди Виктор.— Гаплашасан-да одамлар билан... Биз шўтта турамиз!.. Агар ҳалигиларга йўлиқсанг, бемалол этвур: тепага қаранглар, деб! Кўпчиликмиз деб, а?— У Қурбонга қаради ва ҳали Қурбоннинг кўнглидан кечган гумонларни айтди.— Бирдан чиқиб қолдик де!..

Эшниёз қир лабида нари-берига юрди-да, бирдан чопони этагининг четларидан ушлаб, қорга ўтириб олди. Силжиб кетди.

Пастга етганда, сал бурилди-да, думалади. Урнидан туриб қоқинди. Бағрига босиб олган милтиғи стволига кирган қорни бармоғида чиқармоқчи бўлди, бўлмади. Соё бўйидаги юлғун шохидан кесиб сумба қилиб тикди.

Ниҳоят, камсув сойдан ирғишлаб нари бетга ўтди. Қаршисида — қишлоқ. Кулбалар, бостирмалар, четан деворлар, боғлар. Унда-бунда сизир, эшак кўринади.

Эшниёз қирга қараб отряд аъзоларини кўрди-да, шахд билан олға босди. Атрофи четан девор билан ўралган боққа етди. Девор четига қўлини қўйиб, сакраб ўтди. Шунда адоқда қўққайиб қорайиб турган кулба томондан қорни титиб, шу келишда Эшниёзни икки луқма қилиб қўядигандек икки ит отилиб кела бошлади. Эшниёз — дашт боласи, яхши билади: бундай жойларда итнинг қадри жуда баланд. Битта яхши ит учун энг семиз бўрдоқисини ҳам аяшмайди. Демак, итга зиён етказган киши — буларнинг душмани.

Эшниёз кулбага қараб:

— Хў, бойбобо? Ҳой одамлар!— деб бир-икки бақирди-да, таппа ўтириб, бошини ҳам қилиб олди. Чопиб келишган итлар туйқус тўхтаб қолишди-да, Эшниёзнинг атрофини айланиб ҳура бошлашди.

Дашт боласи шу алфозда не-не олғир итлардан қутулиб қолган. Узи ҳайвон дегани ғалати-да: масалан, ит одамни қувдими, одам қочиши керак. Ёки уни уриб ҳайдаши керак. Шунга уларда кўникма бор. Одам шу ишнинг аксини қилса... ит ўзини «йўқотиб қўяди».

Эшниёз манглайи остидан қаради. Ниҳоят, айвонда учта бир-биридан баланд одам кўринди. Энг пасти пастга сакраб тушди-да, «ҳай-ҳай»лаб чопди.

Эшниёз ўрнидан турди. Ёшгина бола экан.

— Салом алайкум, иним!

— Алекум,— бола қизариб-кўкариб кетган кир қўлини узатди. Эшниёз бемалол кўришиб, адирга ишора қилди.— Уларни кўряпсанми?

Бола отлиқларга қараб қолди.

— Янами?— деди.

— Нима «янами?»

... Бу вақтда Қурбон дурбинни Ялангтоғнинг сирли сиртига қаратиб, унинг чўққисидан этагигача улкан бир нарса юмалаб тушгандек энди изни кўрган, ҳайрон бўлиб, Викторни ўша ерга боришга ундамоқда эди. Бошқаларни қолдириб иккиси кетишди. Кенггина майдонга етишди. Майдоннинг қори топталган, туёқ ва пойабзал изларига тўла. Тепага қарашди. Етиқ ёнбағирда ўша ғалати из. Гўё каттакон бир ўрамани тепадан думалатиб юборгандай.

— Шундан чиқишган-да?— деди Қурбон.

— Изни йўқ-ку!

— Тавба!— Қурбон Ялангтоғнинг Тирсактоққа таш томонига қаради. Уша тоғ устидан юриб келиш-

гани, нима бало? Унда ҳечқурса ёнгоқзорда изларини кўрган бўлишарди.

Эшниёз олиб чиққан, пакана, рангпар, кампирдаҳан; кўрқибгина турган киши воқеани баён қилиб берди:

— Ана,— у шимол-ғарб томондаги уфққа тақалган тоғни кўрсатди,— ўша ёқдан келишди улар!.. Уттиз чоғли эди. Барида булутга саңчийдиган тулпорлар. Милтиқ, қилич. Битта тулки тумоқлиси бор экан... Биз уларни «овчилар, бойбаччалар» деб ўйлаб эдик. Биласиз, ҳозир ов маҳали, бойбаччалар овга чиқадиган пайт... Шундай қилиб, шу тумоқлиси: «Ҳисорга яқин йўлни кўрсатинглар!» деди. Ҳаммамизни мачит олди-га йиққандан кейин... Биз ҳайрон. Кейин бор гапни айтдик: «Ҳисорга борар бўлсанглар, Тирсактоғдан ошиб, Ялангтоғ остига тушиш керак. Хўжақўчқор ота мазорининг пасти билан йўл тортсанглар, Ҳисорга борасизлар», дедик. Бошқа йўл ҳам йўқ-да! Анави Осмонўпар тошлари орқали ҳам борса бўлади, яқин тушадиям. Лекин ҳозир у ерларда юриб бўлмайди: қор қалин, отни кўмади. Кейин, улар бир фасл маслаҳат қилишди-да, Ялангтоғни кўрсатишди: «Айланиб, шунинг тагига тушамиз?»—«Ҳа,— дедик.— Тўғри чиқиб бўлмайдимми? Етиқ-ку?!»—«Чиқиб бўлмайди,— дедик.— Уйиқлар кўп, тушиб кетасизлар. Писёда овчилар ҳам бу бетдан юришмайди!» дедик... Шунда улар тагин маслаҳат қилишди. Қорёғди деган бобомиздан ўйиқлар қандай, деб суриштиришди. Кейин: «Бор ҳамманг! Уйингда кигиз борми, гилам борми, опчиқ!» деб буюрди. Биз яна ҳайронмиз: «Нима қиласизлар?»— дедик. «Қайтиб оласизлар! Опчиқинглар!» деди тулки тумоқли. Кўп баджаҳл йигит экан. Биз эски-туски шолча, наматларимизни олиб чиқдик. Кўтариб, мана шу, ҳе, қори пайҳон бўлган ерга олиб келтиришди... Ана, юринглар, кўрасизлар... Елғон айтаётган бўлсам, олти болам... Хўп-хўп. Шундай қилиб, аскар ака, улар кўп уста йигитлар экан. «Қани, гилам, кигизларни тўшаб чиқа беринглар!» дейишди. Пойдеворга ўхшатиб тўшашни буюрди. Айтганларини қилабердик. Қарасак, улар изимиздан отларини етаклаб келишяпти. Ҳа, худо бир-а агар!.. Гилам, наматнинг устидан отлар юриб мелаётир, оёғи ботмайди. Шундай қилиб бизни чўққигача шу тўшанчиларни тўшаттириб чиқишди.

... Алқисса, чўққида — олдинда бораётганлар тўх-

таб қолишади. Чунки тоғ пастиди ўрадан дон олаётган қизил аскарларни кўришади. албатта, Тулки тумоқли серрайиб қолади-да: «Кенглар!» деб бақиради йиғитларига.

«Оқсоқол»нинг айтишича, улар саф тортиб тиззалайдилар-да, пастга қаратиб бир йўла ўқ узадилар. Кейин улар дарров изларига қайтиб: «Энди пастга энамиз!» дейишади. Гилам-кигиз пастгача етмайди, албатта. Улар отларини етаклаб туша беришади. Қишлоқилар эса ортда қолган тўшанчиларни олдинга ўтказиб тўшаб туша беришади.

Шундай қилиб, пастга... шу ерга тушиб оладилар.

Шундан кейин тулки тумоқли қутуриб кетади: «Қизиллар биқинларингда экан-ку? Ҳали бизга тоғдан айланиб, мазор пастидан ўтинглар, дедингларми! У ерда...»

— Аскар ака, тепамада худо бор, ёлғон айтсам. Бизни... сизлар билан тили бирга чиқаришди-да, баримизни қамчилай кетишди. Улар оқибат яна маслаҳат қилишди. Кейин Қорёғди бободан Осмонўпардан қандай қилиб ўтиш мумкинлигини сўрашди. Бобо: «Ҳозир ўтиб бўлмайди! Ўтса, мерганлар ўтади. Балки йўли бордиру уни ўша ёқда яшайдиганлар билади... Биз Ялангтоққа чиқишнинг билмас эканмиз», деди.

— Кейин улар Сойбўйига кетишдими?— сўради Қурбон.

— Ҳақиқатни айтдингиз, аскар ака. Гўрдарага кириб кетишди. Сойбўйига чиқади-да.

Қурбон гангиб қолди.

— Нега бизга хабар бермадинглар?— дўқ қилди у.— Кечадан бери? Танларингда жонларинг борми, ўзи?

— Э, аскар ака, бизни чўлоқ қилиб кетишди-ку улар! Ана, уйларга қаранг, битта от қолдим!

— Бу нима деганингиз?

— Барини йиғиб, отларига матаб кетишди-да!— Унинг елкаси дир-дир титради.— Тоза чўлда қолдик. Шундай бўлсаям Бойсунга энсакми, деб ўйлашиб ўтириб эдик.

— Ҳе, ўйлашмай кетинг!. Шошманг, Шўро ҳукумати барпо бўлганини биласизми ўзингиз? Эшитганимиз?

— Ҳа. Ул-булдан эшитиб эдик.

— Эшитиб эдик! Бу ергаям... қочиб келганлар бордир?

— Бор эди. Қўрқиб, яна кетиб қолишди. Эшитиб эдик... Чорбозорчилар шаҳар яқинларигача бориб келишиб эди. Айрим қочоқларнинг қайтганини ҳам эшитдик... Шўро камбағални ўйлар экан... Биз камбағал! Бойлар йўқ! Молларини ҳайдаб, катта тоғларга кетиб қолди...

— Эҳ!—«Шўрликлар»ни нчида айтди Қурбон ва ўртаниб кетди: «Мунча ғариб бу одамлар?! Ўз ҳақини оғзидан олдириб ўтирса!.. Қўрқоқлар!»— Йўқ, нимага отларимизни оласизлар, деб сўрамадингларми улардан?! Бу — қип-қизил қароқчилик-ку!

— Қим биледи энди... Шошиб қолдикми. Қиличлари, милтиқлари бор!

— Сизларда-чи?

— Биздаям йўқ эмас.

— Ўзлари ўқ-дори ясайди,— деди Эшниёз.— Бари овчи, домилла!

— Ана, отишни билар экансизлар-ку?

— Ҳа, энди... Эса, бу ерларда яшаб бўладими.

— Яшанг! Омон бўлинг!.. Яшанглар! Яна келса, қизларингни ҳам қўшиб беринглар!— Қурбон шундай деб Олимжон Арслоновнинг халқ билан гаплашганда вазмин бўлиш, уни авайлаш, кўнглига қараш ҳақидаги гапларини эслади.

Шунга баробар бу атроф одамларига, умуман, дангал гапирмаса, ҳатто қўполлик қилмаса, бир гапни уқтириш қийин эканини ҳам хотирлади. Ва бирдан уларга ачинди: «Бечоралар! Шундай муомалага ўрганиб қолишган... Йўқ, ўргатиб қўйишган-да!»

— Билиб қўйинг, отахон,— гапга қўшилди Виктор.— Менга ҳайрон бўлиб қараманг... Ман ҳам сиздақа одамман, одам боласиман... Шунақа! Шўро сизларни ўйлайди! Сизларни деб, эзувчиларни гумдон қивотти! Билвоссизми? Шунақа... Энди сизларам ўйланглар-де!.. Оғзингизларни очи-иб ўтирсанглар, шу ишми, отахон!

— Ҳа, энди... ўзимиз ҳам ўйлаётим эдик.

— Хўш, нима қиламиз?— деди Қурбон.— Йўғасам, гап мундай, отахон!.. Қишлоқда оқсоқол борми?

— Оқсоқол қолдими! Лекин қариялар кўп.

— Хўп... Йўғасам, сизни биз... Шўро номидан Чўнтоққа оқсоқол деб кетамиз! Ҳм... ҳали бу тўғрида гаплашамиз! Халқ билан ҳам! Ҳа, халқ билан ҳам... Улар Сойбўйига кетишдими?

— Ҳа-да.

— Осмонўпардан ошиб кетишар эканми энди?
— Қайдам. Лекин ундан ошиш огир.
— Сойбўйида қолади, деб ўйлайсизми?
— Лекин шошиб туришган эди.
— Уф... Бошқа ҳеч нарса дейишмадими?
— Йўқ. Шу Ҳисорга йўлни сўрашди, холос.
— Ҳисорга, Ҳисорга... Демак, улар Душанбега бо-
ришадими?

— Шундай бўлар-да.
— Майли... Биз бари бир уларни топамиз! Уттиз
киши дедингизми?

— Ҳа. Уттизлар чиқар эди.
— Яхши... Гўрдарага қишлоқдан ўтамиз-а?
— Шу қирни қиялаб тушсаям бўлади.—«Оқсоқол»
кунга қаради.— Лекин кеч тушяпти. Сойбўйига етгун-
ча қоронғига қоласизлар.

— Э, кун ботгани йўқ-ку?
— Тоғда кун ботди, қоронғи тушади.
— А-аа. Рост... Рост. Хўш, демак, сиз оқсоқолсиз!
Шундайми, Виктор?

— Шунақа. Вақтинча оқсоқол,— деди Виктор ва
Қурбонга «яна гапир» дегандай ишора қилди.

— Оқсоқолнинг вазифасини биласизми?— давом
этди Қурбон.— Шўро оқсоқоли халқни ўйлайди, ота-
хон! Бошқа гап йўқ!.. Демак, қишлоқда жиндак халқ-
қа зиён етадиган иш содир бўлдими, Бойсунга тушиб,
Шўро маҳкамаларига учрашади... Хўш, улар сизга
ёрдам беради! Лозим бўлса, ёнингизга отряд қўшади...
Тушунапсизми?

Оқсоқол тез-тез бош ирғади.

— Лекин менинг қўлимдан оқсоқоллик келмас.

— Шўро... бировни амалга кўтарса, ўзидан сўраб
ўтирмайди. Аксинча, ўзи амал сўраганларга бермай-
ди... Шундай!— Қурбон мамнун кулимсиради: маддоҳ
бўлиб кетяпти. Тузук.— Демак, келишдик, а?

— Нимага?

— Сиз оқсоқолсиз!

Виктор яна орага тушди.

— Биз Сойбўйида қолиб кетмасмиз!— деди уқти-
риб.— Мана, қаранг, биз қайтамиз. Хўш, эрта-индин...
Шу қишлоғингизда бўламиз! Гаплашамиз! Балки
қишлоқ одамлари сизни хоҳламас... Бўлиши мумкин.
Эшитвотсизми?

— Эшитяпман... Лекин қишлоқда касал кўп.

— Қанақа касал?

— Сил-да.

— Сил?

— Ҳа... Емон касал. Эскирдан бор.

Қурбон ғижиниб кетди: шунақа. Айрим қишлоқларда шунақа касаллар ҳам жўп.

— Сиз ўзингиз соғми?

— Соғман-е! Соғ бўлмасам, бу ерга чиқиб келолмас эдим.

— Ҳм, ҳали Шўронинг табиблари келади,— деди Виктор.— Касалдан фориг бўласизлар...

— Айтганингиз келсин.

— Энди бундай ғарибликни қўйинг!— деди Қурбон яна.— Қоматни кўтаринг! Оқсоқолдай бўлинг!.. Ҳе, Шўро замони бошланди-ку, отахон. Сизларнинг замонангиз бу!.. Сизни қарангу! Хўп... Демак, Виктор, биз жилаверамиз?

— Жиламиз,— деди Виктор.— Борган жойгача бор-волдайлуқ.

Қирнинг ўркачи нари четда юксалган тоғнинг белига етиб тугар, ундан тоғ бағрини кесгандек бўлиб камар кетган эди. Шу камарга тушиб, йўлда давом этдилар.

Оқсоқол олдинда. Ғизиллаб боряпти. Отларнинг туёқ товуши метин деворларга урилиб, акс садо беради. Ерга қор кам тушган. Юмшоқ — майин тупроқда қуш излари. Шифтлардан узун-узун сангтоқлар осилиб туради.

Бир-икки муюлишда — камар ичида каклик кўп экан, дув-дув кўтарилиб, пастлаб кетишди.

«Ўтгиз киши бўлса, ҳеч нарсама, — деб ўйлар эди Қурбон фавқулодда таъби хира бўлиб.— Лекин шошиб туришган бўлса... Қурғурлар ўша тоғдан ҳам бир ҳийла билан ўтишар! Тавба! Нега Ялангтоғдан отишди улар? Аламдан отишган... Кўриниб турипти. Бу тўп — Анвар пошонинг тўпи эмас. Бошқа... Штабда тўғри ўйлашган экан. Қароқчилар тўдаси... Шаҳрисабздан келган-а!.. — Унинг юраги алланечук уюшди.— Ойпарча!— деди бирдан.— Улар Сойбўйида нима қиларкан? У ердан ҳам от олишармикан? От олсаям... Йўқ! Уларга етиш керак! Албатта! Дунё бедарвозами! Бемалол юришса!..»

Унинг ёдига яна Ойпарча тушиб, майин тортди. Ҳалимдек бўлиб, ширин хаёлларга бериларкан, эшитди:

— Балки бизанинг орқамиздан борарсизлар?— Виктор оқсоқолга гапирмоқда эди.— Йигитлар кўп бўлса,

ударни қуроллантириб, а, отахон? Уша қароқчиюларга ўзувзаям бас келовуз-ку... ҳарна-де. Нима дедингиз?

— Майли, майли,— деди оқсоқол.— Мен гаплашиб кўраман.

— Гаплашиб кўринг!

— Қишлоққа тушиб, чой-пой ичиб ўтсаларинг бўларди-да.

— Йўқ,— деди Қурбон. Ва... бу қишлоқда силлар кўп бўлиши ҳақида илгари ҳам эшитганини хотирлади: «Нега-я! Сувидами, нимасида иллат бор?»

Сувида ҳам, «нимасида» ҳам иллат йўқ эди бу қишлоқнинг. Шунчаки, халқ силни азалдан тузалмас деб ҳисобларди. Сил эса, ундан бунга — бундан унга юқиб, кўпайиб кетган эди. Баъзи хонадонларда сил касални яширишар, шу асно «айтмаганлар»нинг ўзлари ҳам бу касалга мубтало бўлганларини билмай қолишар эди.

Қадимдан аҳвол шу эди.

Оқсоқол камарнинг сойга уланган жойида қолди. Отряд у билан хўшлашиб, жадал йўл тортди.

17

Ҳақиқатан ҳам Гўрдарага кирган жойда туйқус қоронғи тушди. Энди олға юриб бўлмасди. Хайрият, антиқа бир камарга яқин эканлар, унга кириб жойлашишга қарор қилишди.

Йигитлар отларини тош оралиқларидан осилган сангтоқларга боғлашар экан, Қурбон Викторнинг тирсагидан ушлаб, йўлга — сўқмоққа чиқди.

— Ҳа?— деди Виктор.

— Чатоқ-да,— деди Қурбон ва... туйқус янги бир ҳисни туйди: ахир, ўзи шу ерлик, бойсунлик, пироварди, тоғлик-ку! Викторлар, нафсамбири, меҳмонлар-ку? Улар олдида оғир бўлиб, қийин жумбоқларга жавоб топиш ўрнига, мундай тажанг бўлиб ўтирса. Уят.

Шунда... ҳали олдинда ўзга улкан синовлар тургани, бундан ҳам минг карра оғир аҳволларга дуч келажаги мумкинлиги, тўғри йўлни топиши лозимлигини туйиб, Олимжон аканинг айтгани — «сабрсизлиги»ни тан олди. Кейин бу «сабрсизлик»ни ўзининг нуқсонидеб ўйлади-ю, уни йўқотишга аҳд қилди. Ғалати: шу ҳисни туйиши билан елкасида ўша — катта масъулиятни ҳам қаттиқ ҳис қилди. Ва: «Оғир бўлиш осон экан-ку! Ҳамма нарса жойида», деб хурсанд бўлди.

(Инсоннинг мана шундай ҳислар ўйинига берилиши ҳам қизиқ бўлади-да!)

— Чатоқми, чатоқмасми, саҳарда Эшниёзни юборамиз,— деди Виктор.— Разведкага... ўзимизга ҳам аста-секин жилворамиз!

Курбон:

— Раҳмат!— деди. Сўнг унга тикилди:— Сенга Олимжон ака мен ҳақимда...

Виктор бош ирғади ва чўчиб тушди. Олдиларидан катта бир қуён ўқдек учиб ўтди. Иккиси ҳам унинг нимадандир қўрқиб қочганини тусмоллашди, елкаларидан милтиқларини олиб, у келган томонга чиқишди.

Улар «кутгани»— ҳеч нарса йўқ — қирғоқлари осмонга теккудек бўлиб, тепасидаги бир парча осмонда жонсиз юлдузлар милтираётган дарадан «ғув-ғув» этиб шамол эсарди. Тўрт-беш қадам наридан оппоқ сув оқиб келяпти. Четларидаги муз оқариб кўринади. Қаршисидаги қора деворлар қаттиқ бағрини кериб, ниманидир тўсиб тургандек.

Улар яна бир-бирига қарашди.

— Йўлда бир-иккита каклик отиб олсак бўларкан,— деди Курбон.— Кабоб қилардик.

— Ҳалиям отиш мумкин,— деди Виктор.— Самсонни юбораман шу қуённинг орқасидан.

— Э-э, мерганингни!

— Унинг кўзи — мушуки кўзи.

Улар камарга қайтишди. Эшниёз асраб қўйган гургуртини чақиб, қуп-қуруқ бодомчалар тагига тутиб турарди, бодомчанинг ингичка тиканлари чирс-чирс этиб, тепасидан тутун ўрламоқда. Курбон бирдан камарга қизиқиб қолди: ҳали қуруқ ўтинга ҳам, Эшниёзнинг «тошлар тагини кўринглар, чойдиш билан декча чиқадди», деганига ҳам парво қилмаган, хаёли паришон эди. Энди, гарчи бу камардагина эмас, умуман, ҳеч қачон камарда тунамаганига қарамай, ҳазрат билан тоғ сафарларида, гурунгларида минг марта эшитган ҳикоялардан бири — камарга алоқадорини Викторга айтиб бергиси келди.

Ўзи, у ўйлаган мавзуда аскарлар орасида ҳайратомуз гап кетмоқда, Тўра ака декча ва ўтин қолдириб кетган кишини алқамоқда эди.

Тоғ шароитининг қаттиқлигидан турли удумлар ўз-ўзидан пайдо бўлади. Масалан, мана шундай камарларда қуруқ ўтин, чойдиш, қозон, баъзан туз, ҳатто

қотган нонни ҳам қолдириб кетиш бир расм тоғда. Шарти шулки, ким бу камарга қўниб, бу нарсалардан фойдаланса, кейин (кетар чоғида), албатта, ўғининг ҳам ўрнини тўлдириб (хўл ўтин бўлса-да қўйиб), чойдиш, декчани ҳам ҳайвонларнинг нафаси тегмасин учун жойига — тошлар тагига «кўмиб», тўрдаги қуш индек тоқчаларга ортиб қолган нону тузни ҳам қолдириб кетиши лозим.

Гулхан ловуллаб, Эшнннз ўтин келтиргани дарага кириб кетгач, Тўра акадан (у киши лаззатланиб ҳикоя қилсин учун) Қурбон бу камарнинг хосиятини сўради. У киши чиндан ҳам лаззатланиб; айтиб берди.

Эшнннз талай бодомча кесиб келиб, ўт устига босгач, улар ҳам ҳадемай (бодомча ва қозонбузар каби ўсимликлар ёнганда, «бадани»дан ёғ чиқади. Демак, унда ёғ бўлгани учун, ҳатто, дейлик, қозонбузарнинг устини бир қарич қор босиб турганда ҳам тагига аланга тутилса, у бирпасда ёнади) ловуллаб кетди-ю, камарга тегиншли тарих яна такрорланди.

Йигитлар отларнинг эгарларини ўт атрофига қўйиб (улар устига ҳаммавақт эгар корсонни ортига тақаб боғлаб қўйиладиган кигиз ўрамни — ёпқичини ёпгач), энди сафар халталарини очганда, дара гувиллаб кетди. Ҳамма тек қотиб қолди. Оглар безовталаниб кишнаб юборишди. Виктор отилиб чиқди-ю, камар олдида бир он серрайиб тургач, адоққа қараб аста жилди.

Самсон оппоқ семиз қуённи қулоғидан ушлаб осилтириб келарди.

... Ҳамма бирпасга нима мақсадда юрганларини ҳам унутиб, қуённи қўлма-қўл олиб кўра бошлашди: биров унинг қулоғини томоша қилади, биров ўқ теккан — қазариб турган биқинини. Биров семиз сонларини ушлаб кўради.

Қурбон ҳам қўлига олди: юмшоқ, момикдеккина. Ҳали илиқ. «Ўлган. Бизга ем бўлади,— ўйлади таъсирланиб.— Шунинг учун бу ердан ўтганмиди!— Кейин ўзини оқлади гўё.— Балки уни қувган жондор еб кетарди. Ажали тўлган экан-да?» Бу ўй аста-секин унинг қисмат отлиқ сирлар маконига, Эшони Судур ўқтин-ўқтин айтиб қўядиган ҳаётнинг азалий қонунларч, тагри-таоло белгилаб қўйган йўлнинг «бузилмаслиги»га тортди ва бунга дахлдор ҳазрат айтган бир ҳикоя ёдига тушиб кетди. Азбаройи бу ўй унинг учун жуда муҳим, ҳатто даҳшатли туюладиган бир сирнинг очилишига калит бўлиб хизмат қиладигандек туюлди. Шу

ҳикояни мушоҳада қилишни кўнглига тусиб, қуёни Эшнӣёзга узатди.

Эшнӣёз уни бир оёғидан кўтариб, сув бўйига тушиб кетди. Ва бир зумда қип-қизил бўлиб қолган танасини олиб келди. Кейин уни тусмоллаб ўн беш бўлакка бўлди. Кейин яна туриб кетиб, катта юлғун шохини кесиб келди. Кейин гўшт туюрларини юлғун бутоғига ўтказиб, устига тоқчадан топилган туздан сепиб ўтга тоблаб бошлади.

Ҳаш-наш дегунча камардан хушбўй эт ҳиди тарала кетди. Жангчилардан бири Самсондан қуёни қандай овлаганини сўради. У кулиб:

— Бари бир ёлғон дейсанлар,— деди.— Овчига ким ишонади!..— Кейин Қурбонга русчалаб Сибирь ўрмонларида, уйларига яқин ўрмонзорда ҳам кичкина «киба» — ёғоч кулба бўлиши, бу камарга хос удум ўша ерларда ҳам борлигини ҳикоя қилди.

Қурбонга бу ҳикоя ҳам дафъатан таъсир этиб кетди: «Уша ердаям бор-а шундай одат!— деди ҳаяжонланиб.— Ўз шароитига хос тарзда мавжуд... Одамлар, халқлар... бир-бирига нақадар ўхшайди! Интилишлари бир хил! Хўп, тилида, динида фарқ бор... Яшаш жойида фарқ бор... Аммо инсон сифатида — бир хил!— У ўзи учун кутилмаганда кашфиёт очган, йўқ, ҳис билан, қандайдир кўникмалар билан сезган нарсасини онгли равишда англагандек туйди ва буни... бирон-бир жойда баралла айтишни орзу қилди.— Халқлар бир-бирига ўхшайди! Уларни кимлар бир-бирига қарши қўяди? Ҳокимлар!.. Бизга «сен мусулмонсан», дейди. «Булар ғайридин», дейди... Демак, булар сенга дўст эмас, дейди... Жиннилик! Унда, демак, булар орасидаям ўзларини «худоли», деб, бизни худосиз, ёки ғайридин ёки улар динида бўлмаганимиз учун бизни кофир дейдиганлариям учрайди-да?.. Во ажаб! Кулгили!— Шунда ҳаёли олис Бухорога учиб, Боқибойнинг саройида ишаб юрганида, унинг хос меҳмонхонасидан тўниб ўқигани «Наводирул воқое» — Аҳмад Дониш асарини эслади. Ушанда у асарни ўқиш ман этилган эди... Унда, Қурбонни ҳайрон қолдирган ва кўзини очган фикрлардан бири — Донишнинг оламдаги барча динларнинг бир-бирига тенглиги, илло, инсонларнинг ҳам тенг бўлиши лозимлиги ҳақидаги фикри эди... Ушанда у бу фикр устида узоқ ўйламаган, уни ҳаётга қиёсламаган, чунки мазкур ҳаётнинг ўзида инсонларнинг бир-бирига тенглиги гоёси ҳақида гап кўплиги учун ўша гаплар

— Уша сан этган гарнизон бошлиқлари ҳалиям бор, қочиб юришгандир...— У ғамгин жилмайди.— Ҳали айримларини лашкари ислом ичидаям кўриш мумкин бўлар, деб ўйлайман.

Сўнг у Қурбондан эшитган ҳикояни ўз шерикларига ҳам русчалаб айтиб берди. Қурбон айтган айрим хулосаларни ҳам баён этди ва... (инсон ғаройиб мавжудот!) улар ўртасида шундай бир яқинлик, самимият ва меҳрибонлик вужудга келдики, чеҳралардаги ҳислар «қўл билан ушласа» бўладиган даражагача етди. Гўё бу ердаги руслар ва ўзбеклар бир-бирини қайтадан таниди: қисматлари нечоғлиқ бир эканига имон келтиришди.

(Инсонларнинг бир-бири билан шундай ажиб яқинлигини кўришдан ҳам қувончлироқ ҳол бўладими?)

Виктор одатига хилоф қилмай, бу ерда ҳам иккитадан соқчи белгиланганди, ҳар икки соатда ўрин алмашишади.

... Гулхан чўғини кул боса бошлади. Қурбон ҳам тўриқнинг дикдика¹сини тагига солиб, эгарга бош қўйиб, чўғларга хомуш кўз билан тикилиб ётар экан, хаёлидан... тагин ёнғоқ ости, ўчоқдаги чўғлар ўтди. Бир зумга ҳушёрланиб, Ойпарчанинг шу тобда нималар қилаётганини тусмоллагиси келди-ю, уни ўйласа, тунни ухламай ўтказадигандек бўлиб, гўё у тўғридаги тотли хаёлларни «токча»га қўйди; Эшони Судур ҳақида хаёл суришга, у кишини яхшироқ билишига ёрдам бергувчи нуқталар топишга мойиллик сезиб, шу истак билан «хотира бисоти»га шўнғиди-ю, ҳазратнинг қисмат ҳақидаги ҳикояси яна ёдига тушди: уни, ўз кўнглида таҳлил этмаган, ҳазм қилмаган, балки таҳлил қилишдан ўшанда қўрққанини энди ҳис этди. Лекин, энди... ҳазм этиши керак...

...Эмишки, бир подшо бозорда айланиб юриб, бир чекчини кўриб унга қизиқиб қолипти. У олдига ёзиб қўйилган бўзга гул солар ва нуқул «чик-чик» дер экан. Подшо сўрапти: «Эй, гулчи, нега нуқул «чик-чик» дейсан?» Бўзчи айтиб берипти: «Туш кўрдим, олампаҳо. Тушимда бир уйнинг олдида турган эмишман. Уйнинг на эшиги, на туйнуги бормиш. Худди гумбазсимон. Аммо лекин томи тарновга тўла. Тарновларнинг биридан шариллаб сув оқаётир, биридан жилдираб, бошқа биридан «чик-чик» этиб томчи томади.

¹ Жул ёпқич.

Ҳайрон бўлиб: «Э, тангрим, бу нима сир бўлди?» дедим. Шунда оллодан ваҳий келди: «Бу ризқ. Сенинг ризқинг — анави «чик-чик»лаб томаётган томчилар». Уйғониб кетдим. Шундан буён «чик-чик» деб ўтирман. Қисматим шу», депти. Подшо буни эшитиб, ғоят таъсирланипти. Ва уйга келиб ўйлапти: «Менда ҳисобсиз бойлик бор. Шу бечора бўзчига бир миқдор берсам, камайиб қолмайди. Ҳолбуки унинг рўзғори яхшиланади», депти. Кейин бир мулозимини чақириб, бир ғозни сўйиб, ичини тозалаш ва уни олтинга тўлдириб, дастурхонга ўраб, ўша бўзчига олиб бориб беришنى буюрпти. Мулозим подшо айтгандай қилипти. Бўзчи хурсанд! Қараса ғоз. Семизгина ғоз. «Энди буни бўз жўнатаётган бойга өбориб бераман. У хурсанд бўлади. Кейин менга бир арава эмас, икки арава бўз жўнатади. Шунда менинг аҳволим яхшиланади», деб ўйлапти. Ва шундай қилипти. Кунлар ўтипти. Бир куни подшо яна бозорда юриб, бўзчини оғир аҳволда кўрибди. Ҳайрон бўлиб, унга яна мулозимини юборпти. Мулозим келиб, ғоз ҳақида сўраса, бўзчи уни нима қилганини айтиб: «Бой ғойиб бўлиб қолди, мен ишсиз ўтирибман», депти. Мулозимдан бу хабарни эшитган подшо ғоят мутаассир бўлиб: «Эй тангрим, мен унга яхшилик қиламан, деб ёмонлик қилдим-ку. Айбдорман. Сен белгилаб қўйган ризққа мен ўзимдан қўшмоқчи бўлган эдим. Айбдорман!» депти. Кейин ўз гуноҳини ювиш учун қирқ кун чиллага тушиб ўтирган экан...

Ҳазрат ҳикояни айтиб тугатгач: «Тақдири азал. Пешонада ёзиғи бўлади, бўтам,— деб хулоса қилган эди.— Бу кунлар ҳам қисматимизда бор экан...»

Қурбон ҳозир ҳикояни қайта эслади-да, ҳазратнинг инсон қисматиға қараши, унинг инсонлар аро тенгликни тан олмаслиғини қайтадан чуқур англади. Ва хаёлиға келаётган ўйлардан аста-секин даҳшатға тушаётган эса-да, энди қайтмади, улар йўлини «тўсмади» — ўйини давом эттирди: «Демак, Шўро инсонлар тенглигини жорий қилишни ўзига вазифа этган экан, унинг тақдири азалға қарши боргани шу-да? Нафсамбирӣ, ҳазрат ҳозирги кунларға кўникиши лозим эди: заволнинг охири шу эмасми? Лекин нега кўникмайди? Турган гап; у киши амирликнинг забун бўлиб кетишиға қарши. Зеро, унинг муҳаққақлиғини тақдири азалға боғлар эди. Демак, ўзининг ҳозирги ҳаракатини ҳам тақдир тақозоси деб билади-да? Лекин бу ҳаракатларда зиддият бор-ку? Хўш, Шўронинг ақидаларида-чи?

Шўро масжидларни ёпиб ташламоқчи эмас... У инсонлар орзу қилган нарсаларни рўёбга чиқаради, колос. Инсонларнинг илк, табиий орзуси эса, тенглик эмасми? Эртактларда...— Қурбоннинг фикри бир нуқтада тўхтамади. Яна Шўро йўлини тақдири азалга, яъни ҳазратнинг зиддиятли ақидасига қаршигина эмас, уни бузишга қодир экани ва бузаётганига амин бўлди...— Хўш, у бузаётган бўлса, нечук бу ғоя инсонларга ёқпти? Рост, бўзчига ўхшаганлар ҳам бор... Бироқ кўпчиликка маъқул-ку? Менга, ўзимга?.. Ахир, мен бу йўлга ўз-ўзимдан кирдим-ку?— Қурбон шу асно ўзларининг, яъни Шўронинг йўлида табиий мантиқ кўрди... Мана шунини амалга ошириш учун Шўро курашяпти. Биз ҳам шу йўлда юрибмиз... Тавба! У ёқда ҳазрат ҳам ўз маслакдошлари билан тақдир йўлини асл изига тушириш учун юрипти-да!— Қурбон баттар ҳаяжонга тушиб кетди, аммо «тўхтамади»:— Худо бунини кўряпти-ку? Агар у бўлса, кўриб турипти-ку?.. Қимга ён босяпти экан? Ахир, инсонлар барчаси худо олдида тенг-ку? Қуръони шарифда ҳам шундай ёзилган-ку!»

18

— Бордим... Бегона одамлар кўринмайди. Билинади-да, домла! Лекин, бу изларнинг давоми дарага ўтиб кетган. Ана!— Эшниёз дарё ёқалаб кетган излар устидан «қўл югуртирган»дек қилиб, кўприкни, сўнг ундан наридаги худди Гўрдарадек, тепаси йўқ дарвозани эслашиб турган тоғлар оралиғини кўрсатди.— Кириб кетган ўша дарага... Олдин кўприкдан бурилган, қишлоққа кирган. Кейин тагин қайтиб чиққан...

Гап кўпайди. Эшниёз ўз сўзлари ростлиги, яъни, «уларнинг» қишлоқдан чиқиб кетганини исботлаш учун бу ердаги изларнинг эскилиги (ўтган кунини босилгани) кўриниб тургани, кўприкдан кейинги излар эса янги, кеча босилганини айтди.

Ниҳоят, Виктор унга, нега одамлар эътибор қилмади сенга, деб шубҳа билдирди. Уртага Қурбон қўшилди.

— Овчи деб ўйлашган-да, уст-боши ҳам бу ерликларникидан фарқсиз.

— Э, ҳозир Эшниёзбой қишлоқни оралаб ўтсаям биров «ҳорма» демайди, — гапга аралашди. Тўра ака ҳам.— Кўп деса, «бўримни, тулки?» дейди. Ёки ёқда ўлжа кўрмаса, ҳазиллашади, Виктор ака...

— Виктор энди бу гапларга эътироз билдирмади. Лекин қоя биқинидан бошини чиқариб, қишлоқни дўрбинда яна кузатди. Кўчани кесиб ўтаётган бир-икки одам қораси кўринди. Қишлоқнинг шимолроғида — том устида кимдир бу ёққа қараб турарди.

— Бўлмасам жилдик!

— Ҳайданглар!— деди Қурбон ва вужуди орзиқин билан тўлғана-тўлғана... Ойпарчага илҳақ эканини туйди: унинг шу ерда, худди шу қишлоқда эканини ўйлади. «Демак, холасининг уйида ўтирипти. Балки шу палла юзини юваётгандир...» Шу хаёлда Эшнӣездан сўради:— Рамазонбойлар қаёқдан келиб кетган, сенинча! Даранинг сиртидан юришган бўлса...

Эшнӣез шарт бурилиб, кунчиқар бетни, қор босиб ётган адирни кўрсатди. Адирда чўтир тушгандек излар аниқ билиниб турар, давоми оқлиққа беланиб кетган эди:

— Балки ўша излар бой билан ҳамроҳларининг изларидир?

— Тўғри... Майли!— Қурбон яна қишлоққа қаради-ю, хаёлида бу макон билан боғлиқ хотиралар ниш ёриб, отни қимтади. Виктор йигитларга милтиқларни ўқланган ҳолда, отишга шай қилиб қўйишни буюрди.

Бир неча қадам юришгач, Қурбон уст-бошини алмаштиришини эслади-ю, ҳаяжонга тушиб кетди: «Бу ердан кетаман-а у ёққа! Ўзим...— Эшнӣез кўрсатган «дарвозага ўхшаш» дарага тикилди. Даранинг қирғоқлари тик кўтарилган тоғлар мисол кўринар, ичи кўройдин ва сирли эди. Қурбон ақлини пешлаб, ўзига шундай туюлаётганини ўйлади. Ва ўзига уқтирди:— Улар шу дарага кирган бўлса, нега мен кирмас эканман? Одам юрган йўлдан одам юролмаса!— Таъби яна кир бўла бошлади.— Улар Ялангтоққа чиқишган! Йўл юриб ўрганиб кетган. Уста... Э, мен ўзимга йўлдош оламан-ку! Уларга етиб олсам, дангал айтаман: «Қочиб келяпман!» дейман. «Ортларингдан от суриб келяпман», дейман... Дарвоқе! Улар бу ердан кеча чиқиб кетишган бўлса, унга қандай қилиб етиб оламан? Шошма... Осмонўпардан ўтиб бўлмас эмнш. Бироқ, улар шошиб туришган кишилар. Ҳисорга бориши зарур экан...— Қурбон, ниҳоят, бу атрофга кечадан бери қор тушмаганини эслаб ўзига тасалли берди.— У ёқдаям излари кўриниб турса бас-да. Бир амалларман-е!— Кейин бирдан ўзига-ўзи уқтирди:— Амаллайман! Нима!.. Йўл юриш, тоғлардан ошиш... Уша улуг-

лар олдидаги нозик суҳбату синовлар олдида нима деган гап?! Қурбон, дадил бўл!— Унинг бирдан ғужури келиб кетди: бундай йўллардан юра билиш ҳам ўзи учун синов эканини ўзига тан олди. Гўё улар юрган йўлдан юра олмаса, ғалабалари хавф остида қоладиган каби — қасам беришга тайёр сизди ўзини. — Утаман! Утиб оламан...»

Ниҳоят, бу борада кўнглини тинчитди.

... Лекин от жилмоқда, қишлоққа яқинлашиб боришмоқда, қишлоқдаги ҳам таниш, ҳам қандайдир нотаниш (Қурбонлар ёз маҳалида келишган эди) манзаралар юз кўрсатмоқда эди.

Ана, анави... тепадаги иморат — масжид. Уша! Қурбоннинг кечагидек эсида: масжид айвонида намоз ўқишган, кейин айвон четидан қишлоқни томоша қилишган... оқшом улкан бир қайрағоч тагида зиёфатда бўлишган, ҳазратнинг барча муридлари ўша ерга йиғилиб келган... эртаси пешиндан кейин бир булоқ бошида ўтириб, гулмойи¹ балиғидан қовуриб ейишган эди.

Ҳа, бу ернинг одамлари Қурбонни таниса керак...

Қурбон уст-бошини алмаштириб олишни тағин истади-ю, нимадир тўққинлик қилаётганини сизди. Кейин «нимадир»нинг сири очила бошлади: Қурбон қизил аскар... Нега энди бу қишлоққа дарвиш қиёфасида кириши керак? Қишлоқилар билан эски либосда гаплашиши керак? Шу аҳволда сўзлашишга ҳаққи йўқми? Жуда ҳақли-да... Пироварди, Сойбўйи ҳам Шўрога тегишли қишлоқ!

Бу ердаям ҳозир оқсоқол сайлашади! Ҳа, халқ билан анча-мунча гаплашишади!

Дарвоқе («нимадир» сирнинг янги жиҳати), Ойпарча ҳам, албатта, йиғновга келар, Қурбонни кўрар... Шу уст-бошда кўриши керак-да, ахир! Шу уст-бошда! Оҳ, қандай яхши бўлади кейин! Кейин у билан қандай... қаерда гаплашади?

Балки тўғри унинг олдида тушиб ўтиши керакдир? Кўради-да: вазиятга ҳам қарайди. У билан гаплашганда, ўзини шундай тутиши керакки, ерлик халқнинг кўнглига ёмон гап келмасин.

Қурбон ўзини босиб олиб ва анча хотиржам бўлиб, энди қишлоқни томоша қилаётган кишидек бўлиб, отни ҳайдайверди.

¹ Фарел балиғи.

... Сойбўйи. Тепасида қор ёпинган арчалар гўда-йиб турган Тумшуқтоғнинг пастида жойлашган. Пастлик узунчоқ. Бир неча таноб майдондан иборат. Уйлар — кулбалар тоғ бағрида. Бир-бирига мингашган каби этакроқдан ўрлаган. Айвонлари қорайиб кўринади. Томларининг қори куралган эса-да, ҳамон оқ. Уйлардан этакда — ўрикзор. Ана, бари яланг-яланғоч. Қарғалар қўниб ўтиришипти. Бир-иккитаси шохларнинг учини қайириб қўйган, аста солланишади. Тумшуқларини эгиб бўғиқ товуш чиқаришади.

Дарёча. Оппоқ, тошқин. Жияклариди муз қатламлари. Уртаси тиниқ. Ундан кўкиш тошлар яққол кўри-ниб туради.

Ана кўприк. Ёйсимон кўприк. Дарёчанинг четига — сув томонга ярим газ-ярим газ чиқариб калта харилар ётқизилган. Улар устидан ётқизилганлардан бир-бир газчаси сув устига чўзилган. Тағин ётқизилганлардан ҳам шунча чиққан. Шу асно харилар учи сувнинг ўртасигача чўзилиб келган. Нари қирғоқда ҳам шундай: у ёқдан ҳам устма-уст қилиб ётқизилган харилар учи бу ёқдан чўзилган «учлар»га яқинлашиб қолган. Ва улар устига — бир-бирини уловчи бошқа харилар ташланган. Улар устига шох-шабба ёпилган. Яна алланима-балолар тўкилган. Шу сабаб кўприк дарё устига ярим гумбазсимон бўлиб «кўнган».

Бундай кўприклар қаттиқ дукирлайди. Асовроқ от юра олмайди. Юрса ҳам сувга ташлаб кетиш хавфи бўлади. Аскарларнинг отлари ҳар қалай бундай кўприклардан кўп ўтган (Қўштегирмон олдидаги кўприк ҳам шундай) эди.

Қурбон, энди, хотиржам эса-да, отряд аъзолари ҳақида бундай деб бўлмасди: улар кўприкка яқинлашиб келаётганлари сари асаблари нссиқ чўққа тутиб қиздирилган чилдирма қопламасидек таранглашиб кетган, тегишинг билан даранглаб овоз чиқарадиган-дек эди.

Эшнӣэзнинг гапи ростга ўхшайди... Бироқ, одам ходис. Билиб бўлмайди: Эшнӣэз Ялангтоғда ҳам бўлган эди, чўққидан «ўқ отганлар»ни ўша ерда кўраман, деб ўйлабмиди? Кечагача бу аҳволдан ҳайратда эди, боёқиш... Шунинг учун қишлоққа «унчалик ишониб бўлмайди».

Қурғурлар писиб ётишган бўлса-чи? Кўприкдан дарага қараб кетган туёқ излари уларники бўлмаса-чи? Ахир, бу қишлоқда ҳам мол-ҳоқ бор, йилқи бор.

Бунинг устига, у ёққа бориш, демак, Осмонўлардан ўтиш мушкул экан.

... Эшнйёз ҳам анча хотиржам эди. Бироқ бошқалар — Виктордан тортиб аскарларгача ва ҳатто Тўра ака ҳам (у киши эҳтиёткор одам), беихтиёр мана шу «таранг» ҳолга тушган, буни чуқур англашмаса-да, шу ҳислатларнинг оғушида жилишмоқда эди.

Кўприк!..

Қишлоқнинг «сеҳри» яна кучайди. Энди Қурбон ҳам аста-секин гумонлар аралаш ҳаяжонга туша бошлади: одамлар кўринмайди! Ахир, булар этакдан — дарё соҳилидан келишяпти! Халқ ўз уйларидан қараб кўриб турипти-ку буларни! Қурбон тағин қишлоққа, уйларга синчиклаб кўз солди.

Йўқ, йўқ...

— Виктор, — деди унга савол назари билан қараб.

Виктор унинг кўнглидагини сездди. Кўкрагидан дўрбинни олиб кўзига тутди. Тирсақлари титраб-титраб олис-яқинларга қарай бошлади. У дурбинни кўтарганда... қараган заҳоти бир ёв ўқи келиб, ўзига чарсиллаб тегадигандек эди. Қишлоққа қараган сари буни унутмади. Балки... энди қўрқишдан фойда йўқлигига мутлақ ишонди. Ишқилиб, кўриб олиши қерак... Устига-устак, отряд аъзолари унинг имосига маҳтал!

— Ҳа, уйлар, айвонларда тирик жонни кўрмайди..

— Эшнйёз, — дея ёнига бурилди. — Одам йўқ-ку? — деди кулимсираб.

Эшнйёз унинг ҳолатини қайдан билсин! «Менга ишонишмаяпти», деб ўйлади шекилли:

— Ҳозир товуш бераман! — деди. — Ҳе, у тепага чиқайлик! Бари чиқади уйдан!

— Нега... писиб олишди улар?

— Писиб олишди, — деди Эшнйёз. — Бизнинг келишимизни ҳалигилар билади-ку!.. Балки буларни кўриб кетишгандир. Тўғрими?

— Бўлиши мумкин.

Виктор ўзининг нима қилишини кутиб турган йигитларга кўз ташлади-да, бир сония тўхташ ҳам, энди, эиён эканини фаҳмлади. Узини дадил тутиб, отни ҳайдади. Отряд ҳам жилди. Аста-секин кўприкдан ўтишаркан, Қурбон шу падлагача, отрядга йўлбошловчиликни ўзи қилиб келаётган эди-ю, энди уни Викторга топширгандек туйди. Бу ҳисда бирдан чуқур ҳақиқатни кўрди: «Мен кетаман-ку, энди?..» Дара ёққа қараш-

дан ўзини зўрга тийди, бироқ хаёлан унинг кўройдни, сирли қаърини кўриб турарди.

Кўприкдан ўтишди... Тошлоқ йўл. Тепага ўрлаган. Икки ёнида уйчалар, бостирмалар, оғилларнинг орқа дёворлари чўзилган. Дёворлардан лўмбоз-лўмбоз кесаклар чиқиб турипти. Баъзи жойларда оқариб синч ёғочлари кўринади. Уйлар томига қамиш аралаш шохшабба ёпилиб, кейин сувалган. Шунинг учун бўғотлардан нуқул шохча ва қамиш учлари чиқиб турипти. «Учлар»да узун-калта сумалаклар осилган. Баъзи сумалаклар ичида сарғиш қамиш пўстлоғи бор. Улар йилтирайди, ҳали эришга келгани йўқ. (Кун чошгоҳ эса-да, уфқдан бир терак бўйи кўтарилган офтоб кулранг булутлар орасида.) Тошлоқдаги кўлмакчалар юзида ҳам муз. От туёқлари босилганда, муз синиб, тагидаги лойқа сув тепага сачрайди. Туёқлар тойиб-тойиб кетади.

Жимжит кўчада туёқларнинг тошларга шақирлаб тегишлари, қурол-яроғларнинг шиқирлаши, ҳатто жониворларнинг пишқириб нафас олишлари шунчалар баланд, баралла эшитиладики, шу уйларда олти ойлик касаллар ётган эса-да, чиқиб мўралаши керакдек!

Ит... Ит ҳам йўқ.

Шуниси ғоят таажжубли.

Отряд энди бу нарсани ўйламас, сергак, қушёр, атрофда қулоғи отларда омонат ўтиргандек олға жиллар, Виктор тусмоллаб, кўча бориб бурилган ердаги ялангликда тўхташни ўйларди. Уша ерда очиқ айвонли, устунлари йўғон иморат турипти.

19

Майдон. Қори яқинда топталган. Албатта, бомдод намозини ўқигани одамлар чиққан бўлишлари керак. Бироқ, четларига бўғот тўсинидан — ўтроқ мусичаларнинг ахлати тўкилган айвон супачасига чиққан Қурбон унда одам изини кўрмади. Бурчакда уч-тўртга бўйра ўроғлиқ, дёворга тираб қўйилган. Унинг ёзмишидан нишона — бирон чўп ҳам ерда кўринмасди.

Энди Қурбонгина эмас, бошқалар ҳам «сулар»нинг қишлоқдан чиқиб кетганига амин. Энди, барчанинг кўз қараши, юриш-туриши, отлардан тушиб, бирининг томи бирига супа бўлиб энган кулбаларга қараши ҳам бошқача: ишончли. Қайфиятнинг кўтарилаётгани ҳам сезилади.

— Эшнӣёз, чақир! Товуш бер!— деди Қурбон ва (тағин раҳбарликни ўз қўлига олгандек) қўлларини орқасига қилиб, айвонда уч-тўрт қадам нари-берига юрди. Кейин Викторнинг қошида тўхтаб, унинг тирсагидан илиқ меҳр билан ушлаганча бир замонлар бу ерга келгани, ўшанда қишлоқнинг ғоят яшил маскани бўлгани... бироқ анави дарага кирмаганини баён қила бошлади.

Виктор унинг сўзларини ҳурмат юзасидан эътибор билан тингларди.

— Чакмонингни қачон киясан?— деди бирдан.

— Уними!— кулди Қурбон.— Йўлда!— Кейин қовоғини солиб, кунботарга қараб олди. Бейхтиёр шошилиб:— Сен ҳам мени ўйлаяпсан-а?— деди.— Рост, ўзим ҳам...— Кейин унинг меҳмонлиги тағин ёдига тушиб:— Э!— деди.— Бошга тушганни кўз кўради, дейди бизнинг ўзбеклар!— хитоб қилди.— Начора!.. Мендан хавотир олма сен. Аммо Чўнтоққа қўниб ўтинглар энди, а?

— Албатта!

Қурбон яна нимадир демоқчи эди, эсидан чиқдикетди. Тилига Ойпарча келди: «У мени кўрмадими ҳалиям? Бизни.. у бизга бегона эмас-ку? Биздан ёмонлик кўрмади!— Хаёлида ажиб бир ёқимли режа айлана бошлади:— Агар яна гаплашганда, у бизга тобероқ бўлсайди... Кейин, қишлоқиларга уни-муни тушунтирса!.. Ўзининг элатидан ҳам бор-ку бу ерда! Холаси бўлгач, язнаси бўлгач... Демак, у ҳечқурса Саид Олимхоннинг боболари қилмиши ҳақида гапириши мумкин. Шошма, бу тарихни Ойпарчадан бошқалар — бу ердагилар билишадими? Билишар-е... Қизиқ, шу ерда бор-а «чала мусулмонлар?» Шу ерда... лекин ўша табар мусулмонлар бу ерда оз бўлиши керак... Ойпарчалар тайинли, Шаҳрисабздек марказда яшаган элатдан! Улар, демак, чин мусулмон...» Эшнӣёзнинг овози унинг диққатини бўлди:

— Ҳей, мусулмонсизларми! Нимага чиқмайсизлар?! Ҳе-е, одамлар! Боғда битган бодомлар! Эшитиб турибсизлар-ку? Ҳе, юракларингга балли-е!.. Тағин тоғлик эмиш булар! Тоғликларни юракли дейишарди! Шу экан-да...

Сайҳонлик туташ иморатнинг пастак, бир тавақали эшикчаси қаттиқ очилиб, тирсагидан пахтаси оққан чопонининг этаклари ерга теккудек узун бир чол чиқди, Ҳассасини силкитиб:

— У айғоқчи-овчи!— деди Эшннѳзга.— А нимага бақирасан? Қар бұлганимиз йўқ... Нима қилайлик. пуш-типаноҳимиз келяпти, деб дап-ноғора чалайликми? Ҳе, сени қара-ю!— Чол бу ёққа, айвон олдида турганларга қарашга юраги бетламаётгандек, ҳадеб Эшннѳзга дўқ Урар, бир гапни икки марта такрорлар, чамаси, гапни адо бўлган, энди Эшннѳзнинг бир нима деб гап қўзғашини истар эди.

... Қурбон чолнинг гапини эшитиб ҳайрон қолди. Аммо на қўрқди, на унга илиқ гап айтишга эҳтиёж сезди. Зеро, бу тур одамларни кўп кўрган йигитга унинг муомаласи нималарнидир эслатди: маҳаллада тўй ёки аза бўлса, мана шу чолга ўхшаш бақироқ, айни чоғда ёнидагиларга қарашдан қўрқадиган кишиларнинг «оёғи от — қўли қамчин» бўлиб кетади. «Ҳой, у ёқда худонинг бир бандаси узилди. Сан бу ерда бутингни кўтариб ётибсан, номард! Дунёга устун бўласанми! Уят, шарм-ҳаё, диёнат деганидан қолганми бир учқун? Ҳайф-э, сизга, пистонбой!» Ёки: «Ҳой, фалон жўра, анавининг тўйи борлигини бир ой бурун эшитиб эдингиз. Уят эмасми? Бечоранинг қўли чўлоқ. Ёрдам берадигани йўқ бўлса! Ахир шу тўйни ким учун қияпти? Сиз учун халқ! А, сизниям орзу-ҳавасингиз бор. Биламан... Элчилик. Четга чиқманг!» Ёки... Улар ҳар қандай кишининг ўзига мос, тегадиган ёки қитиқлайдиган гапни топиб айта олади. Хурсанд ҳам қила олади, хафа ҳам... Бироқ кейин? Ўзи азада ҳам, тўйда ҳам жойнинг иссиққипасини, ошнинг ёғлиққинасини олади: фақирнинг жойи панада, дегандек, бир нима ундириш пайида бўлади ва шу ҳолда ҳам «қўлга тушмайди»: «Оҳ, чарчадим-е. Начора!» Ёхуд: «Эртдан бери юриб оёқдан қолдим!»

Қурбон ана ўша турдаги одамлардан бирини кўргандек бўлди.

(Дарҳақиқат, Муҳсин отани ана шундай деса ҳам бўларди-ю, бироқ у тоғда йўғон арчаларни кесиб, ғўла қилиш, ғорларга киритиб ёқиш, кўмирини олиб тушиб, кўнчиларга беришни ҳам биларди. Рост, бу ишни адо этганда ҳам ҳаракатларида бир мақтаниш, олифталик, ўзини атай камтар кўрсатиш сезиларди.)

Қурбон унга муомала қилишни бир он ўйлаб:

— Ҳў, отабой, аввал салом, бъад аз калом,— деди.

Муҳсин чол унга бурилди-ю, дарҳақиқат, «типи кесилди». Бироқ сир бермай:

— Э, салом алайкум!— дея унга йўналди. Ҳамон

(энди) рус аскарларига қарамасди. Келяпти ҳамки, Қурбоннинг уст-бошига эътибор этгиси йўқдек. Кўришса, бас. Кўришиб, қўлини тортиб олади.

Қурбон иккала қўлини бирдан кўксига босиб, сўнг узатди.

— Е бисмиллоҳ...

Муҳсин чол титраб кетди: ўзини ютқизиб қўйган-дек сизди. Йигит билан саломлаша қўлини тортиди ва ўхшатиб, фотиҳа қилди. Кейин бирдан тисланиб:

— Хуш кепсиз, мулла йигит!— деди.

— Хушвақт бўлинг,— деди Қурбон овозида қироат билан. Сўнг чолни қизартирмаслик учун:— Бу дейман, одамлар чиқмаяпти-ку?— деди.— Биз келиб эдик... Меҳмон келдиям дейишмайди...— У ўзини чолга сирдонидек тутиб, илиқ овозда сўради:— Нима иш бўлди ўзи?— Чолнинг кўзида айёрликни сизди: унинг атай талмовчираганини сезганди қария. Қурбон энди чучмаллик қилмасликни ўзига уқтирди ва аста-секин овозини ўзгарттирди.— Биз ҳам, ахир, бир нарсани билиб, аниқроғи, бир нарсанинг изидан келяпмиз!.. Нега халқ чиқмайди? Писиб ётипти! Бизнинг қорамизни кўришди-ку? Тўғрими? Қуллуқ... Айтинг, ота, чиқишсин! Сиз бу ернинг оқсоқолига ўхшаб қолдингиз...

— Оқсоқол?— деди чол.— Мен-а? Ухшайманми?— Қурбон чолнинг сўроғидан фахрланишни туйди.

— Жуда ўхшайсиз-да,— деди кулимсираб.— Хўп! Қолган гапни кейин гаплашамиз...— У ўйланди.— Е нима бўлганини ўзингиз айтиб берасизми?— Қурбон бир қадам босиб, унга ўнг туриб олди.— Утган куни келган... Чўнтоқдан келган отлиқлар бу ерда нима ишлар қилишди? Қачон кетишди? Қарга?.. Е сиз яхши бидмайсизми?— атай сўради.

— Нега билмас эканман!— деди Муҳсин чол.— Жуда бидаман-да. Лекин мен оқсоқол...— Гапдан қолди: яқинлашиб, келаётган Викторни кўриб, сал тисланди. Қурбон унга қараб қўйиб, кулимспради:

— Отаҳон, кўрқманг!— Шундай деб алами кела кетди.— Яқинроқ туринг!— дўқ қилгандек деди.— Буларни кафтимизда, бодимизда кўтариб юришимиз керак!.. Булар бизга халоскорлар бўлади! Менга қараг, эшитмаганмисиз?

— Нимани? Ҳа-а... Ҳе, энди тешик қулоққа уя-бул кирган, албатта!

— Майди, одамлар, тўплансин. Кейин айтиб бераман бу ёгини ҳам!

Чол Қурбондан қутулганига шукр қилгандай нари жилди. Ҳассаси билан қорға тарсиллатиб урганича:

— Чиқмайсанми, эй халқ!— деб бақирди.— Ҳе, кулала тушиб ётмай кет!— У ўзига ўқрайиб турган Эшнинеэнинг олдидан мағрур ўтиб, ер баравари томга чиқа солиб, уч-тўрт депсинди, тепинди. Сўнг бўғотга яқин бориб, Ҳассаси билан тўсинни урди.— Чиқ-э, лаънатилар! Қўрқоқлар!.. Уят! Ҳе, уста Ғиёс! Носингни тупур-э, баччағар!— У нари четга кетди.— Хў-ў, Сотиболди! Ҳе, сотилиб кет илойим! Ишшайган!.. Отингни олдириб, муздек бўлиб ўтирибсанми? Баттар бўл! Ҳе, Қирғиз чобағон! Бормисан, қадрдон? Чиқ деяпман.. Мана, айғирингни топиб берадиганлар келишди!..

Бир муддатдан кейин паст кўчанинг ул-бул эшиги очилиб бир-икки киши чиқди. Чолнинг уйи биқинида ҳам бир ўсмир кўринди. Этакдаги бир томда бошига қизғиш нарса ёпинган аёл кўриниш берди. Масжиднинг биқинидан иккита чориқ кийган бола чиқди-ю, шу заҳоти ғойиб бўлди.

— Келинлар! Кела беринлар-э!— деб бақирарди Эшнинеэ ҳам. Тўра ака масжид ортига ўтди.

Муҳсин чол томдан тушиб, ундан-бундан қараётганлар кўзи олдидан шахдам ва мағрур қадам ташлаб Қурбоннинг олдига келди. Унга нимадир демоқчи бўлди-ю, кўзларига тикилиб қолди: қандайдир букчайди, ғарибона тус олди.

— Сени бировга ўхшатыпман, чирогим?— деди аста.

Қурбон дангай гапга ўтганини англамай қолди:

— Рост,— деди.— Ҳазрати Эшони Судур билан келганман!..

Чолнинг йилтироқ кўзларида ифтикор аломатлари порлади. Қурбонни танигани, демак, ўзининг топқирлигига ишонган каби аста-секин қоматини кўтарди.

— Э-бо-е!— деди ва яна дарҳол қўл қовуштирди.— Хуш кепсиз, хуш кепсиз...— Шундай деб яна қадамини кўтарди ва йигитнинг уст-бошига энди кўзи тушгандек, унга бошдан-оёқ қараб қандайдир керилиб нафас ояди.

Қурбон ундан кўз узмас эди.

— Яна ўхшатмаяпсизми?— деди.

— Йўқ-йўқ...— У бирдан сўради:— Ҳазрат қаерларда?

— Ҳазрат...— Қурбон нима дейишини ўйламаган эди.— Ҳали айтиб бераман,— деди.— Айтиб бераман..

Мени танидингиз?— сўради қайта.— Ҳе, баланд қайра-
гоч остида ўтириб эдик... Эслайсизми?

Муҳсин чол... нега эсламасин?! Ахир, ўша ўтириш-
нинг энг питрак хизматкори ўзи эди-ку! Эртасига бутун
қишлоққа, қирга чиқиб, жар солган ким? Ҳазрат кел-
ди деб! Бари муридларни йиққан ҳам шу эди-ку!

— Мени-чи?— сўради чол аста.— Эсларсиз?—
Кейин кулиб, ўзини орқага тортди. Яқинлашиб келаёт-
ган одамлар ҳам эшитишини хоҳлаб кулди.— У қайра-
гочни айтасизми! Кесилиб кетди. Еқилиб кетди!— деди.
Ва масжид ёнидан чиққан новча йигитга тикилиб:—
Ана, Кўчар болаям билади!— деди.— А, Кўчар? Ҳей,
қари қайрагоч бор эди-ку, тагида додхоҳ ўтирган?
Шуни сўраяпти бу киши!.. Бу кишини танияпсанми?—
У кўча томонга ҳам қараб олди.— Эшони Судур ибн
Абдулло ҳазратларининг шогирди бўладилар! Эсла,
эсла, эсармисан?— У тагин Қурбонга юзланди.— Ке-
силиб кетди ўша дарахт! Додхоҳ келиб эди... Ўшанда
тагида ўтириб эдилар. Тепада чумчуқ кўп экан. Чум-
чуқда ақл бўлмаса!.. Ҳе-ҳе, дасторларига қусиб қўй-
ди-да! Тоза жаҳллари чиқиб кетди додхоҳ жаноблари-
нинг!— У маза қилиб ҳикоя қиларди.— Кейин «ке-
синглар!» деб буюрдилар. Бирта шу сўзни айтдилар..
У киши шундай дейдилару, бизда жон қоладими! Эр-
тасиеқ икки шўталоқни опкелдик! Қарсиллатиб, тана-
сига болта солишди.— Муҳсин чол бирдан тилдан қол-
ди. Қурбоннинг эмас, аскар йигитларнинг ҳам уст-
бошларига кўз солиб, ранги ўчинқиради.— Энди бу..
ўтган гаплар,— деди.— Додхоҳниям уйи куйиб кетди,
— Кейин овози яна кўтарила бошлади:— Бари кетди!..
Мени оқсоқол дейсиз! Ҳе, оқсоқол биринчи бўлиб қоч-
ди-ку! Шу маҳал қайси гўрларда юрипти! Бировлар
Кўктошда дейди... Ким билсин... Бари бойлар ҳам қо-
чиб кетди!.. Биз қолдик... Мана шу камбағаллар қо-
лишди!— бирдан хитоб қилди ўзининг «камбағаллиги»
билан фахрланган каби. Айни чоғда овозида йиги
оҳанги сезилди. (Бу товланиш ҳам табиий: одатда бу-
нақа одамлар охири йиғлайди, кўпинча.)— Шундай
бўп қолди, мулла...— «Мулла» дегач, тагин оҳанги ўз-
гарди:— Ҳазратдан... а, ҳали айтиб берасиз-а? Ҳе,
уйига ўт тушсин у қароқчиларнинг!— Қурбонга тагин
юзланди.— Сизлар қувиб келаётганлар бу шўрликлар-
нинг юрагини олиб кетди. Қизиллар келса, гаплаш-
манглар, депти чоғи, шунга писиб ётишган-да... Нима
қилсин бечора халқ? Қани, берироқ келинглар! Яқин-

роқ... Мана, дардларингни эшитадиганлар келишди! Мен айтган эдим-ку сизларга!.. Шўро бор. Бойсунда Шўро бор! Камбағални ўйлайди. Қўллади, ҳимоя қилади деб... Ана, кўриб турибсизлар!

Майдонга хийла одам тўпланиб қолган эди. Қурбон уларнинг кўпайишини кутиб, чолнинг палапартиш жаврашларини тинглар ва ундан ўзига керакли маълумотларни олар экан, бир кўнгли... аёллар чиқишини ҳам истади ва энди... албатта, бир эшикдан Ойпарчанинг мўралаб турганини ўйлади. Ўша келгач, гапирса!..

Мухсин чол яна Кўчар деганга, сўнг Хуррам деганга мурожаат қилди. Ва Хуррамда тўхтаб қолди. У паст бўйли, кўзлари чақноқ, дам Қурбонга, дам аскарларга ҳаяжов билан қарар, гўё нафаси қайтиб кетяпти-ку, уни ростлаб олгандан кейин сўзлайдиган каби эди. Унинг ёнида ўн саккиз-ўн тўққиз ёшдаги йигит пайдо бўлди. Қурбон уникидақа уст-бошни умрида кўрмаган эди: эгнида тизза бўйи узунликда, калта эчки пўстин. Ҳа, эчки терисидан қилинган пўстин. Лекин, жуни сиртга қаратиб тикилган. Яна шуниси қизиқки, енгсиз. Бошида ҳам эчки терисидан тикилган телпак, узун қиллар пешонасига тушиб турипти. Йигитнинг оёғида чориқ. Албатта у ҳам эчки терисидан ясалган (одатда, чориқлар эчки терисидан бўлади). Йигитнинг қиёфаси, юз тузилиши ҳам бир ўзгача. Хиёл сарғиш, бурни тўғри — алифдек тушган. Лекин чеҳрасида жилла ифода йўқ, тошдан йўниб қўйилгандек.

— Сен гапир, сен!— деб Хуррамга томон жилиб бақирди чол.— Бойсунга тушаман деб ётиб эдинг, Хуррам? Ҳа, анграйиб қолдингми?— Мухсин чол Қурбонга мурожаат қилди:— Кўп жаҳонгашта бола бу, тақсир...— ўйланиб, қўшимча қилди:— Бу ёғи Термизгача, бу ёғи Самарқандгача бориб келган!— Шимолдаги тоғларга ишора қилди. Сўнг яна авж олди.— Эшони Судур ҳазратларининг шогирди бўлади бу киши! Қара,— Мухсин чол Хуррам Қурбоннинг қиёфасини кўрмапти-ю, кўрсатишни истагандек унга ёндан тикилиб, даллоллик қилди:— Ғалатими, а?.. Шунақа, мулла Хуррам! Шунда Қурбон кўча пастидан шошиб, бир чўпга таяна-таяна чиқиб келаётган аёлга эътибор қилди. Унинг бошида куртга¹, юзи очилиб-очилиб кетар, уни бекитишга ҳаракат қилмас эди.

¹ Чачвонсиз паранжи. Уни пешво — «юз очиқ» ҳам дейишади.

— Ана, Иқлима шўрлик ҳам келяпти!— деб хитоб қилди Муҳсин чол.— Ке, қизим, ке! Мана буларга айт дардингни!.. Булар шуни эшитиш учун келган!— Чол яна Қурбонга мурожаат қилди.— Бу бечораниям куйдириб кетишди, уйинг куйгурлар!— Бирдан овози тараглашди, қизарди.— Уч-тўрт кун бўласизларми бу ерда? Улар қайтиб келса-ю, бизнинг сизлар билан гаплашганимизни билса, худо уради-ку кейин...

— Ҳой, гартдақ дам туринг,— деди шунда Хуррам.— Биз ҳам гаплашиб олайлик.

— А, гаплаш, гаплаш!— деди чол.— Оғзингни борлаб турибманми! А, гаплаш деб чақирдим-да сениям! Чақирмасам, сен ҳам ўтирардинг сандалдан чиқмай!— Муҳсин чол хафа бўлди.— Булар шундай,— деди Қурбонга.— На яхшиликни билади, на ёмонликни... Шу йигитнинг ҳам бир отини олиб кетишди!

Қурбон сергакланиб қолди.

— От!.. Бу ердан ҳам-а?!

— А, мен ҳалидан бери нима деяпман, мулла!

— Айтдингиз, айтдингиз... Қаёққа кетишди?— Дарага қаради Қурбон.— Шу ёққами?

Одамлар гала-говур қилиб қолишди. Шу асно майдонга киришди ва бир зумда бир-бирига гап бермай кетишди. Қурбон тинглаяпти. Айрими аскарларидан кўрқиб тургани ҳолда, буни билдирмаслик, тўғрироғи, булар олдида ўзининг «ботир»лигини кўрсатиш, масалан, «биз сизлардан ҳам кўрқмаймиз» деган каби шериги билан ясама қизиққонликда талаша бошлади. Қурбоннинг, жумладан, Эшниезу Викторнинг ҳам тушунгани шу бўлдики, «улар» кеча худди шу маҳал, балки бундан вақтлироқ бу ердан кетишган, ўзлари (албатта) Гўрдарадан арвоқлардек чиқиб келишган; дастлаб булар ҳайрон қолишган, қишлоққа ўз «ихтиёри билан» оқсоқол бўлиб олган Бўри тўра деган киши уларни уйига таклиф қилиб қўй сўйган, меҳмон қилган; эртаси кун улар халқни тўплаб, бир тулки телпаклиси: «Агар бизнинг бу ерда бўлганимизу бир ёққа кетганимизни шўрочиларга айтсангизлар, тилларинг кесилади!» деган. Кейин (негадир) ўзларига қарши қуриб чиққан учта итни отиб ташлашган. Сўнг қишлоқдан ўн-тача зўр-зўр отни танлаб олиб, ўзларининг уюрига қўшишган. Ва бу ёқдаги Тангдарага кириб кетишган...

Қурбон бу гап-сўзлардан уларнинг лашкари исломга тегишли бирон гапни ташвиқ қилганини англамади. Англагани тагин ўша бўлди: улар шошиб туришган.

Тезроқ Ҳисорга кетишлари керак! Тағин: Тангдарага кирганлари билан Осмонўпардан ўтишлари гумону, бироқ, айрим кишиларнинг (уларнинг орқасидан кузатиб борганларнинг) айтишича, улар шу кетишда одамни ҳайрон қиладиган даражада усталик билан Осмонўпардан ҳам ошиб кетишган. Ва бу воқеани Хуррамнинг олдида турган юзи ифодасиз, эчки пўстинли йигитча ўз кўзи билан кўрган. (Улар ўттиз чоғли бўлиб, бари қуроолланган)... Бўри тўра ҳам уларга қўшилиб кетган. Осмонўпардан ошгандан кейин, албатта, Душанбе томонга кетишган. Кўп баджаҳл, бадкор йигитлар экан. Айниқса, тулки телпак кийгани «аждаҳо» экан...

Қурбон бу узук-юлуқ, ҳис-ҳаяжон аралаш, шунинг учун ўта бўрттирилган гап-сўзларни тинглаб, чамаси, фақат шу ерликларга хос (Бойсунда ҳам эшитиш мумкин) сўкишлар, қарғишларни ҳам эшитди.

Масалан: «Бўйни қонжиға бўлсин!», «Гўри олов олсин», «Чироғи ёнмасин», «Егани заҳар, кийгани кафан бўлсин», «Олди-ортига қора тош, яғриниға ялпоқ тош!»

— Хўш, сиз гапиринг, Хуррам ака!— деди ниҳоят Қурбон ва тағин Тангдарага (унинг номи шундай экан) қараб қўйди.— Улар кетиб қолншдими энди?— Ёнидаги йигитдан сўради:— Уша тоғдан ошиб кетишди-я?— Шундай деб, яна шошилаётгани, лекин халқ билан қамти гаплашиб олиши, ҳали бу ерда Шўрони жорий қилиши, сўнгра улар кетган манзили ҳақида сўрашни ҳис этса-да, ўзи қизишиб савол бергани каби, бошқалар ҳам қизишиб, яна бир-бирига сўз бермай чувиллаша кетишди.

Кимдир Муҳсин чолга: «Улар кетаётганда сиз қайда эдингиз? Писиб юриб эдингиз! Энди тилингиз чиқиб қопти... ҳали булар кетсин, тағин ўзгарасиз сиз...» деб гап отди, у билан айтиша бошлади.

Чол даврага тушган ёш полвондек шишиниб, унга: «Ҳе, тилинг бир қарич-а, хунаса! Кўрган кўзинг мен эканман-а! Мени кузатишдан бошқа ишинг йўқмиди!..» дея ҳужум бошлаган эди, пастдан келаётган курттали аёл даврага кирди-ю, бирдан овозлар пасайиб, одамлар ийманиш ва хижолат билан сал тисланишди.

Аёл юзини баралла очиб (тоғ аёллари, жумладан, дашт аёллари ҳам бу ўлкада юзларини яширмаган, паранжини фақат марказ жойларда спинишган, шунда

Овчилар отган ўлжаларни қонжиғага илишади — шунга ишора.

ҳам ҳашам учун), Қурбонга ўткир тикилди-да, туриб қолди. Қурбон ҳам (убаралла қарагани учун) унга кўз қадади ва... ичдан қандайдир бўшашди: бу аёлнинг нимасидир Ойпарчани эслатарди; оқлигими, ингичка қошларими... Лекин бунинг юзи тўла ёки шишиб кетган. Ҳа, шишгани аниқ. Қовоқлари ҳам осилган... Қурбон гангиб, нари-берида кўринаётган аёлларга ҳам кўз югуртирди-да, тагин унга тикилди. Тикилгани сари ғайритабиий ҳаяжон ва қўрқувга ўхшаш бир даҳшат уни қамраб ола бошлади.

— Жим! Бас қилинглар!— деб қўлини кўтариб қўйди. Бундай дангал буйруқ қилиш (ҳарқалай) яхшимаслиги унинг хаёлига келмасди.— Сиз нима дейсиз, опа?

20

«Наҳот шу бўлса!.. Э, худо, у қиз бир нарсани биларкан. Ёки бу билан келишган экан», ўйларди Иқлима.

...Ойпарчанинг, албатта, ҳеч қандай сирли «билағонлиги» йўқ, Қурбоннинг бу ерга келишига эса ишонмас, бироқ у билан юз кўриша олмаслигини ҳам тасаввур этолмасди.

Шунчаки кетиши... аниқ бўлгач, сувдаги чумоли хасга интилгани каби ҳолга тушиб, Иқлиманинг елкасидан қучган, ғайришуурий завқли ҳаяжон билан йиғлаб, айни чоғда бутун борлиги қўрқувдан титраб: «Қизиллар келса, айтинг!— деб шивирлаганди.— Улар ичида бир йигит бор!— Шунда: ҳайратланарли ҳол — ўзининг қароқчилар тарафидан Кўктошга олиб кетилганини Қурбоннинг эшитиб ҳайрон қолиши унга аллақандай завқ бағишлаган, шунга баробар у ёқда ўзига нималар бўлиши мумкинлиги туманли бир тарзда фикрида айланиб, ҳозироқ милтиқни олиб айвонга чиқадиган, пастда турганларга ўқ бўшатадиган ҳолатда:— Уша йигитга айтинг, холажон!— деганди яна.— У киши Эшони Судур ҳазратнинг шогирди бўлади... Ўзи, аммо лекин, қизил аскар... Қўрқманг!.. Очиқ гапни яхши кўради у...— Бу пайтда эса, кўнглидан ўзга ўйлар кечганди: «Баттар бўлсин дермикан мени? Ҳар нечук лашкари исломга қизикқандим... Йўқ! Учоқбошидан тураётганимда қандай бўлиб кетди. Ёнғоқ остига келаётганимда ҳам қанча ҳаяжонга тушди!.. Эсиз, қўл бермадим-а дарров? Унинг чўғни шоша-пиша кавлаши... Мени яхши кўриб қолди. Ёки... Йўқ! Укулмайди... Ак-

синча: «мени эслаяпти» деб хурсанд бўлади. Буям Шўронинг йўлини тушуна бошлаяпти, Шўрога то бе бўляпти, деб хурсанд бўлади!.. Балки кейин мени излаб борар? Йўқ! Улар жанг қилгани боришади!.. Лекин... наҳот унинг хаёлидан чиқиб кетсам?.. Қизнинг Қурбонга тагин ҳаваси келиб, шунга бўла йигитнинг қандайдир азоблар чекишини истаб қолди. Ва: «Ҳа, излаб борсайди!— деди интиқлик билан.— Ахир, бари бир... мени отда етаклаши керак! Қисматимиз шу-ку?.. Агар қисмат шу бўлса, яна учрашамиз!»— Унга айтиб қўйинг, холажон!— тайинлади у тагин.— Исми Қурбон!— Кейин, унинг бағридан ўзини тортиб, қўллари қалтираганча, кўрпа устида ётган чакмонни олди. Олди-ю, йиғлаб юбориб, ўзи сезмагани ҳолда кўрпа устига (тагин) ўтириб қолди. Шунда... ташқаридан яна шовқин эшитилди. Ойпарча яна ирғиб турди, пўстинни кийди. Сўнгра олис ва қизиқ бир томонга бораётти-ю, у ёқдаги сирли даҳшатларни ўйлагиси келмагандай, ва ўзи оғир, вазмин, кўп азобларни кўрган киши-ю, Иқлима холаси содда, мўъжизгина хотин каби унга мулойим боқди.— Холажон, дадил бўлинг!— деди.— Тушимда аён бўлиб эди...»

—... Сизнинг исмингиз Қурбонми?— сўради Иқлима.— Ҳазратнинг шогирдисиз-а?

Қурбон қотиб қолди: «Бу қанақа савол? Бу аёл ким ўзи?.. Э, Ойпарча айтган, мени кўрган...»

— Ҳа,— деди Қурбон.— Ўзлари қани?

Иқлима карахт бўлиб қолди. Уларнинг гапини эшитиб, бир-бирига маъноли қарашган одамлар гудиллай бошлашди. Муҳсин чол бақириб юборди:

— Ўзи қолдими, мулла, опкетишди-ку!

— А?— Қурбон ўзини... йўқотиб қўйди. Ўзининг кимлиги, нега бу ердалиги, ҳаммаси... ёдидан чиқди. Гўё уни... уни деб келган эди! Уни деб кўнгли тўқ эди. Ҳаракатлари дадил, фикрлари тиниқ эди. Ва мияси ишлар эди-ю, энди... у йўқ.— бирданига ҳамма нарса йўқ бўлиб, қуруқ жасади қолди.

Бироқ, Қурбон ўзини ҳар қандай шароитда ҳам қўлга ола билиш, ўйлаб иш тутиш ва ортиқ ҳислар хуружига берилмасликни ўзига беҳад кўп уқтиргани учун аста-секин ўз ҳолига қайта бошлади. Ва бирдан тушунди: демак, Ойларча йўқ! Уни олиб кетишган... Шунда яна гангиб қолди: «Нега? Қандай қилиб олиб кетишади? Нима учун? У индамаганми? Мана булар-чи?.. Йўқ, уларнинг нима ҳаққи бор?.. Зўрлик билан

Олиб кетишган-а? Демак, чол рост айтяпти. Аёл йиғлаган... Ойпарчани зўрлик билан олиб кетишган... Ушани... Қимлар? Қимлар ўзи улар? Бошида шоҳи борми иблистарнинг?»

Қурбон ҳозир нимадир қилмаса, нимадир ҳаракат содир бўлмаса, торс ёрилиб кетади — ўзига бир бало бўладигандек туйди. Шунда ўзини шу, қадар таҳқирланган ҳис қилди!.. Йўқ, Шўронни ҳам! Шунча қизил аскарларни ҳам!..

Ахир, қандай қилиб уни қўлдан бериб қўйишади. Рамазонбой!..

«Тавба, убойнинг қизи-ку! Ушалар тарафида эди-ку ҳозирча... Шошма, Қурбон. Олдин сабр-тоқат билан эшитиб ол! Кейин бир фикр қиласан! — Томоғи бўғилиб, энди сирли бир ҳаяжон, ёқимли ва умидли ҳаяжондан энтикиб кетди: дарвоқе, ўзи ўша ёққа боради-ку?.. Илоҳо улар Кўктошга кетган бўлишсин!.. У ёқда ҳазрат бор! Эшонни Судур... Наҳот, анча-мунча отга қўшиб бир бойнинг қизини ҳам олиб боришганини у ёқда билишмаса! Эътибор этишмаса? Йўқ.. Ҳазрат жоҳилликни, ноҳақликни, жумладан, аёлларни таҳқирлашни жинидан ёмон кўрарди-ку!..»

Қурбоннинг кўнгли бирдан тинчиб қолди. Шунда.. Ойпарчага йўлда кимлардир ёмонлик қилиши мумкин-дек туюлди-ю, алҳол, ишонмади: улар қизни билишмайди...

Шошма? У нималар депти?

...Бу иш қандай содир бўлган, ўзи?

Рамазонбой хуфтон маҳали шериклари ва Ойпарча билан келади. Иқлима ўзида йўқ шод бўлиб уларни қарши олади. Отларига ем солиб, меҳмонларни уйга бошлайди. Шунда... даҳлизда Ойпарчани кўради-ку! Эси оггудек бўлиб қараб қолади. «Жияни... Бирам қиз бўпти, бирам қиз бўпти! Оқи оққа, қизили қизилга ажралган. Икки юзи нақш олма!» (Совуқдан қизарган бўлиши керак.) Кўришув, ўпишув. Йиғи — хотинлар йиғиси. Кейин чўғ солинган сандалга ўтириш. Гурунғ. Бой ҳамроҳларини таништириб, куёв қаерда, деб сўрайди. Иқлима олдин яширади, кейин йиғлайди: «Опкетишди, қандайдир кишилар... Мерганлиги учун, дейишди. Менга ҳеч парса демадилар. «Қайтиб келаман!» дедилар. Кейин кулиб: «Ке, шу дунёни бир кўрай. Нималар бўлаётган экан?» дедилар. У кишини биласиз-ку, тоғажон. Кўктош томонга опкетишди... Бўри тўра мени овутиб («Илоҳим ер ютсин, уни, қорни нонга тўймасин,

усти бутун бўлмасин»): «Хурсанд бўлгин, Иқлим сингил, эринг лашкари исломнинг навкарларига душманини отишни ўргатади!» деди...» Хуллас, Рамазонбой шаҳардаги аҳвол ҳақида сўзлаб беради. «Тинчлик-ку, жиянингни ўйладим. Елғиз нарса. Гап-сўз бор... Бир оз муддатга бўлсаям четроқда юрсин, деб опкелдим», дейди. Иқлимага тўрт-беш танга пул беради. Яна бир хуржуннинг икки кўзи тўла емак — каллақанд, новвот, ун. Тагин: Турсун мерганга деб олинган ўқдорини. Тагин: Ойпарчага уч-тўрт сидра кийим-бош. Ва бир милтиқ қолдиради. Ниҳоят, қизини Иқлимага, Иқлимани оллоҳга топшириб ва Бўри тўрадан буларга бохабар бўлиб туришни ўтиниб, йўлга чиқади.

Ойпарча отаси билан йиғлаб хўшлашади... Ота жим, кўзини кўрсатмайди. Отга минганда эса («Худди кўнглига келгандай»): «Нима шовқин? Нима бўляпти?» деб сўрайди. Бўри тўра уйига овчи жўралари келганини, таги шаҳрисабзлик эканликларини айтади. Ота яна Иқлимага ва оқсоқолга Ойпарчага эҳтиёт бўлишларини таъкидлайди.

Иқлима давом этди: «Шундай қилиб, сандалга кириб ўтирдик. Яна йиғлаймиз денг... Бир қаричлигида кўрган дирман. Бой тоғам ҳам ўзидан ортиб, биз ёққа келмасди. Биз ҳам ўзимиздан ортмас эдик. Ҳа, эсон-омон бўлишса, шунга шукр, дер эдим... Ойпарча ҳамма нарсага қизиқади денг. Жамалагимни ушлаб кўрадим-е! «Бу ерда намоз ўқийдиганлар ҳам борми? Чала мусулмонлар-чи?» дейдим-е? Қизиқ сўроқлар беради. («Хўп, калта қиламан, отахон... Ахир, тўлиб кетяпмандай») Ҳамма нарсага қизиқади... Кейин эркагимнинг Кўктошга қандай қилиб олиб кетишганини сўради. Кейин овга қизиқди. Тоғда қандай ҳайвонлар яшашига... Бир ширин бўлиб гаплашиб ўтириб эдик, Бўри тўранинг («отдан учиб ўлсин у тўра!») дастери Оқбой келиб қолди. Меҳмонларидан бирининг қўли синган эканми, совуқда синган жойи оғрипти, мумиё сўради. Эркагим Кўйтантоққача бориб келарди. Уйимизда ҳаммавақт мумиё бўлади. «Ҳа, бизда бор экан, сўрапти», — деб сандиқни очдим. Бошмалдоғдек узиб бердим. Оқбой кетди... Биз яна гурунглашиб ўтира бердик. Худ-до дейман, қудратингдан дейман... Аммо лекин Ойпарча ғалатироқ эди! Мен уни бир қаричлигида кўрган бўлсам ҳам бари бир сездим: ғалати-да. Хаёли жойида эмасга ўшарди. Баъзан дуппа-дуруст бўлиб қолади... Кулади, қувонади. Охир тоғлар ҳақида сўрай бошла-

ди... Шундай қилиб, хўрозлар бир қичқирди. Етмоқчи бўлдиқ. Энди тўшак тўшаётган эдим, дарвоза тақиллаб қолди. «Ким бемаҳалда келган?» деб ўйладим. Тоғам қайтиб келдим, дедим. Чилламас¹ пайт. Бўри кўп... Йўқ. Чиксам, Бўри тўранинг ўзи. «Ҳа?— дедим.— Тинчликми, оқсоқол ака?»— «Э, тинчлигу, жиянингги бирон жойга яширсанг тузук бўларди, келин»,— деди. Донг қотиб қолдим: «Нимага? Жияним ўз уйида ўтирипти-ку!»— дедим. «Энди, айтдим-да,— деди у.— Тагин...»— «Нима?»— «Анави меҳмонлар захри қотилдан ичиб ўтиришипти. Библиб бўлмайди-да!»— «Сиз бор-ку!»— дедим.— «Келиб ҳам кўрсин шу ерга! Манглайдан ўқ емаса, кўради!» дедим. Рост-да!.. Мерганнинг хотини отишни билмайдими? Ойпарчам учун... Ер ютсин у тўрани! Кейин яна ўзи...»

Иқлима шу ерда яна йнғлай бошлади. У паст овозда сўниқ ва беҳоллик билан йнғлар, ўқтин-ўқтин жунбишга минар ва ҳатто кулимсираб, ёзилиб ҳикоя қиларди.

...Қурбон атрофдан, эшитганлари бўйича, қўшимча қилаётганларнинг сўзидан ҳам «юлиб-юлқиб», бўлган воқеани ўзича тўлдириб эшитаркан, Ойпарчанинг олиб кетилганига ишониб, худди ҳозир билгандек бўғинлари бўшашиб кетди.

— Ким экан уларнинг каттаси?— деди.— Тулки телпаги борми?

— Ҳа-да,— деди Иқлима.

Одамлар ҳам дувиллаб қолди.

— Шу-шу... Кўрганмисиз? Бир барзанги нарса!

— Шаҳрисабданми?

Иқлима дув-дув ёш тўкиб:

— Оддан учиб, бўйни остида қолсин!— деди.— Бир жиҳати кенагаслардан экан. Отиниям...

— Жаббор Кенагас!— деди Муҳсин чол ғурур билан.— Э, бойбачалардан экан... Гаҳ деса, йигитлари қўлига қўнади, баччағарнинг!

— Мен Тўра акадан домангирман,— хўрсиниб деди Иқлима.— Уша ер тортгур айтган аслида...

— Йўғ-э, Бўрининг келини: «Оқбой айтди», дейди. Уларгаям мақтанган экан, Иқлима опанинг уйида бир пари ўтирипти, бир қошиқ сув билан ютгудек деб!

Иқлима мунгайди. Кейин Муҳсин чолнинг зарби билан яна ҳикояни давом эттирди...

¹ Чиллада — қишда бўрилар маст бўлармиш.

Иқлиманинг Бўри тўрани қарғашида жон бор, Оқбой биринчи бўлиб Ойпарча тўғрисида гапирмаган эди.

...Жабборбек бўғилиб ўтирар, сузилаётган оқ кишмиш мусалласига қарамас, илло, Шаҳрсабзда ҳам, Тилла бойваччанинг — дўстининг уйида ҳам ўн беш кундан бери шундан симириб шохи чиқмаган, юрагининг ўти пасаймаган, фақат маст маҳалида атрофни унутиб қўйган, эртаси бош оғриб туриши ҳамон дардалам, аламзадалик, эртанги куннинг қоронғилиги, ҳатто ҳозир кўчага чиқса қиладиган ишининг тайини йўқлиги бор бўйи миясига — борлигига ёпишиб, унга ёмон азоблар берган, ўзини осиб қўйишни ҳам ўйлаган эди.

Қургур жон ширин экан. Бунинг устига, юртдан қувғинди бўлганига сира ишона олмас эди: «Қандай қилиб? Ўзининг юртидан?.. Севган уй-жойидан. Боғидан... Молларидан. Отлари... Ҳаммасидан мосуво бўлиши мумкинми? Наҳот ҳаёти энди Қизилқум саҳросида кўргани — работларда тунаб юргувчи йўлтўсарлар ҳаётидек ўтса!» Ҳа, ундай яшашда ҳам бир роҳат бор. Бироқ, тезда жонга уради! Ўзлигини таҳқирлайди!

Туриб-туриб, ўзидан хафа бўлиб кетарди: хўш, қизил аскарлар Бойсун тарафга ўтаётган эди, тинчгина ўтишаётганда, аҳоли яшайдиган жойларда тўхтаб, унибунга гапириб кетишаётганди... Олдинги қисмларини ўтказиб ҳам юборди. Нега энди янги келиб қўнган қисмига бирдан қарши турди? Қарши турганда ҳам ваҳима билан, айюҳаннос солди: «Ҳей, одамлар! Эй, барлослар! Эй, кенагаслар! Эй, лочинлар! Эй, қўнғирот! Тирикмисан? Танида жони бор йигитларнинг ҳам юртини ёв олар эканми? Ана, яна ёв келди!.. Тағин келадиганга ўхшаяпти! Шаҳрсабз ўзига бек бўлиб қолади деб туриб эдик!.. Булар бизни Бухоро амирларидан ҳам баттар қилншади! Бошингни кўтар!..» Бу гапларни Жабборбек ўхшатиб гапиролмасди, албатта. Қилди-қилди Баҳромхон эшон қилди. Уша Жабборнинг қўлтиғига сув пуркади: «Улуғ жанглари олдинда! Халқни уйғотиб қўйиш керак... Майли. Халқни ўққа тутишсин! Яхши бўлади. Жаҳли чиқади! Кейин қуролланади! Вақт ўтмасин... Йўғасам, бу нодон халқ уларнинг гапига учадди!» деди. Яна кўп гапирди: «Бу нодонлар ҳеч нарса йўқотмайди, бек!.. Биз йўқотамиз!» Ушанда Жабборбек ҳеч нарсани йўқотмаган эди.

Бирдан уни жин урди! Чавкарни миниб, дўстларини йиғди (унинг қирқ йигити қадимдан ўзига содиқ навкар каби хизматда, Жабборбек уларнинг таъминотини ўз бўйнига олиб қўйган, ўзи Фузор беги билан яқин, баъзан бекнинг ҳожатини... ҳам чиқариб турар, бисоти— давлати эса мўл — сурув-сурув қўй, пода-пода қорамол... Етти пуштидан қолган бойлик!), уларга гап ни- мада эканини тушунтирди. Ҳамма вақт Жабборбекнинг сўзи билан иш тутиб, камлик кўрмаган йигитлар, ай- никса, Шаҳрисабз мустақил бўлиб қолса, ўзимиз эга- лик қиламиз, деган гапларни эшитгач, қутуриб кетиш- ди. Шундай қилиб, бир ёқдан — Баҳромхон эшон, бир ёқдан — Жабборбек халқни оёққа тургазишди. Фузор бегининг ҳам орқасидан сўкиб (у ҳам баъзи мулозим- лари билан Саид Олимхон изидан қочган), эшоннинг йўлига бошлади; ғазоватга!..

Ғазоват! Сирли сўз экан бу! Қизилларга қарши ту- ришни истамаганлар ҳам ўз-ўзидан қўшилиб кетишди. Шундай қилиб, яна келаётган қизиллар йўлига чиқиш- ди!

Улар тўхташди. Уртада гап-сўз бошланди. Сўнг Жабборбек кўрдик, уларда замбарак бор. Эшитган: улар халққа отишмайди. Шунинг учун: «Бос! Ол! Ба нияти ғазо!» деб ҳайқирди. Қизиллар усталик қилиш- ди: замбараклардан халқнинг боши узра бир сидра ўқ узашди. Халқ тўхтаб қотиб қолди-да, бир бўлаги бурила солиб қочди. Қолгани билан уларнинг каттаси гаплаша бошлади...

Жабборбек бурди кетганига амн эди. Қисматилла деган йигитни ёнига чақириб, унинг чап елкасига мил- тиғини қўйди-да, қизилларнинг гап бераётган улуғини кўзлаб ўқ узди. Кейин эшитса, ўқ унга эмас, орқасида- ги командирга тегипти.

Шундан бери Жабборбек қувғинда... Фузор тинчи- ган. Унда Шўро идоралари жорий этилган, бекнинг ва қочган бойларнинг мулкига қўшиб, Жаббор Кенага- снинг етти пуштидан қолган бисоти ҳам халққа бўлиб берилган (бир қисми умумхалқ мулки сифатида ҳуку- матга ўтказилган), Жабборбекнинг Шаҳрисабзга ту- шиш йўли кесилган... Тушса, душман аталиши, жавоб бериши керак эди.

Жавоб бериш учун бориш — ўлиш учун бориш! Жабборбек ана шу алфозда ўзини қўярга жой то- полмай қолганди.

...Жўрасиннинг уйида ичган мусалласлари ҳам юратидаги алам ўтини пасайтирмади!

Ниҳоят, Қасамдара томонга чиқиб, Баҳромхон эшоннинг бир тўп йиғитларини учратди. Улар Бўхородан келаётган аллақандай улур кишини кутиб олиш учун Самарқанд йўлига тушиш арафасида экан. Жабборбекка Баҳромхоннинг Фарғона вилоятига кетганини айтишиб: «Кўктошга бориш керак. Бошқа йўл йўқ. Кўктош биз учун каъба! Бари мусулмоннинг борар жойи!» дейишди.

Жабборбек йиғитларини яна тўплади (улар ҳам қувғинга учрагани), Кўктошга бориш, унда Баҳромхон «айтмиш» шўроларга қарши тайёргарлик кўраётган қўшинга қўшилишни айтди. Таклиф йиғитларга бирдан маъқул тушди.

...Шундай қилиб, алам-нафрат ва ғайритабиий куч-ғайрат билан бу ёққа жўнаганди. У Кўктошда бўлмаган эса-да, Қерага тоғларигача сўқмоқлардан юриб, кийик қувлаб бориб келганди. Бироқ ўшанда кўз фасли эди... Энди бўлса, қиш! Аммо унинг кўзига қиш кўринади!

...Шундай қилиб, тўп Бойсунга яқин келиб қолди. Чўнтоқда тўхтадилар. Кейин Ялангтоғ оша у ёққа тушишни мўлжаллаб, чўққигача халқнинг тўшанчисини тўшатиб чиқишди. Лекин пастда қизил аскарларни кўришди. «Хиёнат!»— деди Жабборбек ва пастга тушиб-бўк халққа жазо беришни ўйлагани кўйи йўлларини кесган бу «келгиндилар»дан бир нечасини қулатмасдан қайтиб тушишни «инсофдан бўлмас», деб йиғитларни саф торттирди. Ухшатиб нишонга олдирди. Отишди. Бир-иккитасининг қулагани кўринди... Энди қочиш керак! Энди, тош ёғса ҳам ўша Осмонўпардан ўтиб кетишади! Ахир, кимлардир, қачонлардир ўтган-ку шундай тоғлардан ҳам?

Хайрият, Чўнтоқдан йиғирма-ўттиз отни олиб, ўзларининг отларига матаб етиб келган манзиллари — Сойбўйиннинг оқсоқоли одамшаванда чиқди. Ўзи ҳам қачон Кўктошга қочсам, деб турган экан, мана, Жабборбекка қадрдон бўлиб қолди. Унинг энг зўр иши: Осмонўпардан олиб ўтишга ваъда қилди. Нуқул: «Отларни олиб хўп иш қилибсизлар-да!» дейди. Жабборбекнинг кўнгли («каъба»га етиш маъносида) сал ўрнига тушгандай, «Ундай бўлса, қишлоғингиздан ҳам беш-ўнга от ола-миз!» деганди, Тўра оқсоқол мамнунийат билан: «Айни муддао бўлади», деди...

...Мана, оқ кишмишнинг мусалласи қуйиляпти, Жабборбек бу захри қотилдан наф кўрмаганини билгани учун ичмай ўтирипти. Ичмагани учунми, ёдига Кўктош... унда ҳам бир иш чиқмаслигига ишончи, алалхусус, ўзининг нима қилажаги, ҳечқурса, нима билан овунажагини ҳам билмаганидан қийналиб ўтирипти...

Хона иссиқ. Сандали олинган ўчоқда арча чўғи бозиллайди. Атрофига айлантириб тўшалган дастурхонда таомлар. Дастурхон теvaraгида бекнинг содиқ йигитлари. Улар мамнун, улар ўзлари учун Жабборбек ўйлаши, қайғуришига амин. Шунинг учун ичиб, яхнадан еб, кулиб, ҳар дами ғанимат билиб, чақчақлашяпти.

...Бўри тўра: «Хуш кўрдик», дея пойгакка чўкка тушди. Қисматилла:

— Кета берайликми энди?— деди.

Давра баланд овозда кулди. Бу водийда меҳмонни кузатаётганда «хуш кўрдик» дейди мезбон. Бўри ака «Йўғ-э», деб бундай мулозамат шаҳарларда бўлуви, чунончи, «Шаҳрисабдек муқаддас жойда ҳам бўлишини гумон қилиб айтдим», деди.

— Ҳаммамиз бир тупроқданмиз,— деб қўйди Жабборбек. Ва Бўри тўрага ёндан қаради.— Кенагас деганларидан бу ердаям борми?

— Кенагас?— Бўри тўра мукофотига албатта бир нима оладигандек вақтихушлик билан:— Бор-да!— деди. Кейин кенагасларнинг номларини ўзгартириб юборганлари тарихидан чўқиб-чўқиб, уни-буни айтган бўлди.

Жабборбек учун шугап етарли эди. Йигитлар ҳам тумшайиб қолишди. Жаббор Кенагас бирдан манглайига урди: фақат мана шу ҳол— ўз уруғининг вақти замонда қирғинга учраб кетгани учун бошига шунча фалокатлар ёғилгандек туюлди унга ва ўзи сезмагани ҳолда, «айлангари»ларга ёпишиб олди.

— Қани, айтинг-чи, ҳалиям вақти замондаги мардлиги, жаңгарилигидан қолганми ё курк товукдан фарқи йўқми?

— Энди... эл қатори,— деди Бўри тўра.— Аммо лекин кўп орли, номусли келади... элингиз, бегим! Мана,— пастак эшикка кўз ташлаб олди.— Ҳалиги бой! Уям таги кенагаслардан. Боёқиш ор-номус деб ёлғиз қизини қолдириб кетди!— У бекнинг кўзлари чақнаб кетганини сезди-ю, юраги шув этди.— Кўн яхши одам

ўзлари!..— Унинг ташлаб кетган қизидан бекнинг хаёлини чалғитиш учун бойнинг яхши томонларига диққатини тортмоқчи бўлди.— Йўғасам Бойсунда биров унга бир ортиқча гап қилмаган экан, бегим!.. Шунчаки ор-номус деб... Тушунасиз-ку? Бунинг устига, унинг жияни шу ерда эди. Куёви Турсун мерган!.. Ҳаддан зиёд зўр мерган. Учар қушни уради... Айтмоқчи, у киши ҳозир Кўктошда!.. Сардорлар олдида... Навкарликка йигит олишяпти у ёқда. Чўпон ҳам бор, чўлиқ ҳам, милтиқни умрида кўрмаган ҳам. Ҳамма сизу биз сингари тоғликларга ўхшамайди-да, бегим!.. Ушаларга милтиқ ушлашни, отишни ўргатяпти... Ҳали Кўктошга борганда, у кишини кўрасизлар, албатта. Бўйням икки газ келади...

Бўри тўранинг кейинги изоҳлари Жабборбекнинг қулоғига кирган эса-да, диққатини чалғита олмади: диққати — «айлангари» қизда бўлиб қолганди.

— Ўзи чиройли эканми?— беозор сўради.

— Қиз — қиз-да ўз номи билан,— деди Бўри тўра.— Ўзим кўрмадим. Бой билан ҳам икки оғиз гаплашдик, холос! Отларингизга пичан олдиргани бориб эдим. Кўриб қолдим... Олдин номини эшитиб юрардим, Танишдик... Ёнларида иккита зўр чобағон мерган ҳам бор экан. Кетамиз деётувди.

Жабборбек қўзғалиб қўйди: унинг туриш-турмуши бир чуқур ва қоронғи ғорда эди-ю, нари чеккадан нур кўрина бошлади гўё.

— Бой кетмаган бўлса, гаплашсак бўларди!— деди.

— Кетди дейман-ов.

Жабборнинг кўзи совуқ ялтиради (Бўри тўра қизни қизғанаётганини сезди).

— Билиб келинг!— деди бирдан, гўё «боядан бери сизга яхши гапириб ўтирдим. Менинг феълимни билмайсиз» мазмунида.

— Хўп бўлади, ҳозир-да!— Бўри тўра унинг таҳдидини сезмагандек (у келгандан бери нуқул шундай дилдорлик кўрсатиб ўтиргандек) ирғиб турди.

У чиққандан кейин бир оз вақт ўтиб, эшик тирналгандек тортилди. Қийшайиб, Оқбой кирди. Қўлида бошмалдоқдек нарса. Бек унга тикилди.

— Нима у?

— Мумиё деган экансиз.

— А-а...— Жабборбекнинг ёнида ётган Парда лаққи жойидан туриб ўтирди. У йўлда гап сотаман деб, оти арнадан ҳатлаганини билмай қолган, ерга учиб ту-

миб, тирсаги лат еган эди.— Амакинга бер,— деди Жабборбек.

Бола пойгакда ўтирган йигитнинг орқасидан мумини узатди. Парда лаққа уни олиб:

— Бори шуми?— деди.— Таги мўл эканми?

— Уларда мўл,— деди Оқбой.— Мерганда мўл бўлади-да, тақсир.

Жабборбек унга тикилди.

— Турсун мерганни айтяпсанми?

— Шу кишини-да,— деди бола.— Хотини сандиқни очиб олди. Муштдек бор экан. Шуни узиб берди.

— Уйда бир қиз ўтирипти,— давом этди Жабборбек йўллошлари бир нарсдан қуруқ қолади-ю, уларнинг ҳам кўнглини топадиган киши каби шўхчан оҳангда.— Қалай экан ўзи, йигит?

— Э, унчаликмас!— деди Оқбой.

— Бекор айтибсан!— деди Жабборбек.— Кенагасдан хунук қиз чиқмайди!

— Ундай бўлса, ўзингиз кўрасиз-да!

— Кўрамиз!

Жаббор Кенагас ёпишишга топилмаган «хас»ни топгандек ғалати бўла бошлади: қизни хаёлан ўзича бир ҳуриликқо, деб тасаввур этди, шунга монанд унинг кенагаслигию ўз эли бошига тушган кулфатлар эсига тушиб кетди-ю... Шўрони шундоқ ёмон кўрди, ёмон кўрди, илло, ўша уруғдошининг Бойсундан мундай қаттиқ кийида бу ерга қувғин мисол бўлиб келишига нақ Шўрони сабабкор билиб, қизнинг тақдирини беихтиёр ўз тақдирига ўхшатди...

Бу вақтда Бўри тўра Иқлимага... қизни панага олиш тўғрисида гапириб қайтиб келмоқда, Иқлиманинг жавобидан аламда, Жаббор Кенагасга («қизни кўрмадим, бой кетмагандир» деб уни алдагани ҳақи) қиз тўғрисида бўларин гапни айтишни ўйламоқда эди.

Чиндан ҳам гўзал нарса экан! Бўри тўранинг кўзи сал-пал илиб қолди. У билади: қиз билан қизнинг фарқига боради. Зеро Жабборбек унга қизиқмаганда, ўзининг қизиқиши ҳам мумкин эди.

У ўйга етиб келганда: «Ўзим ҳам барини бир кетаманку'бу ердан,— деди ғашланиб.— Бекка яхши кўрсанам, ёмонми. Кетмаган чоғимдаям у мендан миннатдор бўлади... Шўрога тобеллик билдирсам ҳам кейин, вақти келганда, Жабборбек мени ҳимоя қилиб қолади...»

...Жабборбек кийиниш мусаллас қуйилган чинни қосани лабига элтди. Энди бу заҳри қотил ўзига азоб бе-

ришини эмас, лаззат бағишлашини, қандайдир режаларининг тезроқ амалга ошишига зўр туртки бўлишини қис этарди.

Бўри тўра кириб келди-да, тиз чўкиб ишшайди. Бисмилло деб Ойпарчани таърифламоқни бошлади. Ҳатто бекнинг фаши келар даражага етди. Бироқ не бир хаёл билан унинг отаси — Рамазонбой Бойсунда машҳур экани, эшитишига қараганда, анча баджаҳл (билмасди бу ёғини) эканини ҳам қўшиб айтди.

Жабборбек бир муддат хомуш тортиб қолди-да:

— Ҳамон Шўронинг ичида бўлса, у бизнинг одам! — деди. — Шўрога буткул тобе бўлганда, қизини қочирмас эди. Насиб этса, у билан тил топишамиз, — қўшимча қилди шерикларини ҳам дафъатан қарори билан ҳайрон қолдириб. Сўнг руҳи кўтарила бошлади. Тасавурида ҳаёти мазмун касб эта бошлади... Энди Рамазонбой билан махфий гап-сўзлар айлана кетди. Ҳали ҳамма иш яқин бўлади! — деди бирдан йигитларига. — Уйламанглар!.. Ишониб турибман!

— Азонлаб йўлга чиқамизми? — сўради Жабборбекка ўзини ўнг қўл вазирдек тутадиган Қисматилла.

— Азонлаб! — деди Жабборбек ва Бўри тўрага илиқ меҳр билан тикилди. — Демак, бизни Осмонўпардан ўтказасиз?

— Албатта! — деди Бўри тўра. Ва бекка хўп содиқ хизмат қилганининг устига яна бир хизмат қилажағи, бироқ у ўзининг қадрига кўпроқ етишини истаб, тагин: ўзини буларнинг халоскори сезиб, тагин: буларнинг ўз сўзидан чиқмаслигига «тош қўйиб»: — Фақат йигитлар кўрқмаса бўлгани! — деди.

Парда лаққи қаҳ-қаҳ отиб кулди.

Шундан кейин Бўри тўра уларнинг Чўнтоқдан нечун от олишганини сўраб, ўзи жавоб берди: «Иброҳимбекка совғами?» Жабборбек кимгадир совға қилиш учун отларни олмагани, азбаройи Чўнтоқ одамларига жазо деб отларни териб олганини айтди. Ичилган мусаллас кучи билан аста-секин қанотланиб:

— Ўзингиз-чи? Нега бу ердан ҳам от олиш керак дейсиз? — деб сўради.

— Бу ҳозирча сир, — жилмайди Бўри тўра. Ва... энди, Сойбўйидап кетмаса бўлмаслигини фаҳмлади: калқнинг отини булар — унинг меҳмонлари олиб жўнасаю ўзи уларни Осмонўпардан ўтказиб қўйсаю яна шу ерга келса, тошбўрон бўлиши аниқ.

Шунда у бошқа нарсани ҳам туйди: «Кўриниб турип-

ти, бек қизни олиб кетади. Мен ҳам кичик хотинимни олиб кетсамми?» Бу ўй ўзига ҳарчанд маъқул бўлмасин, Осмонўпардан ошишни ўйлаб, ҳозироқ эти жимирлашиб кетди.

21

...Қурбонга ҳамма нарса ошкор бўлди. Рост, у Ойпарчанинг кўнглидан кечган ўйларни билмайди, лекин ўзини биладигандек туярди: қизда бошқа нима илож бор эди? Ташқарида ёвузлар: «Чиқ!» деб турса! Ичкарига бостириб кирган иккиси: «Ҳой, қизни қўйвор, бўлмасам шу лорсиллаган тўшингдан ўқ ейсан!» деб, Иқлимага зулм қилиб турса! Ойпарча ҳечқурса холасини ўйлаб ҳам «кетиш»га рози бўларди... Лекин у қандай туш кўрган экан? Қизиқ... «Тушимда аён бўлиб эди», депти!.. Майли. У билан гаплашганда, билиб оласан. Насиб қилса. Насиб қилади..

Қурбон энди кетишлари кераклигини — дарҳол жўнашлари лозим эканини эслаб қолди: Осмонўпардан ошиб кетишгани (қандай қилиб?) аниқ. Лекин тоғда қор ёғиб туради. Излари босилса, чатоқ... У кетишни ўйлаши биланоқ ўзларига юзи ифодасиз, эчки терисидан пўстин кийган йигитни қўшиб олишини истаб қолди: жуда ғалати-да! Тоғ учун яратилгандек! (Одатда шундай бўлади: киши ўзида йўқ жиҳатли кишиларга кўпроқ қизиқади.)

Қурбон Викторга савол назари билан, сўнг ҳамон бири-бирига гап бермай бир-бирини айблаётган, баъзи бири эса, отрядда жангчиларнинг камчил эканини кўриб ва уларнинг тоғлар оша кетиб қолишганига ишониб турсада, тагин не бир умидворлик билан: «Отимизни обертсангизлар, оғалар!» деб ялинаётган халққа юзланди.

— Бўлди! Бас!— деб юборди бирдан.— Айб ўзларингда!— алами келиб, уларни хафа қилиб қўйиши мумкинлиги хаёлига келмай, масжид супаёига чиқди. Чўнтоқ қирида «оқсоқол»га берган саволларини беихтиёр такрорлади:— Милтиқларинг бор-а? Бор! Уқ-дори ясашниям биласизлар!.. Ҳаммаларинг бир ёқадан бош чиқариб: «Ҳой, дунё бедарвозами?» деб йўлларини тўссаларинг бўлмасмиди!.. Мана, биз сизларга «хайф-э!» десак, ярашади!..— У кимларнингдир кўзларини лўқ қилиб, ёмон қараётганини кўрди. Бунга сари бир алами ўн бўлди.— Билинглар!— деб ҳайқирди. Ва фавқулодда ўзи учун муқаддас бўлиб қолган бир фикрни айтиб юборди:—

Токи Шўрони... бизни, қизил аскарларни сизлар... халқ қўлламагунча ғалабамиз мустаҳкам бўлмайди, биродарлар!— Шу асно анча вазмин тортди.— Эшитяпсизларми? Ахир, бу нарсадан... янги тузумдан биринчи навбатда сизлар манфаатдорсизлар! Тўғримасми?.. Мана, рўпараларингда қанча рус биродарлар турипти! Булар нима учун бу ерга келишган? А?— баттар қизишди.— Булар сизларнинг ноҳақ зулмлар важдан кўтарган исёнларингни бостириш учун келмаганлар!.. Эшитганмисизлар шундай воқеаларни? Оқпошшо даврида? Амирлик даврида?.. Эшитгансизлар! Булар бошқа мақсадда келган одамлар! Илло, булар оқпошшони йиқитган, Русияда ишчи-деҳқон жумҳуриятини ўрнатган йиғитлар!.. Ана шунинг учун бизга ҳаммаслак деб чақирганмиз буларни! Мана, булар... сизларнинг зулмларингизга қарши курашиб, ёнимизда юришипти!.. Билинглар! Булар ҳам сизга ўхшаган фуқаронинг фарзандлар!.. Буларни қадрланглар! Ҳозир гап бундай,— Викторга қараб, ундан тасдиқ ишорасини олгач, давом этди.— Ҳозир биз ўша иблислар изидан жўнаймиз!— Бу ёғини ҳам айтиб юборди.— Истасанглар, юринглар сизлар ҳам!..— Шундай деб самимий кулимсиради.— Йўқ!.. Улар энди йўқ... Кетиб бўлишди... Кетишганини сен кўрдинг-а, йиғит?— У Хуррамнинг олдидаги юзи ифодасизга боқди. У аста бош ирғади.— Балли... Демак, энди вақт ўтди! Энди... ўзларингга эҳтиёт бўлишларинг керак!— бирдан хитоб қилди.— Ҳеч қурса энди!.. Биз ҳозир бу қишлоққа оқсоқол сайлаймиз! Ҳа, билиб олингизлар: Шўро қонунлари бўйича оқсоқол сайланади... Яъни халқ ўзига маъқул одамни кўтаради. Кейин у одам номаъқул чиқса, дарҳол амалдан олиб ташлайди! Ана шундай!.. Қани, кимни сайлайсизлар?

Қурбон шундай деб, жуда шошилаётгани, сайлашни ҳам юмалоқ-ёстиқ қилаётганини туйди. Лекин, энди гапириб қўйган эди. Энг муҳими — ҳозир жилиш керак.

У бирдан мамнун бўлиб кетди: орқасидан уни эслайди одамлар! Эслаб юришади... Қандай яхши! Яхшилик, Шўро йўлидаги ишлар қандай яхши!

— Хўш?— деди Қурбон.— Ота, сиз айтинг бўлмасам!— У Муҳсин чолга мурожаат қилди.

Муҳсин чол... уйғонди гўё. Йўқ, уйғонмади: ўзининг қўлида ҳадсиз ҳуқуқ борлигини биларди-ю, уни халқ ҳам билгандек бирдан жиддийлашиб, оломонга кўз солди. Шубҳасиз чолнинг ўзи оқсоқол бўлишни истарди. Бироқ камтарлик қилгиси келди.

— Қани, кимни кўрсатасизлар?— деди, мендан бошқа ҳам одам борми, деган каби кўксини қабартириб. Чол бу гапи билан ютқизган эди: одамлар гапни бевосита ўзларига тегишли билиб, бир-бирига қарашди. Чолга эътибор қилмай қўйишди. Муҳсин чол ўксиб хўрсинди ва:

— Уйланглар, ўйланглар!— деди.— Ҳа, Шўронинг удуми шундай... биламиз! Мундай эсли, ҳушли, одам кўрган, юрт кўрганлар чиқар ахир ораларингдан!

У бу ўрнида ҳам хато қилган эди: юрт кўрган одам деса — Хуррамга ярашар эди: бу пакана одам хотини босадиган намати хирсдан (айиқ жунидан босиладиган кигиздан) икки-учтасини эшагига ортиб, бу жануб водийсида бориб келмаган жойи қолмаган, ҳатто унинг уйида Чоржўдан харид қилгани ўнинчи лампа чироқ ҳам бор эди. Унга зигир мойи солиб ёқар, тоғда яна у биладиган кўп сирлар, фойдали маъданлар бор, масалан, ермойи¹ чиқадиган Тошқўрғон аригининг ҳам чиқиб кетаётган жойини шу биларди.

Одамлар қандайдир вақтихушлик билан қизиқиб Хуррамга қарашди. Энг орқада турган қотма, эти сўягига ёпишган киши:

— Шу Хуррам бўлсин! Шу пакана!— деди.— Пакана бўлсаям бутун одам ўзи.

Кимдир четдан гап учирди:

— Бир гап бўлсаям шунга бўлсин... билинмайди!

Даврада кулги кўтарилди. (Бу манзарани томоша қилиш ҳам завқли эди: одамлар ўз гапларини тез унутиш хусусиятига эга, а?)

Муҳсин чол орага қўшилмаса бўлмаслигини англади:

— Шундайми, болам?— сўради, ҳар қалай у оқсоқол этиб кўтарилса, ўзидан ҳам миннатдор бўлишига кўз тутиб.— Розимисан? Халқни бошқара оласамми?

— Э, нимасини бошқараман!— деди Хуррам пакана йўғон овози билан.— Барининг эси жойида...

— Бўлди!— деди Қурбон.— Қани, шу киши... Хуррам ака оқсоқол бўлсин деганлар қўлларини кўтарсин!

Одамлар бир-бирига алаанглаб қолди. Қурбон нздан кулимсираб, бир қўмини кўтарди. Уни кўриб, кимлардир чап, кимлардир ўнг, баъзилар ҳар иккала қўлини кўтаришди.

— Қаршилар йўқ? Туширинглар!.. Хуррам ака, оқсо-

¹ Нефть.

қоллик муборак?— деди Қурбон, гарчи бундай гапни хушламаса-да, уни мамнун этиш учун.— Энди Шўро хукумати қишлоқдаги бари ишлар ҳақида сиздан сўрайди... Сиз тезликда Бойсунга тушишни ўйланг! Совуқдан қўрқманг...

— Э, совуқ нима...— тўнғиллади Хуррам. Сўнг иккиланиб сўради:— Булар гапимга юрмаса-чи?

— Булар... Шўронинг оқсоқоли айтган гапга юрмаган одам хавфли саналади,— деди Қурбон бирдан.— Шунни билиб олинг!.. Аммо бунинг учун ўзингиз адолатли бўлинг!.. Сизга Шўро маош тайинлайди! Лекин, бошқа томониям бор: сизни Бойсунда синаб ҳам кўришади... У ёқда бизнинг катталаримиз бор!

...— Э, шу биз бир...

— Гап тамом!— деди Қурбон яна Викторга қараб одиб.— Энди, биродарлар, бизга йўл кўрсатсангизлар... Биз ҳечқурса, улар ошиб кетган тоғни кўриб олайлик... Хўш, кимлар боради биз билан? Мана шу йигит тоғ йўлларини билладими?

Хуррам эчки пўстинлига қаради:

— Буми? Менинг иним Норхўроз! Тоғнинг тошини санаган-ку бу!..

— Бўпти,— деди Қурбон. Ва тағин нимадир қилиши кераклигини туйди. Ҳа, Иқлима... қараб турипти.

Қурбон унга юзланди...

...Бирпасдан кейин отряд қишлоқ кўчасидан қараб қолган, эргашган одамлар кўз олдида, музи эрий бошлаган тошлар устидан отларини тақир-туқур ҳайдаб пастлаб кетишар, Қурбоннинг кўнгли тишч, гўё катта бир ишни қойил қилганга ўхшар ва энди атрофга ўз чорбоғига қарагандай қарарди.

...Кўприкдан ўтишаркан, Қурбон ҳамон орқадан келаётган Иқлимага ўгирилиб:

...— Уша гап! Хотиржам бўлинг, опа!— деди. Ва ўша гапни, яъни, «Ойпарчани излаб топниш» чорасини албатта кўражаги ҳақида айтганини ўйлаб, Иқлиманинг ҳамон ҳайратда қолаётгани (уларнинг ҳали-замон қайтиб келишига ишонади), бироқ ўзи унга, ҳар қалай, ҳақиқатни дудмол қилиб айтгани учун мамнун кулимсиради: «Бир кун тушуниб олади, албатта!»

Орқадан бир неча итлар чуввос солиб ҳуриб келишарди. Қурбон уларга ҳам мамнун қараб қўйди: қишлоқ аслага қайтгандек, унга жон бағишлашгандек эди.

Дара.

— Норхўроз, биз дарага кирамиз-а?— деди олдинда

чориғи жилла қорға ботмай, чап тирсағи билан елкаси-даги пилта милтиқ қўндоғини қисиб, ўнг қўлидаги узун таёқни ерга тегизиб-тегизмай чаққон кетаётган Норхўрозга.

У оҳиста қараб бош ирғаб қўйди.

Қурбон унинг «вазминлиги»дан завқланиб улгурмай, дарага киришди. Чап ёнда тошқин, совуқ дарёча. Четларарида қат-қат муз, улардан митти сумалаклар осилган. Айрим жойларда сумалаклар учи тошларга тегиб турипти. Даранинг тик соҳилларидан осилган сангтоқларга чирмашган аллақандай ўсимликлар, чирмовиқлар қотиб, энди музга айланиб қолгандек. Рўпарадан илиқ туман оқиб келарди. Муюлишдан ўтишгач, унинг каттагина булоқдан чиқаётган буғ экани кўринди. Булоқ тубида яшил нилуфарлар.

Бу дара Гўрдарага ўхшарди.

...Дарадан чиқиб, сайхонликка тушдилар. Дарё суви ёйилиб келар, талай ирмоқлар тошлар, ёввойи сариқ толлар тагида йилтирар, атроф қулоқни шанғиллатар даражада сокин ва шу қадар кимсасиз эдики, гўё бундаги ҳар бир бута, тош одамлар шарпасини эшитиб ва ўзларини кўриб дафъатан уйғонгандек, балки бу ўлик маконга бирдан жон киргандек туюларди.

Даранинг қирғоқлари ортда қолган эмас: балки бир-биридан узоқлашиб, ўнгга ва сўлга чўзилган тизмаларга айланиб кетган.

Отлар илдам босади. Жабборбекларнинг излари қорда муҳрланиб қолган. Беҳисоб излар. Отларнинг тез кетгани ҳам билиниб турипти. Кўп жойларда туёқлар сирпанган. Қорда уларнинг қотиб қолган тезаклари, хас-хус.

Норхўроз ҳамон илдам боради. Шундай жойлардан юряптики, оёғи сира қорға ботмайди. Гўё қор остида нима борлигини равшан кўриб кетаётгандек.

У бирдан тўхтади.

— Тўғри кета берсак-чи?— деб сойнинг адоғига ишора қилди.

— Нимага? Излар бу ёқда қолади-ку?— сўради Қурбон.

— Биз улар юрган йўлдан юролмаймиз-да.

— Нимага?.. Утолмаймиз дейсанми?

— Ҳа.

— Ўзи яқинми у жой?

— Ҳу нарида... Шу тоғнинг ортида.

— Осмонўпар-чи?

— Шунн айтман-да.

— Э, ўша ерга бошла бизни, ука!— «Ўша ердан булар қайтишади-да»,— деб ўйлади Қурбон ва Викторга қаради.— Ҳайда, кетдик!

— Мен, ундан ошар бўлсанглар, юқорисидан айланиб ўтамиз деб эдим.

Қурбон кулди.

— Эҳтимол битта-яримтамиз айланиб ҳам ўтармиз. А, Виктор?

Виктор унга ўйчан — маъноли тикилди.

— Рост,— деди.— Уларнинг ҳар ҳолда... қаёққа кетишганини билишимиз керак.

Қурбон мамнун бўлиб, отни Норхўрознинг изига туширди.

Бир-икки бурилишдан кейин бир «бало»га рўпара бўлдилар.

22

Тоғ. Чўққиларида булут сузиб юрибди. Бағри қуёшда ялт-юлт этади. Ўзи хиёл ёнбошлатиб қўйилган ойнага ўхшайди. Ҳа, ойнага. Илло бети сип-силлиқ, шунчалар текиски, бир туп тикан кўринмайди. Гўё қийшайтириб қўйилган товатошу кимдир биров уни оқ — кумушрангга бўяган.

Лекин бетида — пастдан то чўққиларигача митти-митти чуқурчалар — сон-саноқсиз тоқчалар қопланиб ётибди. Худдики, бир тўп одам қўлида теша билан бетга тирмашган ва оппоқ қор-музни бир-бир уриб, ҳосил бўлган тоқчага оёқларини қўйиб, не бир усталик билан чиқиб кетгандек.

Йўқ, бу излар... отларнинг излари экан.

Жониворнинг думидан ушлаб, сағрисига қамчилай-версанг, темир туёқларини муз қотган қорга санчиб бемалол чиқиб кетаверар экан. Лекин шарт шўлки, йўлда бир сония ҳам тўхтамаслик, отни ҳам тўхтатмаслик керак.

Бу тоғнинг усти эса, ёзда ҳам туман кезиб юрадиган майдонча бўлиб, у ёнбағри нишоб ҳамда кунгай, шунинг учун бир марта эсганда қорни музлатиб, сўнг устидан «яхмалак отгандек» эсаверадиган шамоллар йўқ, шу боис қори ҳам юмшоқ эканки, лекин, отларни қиялатиб гуширишдан кўра, уларнинг оёқларини боғлаб, ётқизиб, силжитиб юбориш маъқул кўринар экан.

Бунинг акси — оёғини боғламаздан силжитиш — жо-

ниворни ўлдириш ёхуд ҳамма ёғини синдириш демак экан.

Жабборбекнинг тўпи ана шу тариқа Осмонўпардай олиб кетишган экан.

Ҳа, чиққанлари рост (рост: кўриниб турипти), демак, у ёққа тушиб кетгани ҳам рост.

Хўш, улар ҳозир у ёқда нима иш қилишяпти экан? Балки бирон камарда дам олишаётгандир? Балки у ёқда ҳам ҳалокатга учраган биронта отнинг гўштини увол қилмаслик учун кадоб қилишаётгандир (гарчи тоғликлар ҳадеганда от гўштини истеъмол қилишмасе-да)? Балки тушиб олиб, Норхўрознинг айтишича, у ёқда ястанган кафтдек адирни ҳам ортда қолдириб кетишгандир?

Виктор билан Қурбон шу ерда ажралишлари керак. Бир ҳисобда, Викторларнинг Сойбўйида қолгани тузук эди. Бироқ ўртада «уларни излаб борамиз!» деб айтилган, пироварди, Қурбонни «киши билмас» кузатиш лозимлиги учун ҳам бу ёққа йўл олишганди.

Қурбон Осмонўпарга қараб туриб, Норхўрознинг ҳикоясини тинглаб, Жабборбекнинг Ялангоққа ҳам усталик билан чиққани ва демак, бу тоққа ҳам чиққанидан ҳайрон бўлмаслик кераклигини ҳис этиб турса-да, бирдан руҳи тушганди: ҳайрат билан ўзининг қўлидан кўп иш келмаслигига иқрор бўлганди. Айниқса, мана бундай ишлар!..

У ёқдаги ишлар-чи?.. Масжид олдида Қурбоннинг (Ойпарча олиб кетилганини эшитгач) тўлиқиб, ҳатто кўзи ёшланиб гапирганлари, жаҳл билан халққа аччиқ таъналар қилгани, Сойбўйининг — Шўро ҳукумати қанотидаги қишлоқ эканини айтиб, бунини таптанали суратда эълон қилиб қолмай туриб Хуррам деган йигитни оқсоқол қилиб сайлагани, унга қишлоқни ҳимоя қилиш ҳақидаги уқтиришлари... бари-бари энди ўзидан жуда йироқ, қандайдир арзимас, енгил ишлар бўлиб туюлар (бунини ўзи идрок этмас), у фақат ҳайрат оғушида, ночорлик чангалида қолганди.

Тўғри, Норхўрознинг айтишича, Осмонўпарни шимолдаги адирлар, пастроқ тоғлар тумшугидан айланиб ўтиш мумкин. Демак, Қурбон ўзининг ҳадемай тоғнинг орқасига ўта олишига ишониб турарди. Бироқ, бари бир ҳайратдан қутула олмасди.

Аста-секин... бу ҳайрат, лол қилиш аламга, аламзадаликка айлана бошлади: Қурбон ўзининг бундай юриш-

лардан беҳабар эканидан ўқиндимми-е! Вақти замонда қизиқмаганига (эҳтиёж бўлмаган) ҳайрон қолдимми-е!

Охири у ғамгин, синиқ жилмайди-да, Викторга қаради. Виктор ҳам ўз-ўзидан жилмайиб:

— Шунақа, ошна!— деди.— Бунақа жойлардан чиқишни билганингдаям рухсат этмас эдим...— Ҳа. Виктор Қурбоннинг кўнглини кўтариши керак. Тўғри-да: улар устароқ экан, чиқиб кетишипти бу ердан. Бунинг устига, уларнинг қишлоқда қолиши мумкинмас эди! Улар — бамисоли қувғинга учраган қашқирлар. Киши бундай ҳолатда нималарга қодир бўлмайди? Шунинг учун... уларга ҳайратланиб қараш, қандайдир даражада қойил қолиш мумкин эса-да, уларнинг аҳволини ҳисобга олиб, вазмин бўлиш керак, холос, Бу ишни (агар шу тоғдан ошиш «иш» саналса) бошқа йўллар билан, ана, Норхўроз айтган йўл билан амалга оширишни ўйлаш керак.

Қурбон, Қурбон... Болалигинг бор ҳалиям! Викторнинг «рухсат этмасдим» дегани унга қанчалик ёқиб кетди! Унинг ночорлигини ҳам оқлади: бировлар олдида ҳам, ўзи олдида ҳам оқлади.

— Раҳмат,— деди Қурбон унга ва... йўқ, тоқат қилолмади,— Начора!— хитоб қилди бирдан чимирилиб.— Улар уста экан!.. Тўғримми, Эшниеъ? Хўп дейберинг, Тўра ака!

— Э, ҳалиям улар ўйлаб иш қилипти. Мен уларнинг ўрнида бўлсам, учиб чиқиб кетардим, мулла Қурбон!

— Бўпти бўлмасам,— деди Қурбон.— Виктор, нима қиламиз энди?

Қурбон кулиб юборди. (Одамларнинг мана шундай дилдорлиги яхши-да! Тўғри, буларнинг ҳам гапларида ҳақиқат бор. Лекин сўзда... гап кўп! Одамни кўкларга олиб чиқадиган ҳам, етти қават ерга киргизиб юборадиган ҳам сўз!)

Виктор аллақачон ўйлаб қўйган гапини шароитга мослаштириб айтишга шайланди-ю, пайқаб қолдики, Эшниеъ билан Тўра аканинг кўнглига малол келади. У мулоҳаза қилиб, таклифнинг Қурбондан чиқишини мўлжаллади:

— Сан ўзинг нима дийсан?— Гапи енгил кўчсин учун бу егини ҳам айтди.— Энди қайтиш керак Сойбўйига, манимча. Ҳали халқ билан гапимиз адо бўлмади. Тўғримми? Бундан ташқари, тагин очмиз. Отлар ҳам оч... Кун ҳам оғвотти,— кулимсираб давом этди.— Тагин Сойбўйига етгувчаям биронта камарда тунаб қолмасайдики, дейман.

Қурбон унинг гапи тагидаги «нимкосани» тушунди. Энди... негадир ўзи ҳам Кўктош сафарини айтишга қийналиб қолди-ку! Рост, уни очиқ айтмайди. Аммо ҳеч бўлмаса Эшниёз билан Тўра акани ўзининг сирли сафарига рози қилиши керак. Бунинг устига, Виктор ҳам, Тўра ака ҳам гарчи Жабборбекларга қойил бўлмасликни кулги билан айтишаётган эса-да, бари бир... юраклари кемириляпти.

— Қалламга бир гап келди,— деди Қурбон.— Орамиздан бир киши... аниқроғи, мен Осмонўпарнинг орқасига ўтиб келсам... Тушуниб олинглар!— Қурбон Викторга им қоқди.— Дўстларинггаям тушунтир... Балки Норхўроз айтаётган сайхонликдан нари томонга ҳам ўтишга тўғри келар...

— А, биз-чи?— деди Эшниёз.— Мен.. Мен бораман йўғасам... Икки киши тузук эмасми? Бу тоғда... Мен борай, Виктўр ака! Э, унча-мунча нарсага ақлим етиб қолди! Ушаларни бир кўрсам, армоним йўқ.— Шундай деб Қурбонга тикилиб қолди. Ёдида бору, унутгани — Иқлиманинг — Рамазонбой жиянининг Қурбонга дастлаб: «Сиз Қурбонми? Ҳазратнинг шогирди?» дегани, кейин Муҳсин чол, Қурбон масжид айвонига чиқиб, сўз айтиши олдидан уни халққа ажойиб қилиб таништиргани ва бу ёққа жўнаётганларида Иқлиманинг Қурбонга дадил қараб: «Жияним сизни эслади», дегани ва тагин Қурбоннинг пинҳона имоси билан овозини пасайтириб бир нималар деганию оқибат кўзида ёш билан кўприкда қолганини эслади. Қурбон унга икки марта, «Хавотир олманг, опа!.. Қўлимиздан келган ёрдамни қиламиз! Синглингизни топамиз!» деди ҳам. Энди Эшниёз у гапларни хотирлаб ҳайрон бўлди.— Ҳа, домилла?— деди энди қизишиб ва гангиб.— Мен ҳам сизга йўлдош бўлай!— У ўз таклифига Виктор ҳам дарҳол кўнадигандек отини қимтиди.

— Йўқ!— деди Қурбон бирдан ҳарбийча «дўқ» этказиб.— Сен Бойсундан чиққандан бери икки марта разведкада бўлдинг, полвон.— Буниси... менга!— Эшниёз қаршилиқ қиладигандек уқтирди.— Менинг йўригим бошқа! Мен кимман?— истеҳзоли жилмайди.— Эшонни Судур ҳазратларининг шогирдман! А?.. Демак, мен улар ичига ҳам kira оламан. Тўғри келса-да... Ҳар қалай менда шундай имконият борлигини айтмоқчиман сенга! Икки киши бўлсак, ўхшамайди, полвон! Гап тамом!.. Э, мана, Норхўроз бор-ку, бўлади.

— Ахир, улар сизни тутиб...

— Қандай қилиб?

— Қим билади... А, бу уст-бошда... кимлигингиз кўри-
ниб турипти-ку!— Эшнӣёз қандайдир хурсанд бўлиб
деди.— Ҳа, дарров билишади!

Викторга қўшилиб Қурбон ҳам завқланиб кулди.
Эшнӣёзнинг елкасини силагандек қўл қимирлатиб қў-
йиб:

— Мадрасани тугатмаган бўлсанг ҳам, бир мудар-
рисча ақлинг бор!— деди.— Виктор, кийим-бошни ўзгар-
тириш керак, а?

Виктор:

— Албатта,— деди.— Эшнӣёз жа тўғри таклиф айтди!

Тўра ака уст-бошини ечиб берадиган каби белбо-
ғига қўл узатди-ю, ийманди: ўзининг кир-чир, тикишлари
сиркага тўла кийим-бошини бу йигитга...

Энди Қурбоннинг эгаридаги хуржунда (Салим Дўст-
мурад топиб келтириб берган) турган малла чакмон, қо-
ра, пати тўкилган эски духоба кулоқ ва икки газ бўз
саллани қандай чиқариш, нима баҳона қилишни ўйлаб,
ғазабни кела бошлади: ўз одамларини алдаш ҳам шун-
ча мушкулми? Э, шошма, буларга ҳисоб бериб ўти-
риш шартми? Йўқ-йўқ... Қизишма! Утди ундай қилиқ-
ларнинг даври! Энди ҳар қадамни ўйлаб босиш керак...
Шунда Қурбон бутун вужуди билан бошқа... қандайдир
қўрқинчли, аммо серзавқ ва ҳаяжонли нарсани қаттиқ
ҳис қилди: у кетяпти-ку! Номаялум муддатга кетяпти-
ку!

Номаялум муддатга!.. Булар Сойбўйига қайтишади.
Тунашади. (Кеч бўляпти.) Кейин Чўнтоққа энишади...
Албатта, ўзи ҳақида гапи бўлади йўлда. Балки Сойбўйи-
дан кетишни истамас... Эшнӣёз билан Тўра ака? «Қур-
бонимизнинг келишини кутамиз!» деб... Норхўроз ҳам,
ахир, Кўктошгача бормайди-ку! (Гарчи уни ўзларига
йўлбошловчи қилиб олаётганларида, Хуррам оқсоқол:
«Тоғни беш қўлдай билади! У дунёга десаларинг ҳам
олиб боради!» деган эса-да.) Демак, Норхўроз ҳам ёл-
ғиз Сойбўйига қайтиб боради. У ердагилар ҳам ундан
Қурбонни сўраши мумкин...

Бу мулоҳазалар кўзда тутилмаган «қаршилиқлар»
эди.

Қурбон, хайрият, бунини ўз вақтида эслади ва Вик-
тор билан маслаҳатлашиб олмаса бўлмаслигига иқрор
бўлди. У атай кулимсираб:

— Виктор, сенга бир гапим бор,— деди. Ва тўриқни

сой буйига бурди. (Сойбуйининг дарёчаси чиқиб келаётган Тангдарага киргувчи сой бу). Виктор ҳам кулимсираб отини қайтарди. Пастак, қор кўтарган юлгунлар қошида тўхташди.

Қурбон бир зумда «мулоҳазалари»ни айтиб берди. Виктор жим туриб тинглади-да, «тўғри ўйлабсан» мазмунида унга суюб боқди. Кейин:

— Энди гапни қисқа қиламиз!— деди.

— Ҳа, бир йўлини қил бўлмасам.

Виктор отини отрядга ўнглади.

— Йигитлар, Қурбон билан ишларинг бўлмасин!— деди буйруқ оҳангида.— Тушунарлими?— Уз сўзларини русчага ҳам ағдарди.— Ясно?

— Так точно, товарищ командир!— деб қолишди жангчилар.

— Хўш, сизларга-чи?

Эшниеъ Тўра акага қаради, Тўра ака унга. Елка қисишди.

— Сизлар ҳам жангчи!— дея Викторга ёрдам қўлини чўзди Қурбон.— Командирнинг гапи гап!.. Есть ўртоқ командир, денглар!

— Хўп, хўп,— деб қолишди улар.

— Гап тамом,— деди Виктор Қурбонга. Сўнг аста қўшимча қилди.— Анави йигитчага ўзинг тушунтириб қўйарсан.

Қурбон дафъатан унга чўчиб қаради. Худдики (кейин «ўзинг кечир, худо!» деб ёқасини ушлади) Норхўроз ўзининг сирини очар бўлса ёки буларга атай қўшилган бўлса, шартта отиб ташлашга тайёр сезди ўзини.

Кейин ичида илиқ бир ҳис ғимирлади: «Шуни ўз гапимга унатоқмасам, кимман ўзим? Агар художўй бўлса, қасам ичираман. Шарият номидан қўрқитаман...»

Норхўроз четда, гап-сўзни эшитаётган эса-да, аралашмай, боя от ўлигини еяётган, отряд яқинлашиши билан сакраб-сакраб четга қочган ва энди буларнинг жишлишини кутиб, нари-берида хўмрайиб турган ғажирларга қарарди.

— Гап тамом!— деди Қурбон.— Норхўроз!—«Кетамиз!» дейишга тили бормади қолди. Яна нимадир қилиши керак: ҳа, Виктор билан хайрлашиши керак. Улар билан ҳам... Ҳамма билан. Шуни ҳис этиб, кўнгли алла-нечук тўлиқди. Бироқ бўшашмасликни, аксинча, улар олдида мард бўлишни туйди. Жилмайди. Викторга боқди.—Хайр энди.—Виктор отини унга ёндаштириб, чўзилди. Дўстлар қучоқлашиб гўё кўришдилар ва ажра-

лишдилар. Сўнг уларнинг кўзлари бир-бирига қадайдди. Викторнинг нигоҳида ҳам, Қурбоннинг нигоҳида ҳам қаяжон барқ урар эди.— Омон бўл!— деди Қурбон.

— Ни пуха, ни пера,— деди Виктор.

Энди Қурбон суюлмаслиги керак! Ҳолбуки шундай ҳисга мойил-да! Ўзини дадил тутиб, отни «чўх!» деди. Эшнӣёзга ҳам қўл узатди-ю, уни бирдан бағрига тортди: бақувват, полвон йигит. Унинг қаттиқ қисганидан ўзининг олис-сирли сафарга кетаётганини сезганини уқди. Кўзига қарашдан ўзини тийиб қолди. Кейин Тўра акага бурилди. Шунда ҳамма билан қучоқлашиб хайрлашиб ўтирмаслик учун, демак, Тўра акага ҳам қўл беришни ўйлади, лекин у кишининг ўзи титраб-қақшаб Қурбонга чўзилди. Елкасидан қучиб, кифтига қоқди. Бечоранинг кўзлари намланди.

Қурбон ўзга жангчиларга қаради-да, уларнинг меҳрли ва титроқли, бироқ ҳар қалай жиддий нигоҳларини туйди, бу жиддият ўзига ҳам юқди.

— Прошайте, друзья!— деди ва хато гапирганини англади.— До свидание! А, Виктор?.. Кўришгунча!— Ниҳоят, Норхўрозга қаради.— Кетдик!

Бу — камгап, фақат саволларга жавоб бергувчи, гап-сўзларида ҳам юзидаги каби ҳис-туйғу сезилмайдиган йигит бош ирғади. Кейин Тўра акаларга пастдан қараб бошини ҳам қилди, қўлини кўксига қўйди. Бурилиб, Осмонўпар тагидан тўғрига бемалол йўл тортиб кетди.

Қурбоннинг отрядгаю Викторга тагин қарагиси бор. Ўзини зўрға тутиб, от бошини унинг изидан солди. «Кейин қарайман, сал наридан қарайман!— деб ўйлаганча от биқинига ниқтади. Кейин, уларга ортиқ қараб чучмаллашмагани учун хурсанд бўлди:— Тўғри-да, нимага кетяпти?...»

Қурбон «нимага кетаётгани»ни яхши билади! Бироқ булар билан яна қачон учрашишини ҳозир ўйламас, негадир бу ўй унинг хаёлига келмасди: балки бу ҳол сафарнинг — энди у ёққа тегишли ўйларнинг тақозосидир?

У сал юрмасдан, «яна қарайман!» деб ўйлаганига зид ўлароқ уларни унутаётганини сизди. Лекин... тўриқ унутмаган экан: у бошини қаттиқ буриб, кишнаб юборди. Орқадан ҳам талай отлар кишнаб жавоб қилишди.

Қурбон зир титраб кетди: «Сизди буюм. Хайрлашди,— деб ўйлади. Ва энди ҳеч қандай ўйсиз, ҳиссиз навар билан отряд изидан қараб қўйиб, негадир от ҳақида ўйлашни истаётганини англади:— Жонивор от сезгир—

Бунинг ишорасиям, гапиям битта — кишнаш. Тавба! Менинг нима учун бораётганимниям билмайди-да. Лекин мени олиб кетаверади. Чин дўст деганлари шу. Сирингни яширади. Буни кўп гапга унатишнинг ҳам кераги йўқ. — У шошиб, эгар карсони биқинида осиглиқ турган емтўрванинг қорнини босиб кўрди: — Бор. Арпаси бор. Анча... Хуржунда мен ейишгаям нималардир бор... Дарвоқе, бу овчи бола йўлда бирон нарса отар, ахир?.. У отмаса, ўзим отарман. Унинг ўқи ҳисобли. Милтиғиям пилта милтиқ. Менда ўқ кўп...»

Шунда негадир яна Иқлима билан хўшлашаётган пайтини эслади. Кейин отга миниш олдида унга: «Мен жиянингизни танир эдим, опа. Ҳазрат билан бой отанинг уйларида кўп бўлар эдик. Мана бу аскарлар ҳам у кишининг уйларига қўнган эди... Номард экан у қароқчилар! Ишонаверинг!.. Шўрога қарши бўлсаям, бойларга ёмонлик қилмаслиги керак эди», дегани ва Иқлиманинг йиғлаб юборгани кўз олдига келди.

Қурбон ўзининг чалғиб, ортда қолган, энди кераксиздек бўлиб қолган нарсаларни ўйлаётганини пайқади. Ва ўзини энди бошқа нарсаларга шайлади: атрофга боқиши керак. Норхўроз билан гаплашиши керак. Бу болани синаши ҳам...

Икки қир ўртасида қор кўмма бўлиб ётган ерга етишганда, отряд ҳам Тангдарага кирган эди.

Норхўроз Қурбонга маъноли қараб олиб, ёнабетга ўрлади. Қурбон ҳам отни унинг изидан солди-ю, (ёнабетда ҳам) қор қалин экан, от кўкрагигача ботиб кетди. Қурбон жониворни ўнгга ҳайдади, сўлга ҳайдади — бўлмади. Изига қайтарди. Шунда яна дарага кўзи тушди: отряд кўринмас.

Қурбоннинг ўз аҳволидан кулгиси қистади: ҳозирдан мундай жилолмай қолса...

23

Дунёда камгап, ҳатто юзидан ўйлагани табиий равишда билинмайдиган кишилар бўлади. Бироқ уларнинг аксари шундай кўринса-да, ичида атрофда кечаётган ҳамма нарсани сезиб, билиб, ўзича маълум хулосаларга келиб туради. У ўз фикрини очиқ айтмаслиги ҳам шумкинки, бу ҳолатни айримлар «эринчоқлик»ка йўйсалар, айрим кишилар (айниқса, ўзбек оилаларида) ундай фарзандларни «жуда оғир экан», деб мақтайдилар. Норхўроз ана шундай кишилар қабилидан эди.

— Ука, бизнинг аҳволимиз чатоқ-ку?— деди Қурбон.

— Отдан тушиб юринг эса.

— Фойдаси бўлса...— Қурбон шундай деб, Норхўрознинг пиёда юргани ҳолда, ўзининг отда (салтанат қилиб) кетиши хижолатли иш эканини туйди. Ундан жавоб кутмай, оёғини узангидан чиқарди.

— Ҳозир келаман,— деди Норхўроз ва таёқ билан милтигини қояга суяб қўйиб, сойга эниб кетди.

Қурбон отдан аста тушди-ю, энди ўзи тиззасигача ботиб кетди. Бундай қорни умрида кўрмаган! Шоша-пиша яна узангига интилганда, ўздан уялди: «Ул, ваҳимачи!— деди.— Шу бола юрганда, сен... Муллобачча бўлиб қолган экансан-ку! Қизил аскар эмиш яна!.. Қарши чўлидан ўтган!» У тўриқнинг бўйинини силаб тураверди. Иккисининг ҳам тиззасидан пасти кўринмайди. Шунинг учун оппоқ момиқда тиззалаб турганга ўхшайди. Ва пасайиб қолгандек кўринади.

Норхўроз тармоқланиб оқаётган сой бўйида югура-ела унда-бунда қордан ғуж бўлиб поялари кўтарилган ёввойи толларнинг силлиқ навдаларидан пичоқ билан бир-бир уришда кесиб ола бошлади. Бир қўлтиқ қилгач, кўтариб келди. Сўнг қорни оёғида топтаб яссилаган бўлди-да, навдаларни бир қатор қилиб терди. Кейин уларнинг устига қўндалангига бир қатор қўйиб чиқди. Сўнг бордон тўқиётганга ўхшаб, бир зумда навдаларни бир-бирининг устидан ва остидан ўтказиб, тайпоқ саватча ясади.

— Оёқни қўйинг,— деди. Қурбон қордан оёғини чиқариб, саватга босди. (Шу онда ўзининг уст-бошини ҳам алмаштириб олишини уқди.) Норхўроз Қурбоннинг оёғини саватга «ўрнаштириб», навдалар учини қайириб, тўпиғи ортида боғлади. Кейин тагин бир зумда шундай саватча ясаб, Қурбоннинг иккинчи оёғини ҳам қўйдирди, навдалар учини бу оёқнинг ҳам орқасига ўтказиб боғлади.— Юриб кўринг.

Қурбон аллақандай бўлиб бир оёғини кўтариб босди. Кейин иккинчи оёғини. Ердан баландлаб кетгандек ҳис этди ўзини ва қувониб:

— Зўр-ку!— деди.— Тузук экансан-ку, ука!.. Нима дейдилар бунга?

— Ғозвон,— деди Норхўроз тагин чўнқайиб ўтириб, шундай саватча ясашга тутинар экан.— Отингизгаям ясаб берайми?

— Э, қизиқ бўладими дейман.

— Майли. Ошувдан кейин от бемалол кетади.

Қурбон унинг неварларча ишини кузатар экан, ўз-ўзидан баттар қувонар, йигитни кўнглига яқин олмоқда эди. Шунда кийим-бошни алмаштириб олишни ўйлади-ю, этиги ғозвонга боғлиқ эканини кўриб: «Соз бўлди-да! Кўнглимдаги!» деди. У ички кийимларига қўшиб этигини ҳам ечмоқчимасди. Энди бошқа бир нарсага — шинели (кўкрагида кўндаланг тақилган қизил тасмаси бор шинели) билан будёновкасини Викторларга бермаганига ачинди. Қаердадир — тайинли бир жойда қолдириши керак, демак. Бир кўнгли Норхўрозга беришни ҳам ўйлади-ю, дарҳол фикридан қайтди.

Норхўроз яна ясагани ғозвонларни ўз оёғига боғлаб, ўрнидан турди.

— Кетамиз.

— Кетдик!

Оёқни кериб босишдаги ноқулайликни айтмаса ва оёқ қўйганда бирон ёққа оғишни ҳисобга олмаса, Қурбон (энди) қорга ботмас, тўриқ ҳамон тиззадан қор ичида эса-да, эгасининг изидан пишқира-пишқира дадил қадам босар эди.

Бурилишлар, ёнабетлардан ўтишди. Бир қўлтиқда чирпирак бўлиб ёғаётган қорга йиқилишди. Бирпасда уст-бошлари оппоқ бўлиб қолди. Қир бошига кўтарилликлари билан қордан «холи» бўлишди: қор пастда ёққанча қолиб кетди. Уркачда қўзиқоринга ўхшаб турган арча тагига етишди. Арча танасига ип-арқон кўп боғланганидан гадир-будир тана силлиқланиб кетган ва унда-бунда арқондан илашган қил, жун кўринар, арчанинг қуйи шохларидан ҳам битта йўқ: кесиб олинган — бу нарса бу ерда одамлар кўп тўхтаб ўтишганини кўрсатиб тургани учун Қурбон ўзини фавқулудда таниш жойга келгандек туйди: одам қўниб ўтган ерга қўниш кишига далда бўлади.

Қурбон арча остида туриб, баттар қувониб, шимолда оппоқ туман остида қолган тоғларга — оқликка кўзлари қисинқираб қараркан, туйқус ўзини жуда ёлғиз сезди: зеро, бу гунг, улугвор табиат уни ўз салобати билан босар, уни (энди) ўз бағрида «йўқ» этмоқчига ўхшарди: ҳа, бундай пайтда одам ўзини жуда кичкина сезади.

— Норхўроз, бу ерларда йиртқич ҳайвонлар кўп бўлади-я?

— Ҳозир кам,— деди Норхўроз ва Қурбон қараётган томонда бир жуфт қоплон борлигини яшнрди.— Овқат бўлмагандан кейин бўлмайди-да.

— А-а,— деди Қурбон.

Кейин, энадиган томонларига ўгирилиб, борар манзилнинг ҳали... беҳад узоқлигини чамалади. Ва бирдан ҳаяжонга тушди: бу бола орқага қайтади... Кейин бир ўзи... Қурбон Норхўроздан сўрай бошлади. «У томонлардаям шундай жойлардан ўтишга тўғри келадими? Бўрилар у ёқда кўпдир? Шу ердан Ҳисорга— Душанбегача неча тош йўл чиқади? Бу кеча тоғ ортида тунашга тўғри келади, албатта... камарлар борми? Ов қилиш керак, чоғи!» Норхўроз унинг саволларига аниқ-аниқ жавоблар берди: у ёқда бундай кимсасиз— овлоқ жойлар бўлса ҳам, ўтишга тўғри келмайди. Чунки сайхонликдан кетилади. Йўлда Керагатог бор. Ушанга етилса, у ёғи яқин қолади. Ҳамда қишлоқлар кўринадди. Бироқ йўлда қароқчилар учраши мумкин. Улар одамни ўлдиришмайди. Бор бисотини талаб, қўйворишади. Уларга бисот керак: одам ўлдириб, халқни ўзларига қарши қўйишмайди.

Улар беихтиёр жилишган, қияликдан тушишмоқда, бу ёқда қор (чиндан ҳам) юпқа, от тўғи тагида тош борлиги сезиларди. Фозвонлар ҳам аста-секин керак бўлмай қола бошлади. Ва Қурбон Осмонўпарнинг орқасига ўтаётганларини билди. Тўхтади. Орқадан шамол эсарди. Отнинг панасига ўтиб, шинелини ечди... Аччиди! Хуржундан чакмонни олиб кийди ва ўрнига шинели сояиб қўйди. Чакмоннинг ёқаси бирдан бўйинини қичитди, жуда совуқ туюлди: чакмон киймаганига ҳам кўп йил бўлди!.. Ниҳоят, будёновкасини ҳам ечиб, бошига кулоҳни қўйдириди-ю, кўнгли бузилаётганини сездди. «Қизик эканда!— деди боядан бери жиповлаб, карахт ҳолда «тутиб» келаётган туйғуларига эрк бериб (ҳар қандай киши ҳам улар ўтган кимсасиз оқликларда юрганда, қандайдир мувозанатини йўқотади ё ўзга бир мувозанатга тушади: карахтлик сезади).— Дунёнинг ишлари! Устбошнинг алмаштиришга мажбур бўласан!..— Сўнг мулоҳаза қилмаёқ шароит тақозосида шундай бўлаётганига имон келтирди. Ва бари бир шу тобда атроф овлоқлиги учунми, тоғлар таъсириданми, бу кийим-бошни ўзгартиришга кучли эҳтиёж сезмади. Кейин ўзини овуғди.— Пастда анави иблислар бўлиши мумкин...»

Сўнг ҳайратланиб, ўнг қўл ёқда қолаётган, булутларга бош уриб турган тоққа қаради. «Ойпарча!— деди беихтиёр.— У қандай қилиб...— «ўтди» сўзини айтишдан ўзини тийиб қолди. Кейин бирдан алами келди.— У ўтипти...— Бу гапнинг ҳам давомини айтишдан қочди. Да-

воми бу эди: «...мен эсам тоғни айланиб юриб...».— Қурбон хўрсиниб, яна ўзини овутди.— Мажбур бўлганда... Балки кўзини боғлаб, отга ўтқазиб қўйишгандир!— Юраги шувиллаб кетди.— Терага чиққандан кейин кўзини очганда, ғалати бўп кетгандир!...— Шунда шу пайтгача негандир ўйламагани — ўта муҳим нарса миясига урди.— У кенагас-а! Жабборбек ҳам... Ҳали тил топишсайди!— Юраги музлаб кетди. Ва аста-секин қиз қимматини йўқотаётгандек бўлди.— Ушандай қиз ўғри билан тил топишса!.. Саид Олимхоннинг ажалини истовчи қиз! Унда ўғридан фарқи қолмас-ов. Дарвоқе,— қиз борасида ўзи учун бошқа янгилик очди:— Балки дунёга қўл силтагандир? Мени йўқлаши, холасига айтишимиз бир... йўлга ҳаракатдир. Тағин туш...»

Улар ҳамон қуйига энишар эди. Орқадан эсаётган шамол кучайди. Энди ёнабетдан қор түзғирди. Ҳаво совиб бормоқда. Кеч тушаётгани аниқ.

Қурбон бир-икки жойда тойиб ўтириб қолди. Энди ғозвонсиз ҳам юра олишини туйди. Бунини Норхўрозга айтгани, у: «Ечинг. Ташланг,— деди.— Бу ёқ — эниш».

Қурбон қорга ўтириб, ғозвонни ечаркан, Норхўрозга тикилди.

— Сен ҳам ўйлайсанми?— деди.

Йигит унга қараб қолди. Кўз қорачиқларида шўхликка ўхшаш бир нарса жилва қилди. Бу йигитнинг юз тuzилиши ҳам ўйини яширишга «мослашган» каби эди. Териси шундай қаттиқ ва юзида шундай таранг тортилганки, пешонасини ҳар қанча тириштирмоқчи бўлса ҳам, ажин тушмайдигандек, кўз жияклари ҳам тортилиб турар эди.

— Уйлайман,— деди Норхўроз.

Қурбон ўз гапидан ва йигитнинг жавобидан завқланиб кулиб юборди-ю, дарҳол жимиди. Аммо ўз кулгисини эшитиш унга қўшимча қувват бахш этди. Норхўроз устидан ҳам ўз ҳукмини ўтказгандек ҳис этди.

— Шундай бўлсин-да!— деди.— Хўш, гурунг бер энди... Пастга тушгунча йўл узоқми?

— Анча бор.

— Сенга қишлоқдаги гап-сўзларимиз ёқдими?

Норхўроз унга тикилди.

— Ёқди,— деди.

— А-ҳа...— «Тузук-ку?— ўйлади ичида Қурбон.— Тузук... Ҳали гаплашамиз».— Бу кеча бирга бўлишимизга тўғри келади энди?

— Ҳа.

Қош қорайиб, сайхонликдан изғирин шов-шув эсаётган ва Норхўроз айтгани Керагатоғ устидан қийшайиб қизғиш ой мўраялаганда, Осмонўпарнинг бағрида — шифти баланд, эллик қўйлар ётса бўладиган камар тўрида гулхан ёқиб, исиниб ўтиришарди. Норхўроз Қурбоннинг милтиғини олиб томоша қилди. Қурбон унга Бухорон шариф, ўшандаги аҳвол... обхона ва зиндонлар, «ёш бухороликлар» ҳақида сўзлади. Ва йигитнинг негадир Эшони Судур тўғрисида савол беришини истади — кутди. Охири: «Турсун мерганини қандай одамлар олиб кетишди? Кўктош ҳақида нималар дейишди?» деб сўради. Норхўроз билганини бемалол айтиб берди. «Демак, лашқари исломни билмас экансан», — «Қулоғимга чалинган, холос».

Қурбон қизишиб, худди Ойпарчага вақф боғида айтган гапларини такрорлай бошлади. Ва: «Уларнинг ичидеги билиш керак! Ҳамма гап шунда!» деди. Кейин мавзунини ўзгартирди. Норхўроз милтиқини олиб, сайхонликка чиқди. Ҳеч қарса отолмай келди: «Шамол қаттиқ. Қуёнлар арчазорда. Саҳар овлаймиз!»

Тўриқ камарнинг тўрида. Бинафшаранг кўзларини ялт-юлт қилиб қўяди, тепинади. Бошига илинган ет-тўрвадан қурт-қурт этказиб арпа кавшайди.

Эрталаб... Оппоқ нурда минг бир жило билан товланаётган ялангликда кетиб боришаркан, Қурбон совуқдан дийдираётган эса-да, кайфи чоғ, энди Норхўрознинг қандай қилиб Сойбўйига қайтиши, унга қаерда жавоб беришни ўйларди.

Керагатоққа етгунча кун туш бўлди. Чиндан ҳам бу ёқлар кунгай, қорлари юпқа, баъзи жойларда эриб кетган, узоқ-яқиндаги буғ ўрлаётган ёнбағирларда бойчечаклар очилиб қолган эди. Шунга монанд Қурбоннинг кайфияти ҳам кўтарилиб кетгандики, кеч тушгунча яқин қишлоққа етиб олажаги, у ердан бошпана сўраши мумкинлигига ишонарди: демак, энди Норхўрозга жавоб бериши керак.

— Ука, менинг бу юришим сени ҳайрон қилмасин, — деди бирдан. — Юришим, у ёққа... боришим шарт! — Шунда ўз сирини ошкор этганини пайқаб, Норхўрозга синовчан боқди.

— Кўктошга борасиёми? — деди Норхўроз.

— Ҳа, — деди Қурбон. — Қайдан билдинг?

— Гап-сўзларингиздан. У ёққа бораман дейсиз. У ёқ — Кўктош-да.

— Жим юрганинг билан бало экансан.

— Йўғ-е.

— У-ў!.. Тўғри-тўғри!— Ҳа: Бу йигитга ишонмаслик мумкин эмас. Ишонмасликка асос йўқ. Аксинча: Хуррам оқсоқолнинг гапига кўнилса, Сойбўйида, аввало, шу йигитга ишонмоқ керак.— Хўш,— у яна Норхўрозга синовчан тикилди.— Сойбўйига бориб нима дейсан энди?.. Мени сўрашса? Балки сен боргунингча отряд Чўнтоққа етиб қолган бўлар?

— Ҳеч нарса демайман-да,— деди Норхўроз.

— Нега?

— Сизлар Виктўр ака билан бу сафарни тўпдаги йигитлардан ҳам яширдинглар-ку.

Қурбоннинг юраги тўлиқиб кетди: эсли экан-ку бу?

— Сенга раҳмат!— Қурбон сирни тамом фош этганини пайқамади.— Раҳмат,— деди яна. Ва яна руҳи «юксалиб» кетди.— Албатта учрашамиз!— бирдан хитоб қилди.— Яхши кунларда учрашайлик!— Унга ўша руҳ кўзи билан боқди.— Уша кунларни деб юрибмиз-да, ука! Ундан улуғ иш йўқ оламда! Инсониятнинг бахти йўлида хизмат қилишдан улуғроқ иш йўқ демоқчиман! Эртанги кун... Э, сен энди мана шу тоғларнинг, шу ўлканинг эгасисан!— Кейин унга, иложи бўлса, Бойсунга тушиниш ва тезроқ кўнгилли жангчилар сафидан жой олишни айтиди.— Шунда кўпроқ ёрдамнинг тегади-да умум ишига! Ҳозир ҳеч бир инсон бетараф турмайди. Бетараф туриш... ёмон.— У ўз гаплари, Норхўрознинг кўзларидан англадики, унинг қалбига етди. Кейин яна шу алфозда сўзлагиси келди-ю, хўшлашиш бирдан маъқул туюлди.

Ниҳоят, у билан хайрлашиб, отни бургач, бирдан англадики, шу кетиши... қиш маҳали... жаҳаннам қаърига йўл олиши... ҳам бу йигит учун Шўро йўлида хизмат қилиш борасида сабоқ бўлади. Аммо сал юрмай, Норхўрознинг тўхтаб турганини сезиб, унга тагин нимадир илиқ, эсда қоладиган нарса айтиш ёки қилишни туйди. (Ажаб, унга ҳам дафъатан «прошай — алвидо!» деган каби эди.)

Норхўроз ёш болаю унга бир совға берадиган каби ён-верига қаради... милтиғига кўзи тушди. Аммо шу заҳоти ундан ажралишни тасаввур қилолмади! Тасаввур қилолмаган ҳолда тушундики, улар марказига кириб бургач, милтиққа ҳожат қолмайди; бунинг устига, милтиқни кимдир тортиб олиб қўйиши ҳам мумкин. Милтиқ... унинг номида.

Шунда... уни, жумладан, шинель билан будёновкани ҳам Викторларга қолдирмаганига ачиниш кетди. Ва шун-

га баробар Норхўрозга бу нарсаларни беришни... уни ўз шинелида ва будёновкасида кўришни тасаввур этиб, ҳаяжон билан жиловни тортди: «Ҳа, кийиб кўради... Қизил аскар бўлади! Қувонади!» деб ўйлаганча, хомуш қараб турган йигитни имлади. Норхўроз мушукдек юриб этиб келди.

— Мен Шўро номидан сени қизил аскарликка қабул қиламан!— деди тантана билан ва ўз гапидан ҳайрон қолди. Ичида: «Кейин тушунтираман!» деб қўйди.— Сенга ўзим учун энг азиз бўлган нарсаларни қолдираман, ука. Буларни кўз қорачигидек асра!

... — Нималар улар?

Қурбон энди отдан тушмаса бўлмайди. Тушаркан, душманларга дуч келганда, қуролсизлиги ўзига нечоғлик фойдали бўлишига бирдан ишонди: «Ишонишади... Қочиб бораётганимга!» Елкасидан милтиқни шарт олиб, қўли титраб, узатди. Ўзини дадил тутиб хуржунга яна қўл суқди. «Шинелни бераман. Кейин тамом. Ачинмайман... Йўқ, энди ачинмайман!» деб ўйлади-ю, миясига келган бошқа ўйдан... фикри ёришиб, шинелини силкитиб ҳоқди. Анқайиб турган йигитнинг эғнига ёпти. Сўнг будёновкани унинг бошига қўндирди-ю, кўнгли бузлаётганини пайқади. Аскарликдан чиқаётгандек, йўқ, улуғ амалидан ажралаётгандек эди. Шунда у ўзга нарсани ҳам ҳис қилди: бу уст-бошни севади. Бу уст-бош унинг учун улуғ бир нарсанинг рамзи эди.

— Сен буларга эҳтиёт бўл!— деди.— Яширгин... Кейин Сойбўйида Виктор аканга бер. Унутган эканлар, де... Агар улар кетишган бўлса, Бойсунга тушганингда, кўрғонга бор. Олимжон ака деган кишини топиб, ўша кишига бер.

— Хўп,— деди Норхўроз. Ва унга ҳайратланиб боқди.— Нега менга мунча ишоняпсиз?

— Сенгами?— Қурбоннинг юраги шувиллаб кетди.— Ишонаман-да! Биз ишонишимиз керак!— деди.— Биз... халқ вакиллари! Фуқаро вакиллари! Шўронинг илк талаби ҳам шу: ўзига ўтганлардан ҳам ишонч талаб этади!

— Раҳмат, ака.

Қурбон чаққонлик билан отга минди. Шошиб, излар устидан отни ҳайдади-ю, унга бошқа қарамасликни ўзига уқтирди. Ва сал юрмасдан ўзини мажбур эғиб олдинда... у ёқда нималар бўлишини ўйлашга ҳаракат қила бошлади.

Бир оз йўл босгач, назарида, орқада от кишнагандек туюлди. Ва кескин қаради. Оппоқ майдонда — узун ши-

нелда ва будёновкада, кўлида бир жуфт милтиқ билан турган йигитни кўрди... У қандайдир соқчига, бу — кишини ёлғизлатиб қўядиган табиат бағрида улкан соқчига ўхшаб турарди.

«Ҳа-ҳа, одам улуг-да!» — дея отни қичаб ҳайдади. Кейин унинг хаёлини худо... динлару худоларнинг тенглиги ҳақида Аҳмад Донш фикрлари банд эта бошлади. Негадир Суюн Пинхос ёдига тушди. «Айёр чол, — деди ўзига-ўзи. — Лекин бари бир белидаги чилвирни ташлайди...»

...У тоғнинг кунга қараган томонидан ўтар экан, какликларнинг тўлиқиб сайрашлари атрофни тутиб кетган, бамисоли тоғдаги буткул какликлар шу — қори кетиб, яшил гиёҳлари кўриниб қолган ёнабетларда тўпланган эди.

Гур-гур учишади. Сал нарига бориб қўнишади. Қурбонда милтиқ бўлганда, улар мунча яқин жойга қўнишмасди, эҳтимол: кушандаларини билишади. Балки... улар —бу томондаги қушлар ҳали юракзада бўлишмаган.

Каттагина кўлмакдан учта қизғиш кийик ва битта — думбаси ҳандалакдек алқор сув ичиб турган экан. Дик-дик сакраб, ёнбағирдаги тошлар устига чиқишди. Тўхтаб, Қурбонга бир муддат қарашди-да, мутлақо қўрқмай ва шошилмай тепага ўрлаб кетишди.

24

Қурбон какликлар сайраши, кийикларнинг беозор юришлари, куннинг ёқимли экани ва ёнабетлардан ўрлаётган паға-паға ҳовурлардан завқланиб бораркан, Керагатоғнинг у томонидан — адирлар орасидан бир тўп отлиқ Қурбон бораётган йўл томонга келар, у ёқ кунга терскай бўлмаса-да, отлиқлар ортидан туман тушмоқда эди.

Куни кеча Норхўроз билан Қурбон Осмонўпарнинг тумшугидан энишаётганда, бу тўп бу ердан ўн чақирим шимолдаги юксак қир устида (отларининг ёли ва думлари елпиниб) пастга қараб турар, пастликда — баҳайбат ҳовуз мисоли кўл устида булоқнинг буғи сингари ҳовур сузар, ҳовур ичидан милтиллаган гулханлар кўзга чалинар эди.

...Қурбон тўриқни ҳайдаб, тоғ биқинидан ўтди-ю, қаршисидан — адирлар орасидан чиққан отлиқларни кўрди. Уларни дафъатан қаергадир — кўпкарига борган улоқчилар, энди қайтишяпти, деб ўйлаш мумкин. Бироқ шундай бўлса, улар тагидаги отлар не бир аҳволда,

қоринлари лойга ботган, чавандозларнинг кийим-бошлари юлқинган бўлиши лозим эди.

Бироқ, булар қароқчилар ҳам эмас, Анвар пошонинг тўпига ҳам «ўхшамасди».

Тўпнинг олдида қорабайир минган киши келарди. Бошида — кулоҳни айлантириб ўралган кўкиш салла, эгнида ағдарма пўстин, оёғида ўкчали этик, белида йўғон тўғали камар, қилич. Унинг кўриниши ўзгача бўлгани каби тагидаги отнинг ҳам бунда ўхшаши йўқ эди: бошида кумуш юган, кўксидаги ўмилдириқларида ҳам кумуш қуббачалар бор. Чавандоз оқ-сарикдан келган, қирғий бурун, чехраси мунгли кўринарди. Бироқ кичкина, сал сузик кўзларида шундай бир ўт бор эдики, унинг гоят тезкор, тез киши эканидан далолат берарди.

Бу киши, албатта, тўпнинг оғаси ёхуд жўрабошиси, ёки бир қўрбоши эди.

Улар орқасида ва ён-верида ярим доира қилиб ҳамда ундан олдинга ўтмай жилаётган отлиқлар деярли бир хил кийинишган: қора чопон, аксаридида қоракўл телпак. Елкаларида стволининг учи кесилган — қирқма милтиқ. Отлари эса ҳайратомуз пакана, хачирга ўхшар эди.

Тўриқнинг жиловидан тортиб, уларга тикилиб қолган Қурбон оти кишнагунча уларни ақл бовар қилмас бир тезликда кузатиб ва миясидан бир ташвишли ва қўрқинчли хаёллар ўтиб, ниҳоят, ўзини босиб олди.

Уларнинг отлари ҳам кишнаб юборди. Ва... Қурбоннинг кўнглида кўкарган каби улар билан ҳаммаслаклик, улар даврасида юришга ҳақ эканини кўрсатувчи бир кайфият пайдо бўлди. У бу кайфиятни ҳис қилибоқ: «Ҳа, мен ҳазратнинг шогирдиман! — деди ўзига-ўзи. — Нима қипти бундайларга дуч келган бўлсам!.. Нима... Айтаман «рост гапни»... Дадил бўл, Қурбон! Бошқа бировлар ҳам учраши мумкин эди. Булар учрадими, учради. Бахтинг экан...»

Отлиқлар бир дам тўхташганди. Жилишди. Чамаси, улар ҳам кимгадир дуч келишлари табиий эди-ю, бу ёлғиз отлиққа дуч келишганди: нима бўпти! Ана, у тўхтаб турипти. Кўришиш учун, албатта.

Келишди, келишди... Қорабайирдаги киши Қурбонга тикилиб қаради. Кейин у чиқиб келган томонга тусмоллаб боқди.

— Ассалом алайкум! — деди Қурбон қўлини кўксига қўйиб ва алик олишларини кутмай, сўради: — Йўл бўлсин, оғалар?

Йигитоға:

— Алайкум, — деди, Қурбоннинг давсая саволи малол келгандай. — Ўзингга йўл бўлсин, йигит? — Кейин тўхтамай сўради: — Қаердан келянсан? — Шу пайт... унинг кўзи Қурбоннинг барларни очилиб кетган чакмон: ичидан баргранг гимнастёркаси, камари ва узангидаги этигига тушди-ю, кичкина кўзлари кенгайганча, сўроқни таҳдидли овозда давом эттирди: — Кимсан? Бу уст-бошни қаёқдан олдинг? Қизил аскармисан?

Унинг атрофидаги пакана отлиқлар ярим доирани кенгайтириб, Қурбонни энди кўргандек унга тикилишди, сўнг Йигитоғанинг сезгирлиги учун унга тасанно айтгандек, ифтихор ила қараб қўйишди. Кейин яна Қурбонга ўқрайишди.

Қурбон овози титрамаслигини тилаб, дадил жавоб қайтарди:

— Бегим, аини ҳақиқатни айтдингиз!.. Қуни кечагача қизил аскар эдим. Кеча тунда улар орасидан қочдим! — Керагатоғ сиртига имо қилди. — Осмонўпарнинг орқасидан қочдим... Жаббор Кенагас деган киши йигитлари билан Бойсун яқинида иккита қизил аскарни отган экан. Кейин Чўнтоқ қишлоғини талаган экан. Отларини олган, халқини қалтаклаган. Шунинг учун Бойсундан отряд чиққан эди. Мен ўшалар ичида эдим... Осмонўпарнинг ортига — Сойбўйи қишлоғига келганда, уларга чап бердим. Қочдим. Энди Кўктошга бораётирман!

Йигитоғага Қурбоннинг дона-дона гаплари (Қурбон ўзи англамаган ҳолда ҳарбийчасига жавоб бергани) ёқди шекилли, «ана бу бошқа гап» дегандай, ёнидаги юзи сергўшт ва кўса, афт-башарасидан тама ёғилиб турган йигитга қараб олди. Шу кайфиятда кулимсираб:

— Кўктошга нима учун бораётирсан? — деди.

Қурбон ўзига ёд бўлиб кетган гапларни тагин донадона қилиб (зеро сўзлаш тарзи бекка ёққанини сезганди) бу саволга ҳам жавоб берди:

— У ерда менинг пирим ва валинеъматим Эшони Судар ҳазратлари лашкари исломнинг сардори Иброҳимбек жаноб олийларига бош маслаҳатчи эмишлар! Уша кишини излаб бораётирман!.. — У туйқус савол назари билан боқди. «Шу гап ростми?» дегандай бўлди.

Йигитоға қимирлаган отининг жиловидан қаттиқ тортиб, карахт бир ҳолга тушди. Қурбонга яна бошдан-оёқ қараб чиқди. Кейин энди эҳтиёткорлик билан жиямайди.

— Ҳазратга қандай яқинлигинг бор? — деди. — Еки

қариндошмисан?

Қурбон (ўз гапи Йигитоғанинг шерикларига дафъатан таъсир қилганини кўриб ва «хирп одамлар»га дуч келганига имон келтириб, ҳамда Кўктошга етажагига умид туғилиб):

— Қариндош бўлмаймиз, бегим!— деди мумкин қадар «бегим»га урғу бериб.— У киши болалигимда мени ўз қанотлари остига олиб эдилар... Бойсун мадрасасидан хужра ажратиб бериб эдилар... Сўнг Бухоро мадрасасига қўйгали олиб кетиб эдилар. Кўкалдошга қўйдилар ҳам... Бироқ ўшанда ҳазратим билан айри тушиб қолдим. Бухорода тўполонлар авж олган эди... Обхонага тушиб қолдим. Кейин пиримнинг бир миждидан — саройбондан сўрасам, у киши Афғонистонга кетдилар, деб айтди... Кейин, начора; бир кўнглим Афғонистонга ҳам ўтиб кетмакни ўйлаб юрдим (бу ёлғон гапни айтганидан ўзи ҳайрон!). Ниҳоят, қизил қўшинга қўшилдим... Ўшалар орасида Бойсунга келишимга инондим... Мана, келдик. Кейин, Бойсунда қизилларнинг штабида эшитдимки («шу гапим тўғри бўлдими?»), пирим Кўктошда эмишлар! Иброҳимбек жаноб олийларига маслаҳатчи!.. Шундай қилиб, мана, кетяпман у ёққа!

Йигитоға Қурбоннинг сўзлари маъносини англади, албатта, бироқ кўпроқ унинг сўзлаш тарзига маҳлиё бўлгандек эди. У тағин қандайдир завқланиб, кўса шеригига қараб қўйди-да, Қурбондан гумонсираш мумкинлигини хаёлига келтирмаган каби:

— Тузук-тузук,— деди.— Ундай бўлса, биз билан юрабер. Биз ҳам ўша ёққа борамиз.

Қурбон донг қотди-ю, шу заҳоти ўзини ўнглаб, ҳеч қандай ҳайратомуз гап эшитмагандек:

— Қуллуқ, бегим!— деди.

Жилдилар.

— Мадрасада ўқиганмисан?— саволни майинлик билан давом эттирди Йигитоға.

— Ҳа, бегим!

— Бегим дема!— таҳдидли овозда шивирлади нари четдан кўса.— Жаноб олийлари де!..

Қурбон чўчинқиради. Йигитоға «фахрланиш» назари билан боқиб:

— Жаноб олийлари,— деб қўйди. Ичида тўфон бошланди: «Ким бўлди бу? Кимларга йўлиқдим? Ўзлари... қаёқдан келишяпти? Бу ёққа... нега боришган экан? Чамаси, бу ёқ — Самарқанд томон. Дарвоқе, Анвар пошо ўша ёқдан ҳам ўтиши мумкин, дейишганди-ку?

Йўқ. Булар бир тўйдан келишяпти. Хафа бўлиб... Бу «жаноб олийлари» жуда майин одам эканми? Меин алдаяптими ё? Синаяптими ё?.. Шошма! Гапини эшитиб ол. Худо ўзи қўллайди. Шарманда қилма! Ахир, мён яхши иш учун юрибман... Бандаларини одамга ўхшаб яшашини истайди-ку Шўро! Қўриб турибсан... У, қандай замонлар ўтди! Қурбон, бас, хаёл сурма! Сергак бўл! Уйлаб гапир: Ҳалиям бир-икки жойда хатога келдинг шекилли... Лекин, бу қандай учрашув бўлди? Бахтимми бу, бахтсизлигимми? Менинг омадим ҳам йўқ эмас-ку? Сираси... бутун ҳаётимда омад менга ёр бўлмадимми? Ҳазратнинг паноҳига ўтишимдан тортиб... Ойпарча...»

У кўзи Йигитоғада эса-да, унинг нима деганини эшитолмай сергак тортди. Кейин, кўсанинг илжайиб: «Бари бир-да!» деганидан ниманидир англади.

— Иштиёринг,— деди.— Хоҳласанг, бегим де, хоҳласанг оға де. Бари бир...— сўнг ўзича не бир хаёл оғушида хўрсиниб юборди.— Ишқилиб, гапинг рост бўлса, яхши...— Кейин Қурбонга илиқ, кесатиқли кулимсиради.— Балки Шўронинг айғоқчиси чиқарсан, а? Атай чиққандирсан, шундайми?.. Ҳазратга шогирд эканингга ишондим. Лекин вақтида амирликнинг...— овози бўғилиб давом этди,— тиргагиман деб юрганларнинг ҳам хиёнатчи чиққанини эшитганман... А? Ростини айт!.. Айтсанг, индамайман. Қасам ичаман... Фейлим шундай... Ўзи, бир зўр қизилни кўрсам деб юриб эдим...— Кўса уни тутди чамаси, у чап қўлини силтаб қўйди. Овози кўтарилди:— Рост! Кўрсам, гаплашсам дер эдим...— Кейин ўйланди.— Бари бир сен... аслида кимлигингни айтмасанг ҳам, қизиллар орасида бўлганинг учун улар ҳақида гапириб бера оларсан?

Йигитоғанинг гапларини қайтариш, ўзининг «ҳалол»лигини исботлаш учун олам жаҳон гап миясида чарх уриб ва уларнинг бир тизимга тизилишини ғойибдан тилаб турган Қурбон:

— Ҳа, жаноб олийлари!— деди.— Уларни кўрдим, ичида юрдим! Шунинг учун улар тўғрисида билганимча гапириб бера оламан!.. Тўғри, катталари ичида кам бўлдим. Ўзингиз биласиз, улуғлар ўзаро гаплашишадди. Аскарга ҳам, навкарга ҳам... кичкина одамларга ўз сирларини айтишмайди.

— Аммо лекин гапга чечан кўринасан,— деди Йигитоға.— Мадрасада сабоқ олганингга ҳам ишондим.— У яна жимиди. Чамаси, Қурбонга берган саволларини

унутган эди. Улар йўлига берилган саволлар эканига Қурбон инонди. Кейин, Йигитоға чуқур хўрсинди-да:— Ҳей, арчалли тепанинг пастидами Қоракамар?— деди.

— Худди ўша ерда, жаноб олийлари!— жавоб берди кўса.

— Утирайлик. Уша ердан пастлик яхши кўринар экан.

— Муртоз!— бақириб қолди кўса.

— Эшитдим!

... Шунда Қурбоннинг отдан учиб тушишига оз қолди. Ортдан кимдир тўриқнинг сағрисига қамчи урди. От сакраб кетиб бурилди. Муртоз исмли, юқори лаби узун, унинг икки четидан санокли мўйлар осилиб турган йигит Қурбонга маъносиз илжайиб, аммо бутун вужудидан завқ-шавқ тошиб, пакана отини олдинга ўтказиб кетди. Унга яна икки чавандоз эргашди.

Қурбон жиловни тортиб, атрафга аланглаб қолганди.

— Жаноб олийлари, отимни биров урди!— деди.

Йигитоға Муртознинг изидан қараб, қувноқ кулимсиради.

— Ушанинг иши... А, Гўппон?

Кўса чайқалиб кулди. (Бошқалар ҳам кулишди.) Йигитоға Қурбонга майин боқди.

— Яхши отни кўрса, ўзини тутолмай қолади. От жинниси,— деди.— Сенинг тўриғингга рашки келди шекилли.

Қурбон ҳам иримига илжайди-ю, юраги шувиллаб, милтиқни Норхўрозда қолдирганига шукр қилди: ана, отга ҳам ишқибоз чиқди шекилли. Сўнг бу отга тегиб бўлмаслигини исботловчи бирон-бир нима дейишни зўр бериб ўйлади, топа олмади-ю, тўриқнинг, одатда, бегонани миндирмаслиги ёдига тушди.

— Бекор урдилар йўғасам,— деди.— Бу эсли от, жаноб олийлари! Жабр етказганни унутмайди!

Йигитоға қаҳ-қаҳ отиб кулди. Гўппонбой ҳам чайқалиб:

— Қойил, қойил!— деди.— Ҳали гапиришним билар дейсан?

Қурбон лабини қимтиди.

— Йўқ. Барча отлар сингари буям гапиришни билмайди,— деди.

Бу жавоб Йигитоғага бирдан маъқул тушди чоғи, кўсага тагин мамнун қараб қўйди. Жавоб Қурбоннинг ўзига ҳам ёққан ва фавқулодда айтилган бу гап таги-

да кўп мулоҳаза борлигини сезган эди: яъни, аввало, Йигитоғага ёмон кўринмаслик, айни чоғда, бошқаларга... мана шу кўсанинг ҳам кўнглига қаттиқ бормаслик, айни бир чоғда, ўзини Эшонни Судурнинг шогирди сифатида камситилишига йўл қўймаслик... (У бу мулоҳазаларни — дафъатан туйғу жўнида зоҳир бўлган мулоҳазаларни энди ўйлаб, иложи бўлса, ҳаммавақт шу қабилда муомала қилишни кўнглига тугди).

Шундан кейин Йигитоға хуружи келгандек қорабайирнинг сағрисига қамчи урди. Уйноқлаб турган от бирдан отилди. Олдинги оёғи олға кетиб, орқадагилари орқага тойди-ю, жонивор иккинчи сакрашда ўзини ўнглаб олди.

Тўп ҳам бало-қазодек бўлиб, унинг изидан тушди.

25

...Утган куни бу — «Йигитоға» Иброҳимбекнинг чақирувига биноан Қайнарсув бўйидан Кўктошга етиб желганда, бир неча ойдан бери ари инидек бўлиб қолган — турли одамлар келиб кетаётган, ҳар соатда карвонлар қўнғироғи, нотаниш тилда сўзлашувлар эшитиладиган қишлоқнинг гоҳ у-гоҳ бу кўчасида қуролли тўплар кўриниб қоладиган, баъзан чиндан ҳам қиличбозлик қилаётган асабий рақибларга дуч келиш, бозорда нарх-наво кўтарилиб, харидору сотувчининг тортишувлари авжга минган, ҳар бурчакда уч-тўрт кишининг шивир-шивир гаплашиб турганини кўриш мумкин бўлган Кўктошда... Оқсув дарёчаси соҳилидаги темирчи дўконларида кечаси ҳам, кундузи ҳам тақир-туқир иш бораётган — фонус ёруғида ҳам отлар тақаланиб, қиличлар чархланаётган... қисқаси, бир неча ойдирки, ҳаёт тарзи тезлашиб, нимагадир яқинлашиб бораётган ёхуд ниманингдир яқинлашиб келаётганига хос шошқинлик ва асабият кучаяётган Кўктошда чақирилувчининг диққатини фавқулўдда ўзига жалб этадиган бир нарса йўқ, бўлаётган ҳар бир нарса бамисоли табиий, тушунарли эди.

У (йигитлари билан) қорабайир отини Соқчиминор ортидаги карвонсаройда қолдириб, тор кўча билан Иброҳимбекнинг қайнотаси Абдулқайом парвоначининг ҳовлисига (унинг Данғарада ҳам ҳовли-жойи бор) йўл олди. Табиатан мард ва тўпори бўлганидан ҳаммавақт Кўктош кўчасида пиёда юришни, анчайин қоровуллар билан ҳам чақчақлашиб ўтишни ёқтирарди.

Парвоначи ҳовлисининг кўчага очиладиган эшигидан кириб, кўприкда Гўппонбойга дуч келди.

— Ҳа, семириб, ош-нон еб юрибсанми?— деди.

— Оббо, мени сиз ҳам хўра деб атайсиз. Аслида ўлгудек чимхўрман!— деди Гўппонбой (у ҳаммавақт ўзини оқлаб юришни яхши кўради, гарчи Кўктош аҳли олдида бунга жилла эришолмаса ҳам). Кейин, ўзининг Йигитогага яқинлигини изҳор қилиш, аини пайтда лашкари ислом сардорлари орасида кечаётган гап-сўзлардан бохабар эканини намойиш этиш истагида овозини пасайтирди:— Боринг, боринг тезроқ! Қизиқ гапни эшитасиз. Кейин мен ҳам бир гап айтаман.

Йигитога унинг феълени билади: уни «тўрт кўзи, олти қулоғи бор» деган бўлса, ҳақ гапни айтган. Пишиқ, пухта, сезгир Гўппонбой «ер остида илон қимир-ласа» биладиганлар хилидан. Тўғри, янгиликлар Иброҳимбекбийнинг фойдасига бўлса-да, зарарига бўлса-да, албатта, ундан ўзига бир наф кўриш пайнда бўлади. Қези келганда, ўзининг бу суқатойлигини яширмайди ҳам. Бироқ «йиғиб-йиғиб» ўзини оқлаб кета олади ҳам.

Йигитога Гўппонбойга шивирлаб «боринг» деди, ўзининг Кўктошга зудлик билан чақирилиши бежиз эмаслигига иқрор бўлди. Бироқ ортиқ ҳаяжонга тушиш ёки хавотир олишни истамасди. Илло, бундай ҳоллар уни тезда «қуюшқондан чиқаради», ишдан кўли совийди, кейин азалий орзуси — аллақаёқларга бош олиб чиқиб кетиш армони кўнглида жунбиш қилиб қолади. (Бу орзунинг тагида йигитнинг кўп азоб-уқубатга ва аламларга тўла бир саргузашти, азиз эътиқодларининг оёқ ости бўлиши ётади.)

Иброҳимбек қайнотасининг Бухоро аслзодалари уйи мақомида безатилган хос меҳмонхонасида эди. Йигитога пасқам йўлакдан (йўлак ҳам Бухоро зодагонлари уйидаги йўлакларга ўхшайди) ўтиб, сарғиш метин зинадан кўтарилди. Баланд айвонда нари-берига юриб турган Тонготар (Иброҳимбекнинг соқчи навкарлари бошлиғи) меҳмонни қабул қилиб:

— Кутиб ўтириптилар,— деди.

Тўғайсари (Йигитоганинг исми) Иброҳимбекнинг одатларини яхши билади. Агар кайфи чоғ, руҳи баланд бўлса, уни бу ерда эмас, нарёқда — Сўхтачинор олдидаги икки қаватли иморат ҳужрасида кутган бўларди.

Йигитога Иброҳимбекнинг бу ерда ўтирганини энди фаҳмлагандек, «иши муҳим»лигига яна бир қарра

нишонди. Бироқ, ўзининг асабини бузиши мумкинлигини хаёлига келтирмай, даҳлизга йўналди. Ичкарида—сандалда ўтирган Ашим мирзо билан Берди қози ўринларидан туришди. Тўғайсари уларга тил учидан салом бериб, ўкчали этигини суғурди. Йўл-йўл ҳошиялари бор туркмани пайпоғини. тортиб қўйиб, қилични ҳам ечди-да, бурчакка — қозиққа илди. Уймакор, шифтнинг баландлигига қараганда пастроқ эшикни очиб, ичкарига кирди.

— Ассалом алайкум, азизим!— деди.

Иброҳимбек, эғнида қора тўн, қўлларини белидаги тўғасига ярим ой ва юлдузлар нақши туширилган кумуш камарга тираб, дарча олдида турарди. Келгувчинни кўрди-да, хотиржам жилмайди. Сўнг қучоқлашиб кўришишни истагандек, оёғидаги яшил духоба этигини қуроқ кўрпачага сассиз босиб яқинлашди.

— Қани,— деди Иброҳимбек ва бир қўли билан уни кифтидан тортди ўзига. Меҳмон уни қучиб олди. Сўнг тик турганича фотиҳа ўқиди. Жажжи қора соқол безаб турган юзига ҳовучини тортиб, меҳр билан унга боқди.— Йўқлаган экансиэ.

— Арзимаган гап,— деди. Иброҳимбек.— Утир. Тўрга ўт. Ут-ўт.

Тўғайсари жаннатий туб дарахтининг расми солинган девор тагига ўтиб, чордана қурди. Бошини эғди. Иброҳимбек жойига қайтиб, дарчани қия очиб қўйди-да, нарига сурилиб ўтирди. У ҳам бирдан бошини эғди.

Булар ўз ораларида аллақандай йўсинда расм бўлган удумни бажо келтиришган эди: яъни, Тўғайсари унга бўлган чуқур ихлосию ҳурматини бирон-бир тарзда адо этиши лозим бўлгани. учун шундай таъзимлар қилган, бош эгган, пироварди, «азизим», деганди. («Азизим» сўзини энг яқин кишига нисбатан қўлланишини Тўғайсари Помир сафарларидан бирида Кўршермат кўрбошининг йигитларидан эшитиб ёқтириб қолган, фақат Иброҳимбекка нисбатан ишлатарди.) Иброҳимбек ҳам унинг садоқатини том билиб, унга бирон-бир дилдорлик кўрсатиш мақсадида қучоқлашишни маъқул топган (шу тобда) ва уни тўрга ўтишга ундаганди.

Энди улар бир-бирига қараб шўх жилмайиши ёки бирдан ҳазил қилиши, кейин «гап шундаки...» дея мақсадга ўтишлари керак.

Бунни алҳол, иккиси ҳам биледи.

Лекин, бунни айниқса кутган Тўғайсарига зид ўлароқ Иброҳимбек ҳам бошини эғди.

Бу ўзгаришни Тўғайсари, ниҳоят, сезди...

Чиндан ҳам Иброҳимбекни бировлар олдида, хусусан, Тўғайсари олдида қаттиқ таҳқирлайдиган, зеро, унинг бирдан бошини қотириб, гангитиб қўйган бир воқеа содир бўлган эди. У воқеанинг шарпасини келтирган чопарлар ҳозир Соқчиминор остидаги зиндонда ётиштипти. Иброҳимбек бу борада бир фикрга келиш учун Тўғайсарини чақиртирган, у билан гапи бир тўхтамагач, Эшони Судурни чақиртирмоқчи эди. Айни чоғда бу борада ўзи ҳам бир кенг муҳокама юришни мўлжаллаб, бу хонага қўнганди.

У Тўғайсарини эшик оғзида кўриши ҳамон (тирқишдан ҳам кўриб турганди) унинг ўзи айтгуси янгиликка беражак жавобини бирдан тусмоллагану, юраги сиқилган, шунинг учун уни хотиржам этмоқчи бўлиб, «арзимаган гап» деган эди.

Энди, ўзи ҳам чўккач, тағин ўша ўй уни банд этиб олди.

«Қандай қилиб? Наҳотки?!» деди ўзига ўзи. Ва дўстини эслаб бошини дадил кўтарди. Хаёлига таниш фикр яна ўрнашди: «Бундай бўлуви мумкин эмас. Бу ерда бир сир бор». Ниҳоят, у дўстига воқеани жиддий, совуққонлик билан тушунтиришга қарор қилди.

— Тўғай, сен менинг жўрамсан,— деди вазминлик билан.— Биласан, мен ўлгунимча дўстга содиқ одамман... Жим! Гапимни бўлма. Сендан сўровим шу: ҳаяжонга берилма, оғирлик билан эшит. Чунки бир одам билан гаплашинингга тўғри келади... Гап қўшма деяпман. Ҳаммасини айтиб бераман.

— Хўп!— деди Тўғайсари ва унинг ўзини чақириб, бу тариха сўз бошлашдан шобанамун бўлиб кетди.

— Бир киши,— деди Иброҳимбек,— номи таниш киши... ўзи хорижлик, айтишларича, улуғ одам... Жиликўлда¹ туриб, мени чақиряпти!.. Иброҳимбек менинг ҳузуримга етиб келсин, депти!..

Тўғайсари гангиб қолди: «Сизни?»

— Мени,— деб унинг фикрини ифодалади Иброҳимбек.— Ундан келган чопарларни қамаб қўйди...— Иброҳимбек Тўғайсарига тикилди. Энди ундан қизғин савол кутди.— Шундай,— деди кейин.— Шунга сени юборсам деб чақирдим... Жиликўлга бориб, уни одамлари билан бошлаб олиб келсанг бу ерга. «Иброҳимбек зарил иш билан банд эди», деб айтсанг...

¹ Илиқкўл.

Тўғайсари ёрилиб кетди:

— Нималар деётганингизни қулоғингиз эшитяпти-ми, бек?— деди ранги ўчиб.— Қандайдир кимса...— ёқасини тутамлаб ушлаган кўйи давом этди,— сизни... лашкари исломнинг сардори, бугунги кунда баайни Бухоро амирини ўз ҳузурига чақирса? Шундайми?! Тагин Жиликўлга!.. Сиз эса, бу нарсани менга апчайин гап-дек айтсангиз.. Тагин мен у ёққа бориб, «Иброҳимбек банд эдилар», десам?! Ахир, нима деган гап бу? Ақл бовар қилмас гап-ку! Ундан кўра...

Иброҳимбек жилмайди.

— Ундан кўра, нима?

— Бор!— деб бақирди Тўғайсари.— Жиликўлга бор. Уша бадбахтнинг калласини узиб кел денг, мен хўп деб чиқиб кетай! Тўғримми?

Иброҳимбек мийғида жилмайди.

— Уни аъло ҳазрат жўнатган бўлса-чи?

— Аъло ҳазрат?— Тўғайсари бақрайиб қолди. Кейин бирдан тиззаларига қарсиллатиб урди.— Бу гапга ишонаман!— деди.— Аъло ҳазратнинг қўлидан бу иш ҳам келади!

Иброҳимбек ҳушёр тортиб, унга ўқрайди. Чўзиқ юзи баттар чўзилиб кетди. Кўзлари дўлайди.

— Сенга такрор айтиб қўяман,— деди.— Аъло ҳазрат ҳақида яна шундай бир гап айтсанг, хафа қиласан мени... Бўлди! У кишининг бизга муносабатини истиқбол кўрсатади! Ушанда тан берасан! Шунинг учун у гапларни қўй. Аъло ҳазратга гарддек ишончсизлик— ўлим... Бўлдими?

Тўғайсари чуқур нафас олиб, бош ирғади.

— Сизнинг гапингиз гап.

— Ундай бўлса, бугун... ҳозироқ Жиликўлга жўнайсан!

Тўғайсари Иброҳимбекка қаради.

— Бориб, сизни... «иш билан банд» дейман?

— Ҳа.

— Ахир,— у чайқалиб, оҳиста кулди.— Бу дунёнинг ишлари от ўйинга айланиб кетмаяптими, азизим?

— Рост,— деди Иброҳимбек.— У ёғини билсанг, ўйин энди бошланяпти!

Тўғайсари ўтирган ерида қандай чўкиб кетди: одамлар тўғри сўз, очиқ бўлса! Пинҳона ишлар, майда ғийбатлар, қолаверса, қолаверса... алдамчилик, сотқинлик, хиёнат... Йўқ! Тўғайсари бундай «ишлар»ни ақлига сиғдиролмайди. Узи шундай гирдобга тушса,

торс ёрилиб ўлади. Ё бош олиб чиқиб кетади... Иброҳимбек эса (унинг назарида) анча ўзгариб қолди. Анча... Хусусан, амир дарёдан ўтиб кетгач... Ё ўшанда Иброҳимбекни бошлаб алдади, ё бир нима едирди. Ёки Тўғайсарига номаълум бир сирларни айтди. Ёнида кашмири! йўқ эдики, Иброҳимбекнинг кўзини боғлаб, тилсимлаб кетган бўлса!.. Мана, ўйин энди бошланади деяпти! О, бунга тоқат қилиш қийин!.. Қизиқ! Нега энди, ҳали «ўша одамни аъло ҳазрат жўнатган бўлса-чи?» деди? Ўзи айтди-ю, яна амирнинг тарафини олади! (Тўғайсарининг Саид Олимхонни ёмон кўриб қолиши, умуман, унинг ҳаётга муносабатларининг ўзгаришига катта бир сабаб борки, унинг ўзи бир тарик, уни Иброҳимбек ҳам билади, Тўғайсарининг яқин дўстлари, жумладан, Гўппонбой ҳам.)

— Афв этасиз,— деди Тўғайсари расмийроқ оҳангда.— Нега бўлмасам ўзингиз уни «аъло ҳазрат юборган бўлса-чи?» дедингиз? Буни қандай тушунсам экан?— У қизиша бошлади.— Сизни таҳқирлаш, обрўйингизни эл олдида, қўшин олдида тушириш учун қилганларми бу ишни? Шу ёқадими сизга?.. Унга бунча хушомад қиласиз?

— Ҳовлиқма!— деди Иброҳимбек ва ўзи... Ич-ичидан титраб кетди: «Ҳақиқатан бунинг ўртанаётганича бор, эҳ, менга қанча қийин!.. Қанчалик жоним чиқаётганини бу қайдан билсин! Йўқ... Бунга билдирмайман. Ахир, у ким бўлмасин, бари бир... мен — Иброҳимбек бўлиб қоламан-ку!»

Баъзи кишилар: «Мана шу тоғдан ошаман» ёки «мана шу горга кириб, у ёғидан чиқаман!» дейди. Тоғ эса — чиқиб бўлмас тоғ. Гор эса илон, чаёнларга тўла гор!.. У киши эса, ўша тоғдан ошишига ишонади, ўша горнинг у ёқдаги оғзидан чиқишига заррача шубҳа қилмайди.

Шуниси қизиқки, бундай одамлар айтган ишининг устидан чиқади, кўпинча. Ва: «Айтмабмидим!» дейди оқибатда: Улар бир қўли ё бир оёғидан айрилиб бўлса-да, айтганини уддалайди. Кейин эса бу ҳаракатнинг, ишончнинг боисини сўрасангиз, у: «Менинг пирим бор. У қўллади!» дейди. Ҳақиқатан ҳам кимса ўша пирга... ишонгани учун кучли! Ўзининг барча ақл бовар этмас хатти-ҳаракатлари натижасини ҳам ўша пирдан кўради, албатта.

¹ Есуман, кўзбойлағич демоқчи.

Ана шундайки, Иброҳимбекнинг кучи ҳам, кучсизлиги ҳам бир нуқтада жамланган: унинг Саид Олимхонга ишонишида эди. Бу ишонч — «кўр ушлаганини қўймайди, қар эшитганини» қабилдаги ишончга ҳам жуда ўхшайди. Иброҳимбекнинг, афсонада айтилмиш темир сандиқ, темир қутича ва унинг ичидаги митти қуртда бўлган жонини ўша ишончда дейиш мумкин. Унга доғ тушириши — унинг ақлидан ташқари ҳол. Ҳа, Саид Олимхон дарё бўйидаги қамишзорда унинг елкасига қўл қўйиб: «У ёқда кўпларга ёлғон сўзлаш, кўпларга хушомад қилиш, кўпларни алдашга тўғри келади. Бу гаплар сизнинг қулоғингизга етиши мумкин. Шунда ҳам менга ишонинг!» дегани сингари саркарданинг қулоғига ҳар хил миш-мишлар етиши мумкин. Демак, Жиликўлдан ҳам бир кимса уни ҳузурига чақириши мумкин экан... Рост, Иброҳимбек ҳар нарса бўлишини кутса кутарди-ю, лекин бундай ҳолни сира кутмас эди. Шунинг учун чопарлар билан сўзлашганда, кўз олди қоронғилашиб, уларнинг тилини кестиришига оз қолди. Бироқ... бир нарса уни тутиб қолди: кимдир уни ўз ҳузурига чақирiptими, демак, у одам ўзини Иброҳимбекдан баланд чоғлайди. Уни ҳузурига чақиришга ваколлати бор, демак!.. Шу ҳол Иброҳимбекни мулоҳаза билан иш тутишга мажбур этганди. Илло, ўша кимса билан ўзининг орасида «аъло ҳазратнинг сояси» кўринганди. Чунки Иброҳимбекка ёлғиз Саид Олимхонгина бир нимани буюриши (жиддий маънода), угина ўз ҳузурига чақириши мумкин эди!

Иброҳимбек саволга жавобни чўзгани сари Тўғайсари уни «бурчакка тиққан»дек ҳис этди ўзини. Сўнг дўстининг нозик сирини очгандек унга ачиниб кетди.

— Афв этасиз, хато гапирган бўлсам,— деди.— Эса, амирни қўшмай гапиринг, бегим.

— Йўқ!— деди Иброҳимбек.— Бу ерда... умуман, бу ўлкадаги ҳар қандай ишга аъло ҳазрат аралашдир!— таъкидлади у.— Мени бошқа нарса ҳайрон қолдирыпти ҳозир.

Тўғайсари эриб кетди. Бодом ва тоғ пистасининг мағзи, чўпқаймоқ¹ ва асл жовуз узумининг майизи тақсимчаларда турган дастурхонга яқин сурилди.

— Нима экан у?

¹ Сутнинг қаймоғини юпқадек олиб, буклаб қуритилади. Шу — чўпқаймоқ.

— Чопарларни тергадим,— Иброҳимбек, дарҳақиқат, ўзини ўйлатган бир муаммони, бир жиҳатни ўзи ҳам ечиб олиш учун дўстига баён қила бошлади:— Ўша кимсанинг қошида юздан ошйқ навкар, офицер бормиш. Аксари турк зобитлари, аксари афғони суворилари эмиш... Бухородан чиқишган эмиш! Бухородан!— такрорлади.— Хўш, қандай қилиб Бухородан чиқа олишади?.. Биз билан... сену мен билан алоқа қиладиган киши. Тушунмаяпсизми? Шунча навкар билан қандай қилиб ўша шаҳардан чиқа олади? Ахир, Бухоро... Шўронинг қўлида! Унинг дарвозалари очиқ қўйилган эмас!.. Демак, менинг ўйимча, у кимсанинг Бухорода таянчлари бор! Тўғрими, улар кимлару, аъло ҳазрат билан қанчалик алоқаси бор? Бу — бир. Иккиламчи, у кимсанинг амир билан алоқаси бор бўлса (бунга шубҳам йўқ), нечук бизга яқин бўлган Амудан ўтиб келмади? Тушуняпсанми?.. Бу саволга жавоб топиш мумкин, албатта. Балки Амудан тўғри ўтиши нимадир сабабларга кўра маъқул топилмагандир... Лекин унинг Бухородан чиқа олиши... Аъло ҳазрат Бухоро Шўролари ичида... буюклардан яқини йўқлигини менга айтган эди... Яқинда келган хатда ҳам бу нарса айтилган эди, ҳар эҳтимолга. Уқяпсанми, жўра?

Тўғайсарининг боши оғриб кетди: бу саволлар оқими уни ютиб юборгандек бўлди. У беҳол кулимсиради.

— Балки буям... сиз айтган ўйинлардан биридир?

Иброҳимбек энгашиб гапираётганди, қаддини кўтарди.

— Менгаям шу нарса тасалли беради.

— Хўш, нима қилмоқчисиз энди? Балки Кобулга чопар юборарсиз?

Иброҳимбек оғринди.

— Ваҳима қилмайлик,— деди.— Сабр қилайлик. Икки-уч кун орасида Кобулдан карвон келиши керак.

— Карвон аллақачон келиши керак эди шекилли?

Иброҳимбек тағин оғриниб кетди. Ҳатто оз-моз уялди: ҳақиқатан ҳам карвон кечикмоқда, келар муддатидан анча кун ўтиб кетган эди. Бироқ бу борада ҳам Иброҳимбек: «Ҳар хил сабаб бўлиши мумкин», деб ўзига уқтирган, зеро ҳозирги асосий иш — навкар йиғнаш, от-улов топиш, ем-хашак ва озиқ-овқат тўплаш. Бунинг устига, аъло ҳазрат Амудан ўтиш олдида Хоразмга — Жўнайидхонга, Самарқанд томонга — Баҳромхон эшонга, Фарғонага — Рўзи, Парпи қўрбошиларга: «Кўктошга йиғилмоқ керак, яъни Бухорога ҳу-

жумни режаламоқ керак ва Иброҳимбек қўли остида бирлашмоқ керак», деб жўнатган хатларига ҳам жўяли бир жавоб қайтмаган эди.

— Қарвон келади!— деди Иброҳимбек тажангла-ниб.— Унгача ўзинг ҳам навкарларингни тўплаб олсанг бўларди...— Иброҳимбек амирнинг Кобулга ўтишидан олдин содир бўлган бир даҳшатли воқеадан— Тўғайсарининг дунёсини ўзгартирган воқеадан сўнг унга ишонмайроқ қарайдиган бўлган, лекин сўзидан чиқмаслиги, ўлгунча ўзига содиқ қолиши, ғайрати — шижоати билан ўзга қўрбошилар бир ойда қилолмайдиган ишни бир кунда қилиш қўлидан келишига ишонгани учун уни ўзидан узоқлатмасди.

Тўғайсари кулимсиради.

— Мендан хавотир олманг, азизим... Қарвон келса, қурол-яроғ олиб келар?

Иброҳимбек попукли лўла болишни тортиб, тиззасига қўйди. Унга ўмовини тираб олди.

— Фақат қурол олиб келмайди!— деди. Сўнг дастурхондан мағиз олиб истамай кавшанди.— Демокчи-манки, сен Жиликўлга борганинга ҳам, бу ерда ҳам, қар ерда... ўша кимсанинг Бухоро билан Шўро одамлари билан қандай алоқаси борлигига қизиқсанг!.. Биламан, охири аёло ҳазратдан билиб оламан бу сирларни. Лекин унгача ўзимиз ҳам ҳақ деб турмасак...— Иброҳимбек толиққандек сизди ўзини ва: «Э, ўзи келади-ку!— деди.— Ичидан суғуриб оламан... керак бўлса, жонига қўшиб!» Сўнг Тўғайсарига боқди.— Демак, сен бугун жўнайсан!

Тўғайсарининг калласига тагин бир ўй келиб қолди.

— Чопарлар зиндондами? А, улар билмас эканми ўша кимсанинг Бухородан қандай қилиб чиққанини?

Иброҳимбек елкаларини пасайтириб, нафас чиқарди.

— Айтишмади.

Тўғайсарининг кўзлари олайиб кетди.

— Сизга?.. Ўзингиз сўроқ қилдингизми?

— Ҳа. Кейин Қиёмга бериб, зиндонга жўнатдим...

Уларга ҳеч ким азоб бермайди. Овқат беришяпти...

— Эҳ, бегим, эҳ, бегим!

— Бўлди!— Иброҳимбекнинг у кимсага эҳтиёткор бўлаётганининг яна сабабларидан бири — унинг... чопарлар айтишича (агар рост бўлса, ўзи ҳам эшитган), буюк одамлиги, яъни бутун бошли бир мамлакат султониинг куёви, мағриб мамлакатлари раҳнамолари

ила «ҳамтовоқ»лиги эди. Аъло ҳазратнинг ваъдаси буйича эса, бу ёқда — лашкари исломнинг иши, шубҳасиз, ўша хорижий давлатлар йўлбошчилари, пироварди, уларнинг бевосита ёрдами тубайли силжиши мумкин, холос. Бунга... Иброҳимбекнинг ўзи ҳам ишонадди. Иброҳимбек ҳозир Тўғайсарига масаланинг шу томонини ҳам айтишни ўйлади-ю, ўзини тийди: ўша машғум воқеага магрибнинг энг улуғ давлатларидан бири аралаш эди, Тўғайсари эса, ўша мамлакат номи тилга олинishi билан бамисоли шайтонлаб қолади... — Менга ишонсанг, тирик эканман, ишониб тур! — деди у ниҳоят. — Сенга дардимни ёрсам, «эх, бегим!» дема...

— Афв этасиз! — Тўғайсари кескин бош қимирлатди. Кейин, Иброҳимбекка кулимсираб қандайдир мўралаб боқди. — А, бу... Эшони Судур... У киши, ахир... Бухорони беш қўлдай билдилар-ку? Тўғримми? — деди. — Э, ҳамма тешигига кириб чиққанлар... Жадидам, бойбаччасиям қолмаган! Ҳалиги саволингизни у кишига айтмадингизми? — Тўғайсари, ниҳоят, саркардага жўяли маслаҳат бергандек туйди ўзини. — А, бегим?

Иброҳимбек Эшони Судурга ишонмас эди. Умуман, у бошқа ўлкалардан бўлгучи, ҳатто, эшонларга ҳам ишонқирамай қарарди. Бироқ Эшони Судурга... айниқса! Чунки у зот тўғрисида Саид Олимхоннинг айтган гапи унга кифоя қилганди: «Ҳазрат доно, тадбирли одам. Унинг сизга беқиёс ёрдами тегади! Илло, уни халқ иззат қилади. Сизнинг лақайларингиз иззат қилмас... Лекин мамлакат катта! Халқимиз катта! У зотдан кўп наф кўрасиз. Аммо эсингизда бўлсин: у одам бизнинг кўп тартибларимизни хушламас эди. Мен буни яхши биламан. Лекин унинг зиёидан фойдаси юз чандон ортиқ! Шунинг учун уни сийлардим... Ҳозир ҳам сизга Бош маслаҳатчиликка ундан муносиб номзод тополмадим. Лекин ўша гап: у билан эҳтиёт бўлиб гаплашинг. Халқнинг ёнини олиб дегандай... Тушуняйсизми?»

Саид Олимхон Иброҳимбекка Эшони Судурни шу тарзда таърифлагач ва Иброҳимбек ҳазратни нечун Афғонистонга элчи тариқасида жўнатгани, ҳолбуки, бу ишни унга ишонмаслик кераклигини айтганда, Саид Олимхон бу ишни ҳам ўша мулоҳаза орқасида қилганини баён этиб, «Эшони Судур Афғонистонга илгарги ҳам бормоқчи бўлиб эди. Ушанда бизнинг баъзи ишла-

римизни хушламай кетиб қолиб эди. Кейин қайтиб келди. Уйлаб сўзларини салмоқлаб кўрсам, ичида кири йўқ. Шунинг учун: «Энди амирлик иши билан борасиз», деб юбордим. Ҳақиқатан ҳам Эшони Судур у ёқда ҳатто Ҳабибуллохон билан ҳам гаплашиб, менинг Кобулга ўтишим борасида ҳам келишиб, жой тайёрлатиб келди... Изидан суриштириб, бу ишларни сидқидилдан адо этганига, мамлакат учун астойдил қайғураётганига инондим», деганди.

Иброҳимбек бу гаплардан Эшони Судурнинг қандай одамлигини ўзича тусмоллаб олган, унга худди амир айтгандек муомала қилар, энг муҳим маслаҳатларга уни жалб этар, у билан кенгашар... бироқ ҳазратнинг ўшанда амирликнинг «баъзи бир ишларини» хушламай Афғонга кетиб қолаёзгани учун унга ичдан ишонмасди: назарида, ўзидан ҳам бир хатоликлар ўтса, ҳазрат ўша сафарни такрорлайдиган каби туюларди:

Иброҳимбек ўзининг Эшони Судурга муносабати ҳам Тўғайсаридан яширарди албатта.

Шунинг учун унга ўйчан боқиб:

— Ҳазратга ҳозир одам жўнатаман!— деди. Шундай деб ҳазратга ҳануз одам жўнатмаганини эслади. Шунга баробар унга ички муносабатини дарҳол унутиш.. унинг «қўлтиғига кирқб гаплашиш»ни дилига тугди ва:— У кишини эсга солганинг учун раҳмат, жўра,— деди.

Тўғайсари ҳамма гап-сўзни унутди. У хурсанд эди: қаранг, бир мулоҳазаси билан дўстидан кам эшитадигани «раҳмат»ни ҳам эшитди.

— Узи ҳазрат покиза кўринади,— деди у саркардага тақлид қилиб мағиздан олгач.— Баъзи гапларини эшитсам, қойил бўламан! Ҳа, жўра... кўп доно одам.

— Рост,— деди Иброҳимбек.— Аъло ҳазрат ҳам бизга кимни Бош маслаҳатчи қилиб кетишни яхши билдилар.

Сўнг...

Камар устидан ошиб тушган туман пастликда — нишабда пастма-паст бўлиб ўсган арчалар учларини чулғаб ва шох-бутоқлари орасидан сизиб ўтиб, қуйига эна бошлади. Салдан кейин қуйидаги арчалар ва аралаш ҳолда ўсган дарактларни ҳам кўздан яширди.

Кўзга фақат оппоқ туману атрофингдаги нарсалар кўринади: дунё торайиб қолгандек туюлади. Бу ҳолатда киши сиқиладиганга ўхшайди. Бироқ сиқилмайсан. Киши ўзини аллақандай сузаётгандек туюди. Бундай пайтда ҳеч нарсадан кўрқмасанг, «Олдинда нима бор?» дея милтиқни ҳозирлаб туришга эҳтиёж сезмасанг, тузук.

Камарнинг нари четида, устидаги қори арча бутоғи билан супуриб туширилган қояга суяниб, пастликка қараётган жўрабоши — Тўғайсари ва унинг ёнида эҳтиёткорлик билан қўл қовуштириб турган Қурбонга эса, табиатдаги бу ҳолат қандайдир акс таъсир этмоқда эди.

Ўзи, Тўғайсари Жиликўлдан хафа, асабий бўлиб қайтган... шу боис қандайдир кўнгилхуши, эрмакка муҳтож эдики, Қурбоннинг йўлиқиб қолиши унга эрмаккина бўлиб қолмай, энди Иброҳимбекнинг хос ҳужрада тайинлаган алоҳида топшириқлар, яъни ўша саволларига жавоб олиш учун ҳам бир манба каби туюлиб, тилини қичитмоқда эди.

— Сен Бухорода ўқигансан... салкам бир ярим-икки йил юрибсан у ерда,— деб гап бошлади Тўғайсари.— Ҳар қалай, Анвар пошо деган номни эшитган бўлсанг керак?

Қурбон чўчиб кетди-ю, ўзини дарров қўлга олди: «Синаяптими?— деб ўйлади.— Айёр экан, маккор экан! Илжайиши ёмон... Нима десам экан?»

— Жаноб олийлари,— деди Қурбон.— Ушанда жаҳон муҳорабаси тамом бўлган эса-да, гапи тугамаган эди. Чунончи, Бухорода ул муҳорабага Туркияни ҳам олиб кирган киши... Анвар пошо жаноблари ҳақида гап бўп турарди, албатта.

— Қандай? Масалан?

«Ёмонласаму, ўзига йўлиқсам... Анвар пошога эрғашиб амирни ўлдиришни ўйлаганлар тўғрисида гапирсамми? Энди? Улар ким эди, деб сўраб қолса... Номини билмайман, бозорда эшитгандим, деб қутуламан, албатта! Лекин, бунинг бизга қандай нафи бўлади? Анвар пошо буларнинг одами... Шошма! Нафи бўлади! Ахир, Анварнинг ўша ишидан ўртак олмоқчи бўлганлар тўғрисида гапирсам... бу нарса Анварни булар кўзига ёмон кўрсатади-ку! Жуда соз! Асталик билан айтаман. Лекин, кейин Анвар пошо: «Нега айтдинг?» деса, «Эшитганимни айтдим», дейман... Қутиланманми? Нега қутулмас эканман!.. Шу муносабат билан

буларга яқин ҳам бўламан-ку? Булар... мени Ёлгончи дея олмайди кейин. Чунки унинг ўз қайнотасини ўлдиртиргани, ўлимга бош бўлганини Бухорода кимлар билмасди!»

— Масалан, жаноб олийлари... У киши ўз қайноталари — Туркия султонини қатъ қилиб, ҳукуматни ўз қўлига олганларга бош бўлган эканлар.

— Нима?— деди Тўғайсари.— Ўз қайнотасини ўлдирган?

— Мен эшитганимни айтяпман, жаноб олийлари.

— Ҳа-а.— Тўғайсари гангиб-типирчилаб қолди, саволни қаторлаштириб ташлади:— Нима учун? Султонини? Ўз қайнотасини? Шошма... Тағин адашаётган бўлма!

— Жаноб олийлари, мен эшитганимни айтаётирман!— деди Қурбон таъкидлаб.— Лекин Анвар пошо деган киши битта эмас, иккита бўлишиям мумкин.

— Йўқ-йўқ! Туркия султонининг куёви битта!

...Сўнг хонага Эшони Судур келди. У киши эғнидаги оқ тивит чакмонини ечмай, қандайдир порлоқ бир кайфиятда Тўғайсарига тепадан қараб, улар саломига аяк олди. Кейин буларни оёқ ости қилишни истагандек бемалол тўрга ўтиб, бахмал кўрпа-кўрпачалар тақлоғлиқ ўймакор сандиққа суяниб ўтирди.

Эшони Судурнинг, аслида, кайфияти порлоқ эмас, наст, ўзи тажанг эди: Кўктошда бўлаётган барча ишлар, тайёргарликлар унга ҳар қалай маъқул. Лекин, булардан катта бир натижа чиқишига сира ишоналмас, бу тўғрида ўйлаганда, аччиқ кулиб: «Энди кеч-а! Гишт қолипдан кўчганга ўхшайди. Бу ҳаракатлар — аламзаданинг ишига ўхшайди!» дер ва бу ҳаракат натижаси тезроқ бир ёқли бўлса, дарҳол Хўжаипок ота мазорига бориш (у ерда қиладиган муҳим — махфий иши бор...), сўнг Афғонистонга қилмоқчи бўлган илк сафарини шошмасдан такрорлаш, яъни, тўғри Истамбулга, ундан Бағдод орқали Маккага ўтиш ва у ерда тангри таолодан қачон қиёмат-қойим бўлишини кутиб яшашни ўйларди. Бироқ, албатта, бу ўйлар — унинг линҳона ўйлари, сиртида эса лашкари исломнинг бақувват бўлишига қўлидан келган ёрдамини берар, ҳатто бу борада ўзидан ташаббуслар ҳам кўрсатар, йиғнаган ҳар тўп олдида ғазоватнинг ҳам қарз, ҳам фарз экани ҳақида, Шўро ўзи ҳукмронлик қиляётган жойларда, жозибали, аммо худо йўлига тўғри келмайди.

ган гаплар, масалан, бой ила қамбағални тенг деб, баъзиларни йўлдан уриб — яъни, бировнинг молига йўз олайтиришга бошлаётгани, хуллас, «халқни бузаётгани» ҳақида тўлиқиб ваъз айтарди. Тўғри, Эшонин Судур ваъз айтиб бўлгач, ўз гапларидан ҳам ичида иш-хона куларди: «Халқ ўша турмушни истайдими яна? Ушани тиклаш учун курашарми яна? Қон тўкарми?» Кейин яна асл фикрига қайтарди: «Бу ҳаракатлардан натижа чиқмас-ов! Бехуда уриниш бу...» Лекин, тағин бу аламли ҳолатлардан қутулмоқ, ўлмасдан яшаб турмоқ учун тангридан бир имдод, каромат кутиб ва бунга ўзини ишонтиришга интилиб, уйқуга кетарди.

Айниқса, шу ҳафта ичида ҳазрат ғоят тажанг эди: Кобулдан ўқ-дори юкланган карвон келиши керак. Лекин дараги йўқ. Бу — бир. Амирнинг ўзга музофотларга жўнатган хатларига жавоб йўқ.

Иброҳимбек эса, хотиржам...

... Иброҳимбек фотиҳадан кейин ҳазратга совуған чойдан қуийб узатди. Сўнг: «Тақсир, сизга барча сирасроримиз аён», деб гап бошлади. Ва дангалига Жиликўлдан чопар келгани, Анвар пошонни ким деб таништиришгани, унинг Иброҳимбекдан талаб этгани (Жиликўлга келишини) ва ўзи бундан ғоятда ҳайрон экани ҳамда Анвар пошонинг нечук Аму орқали эмас, балки Бухоро орқали келаётгани билан боғлиқ гумонлар туғилгани, пироварди, у ёққа Тўғайсари баҳодирни жўнатмоқчи бўлиб ўтирганини сўзлади.

Иброҳимбек ҳазрат келгунча ҳам унга бундай очуқ сўзлашни ўйламаган эди. Гап бошлагач, Эшонин Судурнинг бу борадаги ҳар бир сўзи, имо-ишорасигача кузатиш имконига эга бўлиш учун очилиб кетганини билмай қолди.

Эшонин Судур!..

... У Анвар пошонинг кимлигини билмайдими! Ҳазрат бу гапларни эшитгач, бекнинг кўнглида туғилган ҳар бир сўроқни «ҳақ» деб турса-да ва ичида сарқарданинг чуқур мулоҳазаларга ҳам қодир эканига бир оз тан бераётганини сезса-да, булар ҳали уни жилла ҳайрон қолдиришга қодир эмас эди... Чунки у ўзини йўқотиш даражасида шодланиб кетган эди! Сабаби битта сўз — Анвар пошонинг номию унинг буюққа келаётгани-ю, пироварди, Иброҳимбекни Жиликўлга чақириши эди!

Анвар пошо!.. Эшонин Судур у зот ҳақида Бухоро давраларида ҳам, ўрдадаги йиғинларда ҳам эшитган,

унинг Туркияда қилган ишлари — Абдулхамидни қатл эттишидан тортиб, боёқиш арманларга қатли ом¹ эълон қилгани, «ёш турклар» бошида турганлардан бири эканигача эшитган ва ич-ичидан у билан фахрланар эди. Чунки Анварларнинг, яъни, «ёш турклар»нинг асл дастуриламалари, яъни, қадим Турон даражасида бўлган бир «Буюк турк султонлиги» яратиш ҳақидаги ғоялари Эшони Судурга Бойсундалик чоғида ҳам ғира-шира маълум (у Қурбоннинг кўзи олдида чайқалиб: «У, Турон! Соҳибқироним қайдасан?» деганларида ҳам қалби тубида ўша нарсани ўйларди) эди. Кейин... Туркия Жаҳон муҳорабасида енгилиб, у ғояларнинг уни ўчгач, ҳазрат киши билмас азадор бўлиб қолган, энди, «мамлакат инқирози»дан гапиришни одат қилган, «яшаб умрни ўтказиш»дан ўзга иложи қолмаган эди.

...Уша Анвар пошо Шарқий Бухорода! У Иброҳимбекни ўз ҳузурига чақирипти! Демак, бунга ўзини ҳақли деб билади у! Демак, унда бир асос бор!

Эшони Судур шу тобда у қандай асос эканини ҳам ўйламасди, у шод, ич-ичидан энтикарди: Анвар пошо бу ерга келса... аҳвол муҳит бирдан бошқача бўлиб кетадигандек, қўшни музофотлар ҳам дарҳол оёққа турадигандек, Саид Олимхон ваъда қилган хорижнинг ёрдами ҳам Амудек оқиб келадигандек, нафсамбири, узоқ вақтлар уни интиқ ва умидсиз қилган — олис ўтмишда қолган истиқбол жамоли ярқ этиб кўринадигандек эди.

Ҳа. У ҳозир ҳеч нарса тўғрисида ўйлашни истамасди.

У мамнун!.. Гўё шунча йиллар чеккан азоблари, ўйлари — ўртанишлари ҳақи, бу ердаги руҳсизлиги, тушкун кайфияти, тажанглиги... аламдан Кўктошнинг у чеккасидаги Жинкамар тепасида ўтов тикиб ғарибона яшаши ҳақи оллоҳнинг бир буюк мукофоти эди бу хушxabар!

Иброҳимбек ҳазратни диққат билан кузатар, ундан гап кутар эди.

— Хўш, тақсир, ўйланиб қолдингиз,— деди у ниҳоят.— Биз ҳам эшитайлик...

— Уйларимними?— деди Эшони Судур. Ва Иброҳимбекка қараб унинг кўзларида пинҳона ёвуз ўтмиш кўрди: «Оббо!— деди.— Бу жоҳил оламда бир ўзимиз бир амир бор дейди-ку? Анвар ҳозироқ бунга рақиб

¹ Ялпи ўлим (геноцид).

Бўлипти-ку! Э, чакки, чакки...»— Шунда ҳазрат тезликда кайфиятини ўнглаб олмаса — Иброҳимбекка мослаб олмаса қандайдир ишлар барбод бўлишини тушунди. Шу танглик асноси Иброҳимбекнинг айтган саволлари ва гумонлари бирдан мясида саф тортиб, дарҳақиқат, саркарданинг ўзича (сўзига хос тарзда) тўғри мулоҳаза юритганига иқроор бўлди. Ҳатто қалбидаги ёвузликни яшириб тургани ҳам унга наша қилди. Демак, унга шундай мулоҳаза айтиш лозимки, сиз ҳам куймасин, кабоб ҳам: Анвар пошога зарра соя тушмасин, Иброҳимбек ҳам хурсанд бўлсин!— Биринчи ўйим... Тўғридан-тўғри тўрга ўтиб ўтирганим эди,— деб бошлади Эшонн Судур табассум билан (киргандаги ҳолатига юз фоиз зид).— Балки бу меҳмонхонада ўтириш тарзи шу деб ўйладимми, эгнингиздаги жайдари тўннинг таъсирими, билмай қолдим... Иккиламчи, Қиёмбой бориб, мени сиз чақираётганингизни айтгач, тўғри Сўхтачинорга келиб, ҳалиям чодир тикилмаганини кўрдим (Иброҳимбек ҳазратнинг маслаҳати билан чинор тагида қадимги фотиҳларга тақлидан бахмал чодир тикишни буюрган эди).

Иброҳимбек Эшонн Судурнинг сўзларига қарши гап излаётган эса-да, унинг асосий гапни айтишга мутлақо шошилмаётганидан тоқатсизлана бошлади. Кейин кўнгилида янги шубҳалар бош кўтарди. Бунга сари ҳазратни яхшироқ кузатишга шайланиб, Тўғайсарига ҳам «жим» ўтиришни англатадиган совуқ назар билан қараб қўйди.

Ҳазрат пиёладаги совуқ чойдан ҳўплади. Бунгача Иброҳимбек: «Уни мақтайди!» деб ўйлади ва ўз ўйидан ҳайрон қолди. Кейин назарида у «сиз борсангиз тузук бўларди», дейдигандек туюлди-ю, дарҳол бу фикридан қайтди: эшон бу гапни айтишга журъат этмас-ов.

Тўғайсари эса, бамисоли тикан устида ўтирар, ҳазратни маслаҳатга чақариш фикрини ҳам «ўзи бергани» учун у кишининг Анвар пошони Бухорода кимлар (қандайдир улуғлар) билан алоқаси борлиги тўғрисида тезроқ бир нима дейишини истарди.

— Жаноб Иброҳимбек!— деди Эшонн Судур, ниҳоят, қандайдир чаққонлик билан (бундай чаққонлик ҳам унда илгари сезилмасди).— Мен сизни ҳамиша лашкари ислом қўшинига муносиб саркарда, бағоят вазмин ва мулоҳазакор йигит деб ўйлар эдим... Сизнинг ҳозир Анвар пошо хусусида ўйлаган гапларингиз-

ни эшитиб, менинг бу баҳойим нечоғлиқ ҳақ эканига яна бир бор имон келтирдим!— Алқисса, Иброҳимбекни «айлантриб» мақтаб кетди.— Ахир сиз қандайдир кимсанинг бу гапидан ўзни йўқотар даражада ғазабга минишингиз лозим эди ва бунга ҳақли эдингиз!.. У ёққа дарҳол уч-тўрт юз навкарларни жўнатиб, у одамни банди қилиб судратиб келтирсангиз ҳам ҳаққингиз бор эди!..

Узича аллақандай қимирлаб ўтирган Тўғайсари:

— Тақсир, аини ҳақиқатни айтдингиз!— деб юборди.— Ҳалиям шу ишни қилиш керак! Мен бари, бир...

— Баҳодир, қизишманг,— деди ҳазрат.— Асти!.. Биз ҳаммамиз Иброҳимбек жапўбларининг фикри ила иш тутамиз! Инчунун ҳозирги гаплари, мулоҳазалари фақат таҳсинга лойиқ!.. Бек,— деди ҳазрат Иброҳимбекка тик боқиб,— кўп яшанг!..— У нафасини ростлаб олди.— Энди Анвар пошонинг ким экани, унинг шахсиятига келсак, худди ўша чопарлар айтганидек, у киши ўз мамлакатида ғоят улуғ одам ҳисобланади! Туркияда!.. У киши Туркия султонининг куёви экани ҳам ҳақиқат!.. Хўш, у зотнинг Шарқий Бухоромизда пайдо бўлиши сизни қанчалик ҳайрон қолдирган бўлса, каминани ҳам шу тобда шунчалик ҳайрон этиб турипти!.. Узингизга маълумки,— ҳазрат ақлини пешлаб, Иброҳимбекнинг «қалбига чуқурроқ кириб бора бошлади»,—ундай одам, яъни, сизни ўз ҳузурига чақиринишга ўзини ваколатли деб билган одам бу ёқда пайдо бўлар экан, бизга бу тўғрида Кобулдан — юрт эгасидан бирон-бир хабар етган бўлиши керак эди, тўғрими?

Иброҳимбек ўзини тутолмай қолди.

— Тўғри, тақсир,— деди. Ва боя шуни ўйламаганига ачинди. Эшони Судурнинг тўғри гапираётганига ишонди.

— Куллуқ! Бинобарин, у сирли одам!.. Иккинчидан, бу сир каби унинг Бухорои шарифда пайдо бўлиб, қай йўсинда у ёпиқ шаҳардан чиқа олиши ҳам бир сирдирки, бу тўғрида ҳам сизда... маълумот йўқ! Кўриб турибсизки, барча гумонларингиз ҳақ!.. Аммо сизга яна бир бор ташаккур дегим келади: шу ҳолда ҳам вазминлик қиялсиз! Аини улуғ саркардаларга хос вазминлик бу!

Иброҳимбек бу мақтовларни ҳам беихтиёр тан олди: ҳа, қийин бўлса ҳам вазминлик қиялпти.

— Лекин,— деди у бирдан,— ўша одамнинг, дей-

лик, Бухоро Шўролари ила алоқаси бўлиши мумкин-а? Ахир, бундай алоқасиз шунча навкар билан у шаҳардан чиқолмас... ва бизнинг биқинимизга етиб келолмас эди?

Эшони Судур бу саволнинг энг муҳим савол эканини тушунди. Жичча ўйланиб:

— Тавба, бу фикр қайдан бошингизга келди? Кўп асл фикр!— деди. Ниҳоят, бояги кайфияти кўкидан пастга туша бошлади. Анвар пошо ҳақидаги бу гапларни ўтовига қайтгач, чуқур салмоқлаб, чуваб кўришни дилига тугиб қўйди.— Бироқ, мана, унинг чопарлари ҳам шу маънодаги саволингизга жавоб бермапти...— «Чопарлар билан ўзим гаплашаман. Йўқ. Бу эшитди».— Демак, бунда яна муҳим бир сир бор.. Алқисса, сизнинг фикрларингизга қўшилиш баробарида тутган йўлингизга ҳам бус-бутун қўшиламан!— ҳазрат Тўғайсарига хўмрайиб уқтирди:— Баҳодир, у зотга Иброҳимдек жанобларининг фикрини очиқ айтинг! Менга қолса,— ўйланиб давом этди,— Иброҳимбек жаноб олийлари сизнинг ҳузурингизга келадиган киши эмас. Сиз у кишининг ҳузурига тезда етиб боришингиз лозим! Ҳатто бу шаккоклик учун у зотдан узр сўрашингиз лозим, деб айтинг!

— Э, яшанг-э!— деб юборди Тўғайсари.

Иброҳимбек ҳазратга тикилди: «Ўша одам-а бу? Менга яхшилигимни, ёмонлигимни бу? Бу ишга амир аралаш бўлса!.. У ҳолда, боя рост айтди чол. Кобулдан «шундай киши боради» деган хабар келиши керак эди-ку!— Иброҳимбек ҳаяжонини босди: йўқ-са, ҳазратга ташаккур айтиб юборган бўларди.— Балки бунда аъло ҳазрат ўйлаган бир «ўйин» бордир?»

— Майли,— деди Иброҳимбек оқибат.— Лекин, сен кўп қўполлик қилма, Тўғай!

— Хўп,— деди Тўғайсари ва бекнинг кўзларига кўзи тушиб, бош эгди.— Узр... Жўнайберайми?

Тўғайсари Эшони Судурнинг Анвар пошо ўз қайночасини ўлдирганларга бош бўлгани тўғрисида бир сўз демаганини эслаб ҳайратда қолди-ю, кейин бу нарсани ҳазрат унутиб қўйгандек туюлди. Кейин баттар ҳайрон бўлди: «Шундай гапни-я?»

— Бу гапнинг ростлигига кафил бўласанми?— сўради у.

«Оббо! Айтмасам бўлармиди?— деб ўйлади Қурбон.— Йўқ. Айтиб тўғри иш қилдим... Анварнинг ўзига дуч қилишганда ҳам айтаман-да: «Бу гапни эшитган эдим. Яшириб нима қиламан», деб!.. Шошма, ҳазрат билмасмиди бу сирни? У киши билан гаплашмаганми бу?»

— Жаноб олийлари, мен ҳар бир гапим учун жавоб бераман,— деди Қурбон.

Тўғайсарига Қурбоннинг «мард»лиги ёқди. У Қурбонга ўнгланди, навбатдаги савол:

— Шундай одам... дейлик, лашкари ислом тарафидаги одам Бухородан қандай қилиб чиқа олади?.. Шошма! Аввало, шундай кишини лашкари исломга дўст деб ҳисобласа бўладими?

Қурбон жилла ўйламаёқ:

— Унинг дўстлиги ҳақида ҳам, душманлиги ҳақидаям бир нарса дейишим қийин, жаноб олийлари!— деди.— У кишининг Бухородан қандай қилиб чиқа олишларига келсак...— Қурбон совқотаётган қўлларини ёзди.— Мен қайдан билай?— Шунда миясига келган фикрни ҳам айтиб юборди:— Агар у киши Бухоро Шўролари билан алоқада бўлсалар, унда шаҳардан чиқишлари тўғрисида ўйлаш ўзи ортиқча эмасми?

— Сен ақлли йигит экансан!— деди Тўғайсари. Ажабо! Қурбон Тўғайсарининг миясига соя солиб турган, Иброҳимбекнинг ундан шубҳаланишига ҳам дахлдор фикрни айтиб юборган эди.— Агар сен айтгандай бўлса!.. — Тўғайсари мамнун жилмайди,— қанийди шундай бўлиб чиқса! Хўп иш бўларди-да!

Дунё топган жиннидай бўлиб борарди Тўғайсари Кўктошга!

Бироқ у дарҳол бу қувониши вақтинчалик эканини сездди: у ҳолда, Иброҳимбекни ўз ҳузурига чақиргани нима деб баҳолаш керак? Уни ўлдиришни ўйлаганми? Наҳот у Иброҳимбек каби киши аҳмоқ бўлиб Жиликўлга бормаслиги, борганда ҳам... бир ўзи бормаслигини билмаса? Пироварди, бу ишнинг сқибати— ўз ўлими бўлишини билмаса?

Йўқ, бу ерда чигал бир сир бор... У энди узоқ ўйламади. Эшони Судурнинг Иброҳимбек фикрини тасдиқлаши унга дастур бўла қолди: Анвар пошо Кўктошга борсин, бари сир очилади!

Ахир, у Кўктошга боради-ку!

... Бу вақтда Қурбон ўзи билан ўзи овора эди: у Тўғайсарининг гаплари, саволлари ва хитобларини эшитган, Анвар пошо ҳақида унинг жуда кам нарса билишига амин, бу жаноб олийларининг катталарида ҳам у тўғрида муқим фикр йўқ бўлиши керак. Тагин хаёли Эшони Судурда тўхтади...

— Қечирасиз, бу тўғрида пиримиз... Эшони Судур ҳазратлари қандоқ фикрда?

— Биз ўйлагандек!— деди Тўғайсари.

«Биз! Демак, Иброҳимбекниям кўзда тутяпти».

— Афу этасиз, жаноб олийлари, сизнинг лашкарм исломдаги мавқеингиз тўғрисида билсам майлими?

Тўғайсарига у кичкина дўстидек кўринди, елкасига қўл қўйди. Бирдан Иброҳимбекка кўнгли ийиб ва ҳатто бу ҳисни атай бўрттириб:

— Иброҳимбекнинг ўнг қўлиман, иним!— деди. Кейин пастга — туманга қаради. «Ҳам энг ишончли дўстиман», демоқчи эди. Туман уйнинг нафасини қайтаргандек бўлди: Тўғайсарига бу туман ёқмади! У буни кўргани камарга тушмади-ку? Пастликдаги ҳайҳотдек жарликни, уфқларни кўришни хаёл қилганди чоғи.

Бу ердан кетиш керак! Очиқ сайҳонликларга чиқиш керак!

— Кетамиз!— деди Тўғайсари ва Қурбоннинг кифтидан қўлини олиб, туман тўсган камар ичига — ўт яллиғига қаради-да, жўнашни беихтиёр орқага сурди. Фавқулодда Қурбон яна унинг диққатини тортди.

Айтмоқчи, бу йигит... Хўп, ҳазратнинг шогирди... Лекин қизил аскарлар ичидан келяпти! Уларнинг барча сирлари, жанг усулларидан хабардор! Жанг усуллари нима!.. Уларнинг соню, режаларию, қуролларию, ҳозир нимани ўйлаётганларию...ю, «ю»ларидан бохабар йигит бу! Нега ўша жиҳатлар ҳақида сўрамаяпти ўзи? Ушалар ҳам энг муқим, дарвоқе, энг муқим нарсалар эмасми?

Ҳозир бўлиб ўтган савол-жавоблар шунчаки Анвар билан боғлиқ, балки ўткинчи бир гаплардир? Шундай бўлиши ҳақиқатга яқин ҳам... Демак, асосий гап бўлиб эртанги жанг қолади! Жангдаги муваффақият эса, мана шу йигит айтиб бериши мумкин бўлган гапларга қизиллар сирларини билишга, улардан омилкорлик билан фойдаланишга ҳам боғлиқ, албатта!

Тўғайсари бу ўйлари оқибатида ўзини чин саркардадек туйди. Ва энди йўлда, албатта, Қурбондан шу

«сир»ларни суғуриб олишга қасд қилиб, баттар мағ-
рур тортди: «Истасам, бошқача ҳам бўла оламан! Бу
ишлар сқибатидан кўнглим тўқ бўлса, бас!— Шунда
хаёли тағин бояги гап-сўзларга оғди.— Ана, ҳазрат
яширган гапни шогирди айтди-ку! Ажаб!.. Наҳот ҳаз-
рат уни билмасалар?» Ниҳоят, Анвар пошонинг
(Жиликўл бўйида) Гўппонбойга: «Бўпти. Биз эрталаб
йўлга тушамиз! Бу ўринда бир англашилмовчилик
бўлипти. Демак, биз Иброҳимбекдан узр сўрашга ҳо-
зирмиз!» деганини эслади, кўнглининг тубида унга
қандайдир қойил бўлаётгандек сезди. Шунга бўла у
билан боғлиқ жумбоқлар бирдан миясига уриб, тағин
таниш ийримга тушди. Боши гангиб:

— Кетамиз!— деди.

...Қамар устидан (зов бошини ёқалаб) йўлсиз йўл-
га тушганларидан кейин Тўғайсари баҳодир Қурбон-
дан сўрамоқчи бўлган нарсаларини мутлақо унутиб,
атрофни томоша қилиш, бу сафарига боғлиқ бўлмаган
нарсалар ҳақида— арчаларнинг туманда ухлаётган
каби кўриниши, туман тушганда кеч бўлганга ўхшаб
қолиши, оппоқ қорда қолган (Жабборбеклар изи нари
ёқда сайҳонликда қолиб кетганди) изларга боқиб, қай-
си ҳайвонники эканини тусмоллаш билан банд бўлди.

Йўлда кўндаланг туриб қолган уйдек харсанг би-
қинидан ўтаётиб, чимирилганча:

— Помир сафари ёдларингдами, йигитлар?— деди.

Пароканда бўлиб, ўзаро гаплашиб келаётган, қизил
аскар дасталарига хос интизомдан асар ҳам йўқ бўл-
ган навкарларнинг ҳайратомуз ҳозиржавоблигига
Қурбон қойил қолди.

— Эсимизда!

— Э, зўр бўлганди-я!

— Зўр бўлганди!

— Мен сизлардан хурсандман!

— Саломат бўлинг!.. Хизматингизга тайёрмиз!

Бу хил саволларга бу каби аниқ, жўр овоз билан
қайтариладиган содда жавобларни навкарларга ўрга-
тишганми? Еки... Ғалати, Қурбон қизил аскарлар ора-
сида юриб, уларнинг машқ усуллари, «на лево, на пра-
во, шагом марш, на месте шагом марш, кругом» каби
буйруқларига ўрганиб ва қолаверса, уларнинг бир хил
шинель, бир хил будёновка кийиб, милтиқни ҳам расма-
на (қирқмай) тақиб юришларига кўникиб қолганиданми
бу мусулмони навкарларнинг... тоғлар бағрида бора-
ётган бу йигитларнинг интизомли, мужассам гўп экани-

га сира ишона олмас эди. Бироқ айни чоғда гайришуурий равишда буларда ҳам қаттиқ интизом ва фидойилик кўрарди. Шу асно хаёли тарқаб, Бухорода... кўргани амир навкарларини эслади: уларнинг шаҳар кўчаларида от ўйнатиб ўтишлари, обхона, арк майдони, ундаги ясовулу сипоҳлар... бари-бари узук-юлуқ бир тимсолда кўз ўнгида ўтди. Энди улар бари ноўхшов туюларди.

27

Қурбон йўлакай унга-бунга қараб, гап-сўзларни эшитиб шу хилда ўйлар, лекин бу ўйлари тагида ўзга зилдек бир ўй «мадда қилар» эди: Анвар пошонинг Бухородан чиқа олиш сирини.

Ушани жилла фикр қилиши ҳамон ички бир хижолат ва алам билан, албатта, унга Шўро раҳнамоларидан биттаси ёрдам берганига беихтиёр иқроор бўларди; бундан дунёси қоронғи бўлиб кетар, эзиларди: демак, жумҳурият раҳбарлари орасида қандайдир хиёнатчи бор экан, даҳшат-ку бу? Кейин тагин... ўзини оутарди: «Балки бунда бошқа сир бордир?» Кейин гўё ўша сирни билиш учун Кўктошга бораётганга ўхшарди.

Йўл... Тоғлар. Сайхонлар... Гап-сўзлар. Турли ўйлар, кайфиятлар...

Навкарлару Тўғайсарию Гўппонбойда ҳам кайфият ўзгариб турарди. Бироқ уларда қатъий бир бирлик, бир-бирини дарҳол англаш ҳам яққол сезиларди.

Қурбон шу тўғрида бир-икки марта хаёлга толгач, Анвар пошонинг бу ёққа сафари булар учун ҳам гоят сирли эканини эслади-ю, навкарларнинг раҳнамоларининг хатти-ҳаракатлари ва бир-бирини дарҳол тушунишларида ҳис этгандек чуқур маъно кўрмади, энди. Улар баайни ўйламай иш қилишар, ўйламай гаплашишар, (қандайдир) сеҳрли бир интизомга итоат қилишар, балки уларнинг бирлиги ва кучи ҳам шунда, балки кучсизлиги, онгсизлиги ҳам шунда эди.

Тўғайсари «Помир сафари»ни тагин эслатиб, қандайдир — чамаси, Қашқар тарафдан тушган отрядни яксон этганлари ҳақида фахрланиб гапиргач, Қурбон бу сафарда ҳам бирмунча сир борлигини пайқади. Уни билишни истарди. Лекин қандай қилиб?

Ўзи, бу тўпнинг қаёқдан келаётгани, илло, Кўктошдан бу ёққа нечук келишгани сабабини ҳам билолгани йўқ. Бу ҳам — уларнинг сирига ўхшайди.

Бироқ Қурбон анча-мунча нарсани билди ҳам: энг муҳим ютуғи — булар тўпига, нақ Иброҳимбекнинг ўнг қўли бўлган кишининг тўпига йўлиққани ва унда ҳам муҳими — Анвар пошонинг Бухоро ҳукумати тепасидаги қандайдир киши билан алоқаси борлигига туғилган ишонч эди...

Қандайдир тоғ остидан ўтишаётганда яна туманда қолишди. Тўғайсари яна тажанг бўлиб олди. Кишиларнинг овозлари энди тушдагидек эшитилар, навкарларнинг аксари милтиғини елкасидан олиб, бири тиззасига кўндаланг қўйган, бири стволини пастга қаратиб, сопи билан эгар ўртасига суққан эди.

— Эшони Судурнинг фарзандлари йўқми?

Қурбон чўчиб тушиб, ёнида Гўппонбойни кўрди. Дарҳол жилмайди.

— Йўқ, тўрам! У киши сира уйланмаганлар.

— Нима учун?— Гўппонбой ҳам жилмайди.

— Билолмадим,— деди Қурбон. Кейин бу борада ҳам билганларини айтди:— Буни сўрашга журъат этмаганман, тўрам... Фаҳмимча, у киши авлиёларга яқин бўлганлари учун оддий фуқарога ўхшаб рўзгор тутиш ташвишларидан баланд турадилар...— Гўппонбой завқланиб кулиб қўйди: гап унинг ақлига сиғмади. Қурбон эса унинг юзидаги уятсиз жилмайишни сидириб ташламоқ учун давом этди:— У киши шундай улуғ... инсон бўлишларига қарамай Катта мадрасада — бир ҳужрада фақирона ҳаёт кечирардилар!

Гўппонбой сийрак қошларини уйди. «Жинними, нима бало,— деб ўйлади.— Эркак эмас у... Гап шунда! Маккор чол. Еки ўлгудек баччабоз бўлса керак.— Шунда Эшони Судурни кўз олдида гавдалантириб, ундан баччабозликни кутишга жилла асос топмади. У ёши ўтинқираган киши эса-да, руҳи тетик, ҳатто қайсар, ҳатто одил ва инсонпарвар кўринарди (Гўппонбойнинг наздида). Гўппонбой ўзи унинг Оқсув бўйидаги иккита етимчанинг бошини силаб, уларга биттадан кумуш пул берганини кўрган. Кейин ҳазрат ғамгин одим отиб, йўлига кетганди.— Бари бир!.. Бир иллоти бор. Ёки...» Шунда чиндан баъзи азиз авлиёларнинг ўз ҳаётларини тангри йўлига бахшида этиб (гуноҳга кўпроқ ботмаслик учун), ҳатто ҳаётдан тоқ ўтганлари ҳақида эшитганларини хотирлади.

— Бўлса бордир,— деди у ниҳоят ва Қурбонга яна хижолатомуз илжайди. Кейин:— Уша ёқнинг деярли

ҳамма одами ҳазратнинг муриди бўлса керак-а?— деб сўради.

Қурбоннинг бирон-бир нарсани яширишига эҳтиёж йўқ эди.

— Худди шундай!— жавоб қилди.

— Сизлар ёқдаги эшонлар ҳам мурид овлайдими?

Қурбон «сизлар ёқдаги» деган гапда бир камситишни аниқ сизди. Ўзини қўлга олиб, табассум қилди.

— Оллоҳнинг бандалари ҳамма ерда бир хил, тўрам!

Гўппонбой унинг ичидан ўтганини сезмади.

— Бундан чиқди, ҳазратга совға-салом берарди?

— Албатта!

Гўппонбой жиловни тортди.

... Мана, лашкари исломга навкар жамғарияпти. От-улов, озиқ-овқат деганлари тўпланяпти. Булар ўзидан келяптими? Сираям-да! Илгариги — амир замони бўлсаки, Иброҳимбек навкарларидан ўн та тўпни ўн томонга (кечаси) жўнатиб юборса! «Биттанг сир олдирсанг, калланг кетади!» деса! (Яъни, ўзларининг Кўктошдан келган лақайлар эканини билдирмасликлари керак.) Ҳозир ундай қилиб бўлмайди. Рост, саркарданинг фикрича, шунга мажбур бўлишса, «қилишади». Бироқ, ҳозир халққа яхши гапириш лозим дейляпти. Хусусан, Эшони Судур нуқул шуни таъкидлайди! Навкар олгани кетаётган йигитларга ҳам! Йиғилиб келган қишлоқиларга ҳам халқнинг бир замонлар анча-мунча бошбошдоқликлардан жабр кўрганини эслатиб, келажакда — амирлик қайта тиклангач, бу ҳолларга йўл қўймаслигини ишора қилади. Унга қолса, шу тахлит сайраб, амирликни халққа тескари кўрсатиб ҳам қўяди-ю, чамаси, Иброҳимбекнинг қовоғига қарайди. Гўппонбой буни сезиб туради. Ҳазрат бу тур гапларни айтгандан кейин тағин гапини қайтариб олмоқчидек, амирлик даврини улуғлайди ва халқни инсофга, қароатга, мусулмончилик йўриқларидан чиқмасликка, илло, у дунё-бу дунёси куйиб кетажаги ҳақида сўзлайди. Хуллас, ҳазрат халқдан ортиқча зулм билан бир кима ундиришга қарши! Аммо ўзи... нега хазинага бир чақа ташламайди? Шу ёғи Гўппонбойни ҳайрон қолдиради. Ҳолбуки, Кўктошнинг ўзидаги бойлар ҳам, у ёғи — Қорлиқ, бу ёғи — Ҳисор, тағин аъло ҳазрат изидан қочиб, дарёдан ўтолмай қўниб қолган бойваччалар ҳам хоҳ ўз ихтиёрлари билан, хоҳ Иброҳимбекнинг бир калима сўзи, хоҳ ҳазратнинг гапи билан хазина

нага ул-бул ташлаяпти: пул бўлмаса — мол, тилло танга бўлмаса, ем-хашак дегандай. Яна тери, от, асл газламалар...

Ҳазрат қоқ-қуруқ! Гапиришни билади, холос. Тағни у кишининг ўксишлари! Халққа раҳм-шафқатли бўлишни уқтиришлари!

Гўппонбой бу тўғрида Иброҳимбекка икки-уч марта шипшиган. Иброҳимбек кулимсираб: «Қўябер, шунинг бергани билан тўйиб қолмаймиз!» деди. Йўқ: Гўппонбой бунга тоқат қилолмайди. Мана, ҳазратнинг шогирдидан сўраб билиб олди: мурид овлар экан! Демак, унинг... дунёси бор!

«Дунё»...

Гўппонбойнинг ёдига бошқа бир муҳим — уни ондасонда ўйлатиб, ширин хаёлларга толдирадиган нарсаси тушиб кетди.

— Бу... Саримаст тоғи Бойсунга яқинми?— сўради у.

— Яқин,— деди Қурбон.— Дарбанд деган қишлоғимиз бор. Шунинг устида.

— Жуда-аа чиройли тоғ дейишади-я?

— Билмадим.— деди Қурбон.

Гўппонбой Қурбонга совуқ тикилди.

— Хўп. Ҳазрат ўша нарсаларни кейин нима қиларди?— деди.

— Ул нарсалар...— Қурбон тағин билганларини айтди:— Фуқарога бўлиб бериларди!— Шундай деди-да, фавқулодда Гўппонбойнинг бу илмоқли сўроғи ҳазратнинг бу жиҳатига унинг кўзини очди: «Кўп нарсаси тушарди-ку?— деди ўзига-ўзи.— Ҳаммасини бергани ёдимда йўқ... Йўқ! Нега шунга қизиқмаганим?» Қурбон бирдан ўз хаёли олдига танг аҳволда қолиб, бу нарсасига ўшанда қизиқиши — ҳазратни сиртдан ҳақоратлаш бўлиб туюлишини гира-шира уқди. Илло у буни ўйламаёқ, ҳис этмаёқ — қизиқмасди.

Қурбон Гўппонбойга қаради-да, теқ қолди. У кўзларини катта очиб турарди.

— Фуқарога бўлиб берарди?

Қурбон энди сўзидан қайтмади.

— Ҳа, тўрам.

— Нимага?— Гўппонбой шундай деди-да, жавобни ҳам ўзи топгандек бўлди: «Ёлғиз экан... Бир ҳужрада яшаса. Жинни-е! Ё халққа яхши кўринишни истаб шундай қиларканми? Халқ нима беради буниг эвазига?.. Тупуради, керак бўлса. Ҳаммасининг ҳам қорни

бор, ғами бор. Йўқ-йўқ. Бундай бўлиши... бунчалик бўлиши мумкин эмас!»

Қурбон тагин унинг саволига собитлик билан жавоб қайтарди:

— Нимагалиги мендан кўра ҳазратимга аёнроқ, тўрам. Ундай одамларни ҳурмат қилиш ва ҳаракатларига ҳайрон қолиш — бизга тан! — қаердадир, қайсидир даврда етти хўжа ҳақида гап кетганда эшитгани ушбу сўзни айтиб юборди.

Гўппонбой тек қолди. Шу оннинг ўзида кўз олдида Қурбон бир газ ўсгандек бўлди. Уни ўзига яқин олишни истаб қолди. Бунинг йўли... бор!

— Майли-майли, — деди, одатдагича, товланиб. — Лекин, иним, сизга баъзи бир гапларни айтиб қўйишим керак. Менга очиқлигингиз ёқяпти... Биринчи навбатда, мана бу тулпорингизга кўз-қулоқ бўлинг. Ҳм, анави мурт ёмон бола!.. Отбоз! От жаллоб! Ёмон исқирт... Қайси йили Қорлиқнинг бир отига ишқибоз бўлиб, охир қарз-ҳавола қилиб сотиб олди-да, кейин сўйиб, хомталаш қилиб берди.

Қурбон қотиб қолди.

— Наҳотки?

Унинг ҳайрати Гўппонбойга жуда ёқиб кетди. Гапни тагин кўпиртиргиси келди-ю, шу ҳолда ҳам таъсири етарли бўлганига ишонди.

— Э, унинг бундай қилиқлари беҳисоб! — деди. — Ишқилиб, эҳтиёт бўлинг...

— Қуллуқ сизга, тўрам! — деди Қурбон сидқидилдан. Бироқ бу рост гапни Гўппонбой ростгўй бўлгани учун эмас, балки уни ўзига яқинлатиш ниятида айтганини ҳам англамай қололмади. Сўнг уни янада хурсанд қилиш учун: — Тўрам, баъзан уни-буни тушунмасам, сиздан сўрайман, — деди. — Рухсат этасизми?

Гўппонбойга шу яқинлик керак эди-ку!

— Э, сўрайсиз-да! — деди. Кейин қўшимча қилди: — Унгаям айтиб қўяман, бу йигитнинг отига кўз олайтирсанг, ёмон бўлади, дейман... Сиз ҳам, — ўзи сезмагани ҳолда, унга «луқма берди»: — Ундайларга ҳазратнинг номини эслатиб туринг!.. Хўпми?

Қурбон булар ўртасида Эшони Судурнинг обрўси ҳар қалай баланд эканига имон келтирди.

— Хўп, — деди бу нарса ўзининг хаёлига сира келмагандек.

Қош қорайди. Пасқамликдаги бир қишлоқчага етишди. Тор кўчада қулоқ-думи кесилган итларни ҳур-

дириб ва эргаштириб, баланд, арча ёғочининг иси келиб турган дарвозага етишди. Оқсоқ, кулганда пастки лаби қочиб, юқори лаби ҳам тепага тортилиб, юқори жағининг бақувват олд тишлари ярқ этиб кўзга ташланадиган ва эгасига ҳайвоний бир тус берадиган киши уларни икки букилиб қарши олди. Ҳовлиси кенг, деворлари тошдан ясалган, бамисоли кичик қўрғонча экан.

Уларни пастак айвондан ўтказиб, музлаб ётган узун бир меҳмонхонага олиб кирди. Тахмонни бузиб, кўрпа-кўрпачаларни ёзиб ташлади. Кейин хонанинг бир зумда «одамлар нафаси» билан исиб қолишини айтиб, «гўшт қилгани» (қўй сўйгани) чиқиб кетди. Салдан кейин сандалда кўп ўтириб ухлаганиданми юзлари бўғриқиб кетган бир қария кириб салом берди. Шунда Гўппонбой:

— Оқ кишишникидан опкелинг-э!— деди.— Мингта сизу биздан битта жизу биз яхши!

Иягини тагидан биров уриб «ичига киритиб» калта қилиб қўйгандек, шунинг учун юзи юмронга ўхшаб қолган қария кула-кула чиқиб кетди. Кейин бўйни бир тутам сопол кўза кўтариб келди. Изидан уй эгаси: «Эргашни чақирдим, шу сўяпти», деб талай сопол пиёлачалар билан кирди. Тўғайсари ҳеч нарсага қарамай ва бир сўз айтмай икки пиёла сарғиш шаробдан симирди. Бошқалар ҳам сипқаришди. Қурбон ичмай ўтирарди: ичмаслиги керак. (Бу исқотидан Бойсундалик чоғида Мумсикбойнинг зиёфатида икки қулт олган, холос.)

Тўғайсари ёнбошлаб, тахмондан тагин битта кўрпани оёғи устига ташлатди-да, Қурбонга сузилиб қаради.

— Олинг,— деди. Кейин сенлади:— Ол, ука! Қизил аскар бўлсанг ҳам...

Қурбон шу бир калима сўздан бу кеча унга тинчлик йўқлиги, зеро, ичимлик энди таъсир этаётганини сизди. Ва бир кўнгли ўзини касалликка солишни ҳам ўйлади-ю, буларнинг кайфда анча-мунча гапларни айтишини ўйлаб, бошига тош ёғса ҳам оғир бўлиб, ичмай ўтиришга қасд қилди.

— Жаноб олийлари, мен сира ичмаганман,— деди.

— Ич!— деди Тўғайсари.— Бу дунёга ҳеч ким устун бўлмайди!

— Жаноб олийлари!— деди Қурбон овозини хиёл кўтариб.— Пирим ҳам буни хушламас эдилар...— Бу илмоқли, шарнатни ўртага соладиган гап давра аҳлига

етди. Албатта, уларнинг дилини сезиларли хит қилди-ю, шу онда (одатда шундай бўлади) ўртада Қурбонга паст назар билан қарашга ўхшаш уни четлаб-тирсаклаб қўйиш кайфияти пайдо бўлди. Қурбон буни сезиб, қўшимча қилди:— Ош бўлсин, сизлар бемалол... Ичмаган одамнинг ичмагани тузук.

Тўғайсари маҳзунлик билан бош ирғади. Кейин Қурбонга иттифоқо илиқ кўз билан боқди.

— Тўғри,— деди.— Бизга мумкин. А, йигитлар?— бирдан бақирди.— Бизга мумкин-а!— У яна кўтарилди.— Амиримизнинг айрим ишлари олдида бу... нима деган гап? Тагин бизнинг жонимизга тўзим берсин! Балки ўша кишининг йўли тўғридир... Қуй, Йўлдош! Жиндак дардларни унутайлик! Мен анча исиб қолдим.— У атрофга қараб, шифтга — йўғон хариларга учтадан, тўрттадан қилиб бандидан илиб қўйилган нашвати ва анорларни кўрди.— Уз, Муртоз! Бўйинг етмаса, қарзга бераман!— У қаҳ-қаҳ отиб кулиб, ёнида ўтирган Гўппонбойнинг тиззасига мушт урди.— Сенинг бўйинг паст... Лекин ичингда олам-жаҳон гап бор!— У бирдан ўнглиниб ўтирди.— Айтгин-чи, биздан яширинча қанча молнинг бор? Айт! Мингта борми? Хўш?..

— Э,— деди чайқалиб Гўппонбой.— Бирларинг мени еб тўймас дейсизлар, бирларинг молдор! Худо урсин агар...

— Худони қўшма, сен худони билмайсан!

— Ана, ана!— деди Гўппонбой кулиб.— Гапиргани қўймайдилару, яна сўрайдилар.

— Ҳа, сен пухтасан,— дея Тўғайсари яна ёнбошлади.— Балки сениям билганинг билгандир. Хафа бўлма, жўра.

— Э, ўлипманми!

Тўғайсари Муртоз узатган нашватини артмаёқ бир тишлади. Сўнг ҳузур қилиб ея бошлади. Бояги — ҳайвонга ўхшаш чол кирди. Қўлида бир чўптовоқда қовурдоқ. Ёғи тўғнаб оқариб турипти. Ўртага қўйиб:

— Тамадди қилиб туринглар,— деди.

... Кейин бир муддат гап мусаллас ва чолнинг ўз уйдан қовурдоқ олиб келгани — бу удум экани устида кетди. Бу гаплар Қурбонга таниш эди. Бойсун томонда ҳам шундай қишлоқлар бор: бирининг уйига меҳмон келса, ҳаммаси бир чеккадан айтади. Агар меҳмоннинг вақти тигиз бўлса, ҳар бир уйдан бир нарса олиб чиқилиб, дастурхонга қўйилади. Мусалласга келинса, уни

тоғдаги иккитами, учтами тожик қишлоғида қилишадди: куздаёқ сариқ ва қора кишмишдан мусаллас солиб ва уни мешларга қуйиб, тоқлар тағига кўмиб қўйишадди. Кейин, қишда олиб, бир-бир пиёла ичишади. Совуқ қишда баданни жуда иситармиш.

Гап айланиб, аллақайси қишлоқда қизларнинг чиройли бўлиши, Сангардак томонда кўк кўзли, сариқ сочили одамлар яшаши ва ўзбекча тугул тожикчани ҳам билмасликлари ҳақида кетди. Кейин гап Кўктошга тақалди-ю, лақайларга мадҳия ўқиладди бошланди.

Қурбон, айниқса, кейинги гапларни диққат билан эшитиб, хотира бисотига қўшарди. (У ўзгалар диққатини жалб этмаслик учун Гўппонбойнинг биқинида, ўзини панага тортиб ўтирар, давра аҳли эса, энди, уни эслаб қолишган, қандайдир даражада уни қойил қилиш, ўзларини кўтариш учун мадҳияни оширмақда эдилар.)

... Тоғ саҳарда яна йўлга тушишди. Дарвоза олдида талай одамлар уларни кузатиб, Тўғайсарига алланималар тўғрисида ваъдалар бериб қолишди.

Йўл, йўл... Кўктош ҳам дунёнинг бир четида экан! Агар Қурбон ўзи ёлғиз келаверганда, ким билади... Билиб бўлмайдиган нарса тўғрисида гапирмаслик керак.

— Жаббор Кенасга нималар опти у қишлоқлардан?

Қурбон анчадан бери унутгани бу исми эшитиб, ҳатто чўчиб тушди. Сўнг Гўппонбойнинг эслаб қолганига қойил бўлди: лабнинг бир четидан чиқиб кетган эди. Бу ном икки марта такрорлангани йўқ. Тўғайсари ҳам унга қизиқмаганди. Қурбон хаёли Жаббор билан боғлиқ бошқа азиз кимса томон «жилаётганини» сизди-ю, олдин унга жавоб қайтаришга шошилди.

— Чўнтоқ қишлоғидан йиғирматача от, Сойбўйдан ҳам қарийб шунча от олипти. Чамамда, бошқа нарсага тегишмапти.

— Уям мол,— деди Гўппонбой.

— Уям Кўктошга борар эмиш,— деди Қурбон энди, Жабборбеккаю унинг ҳақиқатанми Кўктошга боришига қизиқиб (ва ўзи ҳали тилига келтирмагани «Ойпарча» номи ила энтиқиб).

— А-а,— деди Гўппонбой.— Ўзи қаердан экан?

— Шаҳрисабз томондан.

— Бўлди. Баҳромхон эшоннинг йиғитларидан бўлиши керак.

Шунда, булардан олдинда бораётган икки йигит (уларни разведкачи дейиш мумкин) йўлда тўхтаб туришган экан. Сўқмоқни қор кўчкиси олиб кетганини айтишди. Тўп бурилиб, пастак юлғунлар ғуж-ғуж бўлиб ўсган сайхонлик орқали ўпирган бетни қиялаб түшишди. Қурбоннинг наздида тоғлар ортада қолган эди.

28

Кўктош...

Қурбон ҳамма нарсани унутиб, шу тобда — шу кунларда мамлакат ва халққа, Шўро ҳам инқилоб ғалабаларига тажовуз тайёрланилаётган, яна: қадимдан киши хаёлида ажабтовур ёвқур ва ёвуз кишиларгина яшайдигандек, битта номигина кўпларни зир титратиб, кўп хунук воқеаларни ёдига солишга қодир бўлган маконга — икки ясси тоғ ўртасида ястанган уйлар, боғлар, дарахтлар, кўчалар ва дарёчалари бор, қор тагида алланечук ғимирлаётган маконга ўз тасаввурларидаги қандайдир даҳшатларни исботловчи бир нималар кўрадигандек бўлиб тикилди.

Тикилди, тикилди... Ён-верида отлар пишқириб, оғир-оғир нафас олишарди. Нималардир шиқирлайди. Энишнинг қори кетиб, айрим жойлари ям-яшил бўлиб қолган. Қуёш орқада ботаётгани учун тепаликнинг сояси ҳам, отларнинг соялари ҳам этакдаги қиялама сўқмоқ, қатор новча тераклар ва улардан наридаги тегирмонга ўхшаш кулбалар устига тушиб турарди.

Қурбон тақин қаради... ва афсус билан эътиборга лойиқ бир нарса «топмади». Ўзига қандайдир таниш жойдек эди. Теракзордан пастда қиялаб ўтган пахса деворлар ҳам, улар ортида ерга чўкиб ётган ертоклар, унда сандирақлаб юрган сигиру бу ёққа бўйинини чўзиб қараётган тойчоқ ҳам, ундан наридаги яланглик... этакдаги катта тутзор, унда юрган қорамоллар, улардан тубанроқда... от чоптириб кетаётган сувори-лар, ундан наридаги қандайдир катта, яланг дарахт... унинг чап томонидаги болахонали уй, ундан орқа томонда — пастликда ялтираётган дарёчаю нари бетлар... ола-қуроқ қор ва яшиллик — булар барчаси Қурбонга фавқулодда таниш, кўриб кўзи ўрганиб кетган ва қизиги қолмагандек манзаралар эдики, у чиндан ҳам бу маконга шу қадар қизиққанига ачинди.

Кейин қишлоқнинг шимоли тоғлар бағрига суқулиб кетгани, жануби ҳам адоқларда узая тушганини кў-

риб: «Қизиқ жойлар бўлиши керак!— деб ўйлади.— Бойсун ҳам шундай кўринади, бир қараганда. Тўғри, у чуқурликда жойлашган». Ниҳоят, у Тўғайсарига бурилиб қаради-ю, чуқур ҳайрат билан, наҳот босмачилар... лашкари ислом марказига етиб келганига ишонмай қолди.

«Наҳотки шу одам Иброҳимбекнинг ўнг қўли?» ўйлади у. Ва бунга шубҳа қилиш мумкин бўлмаган каби қаршисида ястанган, мана бу отличларни дафъатан маҳзун этиб, ўйчан ҳолга туширган ва улар кўзида тошқин меҳр уйғотган... бу жайдари, ҳатто файзсиз макон. Кўктош экани ҳам шубҳасиз эди.

— Нега тўхтаб қолдик?— деди Гўппонбой.

— Шошма-е!— деди Тўғайсари. Сўнг қўлларини тиззасига тираб чуқур хўрсинди. Бу одамга қараган холис киши у фақат хўрсиниш, дард чекиш ва мунгли хаёлларга толишга ўрганиб қолипти, шундай қилмаса, носвойинни йўқотган кашанда ҳолига тушар-а, деб ўйлаши мумкин эди. Зеро бу ганда жон бор, албатта... Бироқ Тўғайсарига ҳозир азиз маконининг совуқ ва жўн қиёфаси бунда бўлаётган хатти-ҳаракатларга жуда ўхшаб кетадигандек туюлмоқда эди.

Тақсимчадек кафти билан манглайини силади-да, шу бўйи кўзини юмди. Утган куни Кўктошда Иброҳимбекни излаб торкўчадан ўтаётгани хаёлида гавдаланди.

Кейин у гўё жонланди. Бефайз ва бемаъни кўринаётган нарсалар бирдан маъно касб этди. Ўзига берилган топшириғу унинг ижросини Иброҳимбек кутаётгани (дафъатан) куч билан онгига урилди. У энди, диққати сочилмай, тўғрига — Соқчиминорга қаради. Унинг тепасида Ражаб ноғорачининг ўзларини кўрганига амин бўлди. Шунда Сўхтачинор остида тўрт-беш отлич кўринди-да, бу томонга қараб елиб кела бошлади. Ушбу дўнгликнинг жанубий чеккасидан ҳам талай отличлар келаётганини кўрди.

Тўғайсари мамнун жилмайиб:

— Бу ёғи ўзингга ҳавола энди!— деди Гўппонбойга, отни ҳайдади.

Қурбон йўлда — деворлари тошқалама ҳовлида тунаган оқшомлари мусаллас ичган бу одамларнинг сўзларига ҳарчанд эътибор қилган эса-да, улар асосий ишдан (Қурбонни қизиқтирадиган лашкар аҳволидан) гапиришмади, ҳатто қаёқдан келаётганларини ҳам тилга олишмади. Қурбон уларнинг баъзи луқмаларини

дан Самарқанд томондан, қандайдир кўл бўйидан қайтишаётганини англагани, холос.

У Тўғайсарининг «энди, ўзингга ҳавола!» деган гапидан қизиқ бир нималарни эшитадигандек бўлди. Сўнг буларнинг оғзи маҳкам эканига ҳам тан бериб, ўша оқшом улар мақтаган лақайлар, яъни ўзлари тўғрисидаги гаплари ёдига кела бошлади ва хаёлдаги бу гаплар қаршидаги манзарани тўлдириб, унга маъно бағишлай бошлади.

Масалан, буларнинг ҳаммавақт ўзларига хон, ўзларига бек бўлиб яшаганлари, гоҳо қўшни қишлоқларга босқинга бориб, моли ва гўзал қизларини опқочиб келишлари... бу ҳолга ерлик халқнинг жуда кўникиб қолгани, ҳатто йигитлар қароқчиликка кетишаётганда, севгили ва аёллари уларга бехатар йўл тилаб қолишлари... Яна: лақайнинг анчайин қўрбошисига ҳам амирликдан катта-катта унвоңлар бериб турилиши, булар устидан амирликка юборилган шикоятларнинг ҳаммавақт оқибатсиз қолиши... Буни лақайлар яхши билишлари... Тағин бунда милтиқ отишни, отда чопишни, қиличбозликни билмайдиган кишининг йўқлиги, бутун халқнинг қандайдир мунтазам қўшин ҳолатида экани ва ўзларининг шундоқ эканлари билан фахрланишлари... Боз: энг ёмони — ўзга элатларга паст назар ила қарашлари...

Яна. Тағин...

Тепаликдан от чоптириб келаётганлар пастлаб, тўпга қўшилди. Телпагининг қулоқлари шалпиллаб осилган малла отли йигит Тўғайсарига яқинлашиб борди. У кўзи тушган навқарга бош ирғар, пичирлаб қўяр эди. Баҳодирга ёнма-ён бўлди-да, унга таъзим қилди.

— Нима?— деди Тўғайсари.— Иброҳимбек қаерда?

— Ўша ерда,— деди у.

— Янами?

— Ҳа.

Ниҳоят, навқарлар етиб келганлар билан паст-паст овозда гаплаша, сўраша, уларнинг қандайдир саволларига жавоб бериша бошлади.

Шуниси қизиқки, Қурбон буларнинг бу савол-жавобларидан ҳам жўяли бир нарсани англай олмади. Англагани шуки, етиб келганлар ҳам Тўғайсари бошлиқ тўпнинг қаёққа бориб, қаёқдан келишаётганини билишмас экан.

Тўп тутзорга яқинлашганда, Қурбон жанубда — икки тепалик устидан тутун ўрлаётганини кўрди ва

оқшом бўлган суҳбатда айтилган нуқталарни яна эслади. Тепаликларда гулхан бежиз ёқилмайди. У харбарчилик вазифасини ўтайди. Дейлик, ёв келаётган бўлса (Кўктошга ҳеч ким ҳеч қачон босқин қилмаган), яъни ўзлари тахминан билган бир даъвогар тўп келаётган бўлса, ўша ёқдаги тепаликда гулхан ёқиларкан. Уни кўриб, икки-уч чақирим беригаги тепаликда ҳам гулхан ёқиларкан. Уни кўрганлар... Хуллас, нотаниш тўпнинг дарага учқур отлардан ҳам камида ўн барабар тез етиб келаркан Кўктошга...

Тўғайсари қаршидан етиб келган отлиқлар саломига ҳам бош ирғаб алик олди-да, қорабайирни сўлга бурди. Ҳадемай терскай томонидаги қори юмшаб қолган бетдан сирғалиб-сирғалиб пастга тушдилар. Пастликда — кенг майдонда ўн-ўн беш чоғли йигит ўтин қалашар, чамаси, улар ҳам ўт ёқишмоқчи эди.

Буларни кўриб, тўзиб қолишди. Қурбон навкарларнинг отдан тушаётгани учун Гўппонбойга яқинлашди. Ва тўриқдан иккиланиб тушаркан, унинг кўзига маъноли тикилди. Гўппонбой бирдан:

— Муртоз!— деб бояги муртли йигитни чақирди.— Мулланинг отини ол. Ҳазратнинг отлари ёнига боғлаб қўй. Совут, ем бер!

Муртоз кўзи дўлайиб Қурбонга тикилди.

— Хўп,— деди.

Майдоннинг кунчиқар томонидан уч пахсали девор чўзилган, деворнинг болаҳонали уйга тақалган жойида тўрт устунда турган кенг шийпон бор, унда ҳам беш-олти одам кўринарди. Биттаси ёғоч зинадан тап-туп қилиб тушмоқда. Шийпоннинг уйга туташ жойидан— эшикдан ҳам бодом гулли чопон кийган бир киши энкайиб чиқди.

... Қурбон тўриқнинг жиловини Муртозга берди ва отнинг бўйнига уриб қўйди. Тўриқ ҳинграб-ҳинграб Муртознинг изидан кетди. Қурбон хўрсинди ва ўзини бўлажак синовларга шайлаб, олисда қолган тоғларга қаради. Кўктошнинг шимолидан қорамтир паст булутлар сузиб келаётганини кўрди. Бу нарса унга қандайдир ёқди. У беихтиёр Тўғайсарига эргашиб, ёғоч зинага йўналди. Орқасидан биров итаргандек бўлиб шамол урилди.

Тўғайсари шийпонга чиқди. Унда эгилган одамларга қўл учини бериб кўришди. Қурбон четга ўтиб, қўл қовуштирди. У ҳозир нима қилишини билмасди.

Тўғайсари унинг олдидан ўтар экан, Қурбон жаноб олийларининг диққатини тортиш учун намойишкорона бел букиб:

— Марҳабо!— деди.

Тўғайсарини туйқисдан тажанглиги тутган эди: у ҳозир Иброҳимбек ҳузурига киради, Жиликўлда Анвар билан бўлган учрашувини ҳикоя қилиши керак.. У эса, Жиликўл бўйига тушгани йўқ. Тушмади! Тушмайман деди. Вассалом!.. Бу ердан жўнатганда ўйлаганмиди, ўша ёқда шу қарорга келдимиз — Жиликўл яқинидаги ўркак тепага чиққанда, оёғи тортмай қолди. Гўппонбойга: «Мен ҳам ҳар қандай қаланғи-қасанғига таъзим қиладиган одаммасман! Тўйганман!.. Бор. Туш! Бекнинг гапларини айт!» деди. Бир оз вақт ўтгач, бу ишига пушаймон ҳам еди. Уша нокас, шаккокни кўргиси келди! Тикилгиси келди! Лекин..

Мана, ҳозир Иброҳимбек... турган гап, ундан хафа бўлади. Тўғайсари миқ этмай туриб беради. Шу. У билади: Иброҳимбек уни жазоламайди. У бекнинг гапини ҳеч қачон икки қилмаган, буйруғидан қулоқ бурмаган. Нафсамбири, Иброҳимбекнинг обрўсини ҳам ўйлади-да: ана, Иброҳимбек у ёқда турсин, унинг ўнг қўл олами ҳам қандайдир Анвар дегичнинг олдига тушишни ўзига лозим кўрмайди!

Тўғайсари, ниҳоят, мана шу кайфиятга ўтар экан, Қурбонни кўриб, бирдан вақти хуш бўлиб кетди.

— Э, юр!— деди.— Сен билан тузук гаплашолмадик ҳам... Ҳали бемалол гаплашамиз!— Сўнг яйраб кулди.— Иброҳимбек сен билан гаплашади! Юр!

Қурбон титраб кетди: ўзини даҳшатли синов олди-да ҳис қилди. Энди, ақл бовар қилмас тезликда шароитга мослашиши керак. Шундай шароитга тушган киши ўз-ўзидан мослашади шекилли, у... табассум қилиб:

— Қуллуқ, жаноб олийлари! Лашкари ислом сардорини олисдан бўлсаям кўришга муштоқ эдим!— деди.

Қурбон бошқаларга ҳам, вақтдан фойдаланиб таъзим қилди. Салом берган бўлди. Сўнг Тўғайсарининг изидан жиларкан, четда жилмайиб турган Тонготар унга дарҳол эргашди-да, айвонда тирсагидан ушладди.

— Хафа бўлиш бекор!— деди ва унинг кўксидан оҳиёга итариб, айвонга очиладиган дарча қошига элди. Қурбон.., титрар, унинг кўлини силтаб ташлагиси

келар, лекин ўзини «филдек куч» билан тутиб, бу ҳаракатларни кулгига бурмоқчи бўларди, мумкин қадар беозор жилмайиб: «Э, э!» деди.

Орқасидан етиб келган Гўппонбой бу манзарани кўриб, Қурбонга кўз қисиб қўйди. Қурбон тушунди: «Мен лашкарбошининг олдига кираман-ку! Тўғри-тўғри!» Сўнг ён-верини пайпаслаётган Тонготарга:

— Яхшироқ текширинг,— деди.

Тонготар — эринмаган йигит Қурбоннинг чакмони-ни ҳам очиб шимини пийпаслай бошлади-ю, қотиб қолди. Кейин бир нарсадан жирканиб кетгандай:

— Жим тур!— деди ва Гўппонбойнинг ортидан лўкиллаб кетди. Тўғайсари бурчакдаги эшикдан даҳлизга кирган, Гўппонбой этигини суғирмоқда эди. Тонготар у билан қизгин шивирлаб гаплашди. Кейин нимагадир «йўқ-йўқ» деди, кейин бош ирғади. Ниҳоят, илжайиб, Қурбоннинг олдига қайтди.

— Этикни, этикни,— деди.

— Нима «этикни?»— Қурбон тушунгач:— Оббо,— деди.— Пичоқ бўлса, қўнжида бўлади-да, оға!

— Шундайми?— деб кулимсиради Тонготар ва этиклар қўнжини ушлаб кўра бошлади. Шунда Қурбон ўзи ичкарига кирар бўлса, бари бир этикни ечишини туйиб, вақтдан фойдалангиси келди:

— Бўпти, оға, бир кавуш бўлса...— Қурбон чет-четдан ўзларига тикилиб турган навкарлар жилмайиши остида (ичида ҳузур қилиб битталаб) этигини ечди. Четлари қорайган пайтавасида нам ерга босиб, беозор жилмайди.— Кўринг, оға!.. Раҳмат. Сизнинг баҳонангизда этикниям суғурдик,— деди.— Узи, бир-икки кундан бери ечилмаган эди.

Тонготар йигитнинг аччиқма-аччиқ қилган ишидан жилла уялмади. Аксинча, вазифасини сидқидилдан адо этганидан хурсанд бўлди. Чунки унинг иши шу, бу борада унга маслаҳатчи йўқ.

Эшик оғзида қўл қовуштириб турган ва Гўппонбойнинг Тонготарга алланималар деганини эшитган қотма, оппоқ чакмон кийган йигит бир жуфт қаттиқ, ҳаккари кавуш келтириб, Қурбоннинг олдига қўйди. Қурбон унга жилмайиб:

— Ташаккур,— деди.

Даҳлиз. Қурбон сандал атрофида ўтирган Ашим мурзо билан қарияларга салом бериб, сандалнинг пойгак кўзига чўкди. Ва бу ерга киришга рухсат этганлари учун ортидагиларга кўз қараши билан миннатдор-

чилик билдирди. Кўрпа четини аста кўтариб, оёғини ичкарига суқди. Иссиққина экан.

Бироқ бундан ҳузур қилишга улгурмади: ўнг қўлидаги икки тавақали эшик тирқишидан тошқин сўзлар учиб чиқа бошлади. Қурбон дарҳол Тўғайсарининг овозини таниди.

— ... Истамадим, истамадим!— деди у.— Улдириг, майли! Мен ўзимни хор қилмайман ундайларга... Кўрдим уларни!.. Бегим, сизни ҳам ўйладим-ку!..

Кимнингдир паст товуши эшитилди. Сўнг Гўппонбойнинг аниқ-тиниқ жавоби:

— Жиликўл бўйига тушдим, ҳазрат олийлари! Анвар пошо Муродберди деган туркманнинг уйида экан. Чақиртирдик... Тўғайсари баҳодир тайинлаган гапларни битта қўймай айтдим. «Иброҳимбек ҳазрат олийлари сизнинг олдингизга келадиган одам эмас! Тезда йигитларингиз билан борсангиз — бордингиз, бормангиз, бу шаккоклик учун жавоб берасиз!» дедим...— Гўппонбой бир он жимида, бояги овоз нимадир гап қўшди. Гўппонбой яна давом этди:— Ғалати одам экан у! «Бўпти, сўз шундай эса, биз эрталаб йўла чиқаюрмиз!» деди. Шундай деди. Туркча гапирганидир бу? Лекин тушунарли, ўзимизнинг тилдан фарқи йўқ... Нима? Йўқ... Бор гап шу... Эртага етиб келади! Ҳа, «Иброҳимбек жанобларидан узр сўраюрмиз», деди... Худо ҳаққи, ҳазрат олийлари!

Кейин овозлар ўчди. Кимдир эшикни ичкаридан тортиб зичлади. Сандал атрофидагилар ҳам бурилиб, эшикка қулоқ туттишган, ҳатто айвон эшиги олдида турганлар ҳам ичкарига бош суқиб туришарди. Ҳамма қаддини ростлади.

Қурбон... карахт бўлиб қолганди: «Демак, Анвар пошо... Демак, булар уни кутишмаган. Уни яхши билишмайди... Нега, а? Чиндан ҳам шундаймикан? Айтмоқчи, унинг Бухоро Шўролари билан алоқаси бор-а?.. Борликка бор. Аммо буларнинг, умуман ҳеч нарсадан беҳабарлиги қизиқ. Лекин у келаман депти! Нимагадир ишонади у! Ҳатто узр сўрамоқчи эмиш!..»

Ичкарида гап-сўз давом этар, энди, айрим сўзлар учиб чиқар эди: «Қарвон. Кобул. Аъло ҳазрат...» Ниҳоят, шу сўзлар ҳам эшитилмай қолди. Чамаси, кимдир эшикка орқа ўгириб ўтирди.

Қариялар чой ича бошлашди. Ашим мирзо Қурбонга ҳам пиёла тўла чой узатди-ю, унинг қўлига тутқазган чоғда... кўйлагини кўриб қолди. Кўрсаткич бармоғи

билан чаккасини қашиди. Бир оздан кейин ёнидаги қарияга ниманидир деб шипшиди. Қария ҳам Қурбонга қаради. Кейин Ашимнинг у ёнидаги ҳам.

Қурбон уларнинг нигоҳлари маъносини сезди. Ғаши келди. Ва ўзини парво қилмасликка ундади. Қараса қарар! Унинг иши бор: у ҳозир ичкарига киради... Эҳтимол тақдири ҳал бўлади! У ўйлаши керак!

Тўғайсари, айтмоқчи, нималарни сўради ундан? Анвар ҳақида: Анварнинг Бухоро Шўролари билан алоқаси борми-йўқлигига қизиқди. Демак, Қурбон унга айтган гапларидан қайтмаслиги керак!.. Турган гап, ҳозир ичкарида Қурбон ҳақида ҳам гап бўляпти... Оббо! Ҳазрат-чи?! Шу ерда-ку!.. У киши ҳозир эслайди Қурбонни! Лекин овози... Эшитилмайди!

Қурбонга ҳаво етишмаётгандек бўлди. Шунда яна ўжарлиги тутди-ю, ўзини босганини сезмай қолди. «Оғир бўл! Уйла! Кузат! Тингла!» Бу сўзларни беихтиёр, ўзи ҳис қилмаган ҳолда айтди.

... Ниҳоят, у Иброҳимбёкнинг олдига киражаги, унга кўзи тушажаги миясига янги бир куч билан санчилди-ю, қўрқув аралаш ҳаяжонга тушаётганини пайқайди: Иброҳимбек! У ким? Уша-ўша!.. Саид Олимхоннинг Шарқий Бухородаги ишончли кишиси («қўйбоқар кўппаги!»). Бойсунга ҳам унинг оёғи етган!.. Қанчалаб исёнларни бостирган даҳшатли одам... Ниҳоят, амир бу содиқ қулини лашкари исломга саркарда этиб тайинлаб кетган!..

Шунда Қурбон яна таниш бир ҳолатга тушди: наздида, Шўрога қарши кураша оладиган қўшинга Иброҳимбек эмас, ўзга киши... дунё танийдиган, дейлик, Анвардек киши бош бўлса «ярашишини» ҳис қилди. (Бу нарсани бир марта ўйлаганди.) Ҳис қилди-ю, ўзини сўқди: «У даҳшатли-ку!.. У ўз халқини ҳам алдай олган киши! Жаҳон муҳорабасини кўрган!..»

Ичкаридан гур этиб кулги кўтарилди. Сандал атрофидагилар бир-бирига қарашди. Ва беихтиёр улар ҳолатида ҳам бир бўшаниш сезилди.

— Меҳмон, асли қайдан бўласиз?— деб сўради Ашим мирзо.

Қурбон унинг Бухорода бўлгани, мадраса кўрганига ишонди. У ўзбек сўзларини форсий оҳангга чўзиб талаффуз қилар, оҳангида арабий қироат ҳам сезилар эди. Тили қичиб, юрагида ажиб бир завқли хотиралар уйғонди. У билан қаттиқ гаплашишга шайланганини сезди-ю:

— Нима дедилар?— деди атай, оғир бўлиш, жавобни ўйлаб олиш учун.

Эшик оғзида қийшайиб турган оқ чакмонли йигит:

— Бойсундан бўлсалар керак-да, ҳазратга шогирд эканлар,— деди.

Қариялар қалқиб Қурбонга тикилишди. Ашим мирзо табассум билан Қурбонга боқди ва кўзи унинг чакмон остидан кийган кўйлагига қадалди. Яна Қурбоннинг жини кўзгади: «Бу кўйлакнинг қандай азизлигини сен ишшайган қайдан биласан?» Шунда эшик нари-бери итарилиб очилди. Гўппонбойнинг боши чиқди.

— Мулла Қурбон!— деди ва имлади. Сўнг унга оғаларча қовоқ солиб, жиддий бўлишни, кимнинг ҳузурига кираётганини уқтирган бўлди. Қурбон турасолиб, ёқаларини тортиб қўйди. Бошини кўтармай ичкарига қадам босди.

Гўппонбой унинг изидан эшикни ёпти.

29

Қурбон энди бошини кўтариши керак. Тўрға қараша керак. Бироқ, Иброҳимбекнинг салобати босган қилиб кўрсатиш истаги голиб келиб, бошини кўтармади, қўлларини кўксига боғлаб тураверди.

Иброҳимбекнинг кайфияти деярли ўзгармаганди: Тўғайсарининг Жилиқўлга тушмагани унга айтарли таъсир этмаган, бироқ Анвар пошонинг ўзидан узр сўрашга тайёр экани унинг кўнглида ўзга ботиний бир гумон уйғотган, аниқроғи, Анварнинг кимлардир, ҳатто аъло ҳазрат билан боғлиқ деган гумонини тасдиқлар, буни ўша куниёқ фаҳмлаганидан қаноатда эди. Тўғри, шу қаноатнинг ўзи қалби тубида «зирқирар», бироқ саркардага озор етказишга ҳали қодирмас, саркарданинг амиргаю ўзига ишончи ул оғриқни тоғ бўлиб босиб турарди.

У Қурбонга бошдан-оёқ қараб чиқди. Оёғидаги пайтавасидан тортиб, тор шини, чакмон барлари орасидан кўришиб турган кўйлагигача кўрди. У... Иброҳимбек учун ёт эди. Бироқ шу тобда Иброҳимбекка у қизиқ туюлди.

— Алайкум, ўтир,— деди.

Қурбон унинг овозидан хавфни эмас, қандайдир ҳайрихоҳликни сезиб, турган ерида шарт тиз чўқди. Бек ҳузурда ҳисоб бергувчи бир мўмин каби қўлла-

рини тиззасига қўйиб, ниҳоят, тўрга қарашга журъад этди... Шифтдан осилган катта лампа-чироқ (йигирманчи лампа) шуъласида Иброҳимбекни кўришга улгурмаёқ ён-веридаги одамларни ҳис этди, Эшони Судур йўқ эди...

Иброҳимбеккина эмас, Тўғайсари ҳам, Гўппонбой ҳам, Абдуқаюм парвоначию мулла Ражаб ҳам Қурбоннинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб, баайни баҳолаб туришарди.

Қурбон тўрдаги кишига тикилди... Хаёлида гужғон ўйлар: «Иброҳимбек. Шу одам!.. Менга майин гапирди. Лекин маккор... Айтмоқчи, Тўғайсари мени сўроқ қилмаганди. Энди бу сўроқ қилади...» Шу ўйлар асноси Иброҳимбекни аниқ кўрди: эғнида зар ёқали яшил тўн (бек Анвар пошо келишини кутар, лекин Тўғайсари кечга қолгани учун яна бу ёққа келган, уст-бошини алмаштирмаган эди), бошида кичкина симоби салла, белида кумуш камар. Юзи чўзиқ, қоратўри, бурни узун ва тик тушган. Чехраси... Норхўрознинг ифодасиз юзини эслатарди. Чордана қуриб ўтирипти. Икки ёнида иккита духоба лўлаболиш. У бамисоли бек эди, фақат тахт етишмасди. Қурбоннинг уни кўриб мулоҳаза юритиши бир вақтда содир бўлди. Сиртдан қараган киши, албатта, унинг шунча нарсани кўрганию ўйлаб олганига ишонмасди.

Қурбон тағин бошини эғди-ю, шу дақиқада мақсадини дангал айтишни маъқул кўрди.

— Ҳазрат олийлари, пиримиз... Эшони Судур ҳазратлари сизнинг қошингизда («Бош маслаҳатчи» демади: Иброҳимбекни камситиши мумкин) эканлар. У кишини қора тортиб, пойтахтингизга (бу сўзни қўллаш унинг хаёлида йўқ эди) етиб келдим... Мана,— у бошини Тўғайсари томон буриб қўйди,— жаноб олийларининг йигитларига учраб, эрғашиб келдим...

Унинг бу гапи Иброҳимбекка ёқди. Тўғайсарига, айниқса! Ҳатто наша қилди. Иброҳимбек: «Мадраса кўргани рост», деб ўйлади-ю, унинг қизиллар ичида юргани (анавилар ҳикоясидан) учун Қурбонда бу кийим-бошдан ҳам бўлак нарсаларни кўрадигандек бўлди.

— Хўп келибсан,— деди у.

— Шу баҳонада сиз ҳазрат олийларига хизмат қилсам, улуғ ишингизга бир миқдор улушим қўшилса, деб етиб келдим!— Қурбон ўз ўйларига энд ўлароқ буни қўшимча қилди.

Иброҳимбекка бу калима ҳам таъсир қилмади.

— Маъқул, маъқул,— деди. Сўнг ундан ўзини қизиқтирадиган саволларга жавоб олишга ҳозирланди-ю, Қурбоннинг мулозамати ва дилдорлиги саркардадан ҳам шунга мос даражада бир-икки оғиз гапни тақозо этишини туйди.— Биз сени кўп ушламаймиз... Толиққансан,— деди.— Лекин келганинг хўп иш бўпти. Агар, хўш... имонинг бутун бўлса, бизга катта ёрдаминг тегиши мумкин!— Қурбон ичида аллақандай дир-дир титраб кетди. Чиндан ҳам қизил аскарлар ичида юриб, кейин қочган, «ўзига ўхшаган хоин»нинг буларга «катта ёрдами тегиши» мумкин.— Хўш, мана бу жаноблар сен ҳақингда ул-бул нарсани гапириб беришди. Уларни тагин сўраб ўтирмаймиз...— Иброҳимбек хўрсинди ва бу йигитни дафъатан бу ерда ортиқча сезди, унга ўринсиз илтифот қилингандек туюлди, бу ерга... меҳмонхонага киритиши, шунинг учун гапни яна-да қисқа қилиши керак.— Биз кўп нарсани сўрамаймиз,— давом этди.— Сенинг Бухорода ўқиганинг, ҳазратдай улуғ кишига шогирд эканинг, турган гап, у киши қанотида унча-мунча даврларни кўрганинг, ҳар турли зотлар билан мулоқотда бўлганинг учун... ўзингга таниш ҳам яқин бўлган нарсалар ҳақида сўраймиз!

— Буюринг, ҳазрат олийлари!— деди Қурбон, тагин ўз ҳолатига зид ўлароқ дадиллик билан.— Аммо айни ҳақиқатни айтдилар, мен ундай давраларда бўлганман. Масалан, Бойсунда ҳам...

— Бойсунни қўй!— кесди Иброҳимбек. Сўнг хаёлланиб, паст тушди.— Балки Бойсунда туриб ҳам эшигандирсан, ахир, Бойсун — Бухоронинг ўн икки дарвозасидан бири... Ҳм, мен ўзим ҳам у ерда бўлганман бир вақтлар... Хўш, айтгин-чи, дейлик, Бойсунда ҳозир... Анвар пошо деган зот ҳақида нима гаплар бор? Ҳозир... Қизилларнинг штабида?

Қурбон бу савол ўзининг «Бойсун» номини тилга олиши билан боғлиқ ҳолда туғилмаганини уқди. Демак, ортиқча гап қилмаслиги керак. Сўнг, бу саволга жавоб бераётганда, Тўғайсарининг ҳам қўшилишини беихтиёр туйиб:

— Бойсунда... қўрғонда бу ном бир-икки марта тилга олингани қулоғимга чалиниб эди, ҳазрат олийлари,— деди жиддий ўйланаётган киши бўлиб.— Лекин қизилларнинг сардорлари кўп гапларни оддий аскарларга билдиришмайди. Сўнгра у номга жуда қизиққанам ҳам йўқ... Бироқ ўша зот ҳақида Бухорода анча-мунча гаплар эшитиб эдим. Чунончи, у киши...

Иброҳимбек Анвар пошо ҳақида илгари эшитмаган эди. Рост, жаҳон муҳорабаси кетаётган вақтда стаси Чақабой мирохур ўғлининг эрта-индин Кўктошга бийлик қилиши учун уни амалга ҳозирлар, инчунун уни жаҳоннинг у-бу бурчагида кечаётган воқеалардан эшитгани қадар огоҳ қилар, жумладан, Туркиянинг урушга киргани, Афғонистоннинг Англиё билан жиғиллашаётгани ҳақида ҳам сўзлар эди. Бироқ Анвар пошолар ҳақида алоҳида тўхталмаганди.

— Қайнотасини ўлдирган?— Иброҳимбек (парвоначига қараб қўйиб) Тўғайсаридан ҳам эшитганини такрорлади.

— Ҳа, ҳазрат олийлари,— деди Қурбон, бу гап нақ бекдан чиққану, ўзи уни тасдиқлагандек бўлиб. Кейин юкни тагин унга ошириб, давом этди:— Яна бир хунук гап ҳам қулоғимга чалиниб эди... Яъни, жаҳон муҳорабасида Туркия енгилиб, унинг бошига оғир кунлар тушгандан кейин у ердан Анвар пошо жанобларини бадарга этишган экан, ҳазрат олийлари! Сен Туркияни урушга олиб кирдинг, мамлакатни заволга юз туттирддинг, деб...

Тор даврадан бир садо чиқмаган эса-да, хона ғолоғулга тўлиб кетгандек бўлди: бу янгилик аҳли даврага яшин кучидай таъсир этган эди.

— Нега менга бу гапни йўлда... айтмадинг?— деб қолди Тўғайсари.

Қурбон эҳтиром билан бош эгиб:

— Узингиз сўрамадингиз, жаноб олийлари,— деди.— Мен эсам ўзимдан билиб маҳмадоналик қилишдан қўрқдим.

Иброҳимбек Қурбонни ёқтирди. Шу билан бирга унинг ақлли ва эҳтиёткорлигидан ичида совуқ шубҳа туғилди. Шу асно унга очиқ гапирмасликни ҳис этди. Ва тагин уни бу ерда ортиқча билиб, ғашланиб кетди: ажаб, уни ҳам ёқтирар, ҳам ёқтирмас эди.

Бироқ, унинг гапи... Анварнинг ватандан қатагон этилиши!.. Буни кўнглида такрор этди-ю, аллақандай эриб кетди. У хуш бир мусиқа эшитган, тотли, тўйимли таомдан кейин уйқуга мойил ҳолатга тушгандек эди. Ҳа, бу янгилик учун бу йигитнинг манглайдан ўпсанг арзийди! Ахир, у (ўзи билармикан?) ҳазрат Эшонн Судурнинг оғзидан чиқмаган гапни айтди. Ажаб! Эшонн Судур Анвар пошонинг ўз қайнотаси қатилларидан ҳамда юртдан бадарга этилган киши, экапини билмасмиди? Билади!.. Унинг даврасида бўлган бу шо-

гирди билганда, у киши билмас эканларми! Шунда Иброҳимбек ҳазратнинг Анварга Иброҳимбекдан узр сўраши лозим экани ҳақида Тўғайсарига тайинлаган гапни эслади-ю, уни бу янгилик билан қиёслаб, бир фикрга кела олмади. Сўнг Анвар ҳақида гап бошлаганда, ҳазратнинг овози тугул, кўз қарашлари ҳам ўзгаргани, биллоҳ, унинг бу хонадан вақти хуш ҳолда, ёш йигитдек чиқиб кетгани кўз ўнгига келиб: «Демак, Анварга ўз муносабатини яширди чол...» деб ўйлади ва бунинг тағига етиш унинг галдаги мақсади бўлиб қолди.

Иброҳимбек бу ўйи, кайфиятининг ўзгариши оқиба-тида Қурбонга — бу ерда ортиқча деб билаётганин йигитга нисбатан кўнглида тағин ёқимли, миннатдорчилик туйғусини туйди. Туйди-ю, тағин... унинг қизиллар орасида юргани фикрини банд этди. Дарвоқе, ундан (тағин) нималарни сўрамоқчи эди?

Қурбон саркардадаги тарадудни кўриб, айтган янгилиги унга мойдай ёққанини сезди. Лекин яна бир нарсани сезди: бу ерда, қолаверса, бу янгилик учун мукофот талаб этаётган кишига ўхшаб қолади. Шунинг учун ўз бурчини адо этаётган навкардек:

— Ҳазрат олийлари, Анвар пошо ҳақларида Бойсун Шўроларининг фикрини сўрасангиз...— деб чайналди.

— Ҳа!— деб юборди Иброҳимбек.— Шундан гапир!

— Ҳали айтганим... билмайман,— деди Қурбон.— Билганимни айтяпман. Бироқ у зотнинг қизиллар билан махфий гапи борлигига ҳам ишонини қийин, ҳазрат олийлари!.. Акс ҳолда у кишини кутиб олиш ёки номини улуғлаш ҳақида ташвиш чекишган бўлур эди, улар.

— Ҳм,— деди Иброҳимбек.— Хўш, алоқаси йўқ десак, Бухорои шарифдан фалонга навкар билан чиққанига қандай қарайсан?

Қурбон ўсмоқчилади.

— У зот қаерда ҳозир, ҳазрат олийлари?

Иброҳимбек Тўғайсарига кўз қирини ташлади-да, Қурбонга ўткир — совуқ тикилди.

— У зот эртага шу ерда бўлади!

Қурбон бирон хитобнамо овоз чиқарса ҳам, ўзини «қўлга тушади»гандек сезди-да, саркардага бақрайиб тураверди. Бу янгиликдан танг аҳволда қолгандек эди.

Иброҳимбекнинг нигоҳидаги совуқлик аста-секин илди.

— Уни, албатта, сен ҳам кўрасан,— деди.— Хўш, Анварнинг Бухоро Шўролари билан алоқаси йўқ, деб ҳисобласак, қандай қилиб унинг шаҳардан чиқа олиши ҳақида нима дея оласан?.. Ҳар қалай унинг Шўро ичидан тарафдорлари бор-а?

Қурбон бу борада ўз ишончини айтса, ўзига эниён бўлмаслигига ишониб...

— Бўлса керак,— деди. Ва ичидан... уялди.— Албатта, Шўронинг раҳнамолари, ҳазрат олийлари, Шўро ақидаларига содиқ кишилар. Бунга шубҳам йўқ. Яна ким билади дейсиз... Бироқ, айти ҳақиқатни айтдингиз: у зотга биров ёрдам бермаса, Бухородан чиқиши мумкин эмас эди!

Ҳа, бу йигит Иброҳимбекка маъқул тушди. Бундан кўп мулоҳаза чиқиши мумкин. Пироварди, Иброҳимбекка мана шундай йигитлар керак-ку! Иброҳимбек мана шу кайфиятда экан, Қурбонга яна тик қаради: «Ҳозир эшоннинг олдига боради,— кўнглидан ўтказди у.— Эшон бундан мен билан нима тўғрисида гаплашганини сўрайди, албатта. Бу Анвар ҳақида менга айтганларини маълум қилади. Сўнг у... менинг қаршимда ёлгон гапиргани очилганини англайди! Яхшимас... Балки кейин бу йигитдан кўнгли қолиб, уни айбдор қилар. Бунга йўл қўймайман...» Иброҳимбек ўнгланиб ўтириб Эшони Судур билан яқинда Анвар мавзуида гаплашгани, ҳазрат Қурбон айтган гапларни айтмаганини баён қилди. (Қурбон лол қолди: «Наҳот ҳазрат билмаса? Билади!.. У Анварнинг ёнини олган, холос!») Шунинг учун у киши билан Қурбон ўртасида англашилмовчилик чиқишини истамаслигини билдиргани, Қурбон собитлик билан:

— Менинг ҳимоямни ўйлаб гапираётганингиз учун минг бор ташаккур, ҳазрат олийлари!— деб хитоб қилди.— Бироқ, мен бунда айтган гапларнинг кўпини Бухорода эшитиб эдим. Ҳазратим ўшал чоғда Бухорода эмас эдилар. Бир саройбон мижозларининг айтишича...

Иброҳимбек қўлини кўтариб, уни гапдан тўхтатди: «Менга маълум бу нарса», деган бўлди... Кейин ҳазратнинг Афғонистон томон бош олиб кетмоқчи бўлгани жўнида ҳали кўп нарсаларни очиқ айтгани, жумладан, «ҳеч кимим йўқ, айти чоғда бутун халқ меники!» дегани ҳолда, ягона шогирди (ўғли мисол йигит) ҳақида ҳам ҳеч гапирмаганини ўйлади. Бу ҳол унинг кўнглида Қурбонга нисбатан шубҳа уруғига дарров ша-

кароб сепди-ю, бу йигитни ҳам кузатишни (изидан одам қўйишни) ақлдан деб билди. Кейин, одатича, хотиржам бўлиб, Қурбондан тағин сўраши лозим бўлган нималар қолганини эслашга уринди. Тағин Анвар номи тилига келиб... титраб кетди.

... Кейин унинг пинҳон «қусурлари»дан огоҳ экани учун хурсанд бўлди-ю, энди, табиатида азалдан бор (тарбия билан қонига кирган) бир ақида жунбишга келди: «Уз элига хиёнат қилган экан-ку! Эли уни ҳайдаган экан-ку! Қувғинди одам... Мендан узр сўрайди. Нимага? Хўп, дейлик, мен уни кечирдим... У менга дўстлик қила оладими кейин?» Иброҳимбек бу тўғрида ўйлашни дарҳол ортиқча билди (у, одатда, бирон-бир мушкул муаммода бир қарорга келса, кейин ундан қайтмаслигини билгани учун уни гўё унутар эди).

Шунда тағин Бухоро Шўро раҳнамолари ҳақида билгиси келиб кетди. Тағин... Эшони Судурнинг амирга яқин бўлгани ҳолда амирликдаги кўп ишларини хушламаслиги ёдига келди ва савқи табиий билан ҳис этдики, Анвар пошонинг Бухородан чиқиш сирини Эшони Судур билади, аммо нечундир яширяпти. Ниҳоят, эрта Анвар келганда, уларнинг ўзаро муомалаларини зинҳор кузатишни дилига боғлади.

Қурбон соме, собит бўлиб ўтирар, ичида Анвар пошо ҳақида айтган бир-икки калимасини ўйлар ва бу борада Эшони Судур билан, албатта, маслаҳат қилишини ҳис этарди: ахир, ўзи унга айтганлари бари бир бу хонада қолмайди.

— Хўп, бориб ҳордиқ ол бўлмасам,— деди Иброҳимбек. Сўнг Гўппонбойга буюрди:— Ҳазратнинг ўтовларига кузатиб қўйишсин!— Сўнг Қурбонга ўйчан кўз қадади.— Эсли йигитга ўхшайсан... Бизга содиқ хизмат қилсанг, камлик кўрмайсан. Биз яхшиликнинг қадрига етамиз...

Қурбон, ниҳоят, орзу қилган мақсадига етгандек бош эгиб, ўтирган ерида таъзим қилди.

— Қуллуқ, бошим осмонга етди, ҳазрат олийлари! Иброҳимбек Гўппонбойга маъноли боқиб, чап кўзини хиёл қисиб қўйди (одатда, овчи кишилар чап кўзини қисади).

Шақ-шуқ, тақ-туқ этиб болға урилаётган, айвонида фонус, ичкарида чўғ ланғиллаётган темирчилик дўкон-

лари ҳам, улар олдида уймалашган, бақириб-чақириб гаплашаётган отлиқлар, ҳовлиларда ёрилаётган ўтин-чўп саси, зиғир ёғ ҳиди ва бола-бақраларнинг овози, сиғирлар маъраши, отлар кишнаши... тор кўчада қолди. Сўхтачинор остида — гулхан қошида ёғоч йўнаётган усталар ҳам, гулхандан берида чопонларини бар уриб, кураш тушаётган йигитлар ҳам, анча ергача эрганиб келган дайди итлар ҳам ортда қолди.

Қурбон Кўктошга тушаётгандаги — унинг (кўргани) кўриниши билан, энди, қоронғиликда қишлоқнинг биргина кўчасидан ўтишда ундан олган таассуротини қиёслаб, Кўктош қош қорайгандан кейин уйғонадигандек туйди. Сўнг бу ер чиндан ҳам қароқчилар макони бўлиб туюлди.

Оламда ҳеч бир маконни — ўғрилар маконини ҳам шу номда атаб бўлмайди. Чунки унда яшовчи одамлар турфа-туман ва ҳар бири бир оламдир. Албатта, ҳаммасини туташтирувчи қандайдир нуқталар ҳам бўлади. Бироқ Қурбонга ўхшаган келгинди фақат ўша туташ нуқтасини кўради-да, шунга қараб фикр юритади. Боз устига, унинг у суянган тарафнинг мақсади, интилиши, аини шу нуқтага эътибор қилишини тақозо этса!

Шундоқки, Кўктош Қурбон тасаввур этган ва ўзича баҳолаётган макон эмас эди. Албатта, лақай эли ҳам фақат қароқчилардан иборатмас эди. От миннишни, милтиқ отишни, ов овлашни ота касб деб билишар экан, бу — жуғрофий шароит, яшаш тарзининг тақозоси эди. Амирликнинг (манфаатлари талаби) пинҳона макрлари туфайли элнинг бу азиз ва азалий машғулотлари жаңговарлик тусини олган эди.

— Ҳайданг-е, оғажон! Тезроқ борайлик. Бемаҳалда ҳазратни безовта қилиш ноқулай, — деди Қиём. — Сизни кўриб, хурсанд бўладилару, бари бир-да!.. Тўғрими?

— Рост-рост, — деди Қурбон ва... Қиёмга ҳам бир дилдорлик кўрсатишни истади. Шунда энг муҳим нарса — балки бу ёққа келишининг асосий сабабларидан бўлган (унга шундай туюлади энди) кимса... Ойпарча ҳақида нима учун ўйламаётгани, уни суриштирмаётганига бирдан ҳайрон қолди.

«Нима учун? У бечора шу ерда-ку!.. Дарвоқе, шу ердами ўзи? Нега сўрамадим? А-а... бир сўрадим, чоғи... Гўппонбой: «У Баҳромхон эшоннинг йигитларидан», деди. Шундан кўнглим тўқ бўлдимми? Йўқ! Уни дарҳол суриштиришим керак! Э, бемаънилик, Қурбон!..»

Ахир, у бечора сени холасига бежиз айтмаган-ку? Балки ҳозир кўз тутиб... кутиб ўтиргандир?— Шунда унинг қай алфозда ўтирганини кўз олдига келтира олмай, юраги баттар сиқилди. Узини номард, хаёлкаш ҳис қилди:— Энди Ойпарча сени сўкса арзийди. Таҳқирласа ҳам!.. Ахир, Ойпарча хаёли, унга етиш умиди... сенга қувват, оҳанрабо эди-ку? Аттанг!»

Қурбон Қиёмдан Жаббор Кенагас ҳақида, шундай одамнинг йигитлари ва отлари билан Кўктошга келган-келмаганини сўрашга шайланди-ю, назарида, бу йигит ўзини алдайдигандек туюлди: қандайдир меровга ўхшайди бу йигит! Нуқул чайналиб гапиради, қўрқиб гапиради.

Шунда унинг орқасида турган кишилардан... Иброҳимбек бирдан бор бўйи хаёлида кўринди-да, ўзи аллаича қўрқиб кетди. Кейин, унинг ўзига илиқ муомала қилгани, уни ўз ёнига олиш истаги эсига тушди. Фикри ишлаб кетди: «Шошма!.. Лекин Иброҳимбек сени Тўғайсари айтганидек сўроқ қилмади! Ҳолбуки... Ҳа-а... Ҳаммасининг хаёли Анвар пошо билан банд бошлари қотган! Чамаси, бошқа гап кўнгилларига сиғмайди...» Қурбон жиддий тортиб, энг катта синовлар ҳали олдинда эканига иқрор бўлди: демак, янада эҳтиёткор, сезгир бўлиши керак!

Шунда хаёли тагин Ойпарчага оғди-ю... ёмон бир фикр кўнглига соя солди.

— Қиём ака,— деди.— Иброҳимбек жанобларининг хотинлари кўпми?

Қиём унинг гапини англаб ололмади.

— Нима дедингиз, мулла?

— Иброҳимбек ҳазратлари уйланганлар-а?

Қиём — таги беғараз, кўнгли очиқ йигит. Барча навкарлар қатори вақти келганда қўрбошиларга астойдил хизмат қилади, «навкарлик юмушлари бир ёқли бўлгач», ўз уйида қўлига кетмон олади, ўроқ олади... Тирикчилиги билан машғул бўлади. Бироқ, дам Тўғайсари, дам Гўппонбой, дам Давлатманбий (катта қўрбошилардан) унга ғалати — махфий буйруқлар беришади-да, натижада Қиём кўпинча хижолатли аҳволга тушиб қолади. Кейин, иккинчи марта ўшандай топшириқларни бажармасликка оинт ичади, бироқ яна уни бажаришга мажбур...

Мана, ҳали Гўппонбой уни шийпонда олиб қолиб: «Бу йигитга кўз-қулоқ бўл... Ҳар хил гапларни айтма! Ҳазрат билан гурунгини эшит! Утовга кириб ўтир!..

Ҳайдасаям чиқма. Бир баҳона топ!.. Кейин билганларингни менга айтасан!» деди.

Тавба! Ҳазратни кузатиш учун Қулмат качални қўйиб қўйишти. Шу етмайдами!

Ҳали... ҳазрат: «Сизга жавоб!» деса, нима қилади Қиём?

— Иброҳимбекми?— деди Қиём.— Уйланганлар... Анча вақт бўлди, анча бўлди... Э, қайноталарининг уйдан чиқиб келяпмиз-ку, мулла! Ҳе-ҳе, кўп яхши одам-да парвоначи ҳам...

— Аёллари кўпми?

— Аёллари... аёллари бор. Лекин у киши кўп хотинли йигитларни хуш кўрмайди. Аёлларига содиқ. Жуда-а одил... Бир куни Бўтабой чол: «Шу бек қушбеги бўлса, ҳарам очади!» деди. Бекор гап. Чолнинг ўзи бузуқ. Ичи қора... Мулла, нима кераги бор шу гапларни сизга?

— Э, Қиём ака,— деди Қурбон.— Буям бир гурунгда... Янги уйга тушган бир келин билан куёв узоқ жим ўтиришти. Уртада гап йўқ. Шунда куёв: «Кўзингга қўлимни суқиб олайми?» деган экан.

Қиём қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди. Сўнг бирдан жимиди: «Нимага кўзига қўлини суқиши керак?»

Утовга яқинлашиб борган сари Қурбоннинг юраги гурс-гурс ура ва тезлаша бошлади. Ҳазрат қай ҳолда кўринади? Узгарганми? Қурбонни қандай кутиб олади?... Ҳа, ҳазратнинг Қурбонни ёмон кўриши ёки ундан гумонсирашига асос йўқ! Ушанда... Кўкалдош биқинидан қандайдир мағрур қадам ташлаб кетди... Айтмоқчи, у киши Боқибойдан Қурбонни суриштирган-ку кейин?.. «Саройбондан салом айтаман,— ўйлай бошлади Қурбон.— Уйда юрганим, хизматкорларининг қочиб кетганини айтаман. Ҳазратга ёқади бу гап... Тавба, Анвар пошонинг ёнини олгани аниқ!— Қурбон бирдан карахт тортиб кетди: Олимжон Арслоновнинг Эшони Судур ҳақида сўраб, кейин Анвар пошонинг ақидалари ҳақида сўзлаб: «Улар тил топишади!» деганини эслади.— Тил топишади? Оббо... Буни қандай қилиб билди у одам? На ҳазратни, на Анварни кўрмаган бўлса ўзи... Менинг гапларимданми. Ана шундай бўлиши керак!— Қурбон ўйласа, бу сирнинг ҳам тагига етадигандек бўлди.— Хўш, улар нега тил топишади, энди?.. Билишим керак! Дарвоқе, уларнинг йўллари қандай? Анвар — саркарда, «ёш турклар»дан. Эшони Судур руҳоний, «ёш бухороликлар» йўлларини

ёқтирарди... Ҳа, улар орасида яқинлик бор... Тил топишиши аниқ! Ана исботи: ҳазрат Анвар пошонинг ёни олипти!»

Утов. Оқ ўтов. Унгроқда кичкина ҳовлича. Ундан нарида — тепаликда бир баланд иморат. Утов биқинида — ўчоқ. Учоқбошида кимдир тик турипти. У ёқда ҳам қапа бор.

Отлар беихтиёр секинлади. Ниҳоят, Қиём:

— Турсунбой! — деди. — Сизмисиз?

Қурбон «учиб» тушди. «Турсунбой?! Мерганми?.. Иқлима онанинг эри! Навкарларга одам ўлдиришни ўргатаётган киши. Э, у... Ойпарчага язна-ку, — Қурбон шунча йўлда ўйламагани (балки ўйлагандир) жуда содда ҳақиқатни кашф этди: — Ойпарча шу ерда бўлса... Турсун мерган наҳот билмаса уни?...»

Учоқбошидаги киши қимирлади.

— Ҳа? — секин овоз чиқарди-да, энгашган кўйи бирикки қадам босди. Қурбон бирдан унинг юришидан таниб қолди: «Эшони Судур-ку! Анча енгил юриди...» Шундай деб ҳазратга аллақандай ачиниб кетди: бу ерда — ўтовда ёлғиз яшайди, ғариб, мусофир...

— Э, Эшон бобо, ассалому алайкум! Сизга меҳмон оп келдим! — деди Қиём ва отдан сакраб тушди.

— Ким? — деди ҳазрат. — Келишдимми?

— Келишди! — деди Қиём, кейин ҳазратга тикилиб қолди. — Кимлар? — Сўнг Қурбонга қараб олди (у ҳам отдан тушмоқда эди). — Келишингизни билармидилар?

Қурбон Эшони Судурнинг овозидаги ҳаяжондан... Анвар пошолар келишдимми, деб сўраганини тусмоллади. Қиёмнинг саволини жавобсиз қолдириб, ҳазрат билан кўришишга чоғланди. Чопиб борса! Борибоқ тиз чўкса! Йиғласа!.. Йўқ. Қурбон ҳеч қачон бунақа суюлмаган у кишига... (Тўғри, Қизилқумда довулда қолганларида, иккиси бошларига чопонларини ёпиб, бир-бирининг пинжига суқилиб ўтирганда, иккиси ҳам анча суюлишган эди.)

Қиём ҳазратга яқин борди.

— Мана бу ёққа бир қаранг, Эшон бобо!

Ҳазрат ҳафсаласизлик билан:

— Ким у? — деди.

Қурбон жиловни ташлаб, бирдан отилгани, борасолиб тўхтагани ва тиз чўкиб, ҳазратга боқганини билмай қолди. Эшони Судур унинг чопиб боришидан ҳайқиб тисланганди. Тиз чўкканини кўриб, ўзини тутиб

олди. Кўксига туфлаб қўймоқчи эди, ерга тупурди-да, унга тикилди.

— Тинчликми, бўтам?

— Мен... пирим!— Қурбон овози кутганига қарши ўлароқ қалтираб кетганини сизди. Ва... тепасига эгилиб турган қариянинг меҳрибонликлари, унга ёш боладек дардини очиб, ҳасрат қилиб ўтиришлари... кўчаларда бирга мағрур юришлари... одамларнинг уларга қилган таъзимлари... (ўшандай чоғларда Қурбон ҳазратнинг ички сирларини фақат ўзи билишидан мағрурланар эди) хаёлидан зув-зув ўта бошлади. Сўнг бу одам қандайдир шафқатга сазовор киши эканини, дегандир бирдан туйди. Аммо шу онда бу — шафқатга лойиқ киши «ўз қуроли — обрўси, руҳонийлиги» билан Шўронинг энг ашаддий душманларига дарс бергувчи устоз эканини ўйлади-ю, қалбида товланаётган меҳр ўти сўнди. У совиди ва бундан ҳайратомуз ҳолга тушиб, ўрнидан турмоқчи бўлди.

...«Пирим!» товушини эшитиб Эшони Судурнинг юраги зирқираб кетган эди. Унга ҳамма нарса етарли, ҳамма нарса бор, бироқ... бир нарса етмас, қалбининг ўша жойи бўш турарди-ю, бу овоз билан бирданига тўлиб кетгандек бўлди. Унинг кўкрак қафаси қаттиқ огриб, ундан бу йигитга чуқур оталик меҳри оқди.

— Ўғлим!— деди ва Қурбоннинг тирсагидан тортиб тургазиб, бағрига босди. Кейин бирдан итариб: «Бу Қурбонми?» дегандай унга тикилди. Яна бағрига босди. Ҳа, бу Қурбон эди!..— Уйга! Уйга!— деди ҳазрат бирдан. Сўнг Қиёмга қаради.— Раҳмат, бўтам! Омой бўл...— Сўнг кулиб сўради:— Қаердан топдинг бу йигитни?

Қиёмнинг кайфи чоғ бўлиб кетган эди.

— Ҳозир ўзларидан сўраймиз-да!— деди.— А, мулла?.. Тақсир, совуқ ўтиб кетди!.. Сандалингизда исинсам майлими?

— Э-э! Бугунги кун... шодиёна кун! Тавба!— хитоб қилди ҳазрат.— Кириг, Қиёмбой!

Қиём шошганидан жиловни қўйворди-ю, дарҳол тутди. Сўнг қулоқларини чимириб турган тўриқнинг жиловига қўл чўзган эди, от бошини силкитиб тисланди... Энди нима қилиш учовлонга ҳам маълум эди. Ҳазрат Қурбонни бўшатиб, қўли билан очиқ майдонни кўрсатди.

— Ана, гулмихлар! Боғланглар!.. Оббо, мулла Қурбон-ей!.. Буни қараг-а!— Эшони Судур, одатда, чол-

лар бундай пайтда айтадиган гапларни ҳам айтди: «Улмаган қул кўрар экан-да! Рост: кафан кийган келмайди, кепата кийган келади!» Сўнг Қурбоннинг... бошидан қандай воқеалар ўтганини эшитиб олишни дарров кўнглига тугди. Сўнг илоҳиёт ўтовга кирди. Изидан «эргашган» шамол сандал устида йилтиллаб турган шам алангасини тебратди. Ҳазрат қайтиб чиқиб, ўчоқбошига йўналди. Мерган отларга ем бериш учун Жинкамарга тушиб кетганини билса-да:— Мерган! Қардасиз, бўтам?— деди.

Қурбон билан Қиём тимирскиланиб, қозикларни топишди. Отларни боғлашди. Қурбон тўриқининг айлини бўшатиш керакми, йўқмилигини ўйлаб (наҳот оти очик ерда ётса!) Қиёмга қараганиди, унинг ўз отига парво қилмай, ўтовга йўл олганини кўрди. Шунда Эшонни Судур:

— Кела беринг, ўғлим!— деди.— Отингизни олишади!

Ниҳоят, бир-бирларига мулозамат қилиб, ҳазратдан кейин ўтовга киришди. Ҳазрат ўртадаги сандалнинг ўнг томонига ўтиб, шартта ўтириб олди. Қурбон ҳам пойгакда тиз чўка қолганиди, Қиём уни оҳиста суриб, сандалнинг ҳазратга қарши кўзига ўтказди. Эшонни Судур бошини қуйи солиб: «Бисмиллоҳи...— деб бошлади. Кейин бирдан ҳовучини кўтарди.— Панода пизулмоти ло илло ҳа иллобло инна кунтум миназ золимин. Омин!.. Золимнинг зулмидан, қуруқ тухматдан, ўту сув балосидан асрагин! Қасд қилганлар паст бўлсин! Юзимиз ёруғ, имонимиз бутун бўлсин!» У фотиҳа ўқиди. Ва энг муҳим кириш сўзини айтиб олгандек, Қурбонга қаради. Кейин шам алангасини кўтариш учун мис лаъли четидан микрозни олди. Сўхтани туртди. Қуйинди тушиб, аланга каттариб ёна бошлади. Ҳазрат Қурбонга жилмайиб қўйди-да:

— Қиёмбой, мерганни чақиринг!— деди.— Камарга тушган эди... Ул-бул илтиб келсин!— Қурбонга боқди.— Ё қон чиқарайми, ўғлим?

Қурбон тушунди: ҳазратнинг ўзига муносабати мутлақо ўзгармапти! Бунинг устига, яна тушундики, унга ўзи... «етишмас» экан. Тагин тушундики, келганидан чолнинг боши осмонда! Шунга баробар ўз-ўзидан таъсирланиб кетди: «Нега энди шу ишлар?— деди.— Нега? Қандай яхши одам ўзи?» Сўнг бу саволлар маъносини ичида қайд қилди: қанийди Эшонни Судур Шўро билан ҳамфикр бўлса! Ҳазрат Шўро учун қанча кўп улуғ иш-

лар қилган бўлур эди! Аттанг... Йўқ, амирликни эмас, амирликнинг айрим тартибларини!.. Қурбоннинг бирдан туйғулари ийиб кетди. Ҳазратнинг ҳозир худди ўшандагидек гурунг бериши... оқибат, «О, Турон!» дейиши, соҳибқиронга нола қилиши, пироварди, инсон қандоқ бўлиши ҳақида, амалдорлар, беклар ва фуқаро ҳақидаги... гапиришини тусаб қолди... Улар қизиқ эди! Кейин бирдан ҳушёр тортди: йўқ, энди бошқа гаплар бўлади! Бошқа гаплар бўлиши керак.

Уша чоғларда ҳазрат қиладиган муҳим иш йўқ эди-ю, энди у иш туғилгандек эди. Ҳа, қандайдир порлоқ; кўтаринки бир ҳолатларни, яхши кўрарди, чол! Ҳаммавақт шу каби ҳолатларга майли бўларди...

... Лекин ҳозирги иши!... О, унинг учун ҳам улур имтиҳон эмасми бу дәмлар? Унинг ким тарафдалиги (халқ маъносиди) учун имтиҳон аслида! Унинг бутун борлиги, яхшилиги-ёмонлиги, орзу-армонлари, оқибат, қай тарафга йўналади — шуни ҳам намоён қиладиган бир пайт бу!

Ҳа, ғалати шароит туғилди!

Қиём ирғиб туриб, ташқарига чиқиб кетди. Учоқ-бошига бориб, бирдан юраги сиқилди: «Ҳозир гаплаш-япти улар... Чиқмасам бўларди!» Кейин:

— Мерган! Ҳў-ў Турсунбой! — деб бақира бошлади,

31

— ...
Қурбон ҳазратнинг «ҳаммасини бир бошдан айтинг!» деган «фармони»га жавобни бир чеккадан... Кўкалдош мадрасаси ёнида хўшлашганларидан бошлади. Тўғайсари билан Иброҳимбекнинг саволларига қандай аниқ-аниқ жавоб қайтарган бўлса, ҳазратга ҳам ўз саргузаштларини шу тарзда ва ҳазратга таъсир этиши мумкин нуқталарга (обхонага тушиш сабаби, ҳазратнинг Боқибойдан суриштиргани борасида) алоҳида урғу бериб баён қилди. Ҳикоя кўпга чўзилади, деб тусмоллаганди, дарров тугаб қолди. Ҳолбуки у... Жабборбекнинг Рамазонбойдек кишининг қизига қилган «қўполлиги» авомнинггина эмас, бойларнинг ҳам рағбатини лашкари исломдан қайтариши мумкинлигини ҳам алоҳида таъкидлаб айтди. Тўғайсарининг ғалатилигию Иброҳимбекнинг Анвар пошони Бухородан чиқа олиш сабабига беҳад қизиққани ва бундан ҳайратдалигию ўзининг бу йўриғда (унинг қайнотасига муносаба-

ти ҳамда юртидан бадарға этилишини қолдириб) айтган гапларини ҳам тўкиб-солди.

— А-а, тагин нимани сўради Анвар афанди ҳақида?

— Шу!— деди Қурбон ва энди ўсмоқчилади.— Тақсир, у одам ҳақида Бухорода эшитганларимни ҳам айтдим.. Унинг бу ёққа сафари тўғрисида сиз ўзингиз қандай фикрдасиз?

Эшонн Судур ўзини орқага тортиб, Қурбонга «олисдан» қаради.

— Шўро раҳнамоларидан кимларни танийсиз?

Қурбон ҳазратга айтмай қолдирган нуқталаридан бири— обхонада Усмонхўжа Пўлатхўжаев билан Олимжон Арслоновни кўргани, Пўлатхўжаевнинг ўшанда: «Бизга Анварлар керак», дегани асноси... уни эслади.

Кейин Олимжон Арслоновни. Кейин Али Ризо афандини. Кейин..

— Кўпни танийман, пирим,— деди Қурбон.— Лекин бири билан ҳам шахсан таниш эмасман.

Эшонн Судур жилмайди.

— Ҳозир уларнинг энг каттаси ким?

Қурбон алланечук бўшашиб кетди: «Усмонхўжа Пўлатхўжаев!.. Айтайми? Бежиз сўрамаяпти. Ўзи билади... Билмаса, кейин билади. Айтмоқчи, Пўлатхўжаев келяпти-ку бу томонга!.. Душанбега етиб келади. Еттинчи Туркистон ўқчи полки билан. Қазо-қазо кўмондонлар билан...»

— Энг каттаси, пирим... яъни, Бутунбухоро Инқилобий кўмитасининг раиси Файзулла Хўжаев деган одам.

Ҳазрат ўқрайди.

— Уни қўйинг!..

Қурбон тек қолди: «Ҳазрат ечила бошлади-ку! Билар экан... Бўлмасам кимни айттай?»

— Ҳм, Бойсундаги энг каттасини Олимжон Арслонов дейдилар...— «Жоус юборишса-я! Бекор айтдим... Э, Бойсун карвонсаройми! Улар бу ерда ким Бош маслаҳатчи эканини ҳам билишади-ю, булар билишмас эканми... Ҳазрат жўрттага сўраяпти, чоғи. Шошма, ундай бўлса, Анвар пошонн нега ёмон билишади булар?..»

— Бойваччаларданми у?— сўради Эшонн Судур.

— Йўқ!— Қурбон ўзи англамаган ҳолда ҳаяжон билан Олимжон Арслоновнинг ўртаҳол оиладан чиққани, отаси Арслон аканинг маърифатчи экани, кейин у

кишининг Бухоро мадрасаларида ўқигани, Колесов воқеаси...

Эшонн Судур уни шартта тўхтатди:

— Керак эмас!— Ҳазрат совуққон эди. Энди унда тавиш гурур, бояғи меҳрибончиликдан асар ҳам йўқ. Гўё у бошқа бир одам қиёфасида эди.

— Менинг «таниганларим»— шулар, тақсир.

— Тавба!— деди Эшонн Судур.— Ҳозир Бутунбухоронинг энг каттаси— Усмонхўжа Пўлатхўжаев эмасми? Адашмасам, Ижроия қўмита деган энг олий маҳкаманинг раиси у! Ҳозир унинг ҳуқуқи Файзулла Хўжанинг ҳам ҳуқуқидан баланд дейман... Ҳм, бир жиҳати, улар қариндош, амакиваччалар. Лекин иккови икки олам эди...

Қурбон хўрсинди: «Билади. Уларнинг қариндошличилигим билар экан».

— Пирим, мен лавозимларини кўзда тутиб айтдим, — деди Қурбон жиддийлик билан.

Эшонн Судур оғир бош ирғади.

Шунда Қурбон юраги ўртанаётганини сезди: Усмонхўжа Пўлатхўжаевнинг алоҳида отряд билан келадигани... асосий қўшин — Ҳисор корпуси ҳам у кишига (вақтинчага бўлса-да) бўйсунуши, бироқ Пўлатхўжаевнинг Бухоронинг энг машҳур қоракўлчи бойлари билан асосдан чиққани... ёнига тушди. Яна бирдан эслаб қолди: «Ҳазрат «ёш бухороликлар»ни—«асл бухороликлар» деб атагани. Демак, уларни яхши билади... Файзулла Хўжаевни ёмон кўраркан!.. Хўш, Усмонхўжа Пўлатхўжаевга нега мунча қизиқяпти?.. Демак, ҳазрат у кишини ҳам яхши билади».

Қурбон мана шундай тушунуксиз ҳаяжон гирдобида экан, Эшонн Судур ҳам «тажанг» бир ўйлар тутқаноғида эди: «Узгариб кетганмикан?.. Анварга балки бошқа киши ёрдам бергандир. Йўқ. Фақат ундай киши ёрдам берсагина... Агар шундай бўлса, оббо... Иброҳимбег амирликка жилла қарши бўлганларни ҳам ўзига ашаддий душман, деб билади-ку?.. Уни бу фикрдан қайтариб ҳам бўлмайди!.. Мабодо Саид Олимхон аралашса-чи? Йў-ўқ, у ҳафтафаҳм ҳам Шўро тепасида турганларга ишонмайди. Пўлатхўжаевга ўхшаганларни, табиий, қон-жон душмани, деб билади... Ишқилиб, Анвар келсин. А-а, эртага келади!.. Демак, ўзига ишончи беҳад! Ажир, у амирдан ваколат олмаса, шундай қилармиди!»

Эшикдан бир йиғит энгашиб кирди. Кўзининг қораси дум-думалоқ. Орқасида Қиём кўринди. Йиғит Қур-

бонга сассиз бош ирғаб. қўлидаги дастурхонни сандаялга қўяётган эди, Эшонни Судур... ўзи уни олиб, енига қўйди-да, шамни тагидаги тақсимчаси билан нарий сурди. Сўнг дастурхонни очиб, ундаги ейимликларни лаълига торта бошлади.

Қурбон ҳайрон, кулимсиради: ҳали (савоя-жавоб мобайнида) ҳазрат Қурбоннинг Қурбонлигини буткул унутган, бошқа киши билан гаплашаётгандек эди. Энди яна шогирдини таниб, унга диалдорликлар кўрсатаётган меҳрибон устозга айланди.

— Утир, Қиём, ўтир, — деди кўзи думалоқ (Турсун мерган) унинг қўлидан хумчойнакни олиб.

Қиём унга хавотирли қараб қўйиб, болдирга ўралган мўккиси боғичини айлантириб еча бошлади.

Уни мерган ўсал қилган эди. Ҳали Қиём ташқарига чиқиб, мерганни чақирғач, Жинкамар лабигача борган, кейин изига қайтиб, ўтов кягизига қулоғини тақаб турганди... товушсиз қадам билан чиқиб келган Турсун мерган шап этказиб унинг икки елкасидан ушляди, Қиём ўтириб қолди...

— Бошқа хизмат йўқми, тақсир? — сўради Турсун мерган.

— Ҳозирча бўлди, — деди Эшонни Судур ва: — Э-бо-е! — деб юборди. — Мана бу йигитни танияпсизми, мерган? Ўзингизга ҳамшаҳар! — Ҳазрат шундай деб аллатовур бўлди. Қурбонга қараб олди. — Танишинглар... фақат майда гап бўлмасин! — деди хўмрайиб.

Кеча ҳазрат (Анвар пошонинг дарагини эшитгач) халқнинг рафторига разм солиш учун ёлғиз ўзи айланиб юриб, кўча муюлишида Сафар қассоб билан гаплашиб турганди, юпун кийинган бир хотин қассобга бир калава ипак бериб, бир мисқол гўшт олиб кетди. Ҳазрат унинг орқасидан ачиниб қараркан, қассоб унинг қисматини ҳикоя қилди: эри Душанбе қўрғонни пойида қизилларнинг ўқидан шаҳид бўлган экан. (Душанбеда вақтида амирни қувиб келиб жойлашиб қолган бир взвод қизил аскар бор. Ун кундан бери Давлатманбий қўрбоши қўрғонни (гарнизонни) қамал қилиб, унга яқинлашолмас — қўрғон кунгуралари орасига ўрнатилган ўтсочарлар ўқ ёғдирад эди.) Аёлнинг ёлғиз ўғилчаси бор экан... Шу пайт тепаликдаги Сўхтачинор тагидан Тонготар тушиб кела бошлади. Иброҳимбекдан ажралмайдиган йигитнинг ташрифи ҳазратни унга қаратди.

— Ҳа?— деди у келгач.

— Сизни йўқлаяптилар сардор,— деди Тонготар.— Битта юртдошингиз келипти. Аёл киши. Шунинг гапи бўляпти.

Эшони Судур аллақандай қизарди. Сўнг бутун вужуди дафъатан ҳайрат тўрига чулғаниб, Сафар қассоб билан хўшлашди.

Болаҳонали иморатнинг такхонаси айвонида — Фузайил махсум ва Чори Қуюн ўртасида Иброҳимбек хўмрайиб турарди. Рўпарасида тулки телпак кийган бир йигит ерда тиз чўкиб ўтирипти. Нарироқда бир талай нотаниш йигитлар, уларнинг ортида — чинор остида аллақанча эгарсиз ва эгарли отлар. Атрофда навкарлар.

Ҳазратни аллақандай гумонлар ўртаб, Иброҳимбекнинг ёнига ўтди. Саркарда у кишига табассум қилиб:

— Тақсир, бир қизиқ гап!— деди.— Мана бу йигитни Жаббор Кенагас дер эқанлар. Ҳе-е, кенагаслардан... Шаҳрисабз томондан. Дуруст, қуруқ қўл билан келмапти, ўттиз-қирқта от ҳайдаб келипти. Бу иши бизга маъқул. Лекин, менимча, битта катта айби бор.

— Хўш-хўш?— деди ҳазрат Иброҳимбекнинг кўнглига хуш ёқадиган оҳангда.— Олиб келган шунча йилқиси ҳам айбини ювишга қодир эмасми?

...Жаббор Кенагас бўлганича бўлиб ўтирарди. У Баҳромхон эшоннинг йигитлари айтган бир гап билан бу ёққа йўл олди, ҳа. Хўп, Чўнтоқни талади ҳисоб. Сойбўйини ҳам қақшатди. Лекин нима учун қилди шунча ишни? Албатта, лашкари, ислом учун! (У энди шундай деб ўйларди. Ҳолбуки бир тўда отларни Чўнтоқ одамларини жазолаш учун, Сойбўйдан эса, ҳар эҳтимолга... Осмонўпардан ўтишда кўп отларнинг майиб бўлиб қолиб кетиш эҳтимоли учун Бўри тўранинг маслаҳатига кўра олганди.) Энди, бу қандай номардликки, Сойбўйдан олиб келгани бир қизга шунча қизиқиб қолсалар! Бек у қизни авайлайман, деб Осмонўпарда ўлиб кетишига оз қолди-я!.. Тағин: у ўз уруғидан. Энг муҳими: унинг бутун орзу-армонлари шу қизда мужассам эди!.. У ёғини сўрашса, қизга қўли учини тегизган бўлса... одам эмас! Шу ерда унга бир бошпана топиб, лашкари исломга... Иброҳимбекка хизмат қилмоқчи. Астойдил хизмат қилмоқчи... (Энди шундай ўйларди). Она шаҳри Шаҳрисабзни ҳам озод қилиш учун шўролару қизилларга қарши охиригача курашишга тайёр, Қураша билади ҳам... Вақти соати етганда, албатта,

қизнинг жабрдийда отаси билан гаплашади... Бироқ, унга қиз унинг яқинида юриши керак.

У Иброҳимбекнинг Эшони Судурга маслаҳат солгани, унинг «йилқилари айбини ювнишга қодир эмасми?» деганини эшитиб, юраги қинидан чиқиб кетай деди.

— Э, шундай демайсиэми, тақсир!— деди.— Мен ахир улуг ниятлар билан келдим!.. Жонимни, умримни лашкари ислом йўлига тикиб келдим. Хўп... бир қиз экан-да! Бўнинг устига, қизнинг менга яқинлиги бор...

— Қандай қиз?— ҳайратланиб (тагин оз-моз қизариб) сўради Эшони Судур.— Қаердан?

— Сойбўйдан,— деди Жабборбек.— Бойсунга яқин жой... Узи кенағаслардан, тақсир. Шу... бойсунлик Рамазонбойнинг қизи экан. Бой кофирларнинг кўзидан панада юрсин, деб Сойбўйга келтириб қўйган экан. Бир жиянининг уйига. Мен бу ёққа олиб жўнадим... Қиз тинчроқ жойда бўлгани тузук-да. Гап шу. Агар шу ишим... айб саналадиган бўлса, майли, бошим болталаринг остида!

— Э,э!— Эшони Судурнинг хаёли тўзиб кетди: Бойсун, Рамазонбойнинг уйи, ўзи ва... Сойбўйи хаёлидан ўтди. Кейин ҳозир «Э, э!» дейиш билан бек йигитни қандайдир қароридан қайтармоқчи бўлганини эслади-ю, бу масала унга жуда майда бўлиб кўринди. Аммо, шу онда ўзини ўнглаб олди: «Дарвоқе, у бойнинг қизини олиб келипти!..»—Хўш,— деди ҳазрат, ниҳоят, бу хусусда чуқур ўйлаб олгандек:— Бирламчи, қизнинг ўзи бу ишга қандай қарайди? Иккиламчи, бу ҳодисани жаноб Рамазонбой эшитса, нималарни ўйлайди? Учламчи, қиз олиб чиқилган қишлоқ аҳли қай хаёлда қолди?.. Шу саволларга, жаноб Иброҳимбек... жавоб берсин йигит! Агар жавоби маъқул бўлса, айбни бошидан соқит қилишимиз ҳам мумкин...

Иброҳимбек: «Бало бу, бало қария!» деб ўйларди.

— Жавоби йўқ, тақсир,— деди у.— Биз ҳам худди шу сўроқларни бериб, ўйланиб туриб эдик.

— Инчунун қиз хафа!— Лов этиб олов олди ҳазрат.— Сойбўйи аҳли сиздан эмас... биздан домангир? Рамазонбой эшитган бўлса, шу тобда дод солиб юрипти? Э, тавба!.. Э, нодон бола. Кўринишига қаранг буни!..— У Иброҳимбекка қаради.— Узингиз бир чорасини кўринг энди, жаноб олийлари! Бу йигит ҳар қандай жазога лойиқ!

Жаббор Кенагас тамом бўлди.

Иброҳимбек кулимсиради.

— Эса ўзинг айт, бойвачча, нима қиламиз?

Жаббор Кенагас икки қўлини ҳам кўксига қилиштириб, бошини эгди. Пешонасини ерга уриб олди.

— Улдириглар! Улдириглар!— деб бақириб юборди.— Жонимдан тўйдим! Шунча нарсадан ажраяганим етмаган экан! Мени бу ерга ажал қувиб келган экан! Падарига лаънат шу... Тўйиб кетдим!

Ҳамма жимиб қолганди. Иброҳимбек Эшонни Судурга «муруват қилиш керак» дегандай кўз тикди, Ҳазрат томоқ қириб:

— А, қизнинг ўзи қаерда?— деди.

Саркарда такхонага ишора қилди.

— Хў-ўп, майли эмасам,— деди Ҳазрат ва Иброҳимбекка эҳтиром билан маслаҳат солди:— Ожизани бир тайинли хонадонга жойлаб қўйсак, жаноб олийлари! Токи қизимиз биздан ранжимасин. Хўш, токи бу улус ишларимиз бир ёқли бўлгач, боёқшини ҳурматли Рамазонбойга эсон-омон топширайлик!

— «Ҳурматли бой?!»— Жабборбек нима деяётганини қулоғи эшитмасди, энди.— Қизилларнинг хизматиини қилиб юрган бой! Бутун бойлиги, дав-даскасини қизилларга қўш қўллаб тутган бой! Уз уйининг эшикларини уларга очиб берган бой!

Эшонни Судур тек қолди: «Ҳа, рост,— деб ўйлади-ю, шу заҳоти ўзини ўнглаб олди.— Лекин, имони бутун бўлса, бас-да. Ҳамма гап шунда эмасми? Хўш, у шаҳарда қолган бўлса, нима қилиши мумкин эди? Бир қисобда ўшандай бойларнинг шаҳарда бўлгани ҳам яхши-ку?...»

— Бўтам, сиз Рамазонбойнинг ичларига кириб чиққаннингиз йўқ!— деди.— Шароит тақозосида менинг ҳам Бойсунда, қизиллар орасида қолиб кетувим мумкин эди... Нима, бу қол менинг имоним бутунмаслигини кўрсатардими? Ундай деманг!— кўтарила бошлади.— Ҳар бир шаҳар, ҳар бир кентда юзлаб, минглаб бойларимиз бор ҳозир! Ҳа... Мен ишонаман: Шўро ичиде юриб ҳам, унинг хизматиини қилиб ҳам бу тарафда кўнгли борлар бор!

Жаббор Кенагас ели чиққан мешдек бўшашиб қолди.

— Жаноб Иброҳимбек, бу ёғи ўзингизга ҳавола!— сўзиини тугатди Эшонни Судур.

Иброҳимбек ҳазратнинг кейинги гапларини ёқтиргани ҳам бир бўлди-ю, онахони — Тиниқ момонинг ўтган ҳафта: «Қарияпман, қўлим чўлоқ. Худо битта қур»

секин кўп кўрди. Хизматкорларимга ишонмайман!» деганини эслади.

— Бизнинг онахонни уйи қалай?— атай сўради ҳазратдан.— Қиз қилиб ўтиради-да.— Сўнг қўшимча қилди:— Кейин, вақти соати етганда, эгаси топилар?..

Эшонни Судур:

— Бошингиз тошдан бўлсин, бек!— деди.

Шунда (ҳазратни чўчитиб) атрофни қуршаган навкарлар бақриб қолди.

— Омон бўлсин Иброҳимбек!

Иброҳимбек бундай пайтда қурдан чиқиб кетишни маъқул биларди. У Тонготарга имо қилди. Бодомгулли оти келтирилди. Иброҳимбек бировнинг кўмагисиз оти миниб, соқчи навкарларига бош ирғади. Сўнг Эшонни Судурга табассум қилиб, қишлоқ адоғини кўрсатди. Ҳазрат ҳам бош ирғади. Ниҳоят, у Фузайил маҳсумга:

— Уша гап!— дея Жаббор Кенагасга ишора қилди-да, отга қамчи босди. Қорадўнгга (пойга бўлаётган томонга) хос навкарлар билан елиб кетди.

Эшонни Судур, энди, ўзи ҳам от миниши керакдек атрофга қаради-ю... четдаги одамлар ичидан чиқиб келаётган Турсун мерганини кўриб қолди. Унинг ранги ойнақ, қирқма милтиғини ўнглаб олганди. Ҳазрат кўрқиб кетди! Бу йигит ҳозир бир бало қилади... Э, нега уни ўйламади? Ахир, қиз... унга қайнсингил бўлади-ку! (Турсун мерган Кўктошга олиб келинган кунини Эшонни Судур уни ўз хизматига олган эди, ҳар қалай ўзиники). Билади-ку унинг феълини?.. Иброҳимбекка маъқул иш тутаман, деб уни эсдан чиқарган шекилли.

Ҳазрат Турсун мергандан айрим тизмаларда қолган «чала мусулмонлар» одатлари ҳақида кўп нарсаларни сўраб-билиб олган эди. Муҳимларидан бири: улар эёл зотини илоҳийлаштирар экан, бир замонлар унинг лойдан ва ёғочдан ясалган шаклини уйлари тўрига қўйиб, унга топинишаркан.

Демак, Турсун мерган ҳозир қутурган.

Эшонни Судурнинг ўртага чиқиши мумкин эмас. Ҳайҳайлаш ҳам унга ярашмайди.

— Мерган! Бўтам, эсингизни йиғинг!— деди бирдан.— Гапимни эшитяпсизми?— овози кўтарилди.— Азгар Иброҳимбек жаноб олийларига ихлосингиз том бўлса, шаҳдингиздан қайтинг!

Турсун мерган Эшонни Судур — Эшонни Судур бўлгани учун эмас, соқоли оқариб қолган чол бўлгани учун ўзини аранг тўхтатди. Лабини қимтиб, ерга тикилди.

— Балли! Шайтонга ҳай беринг, бўтам!— Эшони Судур дадилланиб ва мамнун бўлиб, жилмайди.— Энди Иброҳимбек жаноб олийлари номидан буюраман!— бирдан хитоб қилди.— Сиз ҳам эшитинг, фуқаро!— Шу заифадан фақат мана шу йигит хабар олиб туради... Саркарданинг онахонлари Тиниқой беканинг уйларига ҳам фақат мана шу йигит бора олади. Саббаки, бу қиз—Турсун мерганнинг қайинглиси бўлади!

Жабборбек мерганга қараб қолди.

...Такхона эшиги ичкаридан тарс-тарс урилди.

Эшони Судур зир титради. Лекин вақтихушлик билан Турсун мерганга:

— Номингизни эшитди синглингиз,— деди.

Мерган индамади. Бироқ ҳазрат томонга юрди. Эшик олдига борди. Ҳазрат бир кўнгли буларни шу кўйи қолдириб, кетиб юборишни ҳам ўйлади-ю, ҳали Жабборбек қисмати ҳал бўлмагани... Иброҳимбек кетиб қолганини эслаб, Фузайил махсумга маъноли тикилди. Шунда Бойсундан келган... Рамазонбойнинг қизини кўриш, у ёқдаги аҳвол тўғрисида сўраш, шу тариқа азбаройи Рамазонбойнинг ҳурмати (ичида бойни ҳурмат қилмасди) учун қиздан ҳол сўраб қўйишни бурчи деб билди.

Ҳазрат эшик занжирини туширмоқчи бўлаётган мерганга улугворлик билан:

— Сабр қилинг, бўтам,— дея Фузайил махсумга қаради.— Булар... нима бўлади?

— Оқсув бўйига — карвонсаройга олиб бораман!— деди махсум.

«Рост. Тўғри. Ҳали бу йигит кўп иш беради... Кўриниб турипти!»— ўйлади Эшони Судур ва сиполик билан:

— Туринг, бўтам. Туринг ўрнингиздан,— деди.— Шу ўтиришингиз, шу ўртанишларингиз ўзи... жазо бўлди сизга!

Жаббор Кенагаснинг, ниҳоят, вужудига қон югурди. Утирган ерида ҳазратга таъзим қилди.

...Ойпарча, ҳа, ташқарида бўлаётган гапларни эшитиб турганди. Шунинг учун аъзойи баданидаги оғриқ, чарчоқни ҳам унутган, Иброҳимбекнинг мулоҳазали гаплари (унга қилинган мурожаатлардан номини билганди), сўнг Эшони Судурнинг хитоблари — барчаси тагида... ўзига қайғуриш ётганини қиз ҳайрат билан англаган ва улар қаршисида Жабборбек паст-пасткаш

бўлиб қолганди... Ниҳоят, Турсун мерганнинг номини эшитгач, яна Эшони Судур Ойпарчани кўришга фақат мерган, яъни, қизнинг язнаси ҳақли эканини эълон этгач... У эшикни қоқа бошлаганди.

Ойпарча... эзилган, руҳи тушган эди. (Албатта, йўлда нималардир... айниқса, тоғлар, туман босган чўққилар усти унга ёқди, ўзини ажиб бир масканда ҳис этган пайтлари ҳам бўлди!.. Осмонўпарнинг ўрқачида отлиқлар туманга оралаб юришганда, унинг кўзини очишганди: у атрофга гангиб қараркан, бу ерга чиққунча ўлиши керак эди-ю, ўлмай қолган, энди ўзини абадий яшайдигандек туйган, бу ҳол ўз навбатида қизга... кўрган тушини эслатган... оқ туман, оқ от... жаннат эшиги: хаёлда эмас, шу ердадек туюлган эди!) Ўзини ихтиёри қўлидан кетган ўйинчоқдек сезар, ўтган кунлар энди унга хаёлдек туюлар эди. Жабборбекнинг: «Улғунимча сени дейман! Ана кўрасан!» деб қилган хитоблари зиғирча таъсир этмасди. Аксинча, ундан жирканди, «юзини кўрмасам!» дерди. Бу ҳонага киритиб, эшикни бекитишгач, қиз бир оз енгил тортди. Ниҳоят, ташқарида уларнинг гап-сўзлари... оқибат уни бирдан тирилтиргандек, йўқ, ўзининг кимлигини қайта танигандек бўлиб, эшикни тарс-тарс ура бошлаганини сезмай қолганди.

Эшик тикирлади. Очилди. Ойпарча бирдан тисланиб кетди. Ва Эшони Судурни кўрди: таниди!.. Уша киши. Уша авлиё одам!.. Ҳа, Қурбон у кишини ёмонлаб сўзлаганди, чоғи. У қизил аскар-да!..

Ойпарча беихтиёр муздек ерга тиз чўқди.

Эшони Судур уни кўриб, кўнгли бузилиб кетди: бир боёқиш ғариба... Ман-ман деган бойнинг қизи! Тиз чўкиб ўтирса! Ота-онаси у ёқда йиғлаб юрса! Ўзи олиб қочилган бўлса!..

— Во дариг! Она қизим!— деб хитоб қилди Эшони Судур. Ва ичкарига шошиб кириб тўхтади. Унинг бошини силади. Сўнг ортидан кирган Турсун мерганни унга кўрсатгандек бўлди.— Язнанг, она қизим. Ёлғиз эмассан!..— Сўнг кимларгадир хитоб қилди:— Ким ўйлапти бундай кунлар бошимизга тушишини! Тушда кўриш ҳам маҳол эди... Қавлу бало, қавлу бало!

Ойпарча ҳазратнинг сўзлари таъсиридан кўзларига ёш инганча мерганга қаради... У кишини кўрган-ку! Бир эмас, бир неча марта! Нега яхши эслолмади холасининг уйда ҳам?

— Тур,— деди мерган бўғилиб.— Уринигдан тур. Сийглим!

— Э, э,— деб қолди ҳазрат ҳам.— Турнинг, она қизим.

— Салом алайкум, язна,— деди Ойпарча ва Эшонни Судурни буткул унутиб, ўридан турди. Синиқ кулимсиради ва ўз-ўзидан йиғлаб юборди (балки шундай пайтда йиғлаши табиийлиги учун йиғлади). Шу кўйи бошйга тушган кулфатларни бир чеккадан айтишга чоғланди-ю, ташқаридан талай одамлар ўзларига боқиб туришганини кўрди.

Мерган лаблари титраб, худди бу ишларга ўзи айбдордек:

— Айт, сийглим,— деди. Илтимос қилгандек сўради:— Нима қилай?

— Оббо, оббо!— деди Эшонни Судур. Сўнг ташқаридагилар ҳам эшитсин учун овозини баландлатди:— Ҳали нима дедим сизга, ўғлим!

Турсун мерган ҳазратга зарда билан қараб қўйди.

Ойпарча язнасининг феъли тўғрисида холасидан унчалик эшитмаган эса-да, ҳозир унга нима деса, ўша нарса бажо келтирилишига ишонди. Сўнг сезияларни гурур билан ҳазратнинг «ёнини олди»:

— Язнажон, қўйнинг. Пиримиз айтяптилар.

— О, балли, она қизим!— ниндо қилди Эшонни Судур.

Мерган маҳзун бош эгди.

— Бу... холанг қалай?— сўради аста.— Мени кутиб қолгандир.

— Ҳа!— деди Ойпарча. Ва дарҳол сўзини тузатди:— Лекин, бу ташвишлар ҳамманинг бошида бор экан, язна!..

— Э, баракалло-е, она қизим!— Шунда ҳазрат гап бошласа, чўзилиб кетишини ҳис қилди-да:— Ҳозирча гап тамом!— деди.— Қизим, ўзинг тушунадиган, оқида қизсан... Сен дам олишинг керак!— Ва эшикка қараб бақирди.— Қим бор?— Қулмат качал кўриди.— Мана, қизимизни олиб бор. Тиниқ беканинг уйларига!

— Мен-чи,— деди мерган.— Ўзим олиб бораман.

— Э-ҳа!— деди Эшонни Судур.— Бу маъқул гап!.. Қулмат, эшикдан қоч!— Эшикка йўналар экан, Ойпарчага:— Ҳали бемалол гаплашамиз, она қизим!— деб қўйди.

...Эшонни Судур ўтов эшиги оғзида турган Турсун мерганга Қурбонни таништиргач, ўша воқеа кўзгалишини истамай: «Майда гап бўлмасин», деган эди.

Турсун мерган Қурбонга кетмон пешидай кафтини узатди. Қурбоннинг дастпанжаси унинг кафтида юқ ҳам бўлмади. Мерган чўнқайиб, юзига фотиҳа тортиди-да:

— Қийналмадингизми йўлда?— деди. Сўнг унинг эгнидаги кўйлагига тикилиб, беозор жилмайди.

Ҳазрат унинг нигоҳини «тутиб», Қурбондан олдинроқ гап қотди:

— Мулла Қурбон қизиллар ичидан чиқиб келяпти!.. Томоша қилинг. Қизилларнинг иси кеп турипти!— Сўнг шоғирдига уқтирди:— Ечиб, ёқиб ташланг... эртага! Садқан баданингиз кетсин. (Аслида Эшонни Судур янгича тикилган кийим-бошга ҳам қаршимас эди. Ана, баданига ёпишиб турипти, ихчам. Ҳатто чирёйли, Кийса кияверсин!)

— Хўп, пирим,— дея Қурбон Турсун мерганнинг чеҳрасидан Иқлимаю Ойпарчага ўхшашлик изларкан, Иқлимага: «Синглингизни топишга ҳаракат қиламан!» деганини эслади-ю: «Мунга хотинидан салом айтиш керак-ку? Хурсанд бўлади, бечора,— деди ичида.— Лекин, «майда гапни қўйинглар», деди ҳазрат. Майли, фурсати келганда айтаман...— Сўнг миясига келган фикрдан шодланиб кетди.— Ойпарчани ҳам сўрадилар дейман... Доғида куйиб ўтириптилар, дейман! Ахир, бу унга язна бўлади-ку? Қайнсинглисига қайишар...— Ниҳоят, у ҳамон ўзига қизиқиб, билинар-билинамае жилмайиб турган мерганнинг саволига (ўзи) жавоб қилди.— Тузук, мерган ака... Лекин, бари бир йўл азоби — гўр азоби.

Турсун мерган бош ирғади: уни... йўлга қўйсаларда! Шу тобда ҳазрат унга рухсат этиб: «Кетавер. Ражимайман!» (яъни, «қаргамайман изингдан!») деса.. У учиб кетарди! Елиб ўтарди ўша Осмонўпардан ҳам. Сассиз одим отиб, қоплондек ирғишлаб югурарди Сойбўйига!.. Бари бир у бу ердан кетади! Бир ҳисобда ўзида ҳам айб бор: қизиқди-да буларга. «Истамайман!» деса, бу ёқдан борган Абдулқаюм парвоначининг жилашига: «Бор, тошингни тер!» деб юборса, ҳеч нареа бўл

мас эди... Мана, кўрди буларни, бу ерни Қизиги қолмади. Бари... ваҳимачи, одамхўрга ўхшайди.

— Агар кетар бўлсангиз, мениям ҳамроҳ қиласиз,— деди.

Қурбон гангиб қолди. Эшони Судур:

— Ё, пирим!— деди.— Бу қандай гап? Куракда турадимми шу сўз, мерган?! Бу йигит — менинг шогирдим бўлади. Мени деб келган... Лашкари исломни деб келган! Тўғрими?— У Қиёмга ҳам маъноли қараб олди.

Қурбон, дарҳақиқат, Қиём ўтирганини ҳисобга олиб:

— Албатта!— деди.— Иброҳимбек ҳазрат олийларига... лашкари исломнинг улур ишига бир ҳисса улурим қўшиларми, деб келдим!

Мерган жилла ҳайрон қолгандек бўлди-ю, яна кулимсиради. Негадир энди унга қизиллар ораси... қизиқ туюлди. Ҳақ сезмаган ҳолда, шунча навкар урушамиз деб тайёргарлик кўраётган «қизил рангдаги» ўша кишиларни кўришни хоҳларди.

— Гап ана шундай!— деди Эшони Судур.— Бу ақидани сиз ҳам кўнглингизга жойлаб олинг, мерган!

Ҳазратнинг ортиқ гап уқтириши мерганга (ҳар қалай чарс тоғ йигити у) малол келди. Бирдан қўли қичиб, нимани уришни билмай қолган кишидек аланглади. Сандак кўзида сипо бўлиб ўтирган Қиёмга кўзи тушди.

— Э,— деди.— Буни қаранг!— Эшони Судурга мушоақат қилди:— Бу одам гап ўғриси, ҳазрат. Ҳали ўтовга қулоғини тутиб, гапларингни эшитди.

— Ё тавба!— Қиём ёқасини ушлаб анқайиб қолди. Азбаройи чидолмаганидан кўзига ёш олди.— Пирим, маъзур тутасиз, энди,— дея нарига сурилди.

— Ҳай-ҳай,— деди Эшони Судур.— Мулла Қиём, мергани билмайсизми ҳалиям!

Йўқ, Қиём энди ўтиролмади. Обрўси борида... мукисини кийди. Чилвирнамо жиякни пайтава ўралган болдирига айлантира бошлади.

Эшони Судур Қиёмга шундай деган эса-да, мерганнинг сўзига ишонган эди: у бежиз кириб ўтиришни истамаган. Иброҳимбек эса, изидан бошқа одамларни ҳам қўйиб қўйганига гумони йўқ.

Қурбон Қиёмнинг ўзидан кўнгли қолмасин учун унга тикилиб туриб, илиққина жилмайди. Қиём ҳазратдан ҳам шундай ҳада табассум олди. Гўё мерган уни қаттиқ жақоратлагану, шунинг учун чидолмай кетаётган каби:

— Хуш қолнинг, ҳазрат. Меҳмон, ҳали кўришамиз,— дея ёпқични кўтарди, чиқиб кетди.

Мерған Қиёмнинг маккорлик қилганини кўриб, баттар ғашлашиб қолди. «Ҳа, булар уста!»

Ташқаридан отнинг гупури эшитилди. Ҳазрат чуқур хўрсиниб:

— Мерған... бопадингиз, ўғлим! Шунақа,— деди. Кейин Қурбонга қараб, унинг эътибор билан тижилаетган; анчагина ўзгарган... жиддийлашган кўзлари — қорачиқларига боқиб, вужудида бир бегонасираш ҳиссини туйди. Шунда Шўронинг ўзига азалдан маълум («Оқпошиё йиқилипти!» деган овозалар баробарида эшитган). энг муҳим ғояси ёдига тушди. Ёдига тушгани ҳамон бутун вужуди оғриб кетди... У ғоя — инсонларнинг тенглиги, жамиятда тенг яшаши ҳақидаги эътиқод эди. У Шўро тарафидан ёйилмоқда, қуруқ сўзда эмас, амалда ёйилмоқда, яъни, бойларнинг мол-мулклари камбағалларга бўлиб берилиб, бир қадар қўпол равишда бўлса-да, бу ғоя ҳақиқатга айлантирилмоқда. Ва эшитишига қараганда, фуқарога бу ҳол ҳайратомуз даражада маъқул тушмоқда эди... Ғалати! Эшони Судур ичичида фикран бу ҳолни маъқулларди, гарчи инсонлар аро тенгликни бу тахлитда жорий этилиши мумкинлигини ҳеч қачон ҳаёл қилмаган эса-да! Зеро бундан ўзга йўл билан уни жорий этиш мумкин эмаслигига ҳам ақли етар эди. Бироқ... фалакнинг ўйинида бу: шу ҳолда яна ўзи... аҳли меҳнатга, авомга, олис-яқиндан олиб келинаётган содда кишиларга эски ақидаларни ташвиқ қилади: яъни, инсоф, диёнат, бировнинг ҳақиғи кўз олайтиришнинг гуноҳ экани, бандасининг олий фазилати — қаноатда экани... тўғрисида ваъз ўқийди. У, оғир вазифа бу!.. Халқни алдаётганга ўхшайди! Ҳа... Ана шунинг учун ҳазрат гоҳо «нўқтасини узиб», аъло ҳазрат тағин тахти муборақларига келиб ўтиргандан кейин вақти замонда содир бўлган ноҳақсизликлар қайта такрорланмаслигини... бемалол гапириб юборади. Зеро у биледи: бу гапдан фойда кўп! Аммо... анави нодонлар, Иброҳимбек ҳам бу гапларни хушламайди, албатта... Улар назарида, ҳазрат Шўро ғояларини ташвиқ этаётгандек туюлса керак. Ҳа.— Уғлим!— деди Эшони Судур тўлиқиб ва... дастурхонга қўл чўзди.— Марҳабол!— Кейин таом оғзига тушса, гап чалғишини туйиб, бу муаммонинг бир йўла бир ёқли бўлишини истаб қолди.— Айтинг-чи, бўтам...— Узи пайқамгани ҳолда сизлаб гапира бошлади.— Мана, мени излаб келдингиз.

Шодман! Ҳақиқатан шодман! Сизни кўп ўйлар эдим... Оқибатингиз учун раҳмат!.. Анча-мунча нарсани айтиб бердингиз... Раҳмат!— аста-секин унда ғайришуурий бир қаттиқлик, ҳатто ёвузликка ўхшаш бир алам кучая бошлади.— Хўш, Шўрода хизмат ҳам қилдингиз... Лекин, айтинг-чи,— деди у овозини бир парда кўтариб.— Унинг бирон-бир жиҳати сизга манзур бўлмадими? А?.. Сиздан ҳеч нарсани яширмаганман! Сизга ўзим сизгидирган ақидаларни яхши биламан... Хўш, унинг бирон-бир тарафи ҳам маъқул бўлмадими? Яширманг: маъқул бўлган.. албатта! Мени биласиз... Инсоний ишларни ҳаммавақт қўллайман. Қўллашдан қўрқмайман ҳам!.. Хўш, балки бизнинг ҳам ўша яхши жиҳатларидан фойдаланишимизга тўғри келади? А? Нима деддингиз?.. Дунё алғов-далғов! Ҳозир ҳамма нарса жоиз. Хўш? Яширманг, болам! Модомики, менга сира хуш келмайдиган жиҳатлар сизга хуш келган бўлсаям айтаберинг!.. Мунинг учун сизни айбласам, ҳар нарса бўлай... Жим! Фақат қамти ўлтириб, келишиб олишимиз керак, холос.

Қурбон ҳазратнинг ўзидан заррача гумонсираётганини сезмади. Бунинг устига, бу тўмтоқ саволлар жавоби ҳазратни ҳақиқатдан қийнаётганини тушунди. Лекин, нима десин? Агар гапирса... Шўронинг халққа қилаётган буюк ваъдасини ва уни амалга ошираётганини сўзлайди-да!

Сўзласа, ҳазрат нима қилади кейин? Пировардям, у гоё қандайдир даражада оллоҳнинг йўлига зид келадими-ку, ҳазратнинг назарида? Узи эса ҳазратнинг шогирди!

Қурбон гап бошлашга шайланди-ю, Турсун мерганнинг ўзига диққат билан қараб турганини кўриб, гапларини у ҳам эшитишини истаб:

— Пирим,— деди беихтиёр Эшони Судурда кўришни бераётган совуққонлик билан.— Сиздан сир бекитсам, у дунё-бу дунём куйсин!

— Бали,— деди Эшони Судур. Сўнг тағин... «олидан» Қурбонга тикилди.

— Рост гап шулки, Шўронинг, айниқса, инсон инсонга тенгдур деган гапи... кўп жозибали экан! Ҳа,— деди уқтириб.— Тўғри, пирим, бу йўл тангрим йўлига унча тўғри келмас...— Эшони Судур ўзи сезмай: «Худога шукр!» деди. Аммо диққатини бўлмади.— Бироқ, ўз кўзим билан кўрдим-билдим,— давом этди Қурбон,— Шўронинг ушбу гоҳси авомга маъқул тушмоқда...— Қурбон беихтиёр ҳазратни ҳам қандайдир даражада

ўз йўлига солиш истагидами, гапни чуқурроқ ердан олди.— Зеро, бу ғояда халқ қандайдир даражада ўзининг азалий армонларини кўраётганга ўхшайди:— «Хато қилдим. Азалий армон», дедим.— Бўлади-ку, ҳазрат, бир қизиқ хаёллар? Эртақлардаги орзулар? Бой ила камбағалнинг тенглиги...

— Бас, бас!— Ҳазратнинг юраги яна оғриб кетди: ҳа, ўша эртақлар ҳам унга таниш! У, нақадар таниш! Ажиб, ёқимли! Балки ўзининг халққа қилаётган шафотларида ҳам ўша азалий армон — яхшиликка интилиш ғояларининг таъсири бордир? Ушаларнинг тақозосида шундай қилар?.. У, у эртақлар! Ривоятлар! Ҳазрат уларни яхши билади!.. Бироқ ҳамма гап шундаки, инсон тенглиги ғояси байроқ қилинса, унинг бир учи ҳазратнинг ўзини ҳам ерга уради... Аниқроғи, унинг ўзини ҳам фуқаро билан тенг қилиб қўяди. Эшони Судурибни Абдуллони бир исқирт фақир билан қўйиш!.. Ҳа, нега тенг бўлмасин? Иккиси ҳам инсон. Гап шундай қўйилди-да! Йўқ. Ҳазрат — оқсуяк! У олий табақага мансуб! Ҳа, у фақир-ҳақирларнинг бошини ҳар қанча силамасин, унга ҳадялар қилмасин, ўзининг ким эканини билиб туради!.. У, ахир, ўзининг обрўсини кўтариш учун ҳам шу ишларни қилади-ку? Тўғри, бунда унинг инсоний вужудлиги, таъсирчанлиги, ички олами ҳам иш кўрсатади. Бироқ, ўзининг кимлигини ҳеч қачон унутмайди! Халқ-чи?.. Буни унутадими? Сира!.. У ҳар қандай ҳолда ҳам ҳазратдан мурувват кутади. Тенгликни эмас! Асло!.. Умуман, инсоннинг инсонга тенглиги ғояси ақлга тўғри келмайди: султон — султон, гадо — гадо!.. Агар инсонлар тенглиги чинакамига жорий этиладиган бўлса, унда хўжа билан қоранинг ҳам фарқи қолмайди. Ҳар иккиси ҳам инсон! Шунақа бўлади-да!

Хуллас, бу ақида — ҳазратга ҳам ёқадиган, ҳам уни даҳшатга соладиган ақиданинг Эшони Судур ўзлигига (моҳиятига) зид келадиган нуқтаси худди шунда эдики, ҳазрат ундан ҳатлашга қодир эмас: ҳатлаш — жинилик...

У, йўқ: инсонни инсонга тенг билиш...ни жорий этиш тангри таолони ҳам инкор этишга олиб боради. Ахир, инсон инсонга тенг дейилгани учун азалий идора усуллари бузилди-да? (Яхшиданмади, балки бузилди.) Яъни бойлар табақаси йўқ қилиняпти. Ҳолбуки шу маҳалгача бойлар иккига бўлинар эди: мурувватли ҳам мурувватсиз... Бу тўғрида қуръонда қандай ибратли суралар бор! Ҳа, инсон оллоҳ олдида тенг!.. Лекин, бир-бири олдида эмас!

Ха-ха, инсоннинг оллоҳ олдига тенглиги бир-бирининг олдига ҳам тенглигини тақозо этса-да!..

Ажаб, турмуш нега бу тарзда тузилган? Тағин нега эртақлар яратилган? Қимлар қилган бу ишни?..

Ҳеч ким билмайди!

...Ха, ғоялар — хаёл маҳсули. Инсоннинг ҳаёти — ҳаёт.

— Ха,— деди ҳазрат Қурбонга совуқ тикилиб.— Улар... жозибали! Эртақларга ярашадиган орзулар!— Сўнг қизаринқираб кулимсеиради.— Бас деганимга ҳайрон қолдингиз-а? Ха... Қани, дастурхонга қаранг!.. Чўпқаймоқ бор экан!— У мерганга қараб олди.— Бу гаплар сизгаям қизиқми, бўтам?

Мерган елкасини қисди.

— Қизиқ...— Сўнг Қурбондан қизиллар ҳақида... ҳозир ҳикоя қилинган «тенгликни жорий этаётган» қизиллар тўғрисида сўрагиси келди-ю, бу ҳол ҳазратга ёқмаслиги учун: «Эртага сўрайман,— деди.— Шу ерда бўлади-ку?.. Айтмоқчи, Бойсуннинг қаеридан экан? Рамазонбойни билармикан? Ойпарчани-чи? Билса керак»,

Ҳазрат яна гап бошласа, яна ўша мавзу қўзғалиб кетишини ўйлаб, бу тўғрида, умуман, бошқа гапирмасликка қарор қилди. Қарор қилди-ю, ўкинч билан ҳиқ этдики, Шўронинг ғоясида... ҳа, жозоба кўп! Куч-қудрат мўл! Лекин, начора!

— Олинг, бўтам.— Шунда Анвар пошо Эшони Судурнинг эсига тушиб кетди (яна): энтикди... Ичига ҳаво кирган пуфакдек шишинаётганини туйди:— Иншоолло!— деди.— Ойнинг ўн беши қоронғи, ўн беши ёруғ дейдилар. Бошимизга тушган бу қора кунлар... оллоҳнинг ғазабидан, албатта. Шундай!— Ҳазрат аста-секин хотиржам бўла бошлади. Ундаги ёвузликка ўхшаш кайфият ғойиб бўлди.

Сўнг Қурбондан «бўлмаган нарсалар»ни сўрай бошлади:

— ...Шўрсойнинг кўприги жойидами (ҳазрат Шўрсой бўйида туғилган). Пистончининг товуси бор эди.

Ниҳоят, Бойсундаги мадрасалар, масжидлар ҳақида сўрай кетди. Қурбон эҳтиёткорлик билан жавоб берарди...

Шаҳарда қизил аскар кўп...

...Гап шу ерга етганда, Эшони Судур (чоини қайтарар экан) Қурбонга оғриниб қаради. Қурбон ҳазрат билан ёлғиз қолганда сўзлаб берган саргузаштларидан айримини тағин эслатган бўлди:

— Уша Рамазонбойнинг қовлисига ҳам, айтганим-дек, аскар қўнган. Уттиз-қирқ киши... Тақсир, мен ишонаман: бой жанобларининг қизлари аскарлар ўзларини қандай тутишаётгани тўғрисида энг ҳақ гапни айтиб берадилар!

Эшонн Судур мерганга қараб қўйди.

— Тузук гаплашдингизми у билан?

— Оз-моз,— деди мерган.

Қурбон мерганга ялт этиб қаради.

— Оғир бўлинг!— деди ҳазрат ва бирдан ўт олди.—

Билиб қўйинг, сиз бу ердан кетиб қолсангиз, булар Сойбўйинга одам юбориб, хотиниягизни олиб келтиришади. Буларнинг одати шундай экан...— Ҳазрат эшикка қараб олди.— Эшитяписизми? Булар билан ўйнашиб бўлмайди! У қулоғингиз билан ҳам, бу қулоғингиз билан ҳам эшитиб олинг!

Мерган ҳазратга пастдан ялт этиб қаради. Қурбон умрида бундай совуқ нигоҳни кўрмаган эди. Шунда ҳазрат чойдан ҳўплаб, Қурбонга бирдан бақрайиб қолди.

— Сиз Анвар пошони кўрмаганмисиз?

Қурбон чўчиб тушди.

— Тақсир... қайдан кўрар эдим!

Ҳазратнинг назарида, Анвар пошо (ўзи кўрмагани у одам) ҳамма вақт Бухорода юргандек туюлганини сездн.

— Тавба, хаёл,— деди.— Уни ўзим ҳам кўрмаганман.

33

Кўктошнинг иқлими ҳам Бойсуннинг об-ҳавосига ўхшайди. Ана, унинг шимолидаги тоғларда қиш ҳукмрон: ҳамма ёқни оқ пўстин каби қоплаб ётипти.

Тоғлардан қуйига энган сари қишдан, унинг қаҳридан қочади киши гўё! Қочгани сари жануб даштларидан баҳор унга пешвоз чиқиб боради. Чунончи, ҳозир шу воқеа ҳукмрон.

Кўктош атрофларидаги кунгай адирларда қор кам. Кумлоқ, намни ўзига тез тортиб оладиган, учқур шамоллар йўлида ястанган адирларда эса зарра қор йўқ. У ерларни мутлақ яшил деб ҳам бўлмайди. Лекин у жойларда турган киши беихтиёр кўклам нафасини туяди. Олисдаги оппоқ тоғлар унга ажабтовур кўринади. Тўғри, бу ерларга ҳам қор тушади. Лекин тезда эриб кетади.

Кун чошгоҳ. Кўктош агрофидаги қирлар, сайҳонликлар манзарасини ўхшатиб тасвирлаш мумкин. Лекин буйга эҳтиёж борми?

Эҳтиёжли нарса эса бор: бу — уч гарафдан Кўк-тошга яқинлашиб келаётган учта йирик тўпдир. Бир — туялар карвони. Иккинчиси — Усмонхўжа Пўлатхўжа-ёғининг «Бухоро отряди» (Еттинчи Туркистон полки ҳам шунинг таркибида). Учинчиси — Сўқимтоғдан энаётган Дивар пошо ва унинг юз чоғли кишидан иборат тўп.

Одатда, баҳор қуруқ келса, ем-хашак жамғариш ишига вақтли киришадилар. Ёзнинг бошидаёқ қўзину-лоқлар ҳам ўрилиб (уларни барралигида ўрса, тўйимли-тотли озиқа бўлади), гарам қилиб қўйилади. Утган йили баҳор қуруқ келмаган эса-да, кимлардир ўриб қўйган қўзинулоқ уюмлари шу бўйи қолиб кетган. Бир-иккитасини шамол йиқитган, кимдир бир бўлагини ташиб кетгану, қолгани «шамолнинг ихтиёрида» қолган. Энди титилиб, сочилиб ётади, кўмmanınг ўрнидан илиқ ҳовур кўтарилади, қорамтир барглар текис ерда билдираб учади, атрофдан уларнинг бўғиқ ҳиди анқийди. Ва олис йўл тортган, ҳориган йўловчининг димоғига урилиб, иссиқ бошпанага яқинлашаётганидан дарак беради.

Туя карвони ана шу кенг сайҳонликда келарди. Олдинда — норнинг бўйига осилган мис қўнғироқ силкиниб, мунгли жаранглайди. Бошларини кулгили тарзда жиддий тутиб қадам босаётган, япасқи товонлари қумга ботмаётган туялар олдида — норнинг чилвири маталган эшак лиқиллаб жилади. Унда ўтирган лоқайд бир кимса — шамол ялаб сезгиларини ҳам «қотириб қўйган», юз териси пўстакка ўхшаб қолган сарбон — туякаш жияклариди қизғиш ажинлар қотган кўзларини йириб олдинга қарайди. Карвоннинг ёнида ўттиз-қирқ чоғли сувори келади. Уфқдан бир терак бўйи кўтарилган офтоб соясини йироқларга «чўзиб» юборган. Отларнинг қоринлари, чотларига лой сачраган, тугилган думлари лўмбоз бўлиб қолган. Бироқ улар ҳам олдиндаги туякаш сингари қўнм жой ҳидини олиб, қулоқларини чимириб-чимириб қўйишади.

Суворилар ўртасида, қора қашқа отда Бухоро амрининг Кобулда неча йиллардан бери муқим турмуш элчиларининг энг ишончли маслаҳатчиси Нуриллахон келяпти. Еши олтиншини қоралаб қолган, юзлари сергўшт ва оқ, ўзи сўзамол киши. Давлат ишларию амал-

дорлар орасидаги нозик муомалаларнинг пири бўлиб кетган. Тугилган тупроғи Бухорони, айниқса, кейинги вақтда (ёши ўтинқирагач) тез-тез соғинадиган бўлиб қолган эди... Мана, неча йил мобайнида, энди, Амудан (туркманларнинг қирқлаб туя бемалол сиғадиган, снгил ва темир мих ишлатилмай ясалган кемасида) ўтиб, бу ёққа йўл олди. Фалакнинг гардиши билан шундай қора кунларда бу ёққа боришга тўғри келди. Нурил-лаҳон худди бу йил киндик қони томган тупроқни кўрмай ўсаётган, у ҳақдаги афсоналар билан яшаб юрган фарзандларини Бухорога олиб келмоқчи эди. Насиб этмади. Бунинг сабабини Нуриллаҳон тақдирдан кўради.

Русияда Октябрь инқилоби бўлгач ва РСФСР ҳукумати Ленин бошчилигида (Англия билан ички урушлардан энди чиққан) Афғонистон ила дўстона алоқа ўрнатгандан кейин, шу ўзгариш ҳақида — унинг моҳияти ҳақида эшитиб юриб, Бухорода ҳам шу нав инқилоб бўлиши мумкинлигини беихтиёр тусмоллар эди. Бироқ, унинг бунчалик тез бўлишини кутмаганди асло. Саид Олимхон тахтдан қувилганини, ўзининг эски дўсти Эшон Судар Кобулда (Саид Олимхонни у ёққа ўтажаги борасида борганида) Бухоро элчиҳонасида қикоя қилиб бергунча, ишонмаганди. Кейин бирдан ишонди: «Насиба экан». Демак, «замоннинг зайлига қараб» иш тутishi керак.

Мана, кейинги вақтда «Бухорода дунё бузилиши» дан хориж, чунончи, Англиё, Америко, Олмониё, ҳатто Фарангистону «ўзини энди эплаб олаётган» Туркиянинг айрим ўзғирлари «қаттиқ хафа бўлиб», унинг дарҳол «тузалиши» кераклиги, унинг «тузалишидан инсониятнинг манфаатдор» эканликларини баён қилдилар. Ва уларнинг корчалон одамлари Саид Олимхон атрофида ширага айланган пашшадек бўлиб қолишди. Нуриллаҳон наздида, Кўктошда номига «лашқари ислом»ни ташкил этиб келган Саид Олимхоннинг ҳам рангига қон югурди...

Сал ўтмай амир ҳам англадики, хориж... бу чаққон давлатлар шунчаки Бухорога қайишганлари, борински, «инсониятнинг манфаатдорлиги» учун унга кўшиш кўрсатишмаяпти. Уларнинг бу «саъий ҳаракатлари»да лабини ялаб турган йиртқичнинг интиҳосиз тамаси бор: ҳар бири ҳам Бухорони ўзиники қилмоқчи...

Нуриллаҳон, жумладан, Саид Олимхон ҳам уларда мавжуд бу тамадан қисман хабардор эдилар... азалдан.

Хусусан, Англиё ҳукимронлари билан уларнинг элчилари орқали махфий алоқа ҳам ўрнатилган (Русия ва Туркистондаги инқилобдан қўрқиш натижасида), Бухорони Англиёнинг вассали протекторатига айлантириш борасида гап-сўз, ҳатто битимлар тузилишга борган эди. Бироқ қутилмаган сабаблар билан ўлда-жўлда қолиб кетган эди.

Кейин қўшин учун қурол-яроғ бериш жўнида тихирлик бошлашди: дарвоқе, у ёқда ким бoshқарди қўшинни? Қурол-яроғ ишончли қўлга бориб тушиши керак-ку!

Ниҳоят, лашкари исломнинг сардорини ўзгартириш фикри қўзғалди.

Иброҳимбек зўр саркарда эмиш. Амирга вафодор. Яхши. Бироқ, «дунёни тузатиш учун бўлажак» бу курашнинг оқибати (янги) жаҳон муҳорабасига айланиб кетиши мумкин. Бу курашга Русия Федератив Социал жумҳурияти ҳам аралашади, албатта. Чунки Бухоро Шўролар ҳукумати у ила ҳаммаслак, ўртада тузилган дўстлик шартномаси асосида Русиядан бир бўлак ҳарбий қисмлар ҳам сўраб олишган. Демак, оқибат, уларга қилинажак ҳужумга Русия бетараф қараб турмайди. Бухоро Шўролар ҳукумати ҳам (маслаги тақозосида) яна Русияга мурожаат этиши табиий. Ана шундай қалтис вазиятда «лашкари ислом»нинг тепасида турадиган раҳнамо қандай зот бўлиши керак? Ҳеч бўлмаганда, ҳарбий мутахассис, дипломатия йўриқларидан хабардор ва албатта, хорижий давлат бошлиқлари қисман танийдиган ҳамда ишонадиган зот бўлиши керак. Мабодо ўтган Жаҳон муҳорабасини кўрган киши топилса нур устига аъло нур!

Ана шу мулоҳазалар натижасида амирнинг ишига «тахрир» киритиш шартлиги кўриниб қолди. Бу ҳолни Афғонистоннинг айрим раҳнаمولари ҳам қўллаб-қўлтиқлашди. (Нуриллахон яхши биларди: улар ҳам бежиз қўллашмаяпти. Чунки унгагина эмас, Саид Олимхоннинг падарига ҳам маълум эдики, ўша доира раҳнаمولари азал-азалдан Бухорони Хуросонга қўшиб, «Буюк Афғон амирликлари»ни яратишни орзу қилишади.)

Лекин Нуриллахон ҳам бир нарсани яхши билади: хориж лашкари исломнинг жilовини ўз қўлига олмақчи. Майли... Амир ҳам «нонни қулоғига еган» жўн эмас.

...Нуриллахон уст-бошини алмаштириш, расмийроқ қиёфага кириш ҳақида ўйлар экан, олисда — тепалик.

дан тутун кўтарилаётганини кўрди. Сипоҳлар олдида бораётган Шоберди қўрбошига:

— Бек, олдинга қаранг! — деди.

Шоберди ҳам тутунни кўриб келаётган экан. Навкарлар орасидан: «Сен, сен, сен!» дея Кўктошга бораётганларидан хабар берувчи йигитларни саралай кетди...

Карвон Ҳўста жилади. Нортуя бўйнидаги қўнғироқ олис йўллар ҳавосини ва сирли бир нималарни атрофга таратиб жаранг-журунг этади. Қўним жой нафасини фақат туялар сезмаётганга ўхшайди. Аксинча: туядек қўпол жонивордан сезгирроқ махлуқ оламда йўқ. Даштда изғиб юрган туя юзлаб чақирим йироқдаги бир ҳовуч кўлмакнинг намини сеза олади. Ва уни топиб боради. Илло, бу қўпол ҳайвон учун сафар аллақачон қариганди.

...Тентаксой бўйидаги толзор ичида жойлашган қўрага қўнган Пўлатхўжаевнинг отряди ва Еттинчи Туркистон ўқчи полки чошгоҳда йўлга тушди.

Қўшин Бойсундан шошиб чиққан эса-да, энди, шошилмаётгани (Пўлатхўжаевни шошилтирмаётгани) Қарим Раҳмонни ҳайрон қолдириб, шубҳасини оширди. Шубҳа... кеча кечаси у Усмонхўжа Пўлатхўжаевнинг чодирни атрофида, ундаги турк офицерларининг сўзини эшитиш учун юганида туғилган эди. Олимжон Арслонов Қурбонга ваъда қилганидек, Қаримни «Бухоро отряди»га йўл кўрсатувчи қилиб қўштирган ва Ижроқўм раисининг теварагида мағрур кезган Али Ризо ҳамда Дониёр афандиларни унга кўрсатиб: «Шуларни кузатсанг, дўруст бўлади. Аллақандай-да...» деганди. Қарим Раҳмон турк зобитларини Саид Олимхон қочмасидан олдин амир навкарлари орасида кўп кўрар, улардан бири Қарим отбоқарлик қилган навкарларга ҳам бир ҳафта: «Сакра! Санч! Ўқтал! Ет!.. Илгари арш!» деб талай машқларни ўргатганди. Али Ризо билан Дониёр Пўлатхўжаевнинг ёнидан ажрамас, уларнинг амали ҳам катта эди: Али Ризо — Бутунбухоро милиция нозири, Дониёр афанди — Бойсунда ташкил этилган милиция (аксари милиционерлар «Бухоро отряди»га қўшилган) қўмитасининг нозири.

Қарим Раҳмон йўқотган қамчисини излаб юрган киши бўлиб чодир қошидан ўтаркан, ичкаридан бир киши лип этиб чиқди-да, йўрғалай кетди. Унинг эғнида жулдур чопон, бошида қаландар кулоҳи бор, соқоли кўксига тушиб турарди. Қарим уни таниди: «Ғозибек!...»

Ғозибек — Бойсуннинг инқилобдан олти йил бурви-
ги беги эди. Халқ орасида бекнинг бузуқлиги ҳақда
мишмишлар юрар, бироқ ҳеч ким (одатдагича) ошқ
айтмас, хуфиялардан қўрқар эди, албатта. Қарининг
отаси қазо қилиб, ўзи тентираб қолган кунларнинг би-
рида қўрғон олдида тўпланган оломонга аралашиб
қолди. Маълум бўлдики, Ғозибек хотинларига кирчи-
лик қиладиган пасурхилик бир аёлнинг ўн бир йил
қизчасини бузиб қўйган. Қизчанинг отаси салласи чу-
валиб, дод солмоқда: «Вой-дод, мусулмонлар, Ғозибек-
нинг дастидан дод!» Шўрлик тентираб Пасурхи қишло-
ғига чопиб кетди. Салдан кейин у ёқдан юзга яқин кў-
жалар от чоптириб келиб қолишди. Ва қўрғон дарвоза-
сини қоқиб, Ғозибекнинг чиқишини талаб эта бошлади.
Дарвозадан навкарлар чиқиб, отлиқ аламзадаларни
уриб ҳайдамоқчи бўлишганди, шаҳар халқи ҳам хўжа-
ларнинг ёнини олди. «Уч уруғ чигатой»¹нинг жебачиси —
тантиялик билан доврўф қозонган Бўри тўқсабо: «Ур
навкарларни! Ҳаромзодаликнинг чегараси бўлади!» деб
ҳайқирди. Жебачи — амалдор! Беклик билан амирилик
ўртасидаги воситачи... Жанжал қўзғалиб кетди. «Ояти
уруғ тортувли»²нинг бозорида юрган дов йигитлари
ҳам келиб аралаша кетишди. Боши ёрилган, кийими
йиртилган навкарлар ичкарига қочиб кириб, қўрғон
дарвозасини бекитишди.

Халқ бўкиради. Бўкирган сари ғайрати ошиб
тошади. Уларга мадраса мударрислари ҳам қўши-
лади. Айрим бойваччалар ҳам. Ғозибек таги бу ерлик
эмас. Қарши тарафдан келган эди. Шу ҳам тилга
олинади.

Алқисса, бир бўлак одамлар Катта мадрасага чо-
пиб кетдилар. Сўянган тоғлари, пуштипаноҳлари Эшо-
ни Судурни бошлаб келишди. Ҳазрат дарвозани қоқти-
риб, ўзининг келганини билдирди. Дарвоза... очилмади.
Ҳазрат ўзи дарвозани мушти билан урди... Сўнг Эшон
Судур биров таниёлмайдиган бўлиб қолди: «Нокас Ғо-
зибек! Чиқ бу ёққа! Сен ҳам бир гал жавоб бер!..
Маҳрингга тушмаган-ку бу мулк!» Халқ қутуриб кет-
ган эди. Дарвозага тошлар отила бошлади.

Дарвоза очилмади... Эртаси азондан тагин халқ
тўпланиб келди. Шунда Эшони Судур халққа қараб не
бир шижоат билан: «Дарвозани бузингиз!» деб буюрди.

¹ Қадимги туркий уруғлар.

² Ўзбек-қўнғирот уруғлари.

Халқ замбаракнинг тўпига айланиб, ўзини дарвозага ўрди. Дарвоза кулади. Ичкарига бостириб киришди...

Маълум бўлдики, Ғозибек хотини, бола-чақаси билан кўргоннинг Бойсунсойга қараган девори остидан — ҳуфий йўлакдан кечаси қочиб чиқиб кетган экан.

Эшон Судур Бўри тўқсабони ёнига чорлаб: «Аҳли Бойсун! Аҳли фуқаро номидан аъло ҳазратга арзнома битамиз!» деб хитоб қилди. Ва шу ерда Саид Олимжон номига Ғозибек устидан шикоятнома битилди. Барча ҳўжалар бармоқ босишди. Бўри тўқсабо ўн чоғли йиғитни отлантириб, Бухорога жўнаб кетди.

Қирқ кундан кейин Бўри тўқсабо Бойсунга қайтиб келди: «Ғозибек Қаршидан тутилди. Бухорога обориб, эиндон қилинди. Умри эиндонда чирийди!» (Эшон Судур, кейин, Бухорога қилган сафарларининг биридан қайтганда: «Ҳақиқатан ҳам Ғозибек арк орқасидаги эиндонда ётипти. Шундай, бўтам. Халқда гап кўп. Гап бошқарувчисида... Аъло ҳазрат ҳам, рост, анча-мунча нарсага рози бўладиган бўп қолганга ўхшайди...» деганди.)

...Карим Раҳмон бундан уч кун бурун Бойсунда Бутунбухоро Ижроия кўмитасининг отрядида Ғозибекни кўриб қолди. Тўғрироғи, сарғиш соқоли кўксига тушган, жандага ўралган бир кимсани кўрди. Юрган йўлида энгашиб қуруқ йўталар эди. Отряддагилардан сўраб билди: у отряднинг йўлбошловчиси (Бухородан кўшмининг олдига тушиб келган киши), айтишларича, ноҳақлик жўнидан эиндонбанд этилган, таги шу томонлик эмнш... Карим отрядда Бухоро Фавқулодда Комиссиясида ишлайдиган қорача, кўэлари чақноқ йиғитдан йўлбошловчи ҳақида суриштирган эди, у кулиб: «Шарт шулки, менинг бойсунлик жўрам Қурбоннинг қаерда эканини айтиб берасиз!» — деди. Карим бу масалани Олимжон Арслоновга ҳавола қилгач, у: «Амнисияни биласизми?.. Арк орқасидаги эиндондан чиқди йиғлаб!..» — деди.

Одамларнинг ақли — хотираси кўзида бўлади, деганларида жон бор: бирин-кетин Ғозибекни таниганлар чиқа бошлади. Бу гаплар Усмонхўжа Пўлатхўжаевнинг ҳам қулоғига етди. У киши: «Агар гапларнинг рост бўлса, уни халққа бераман, тошбўрон қилади!» деди. Кейин уни суриштирмадими, ваъдаси натижасиз қолди. Бойсундан (дам олиб ва уч-тўрт арава озиқ-овқат, ем-хашак олиб) йўлга чиқдилар.

Ана шу одам — Ғозибек Усмонхўжа Пўлатхўжаев.

нинг қароргоҳидан чиқди. Карим уни пойлаб бора-бора йўқотиб қўйди ҳам. Кейин уни тол панасида чўнқайиб ўтирган ерида кўрди. Яқинлаша бошлаганди, у йўталиб: «Йўқол! Келсанг, қучоқлаб оғзингга тупураман!» деди.

Сўнг Карим Қилични топиб, Ғозибек ҳақида билганларини айтиб берди.

Мана, кун чошгоҳ... Қўшин жилди. Отлар дарёчадан кечиб ўтяпти. Совуқ.

Олдинда бўз отда бораётган (чарм камзул устидан) кўкиш-банорас тўн ва чақмоқ телпак кийган Усмонхўжа Пўлатхўжаев билан ёнма-ён кетаётган Еттинчи полк командири Морозенко ҳамда РСФСРнинг Термиздаги Бош консули Нагорнийга етиб олган қорабайирли чавандоз — Ғозибек Ижроқўм раисига нимадир дедида, улардан ўзиб кетди.

Карим Раҳмон остидаги (Ғузордан ўғирлагани) туркман отини қичаб, қўмондонлар қошига етди. Қатталарга унча парво қилмаган бўлиб, отини Ғозибек орқасидан олдинга ўтказа бошлаганди Усмонхўжа Пўлатхўжаев:

— Йўл бўлсин, йигит?— деди.

— Шундай,— деди Карим.— Ё олдинга разведкачилар кетишганми?

— Биз душманга разведкачи нималигини ҳам кўрсатиб қўямиз!— кулди Пўлатхўжаев.— Ҳозироқ оёғи куйган товуқдек типирчилаб қолди деябер! Кўрасан ҳали, йигит!

Карим жиловни тортди: «Бир нарсани билар-да одам!» дея, яна Ғозибекнинг изидан қаради. Ва унинг тобора узоқлашиб кетаётганини кўрди: «Нега? У қаерга боряпти?» (Албатта Ғозибекнинг айрим қилиқларига отрядда эътибор қилишмас эди: зиндондан озод бўлган бу жулдур, майли, ёруғ дунёга тўйсин!)

Карим Раҳмон, ниҳоят, рус қўмондонлари ҳам тушунсин учун Пўлатхўжаевга русчалаб:

— Уртоқ раис, у соқолга мен унчалик ишонмайман! Биласиз-ку, у тўғрида ҳар хил мишмишлар бор!— деди.

Ижроқўм ранси унга майин боқиб:

— Жуда сергумон бола экансан,— деди.— Шунча йўл босиб келдик, унинг ҳаракатларидан бир ғайритабиийликни сезмадим. Тўғрим, ўртоқлар?— Кейин Бойсуннинг собиқ беги ҳақидаги воқеани айтиб бериб, кулди.— Булар шу одамдан гумонсирашяпти. Уйлангиз: ҳеч замонда амир ўз бегини зиндонбанд қилганми?..

Анвар пошо бұри мұстинининг олдини очиб хұрсинди. Дурбинни олиб, пастлякка қаратди. Этакда қишлоқ, одамлар, отлиқлар кўринди. Сўнг олдинда ҳеч қаёққа қарамай кетаётган туркман йигитдан сўради:

— Гуктош шуми?

Туркманнинг чўгирмасидан осилган жингалак жунлар бўйнигача тушган, унча-мунча гапни эшитмайди, деб ўйлаш мумкин эди. У сергак экан. Кулимсираб бурилди.

— Шу, шу,— деди.

Анвар пошонинг юраги ўртаниб кетди: амир Олимхондан Иброҳимбек номига махсус мактуб ва ёрлиқ келмагани (келганда, ўтган кунги каби йигитларни юбормасди у) ёдига тушди. Сўнг энди, бугун... ҳозир келиши ё келган бўлишини оллоҳдан тилаб, Бартинли Муҳиддинни ёнига имлади.

— Онин сабабини на-да билиурсан?

Бартинли Муҳиддин гап нимада эканини дарҳол уқди.

— Шу... истамай қолган бўлиши мумкун?— деди.

«Истамай қолган!!» Анвар пошонинг бу гапга сира ишонгиси келмайди! Ҳа. У Олмониёдан зудлик билан Кобулга чақирилган куниёқ Ҳожи афандидан гап нимада эканини билиб олган — Саид Олимхоннинг аҳволи танг эканини тушунган эди. Кобулда Эссертон, Тодуэлл, Кастанье (биринчиси — Англиёнинг Қашқардаги элчиси, иккинчиси — Америконинг Тошкентдаги элчиси, учинчиси — Фарангистон савдогари) иштирокида бўлган йигинда амир Олимхоннинг ўзини, яъни Анвар пошони лашкари исломга саркарда қилишдан бошқа чораси йўқлигига амин бўлган эди. Тўғри, амир кўп тайсаллади... Аммо улар қўйишдими! Ҳа, Саид Олимхон кимлар билан алоқа қилаётганини яхши билмасди...

«Истамай қолган...»

Анвар пошо юраги зирқ-зирқ этиб турганча:

— Йоқ, онин ўзга чараси йоқ,— деди. Кейин яна... кўнглига мадад бўлғувчи кимсани эслади: Эшони Судурни!.. Тўғри, у ҳазратнинг номини ҳам илгари эшитмаган. Бироқ, Усмонхўжа Пўлатхўжаев бир нарсани билмаса, гапирмас. Ахир, унинг ҳам тақдири ҳозир ўша чолнинг усталиги... унинг режасини Иброҳимбекка «тушунтира билишида-ку!»

Сўнг, у қандайдир беҳол тортиб, Усмонхўжа Пўлатхўжаев билан Бухорода учрашгани, умуман, уни учратиши мутлақо кутилмаган ва... мислсиз улуғ иш бўлганини ўйлади. Унинг пинҳоний режалари... Бухорони

Русия қўшинлари ва фирқалардин тозаялагач, мустақил бир давлатга айлантириш, яъни, қисман демократик, қисман якка ҳокимликка асосланган, бироқ иқтисоди ва ҳарбий қудрати баланд, ўзига мустақил бир давлат қилиш истаги хаёлидан ўтди... Ушанда у бу одамга «суянса» бўлишини, яъни, бу одамдан ўз мақсадлари йўлида (Анварнинг мақсадлари тамом ўзгача ва буюк!) фойдаланса бўлишига имон келтирган эди... Али Ризо яшасин! Анварни Пўлатхўжаевга ўша учраштирди-да! Ижроқўм раисининг хос меҳмонхонасида икки буюк гурунг қилиб ўтиришганда, у ишончли милиционерлари билан уйни қўриқлаб турди. (Аmmo лекин Али Ризо Пўлатхўжаевнинг «ичига кириб кетган» экан!)

— Алар-да яқинлашиб варгандур?

Бартинли Муҳиддин Анварнинг нима хусусида гапирганини тағни хатосиз тушунди.

— Лякин анга инонмаюрум.

— Бен-да.

Анвар Пўлатхўжаевнинг Кўктошга яқинлашиб қолганига нисбатан айтмади бу сўзни. Умуман, унинг ўзига дўст бўлмаслигига ишора қилиб айтди. Тўғри-да, ахир, қандай қилиб Бухорони мустақил кўриш пайига тушган киши, пироварди, унинг Туркияга қўшилиб олмишига рози бўлади! Шу мақсаддаги кишига дўст бўла олади? Асло!.. Хайрият, Анвар пошо ўз режалари (ўзининг пинҳон режалари) тўғрисида бир калима ҳам сўз айтмади. Аксинча: Пўлатхўжаев унга синовчан табасум билан боқиб: «Еш турклар»ингизнинг дастуриламалари на бўлди?» деганида, Анвар: «Ўзлари ила йоқ ўлду!» деди. Пўлатхўжаев, албатта, бу гапга ишонмади. Бироқ, Анвар...ҳозирги Анвар унга керак экан — сув билан ҳаводек зарур экан!.. Ундан ўзининг ким сифатида бу ёққа йўл олгани ва Кўктошга унинг номига битилган ёрлиқ ҳамда муҳр келишини эшитганда, Пўлатхўжаев ҳар иккала қўлини тепага кўтариб туриб қолди, сўнг Анварни бағрига босди-я!..

Ишқилиб, Кўктошга Кобулдан ўша нарсалар келган бўлсин!.. Келсин-да! Тавба, у карвонда жўнатилиши керак эди. Ахир, Анварга бўлган ишонч (хорижнинг ишончи) учун карвон ҳам гувоҳлик бериши керак эди! Фавқулодда Кўктош аҳолиси олдида унинг обрўси кўтарилишига замин бўлиши керак эди!

Анвар дурбинни кўзига тутиб, энди ўша карвонни кўрадигандек бўлиб уфқларга қарай бошлади.

...Ниҳоят, бир теналикдан тутун кўтарилаётганини

кўрди. Хурсанд бўлиб кетди: у ерда бир солда чўноқ
ўтирипти-ю, унинг қошида тўхтаб, уни-бунни, халқнинг
кайфиятини сўрайдигандек бўлди.

(У бу маконда ўрта асрлардан қолган хабарчилик
ушудлари ҳамон яшаб келаётганини қайдан билсин!)

34

Эшони Судурнинг кайфи жойида. Сўхтацинор ости-
да лашкари ислом сардори учун чодир тикилиб бўлгани,
ҳазратнинг хаёлида олис аждодларидан чиққан буюк
фотиҳларни ана шундай дабдабали қароргоҳлари жа-
моя кўрсатаётгани учунгина эмас, Керагатоғ томондан
гулхан тутунлари ҳам кўриндики, Тўғайсарининг айти-
шича, улар Анвар пошо келаётганидан дарак экани
учун ҳам эмас... умуман, саҳарда — уйғонган чоғидаёқ
кайфи беҳад кўтаринки эдики, бунга балки асосий са-
баб Қурбон эди! Кеча у билан нима хусусда гаплаш-
ган бўлмасин, кўнглининг бўш жойи тўлган: шогирди-
нинг ўсгани ва ҳамон ўзига содиқ қолганига қаноат
ҳосил қилган. Зеро, Иброҳимбекнинг Анвар пошога те-
гишли сўроқларига унинг жавоблари ҳамда ҳазратнинг
номи тилга олинганда, у кишини ўша чоғда... Бухорода
бўлмагани хусусида айтган гани ҳам унинг фақат ҳаз-
ратни ўйлашига исбот!

Ҳазрат Қурбоннинг бу зийраклиги учун уни муко-
фотлади ҳам: ўшанда (илк марта) Афғонистон чегара-
сига бориб қолгани... тарихини ҳам айтиб берди.

Ҳазрат Кўкалдош мадрасаси олдидан шиддатли
юрини билан тўғри ўрдага борди. Ўрда қоровуллари
ҳазратни таниб, таъзим билан киритиб юборишди. Ҳаз-
рат қадрдони Мулло Урганжий билан гаплашмоқчи! У
амирнинг қушбегиси (амирал аскарари) бўлгани ҳолда,
ҳазиначи ҳам эди ва давлатнинг барча ички-ташқи
сирларидан воқиф ҳамда, демак, ҳазратнинг наздида,
немадай қалқиб турган шаҳар сирларидан ҳам хабар-
дор.

Мулло Урганжий амир ҳарами қаршисидаги май-
дончада — базмда ўтирган талай улуғ мулозимлар
ҳамда Русиянинг Когонда турадиган элчилари Шулька
ва Иванов жаноблари орасида экан. Уша майдонда
ўтириш Эшони Судурга ҳамма вақт азоб берар, ҳатто
ахлоқсизлик бўлиб туюлар эди. Чунки ўша ернинг та-
ғида — устига панжара ташлаб қўйилган эиндон бор,
энг хавфли (сиёсий) маҳбуслар ётарди унда. Ҳа, усти

очик. Шунчаки темир панжара «ёпиб туради». Амир атай шўх базмларини шу ерда ўтказишни буюрар; зиндон тубида унинг рақиби кишанбанд бўлиб қараб ётишини истарди. Ҳазратнинг даврага бориб қўшилгиси келмай, хизматкор — мулозим орқали Урганжийни чақиртирди. Қушбеги уни йўлакда кўрибоқ пайғамбарини кўргандек бағрини очди. Ажаб! Май ичмайдиган казиначининг өзидан ўшанинг қиди анқир, кўзлари эса намхуш эди. «У, жигарим!» деди ва Эшоини Судурни қуйга олиб тушиб, ўзининг хос хонасига бошлади. Ҳазрат: «Улар сизни йўқлаши мумкин», деганди, Урганжий: «Кўйинг; биродар, дунё ўзи маст-аласт ҳозир!» деди.

Хонада Мулло Урганжий ёрилди: амир Фрунзе билан суяҳ-шартномаси¹ тузгани ва чегарада навкарлар сонини ўн икки мингдан оширмасликка рози бўлгани ҳолда, навкар йиғиш учун хуфия фармон берган, шу тобда Бухорода ўттиз мингга яқин навкар тўпланган, бироқ улар ёмон қуроолланган, Бухорода немис асирлари² ишлаётган иккита қурол-яроғ заводидан бири ҳам тўп ясаб чиқармас экан.

Урганжий, ниҳоят, шаҳар аҳволига ўтди.

Амир «ёш бухороликлар»га уларнинг давлат идора усуллари хусусидаги илтимосларини қондиришга ваъда бериб, вакилларини ўрдага чақирган ва қамоққа олдирган, қама-қама ҳамон давом этмоқда. Шаҳар ҳақиқатан ҳам тўфонда қалқиб юрган бузуқ кемага ўхшайди, дарға эса соҳилга қочишни кўзлаётган... «ҳалиги»га ўхшайди.

Қушбеги ҳазратга гап бермай, қизишиб кетди: савдо-сотикдан путур кетган: авваллари Русияга (Октябрь инқилобидан кейин ҳам) битта қоракўл тери ўн икки сўмданга сотилган, бир пуд пахта тўққиз сўмга сотилган бўлса, ҳозир бу моллар Англиёга сувтекинга — битта қоракўл тери бир сўму етмиш тийин, бир пуд пахта бир сўмданга «сотилмоқда»: аъло ҳазрат РСФСР билан ҳар қандай савдо-сотикқа чек қўйган... Мамлакатнинг молиявий қудрати чўкиб, ҳазина бўшаб қолаётир...

Ҳақиқатан ҳам аъло ҳазрат ҳар эҳтимолга хорижга ўтиш (қочиш) тараддудини кўряпти: Англиёнинг Қашқардаги элчиси Эссертон жаноб билан ҳам, унинг Машҳаддаги элчиси Мелиссо: жаноб билан ҳам бу хусусда келишган. Ҳатто аъло ҳазратнинг Помир орқали Қашқарга, сўнгра Англиёга ўтиши маъқул кўрилмоқда...

¹ 1918 йилги машҳур Қизилтепа суҳби.

² Австрия асирлари.

«Ҳаммамиз бошимизни йўқотиб қўйдик... Халқ дейсизми? Бозорда нарх-наво ўн тўрт баробар кўтарилиб кетди. Шундан билаберинг халқнинг аҳволини!.. Тахтга ишонч қолмади, жигарим! Халқнинг ақлли фарзандларини алдадик!»

Эшони Судурнинг кўз олди қоронғилашиб қолди: «Дунё соб!» — деди.

Ҳазрат илгари ҳам мамлакат истиқболнинг «заволий кўриниши» ҳақида ўйлаганда, ҳатто бир беку бир нодон амалдордан жаҳли чиққанда, аллақаскларга кетиб қолишни истарди. (Шунинг учун не бир хаёл билан мурид овидан тушган туҳфаларнинг бир бўлагини фуқарога улашиб, қолганини Хўжаипок ота мазорининг шайҳи мулла Асомиддинга юбориб турар, у шайх молларни пуллаб ҳазратга етказар, ҳазрат (киши билмас) сирдоши Суюн Пинхосбойга бериб, пулни олтинга айлантирар, сўнг олтинни тагин у орқали Самад заргарда эриттириб ёмби ҳолига келтирар... сўнг тагин мурид овига чиққанда, Хўжаипок ота мазорига қўниб, авлиёнинг биров кирмайдиган ғор ичидаги қабри тагига кўмар эди... Бу ишни шунчалик эҳтиёткорлик билан амалга оширардики, ёлғиз ўзию худо билар эди. Сўнгра ғордан чиқиб, эл қатори очиқ айвонда тиз чўкиб ўтириб, ёлғиз сирдоши — оллоҳга ўзининг, оқибат, Маккага бориши, элдан тушган бу туҳфаларнинг бир қора чақаси ҳам қолмай унга — оллоҳ йўлига сарф бўлишини айтар, ниҳоят, кўнгли тўқ, имони маҳкам ҳолда, ўрнидан турарди.)

Ҳазрат Мулло Урганжийга: «Бир шамоллаб келай!» деб ўрдадан чиқди.

Бир ёққа кетиш керак. Бир ёққа... (Бойсун тупконнинг тубида.) Лекин ҳозирча...

Эшони Судур Самарқанд дарвозасига¹ бориб қолди. У ерда Пахта карвонсаройига кирганда, Чоржўга кетаётган бир карвонга йўлиқди. Карвонбоши ҳазратни танир экан. У: «Мен... йўлда туриб қоламан», деганди, у мамнуният билан алоҳида бир туяни чўктириб, ҳазратни ўтқазди. Ҳазрат салласи печини ияги остидан ўтказиб, тепасига тикиб қўйди: биров таниб қолмасин.

Шаффриконда² бир неча кун тунаб йўлда давом этдилар. Ҳазрат ўзини яхши ҳис қилар (иссиқни айтма-

¹ Энг олис сафарларга жўнайдиган карвонлар шу дарвоза орқасидagi карвонсаройлардан кетарди.

² Шаффрикон карвонларнинг тўпланиб жўнайдиган катта бекати эди.

са), тагин бир неча кундан кейин... аллақаердан, бу томонга келаётган карвон билан Бухорога қайтади-ю, шаҳарни ўзгача аҳволда кўрадигандек туярди.

«Тагин бир неча кундан» кейин ҳазрат ўз-ўзидан бетоқатлана бошлади. Мадори кетиб, кўз олдида қиз-ғиш-қора нуқталар пайдо бўлди. Кейин бир томонга ўз-ўзидан оғиб кетди... У ўзига келганида, настак бир хонада чалқанча ётарди. Енида бароқ чўғирма кийган, қоп-қора бир қария кўзларини юмиб чайқалиб ўтирипти. Болиши олдида бир чўп товоқда оппоқ бир парса — айроп турарди. Ҳазрат чанқаб кетганини энди сезгандек, товоққа интилди. Туркман чол товоқни олиб тутди. Эшони Судур айронни симира бошлади...

Ҳазратни офтоб урган экан. Карвон уни шу ерга (работга) ташлаб ўтганига уч кун бўлипти. Туркман чолнинг гапидан билдики, Амударё ҳам яқинда экан: бир кунлик йўл. Аммо энди карвонлар сийрак қатнар, Бухорога ўтадиган карвонни кутишга тўғри келар экан:

Ҳазрат бир ҳафтадан кейин оёққа босди. Ва... ўз аҳволдан кулди: келиб, нима топди?

Мулло Урганжий нимани ўйлаяпти экан? Қурбоннинг ҳоли не кечди? Ахир, юрт шундай хавф остида, жар ёқасида турганда, Эшони Судурнинг бир алфозда юриши унга муносибми?

Эртаси кечки пайт талай отлиқлар келиб қолишиди. Сардобада отларини суғориб, чолга (оти Хўжанепес) ўзларининг Амудан Афғонга ўтмоқчи эканларини айтди: қайиқчи танишлари борми эканини сўради. Хўжанепес чол «танишини кўрсатиш» учун ҳам улардан ҳақ талаб қилди. Отлиқлар чолнинг айтганини беришди.

У Эшони Судурни ҳам сафарга таклиф этди: «Бир ўзинг ятжақмисан? Юр!» Ҳазрат ғайритабиий қизиқиш билан... уларга қўшилди. Эртаси тонга яқин катта бир кўл бўйига етишди. Хўжанепес чол қамншзорга кириб кетиб, иккита новча, малла йигит билан чиқди. Улар отлиқларга дангалига айтишди: «Афғон чегарасида соқчи кўпайган, дарёни кузатади. Улиб кетсан, болаларимиз етим қолади. Улар очдан ҳам ўлади. Шунинг учун хунимизни тўласанг, майли...» Узоқ савдолашдилар. Туркманлар сўзларидан қайтмади. Отлиқлар уларнинг айтганига рози бўлишди. Биттаси бир танга кам берган экан, уни қолдиришларига сал қолди...

Эшони Судур бу ҳолдан антиқа сабоқ олиб, Хўжанепек ота мазорини эслади...

Урадан икки ҳафта ўтгач, ниҳоят, Эшони Судур Бухорога бораётган карвонга қўшилди: карвонбоши унинг соқоли оқини ҳурмат қилиб, бир туяга миндирди. «Яхши кунларда учрашамиз. Мен бу ерга яна келаман, биродар... Кейин Маккага ўтиб кетаман!» деб хўшлашди ҳазрат Хўжанепес чол билан.

Бухорога етиб келди... Уни ҳеч ким танмади. Ҳазрат кимнинг уйига бориш, уст-бошини алмаштириш ҳақида ўйлаб, Боқи саройбоннинг уйига яқин жойга— Бухорога келганида давраларининг собит иштирокчиси бўлгани Усмонхўжа Пулатхўжанинг ҳовлисига йўл олди.

(Ҳазрат бу номни айтганида, Қурбон бақрайиб қолди: Эшони Судур шундай порлоқ бир руҳда эдики: «Кўряпсанми, қандай одамлар билан яқин эдим!» деган каби томоқ қириб қўйди.)

Усмонхўжа Пулатхўжанинг уйда унинг аллақасеққа ғойиб бўлганини айтишди. Ҳазрат ўзининг амирликка яқин бўлгани учун уй соҳиблари ўзидан ҳам... шубҳаланаётганини пайқаб тезда хайрлашди.

Қош қорайганда ўрдага йўл олди.

... Яна Мулло Урганжийни топди. У ҳазратни... амир ҳузурига олиб кирди...

Ҳикоя шу ерга етганда, ташқарида (аллақасерда) эшак ҳангради: тун яримдан оingan эди.

Эшони Судур Сўхтачинор тагида нари-берига аста-аста юриб турар, бир кўзи Гўппонбой билан Тўғайсарида (бир қулоғи ҳам шуларда), бир кўзи болаҳона айвонидан жанубга дурбин билан қараётган Иброҳимбекда (бир қулоғи ҳам унда), кайфияти яхши, Анвар пошони кутиб олиш борасида ўзига тегишли бирон-бир англашилмовчилик чиқмаслигидан кўнгли хотиржам, айни чоғда, ўзи англамагани ҳоҳда, сезгир, ҳушёр эди.

Иброҳимбекнинг овози янграб кетди:

— От келтир! Тонготар!— Саркарда тез-тез юриб, ёғоч зинадан қуйига туша бошлади. Иморат орқасида ҳаминша эгарлоғлиқ турадиган бодомгулли оти (отларидан бири) келтирилди. Иброҳимбек зинанинг қуйи поёнасидан отга миниб олди. Кейин вазминлик билан:— Мен кампирдан бир хабар олай!— деди-да, отни ҳайдади. Чинор тагидан ўтди. Тонготар бошлиқ навкарлар ҳам бир зумда отланиб, унга эргашинди.

Гўппонбой ҳам, Тўғайсари ҳам, Эшони Судур ҳам

унинг орқасидан ҳайрон бўлиб қараб қолишди: бекнинг кампирнинг уйига ҳозир бориши шартми?

Иброҳимбек дарё соҳилига тушгач, чиндан ҳам, тўғрига — қирда жойлашган қизғиш иморатга эмас, қиргоқ бўйлаб жанубга отини учуриб кетди. Ҳа, саркарданинг онахони уйига бурилишига эҳтиёж йўқ (бўлса ҳам шу маҳалда бориши маҳол), бошқа киши билан гаплашиши керак эди: у тутун ўрлаётган адирлар орасидан от чоптириб келаётган бегона йигитларни кўрган эди.

...Иброҳимбек отдан тушмай Нуриллахонга салом берди-да, унинг кенгайиб кетган кўзларига қарамай, отни қияликка ҳайдади. Нуриллахон Иброҳимбекнинг (саркардани бир марта Мозоришарифга тўйга борганда кўрган) йигитлари ярим доира олиб қолганини кўриб, ўз навкарларини ҳам имо билан қолдирди. Ва отини буралтириб — қийшайтириб Иброҳимбекнинг изидан тушди. У саркарданинг нима учун бу ерга келганини тусмоллар, бироқ миясини ғужғон саволлар пармалар эди: «Анвар кептими?.. Тинчлик бўлсин-да! Амудан ўтиб келганда-ку олам гулистон эди... Ишқилиб, уни бир балога гирифтор қилишмаган бўлсин!..»

Иброҳимбек унга қаттиқ тикилди-да: «Нима, ўйин қилиясизларми!» деб юборишига оз қолди. Элчининг чеҳрасидан илиқ муомалага мойилликни ўқиди.

— Жаноб Нуриллахон!— деди у.— Менинг Кўктошдан елиб келиб сизни йўлдан тўхтатишим сабабини биларсиз деб ўйлайман. Балки нимани сўрамоқчилигим ҳам маълумдир?

Нуриллахон босиқлик билан:

— Албатта, жаноб Иброҳимбек,— деди.— Чунончи, бу беўхшовлик ўзи — сизнинг марказдан келишингизу бизнинг Қобулдан шунча кун кечикиб келишимиз ҳам бир-бирига ўхшайди.

— Хўш?— деди Иброҳимбек. Ва ўзини ушлай олмади.— Сабабини ҳам айтарсиз балки?

— Албатта... Хўш, нимадан бошлай?

— Бўларидан! Анвар пошонинг аъло ҳазрат билан нима алоқаси бор?

Нуриллахон... Санд Олимхоннинг бу янгиликни Иброҳимбекка қандай баён этиш хусусидаги ўнгитларини унутмаган албатта. Фақат мазкур шаронгга мослаши лозим.

— Ҳеч қандай!— табассум қилди Нуриллахон.—

Бироқ шунга... мажбур бўлдилар. У кишининг ҳозирги аҳволини тасаввур қилишингиз қийин эмас. Хориж, мусофирчилик, қарамлик...

— Тушундим,— деди Иброҳимбек.— Нимага мажбур бўлдилар?

Нуриллахон хорижий давлат арбоблари билан амир ўртасида кечган гап-сўзларнинг «қаймоғи»ни — лашкари исломга сардор бўлгучи киши, албатта уларга таниш одам бўлиши шартлиги, улар наздида, ўша давлат бошлиқлари билан дипломатия йўриқларида тенг туриб гаплаша оладиган зот бўлиши кераклигини шарт қилганларини баён этди.

— Алқисса,— деди у.— Жаноб Анвар пошо сизнинг ўрингизга лозим топилди!

Иброҳимбекнинг мадори қуриб, бўғинлари бўшашиб кетди: ер айланяпти ё боши айланяптими? Амир... унинг суйанган тоғи эди-я?! Мажбур бўлипти, рози бўлипти... Ваъдасига вафо қилолмапти! (Иброҳимбек лавзни худога ишонч билан тенг қўярди.) Уҳ! Қандай шармандалик... Нега бу ерда туриб шунга ақли етмади унинг? Тўғайсари ҳақ: ҳар нарсани кутса бўлар экан у зотдан!

Йў-ўқ, Иброҳимбек кўрсатиб қўяди: Анвар пошога қўшилмайди... ўзининг лақайлари билан. Лақайлар эса, Иброҳимбекдан ўзгани тан олмайдилар.

— Бор гап шуми?— деди Иброҳимбек.

Нуриллахон шу тобда саркарданинг бир ўлиб тирилганини англади. Тагин унинг вазминлик билан: «Бор гап шуми?» деганига ҳайрон қолди.

— Йўқ,— деди ўша хотиржамлигида.— Сиз Анвар пошога ўринбосар бўлар экансиз.

Иброҳимбек ғамгин жилмайди.

— Қуллуқ!

— Сизгаям ташаккур,— пинак бузмади Нуриллахон.— Энди сизга аъло ҳазратнинг ўз қўллари билан битилган мактубни бераман.

Иброҳимбек тўсатдан мактубга қизиқиб:

— Беринг!— деди.

Нуриллахон атрофга кўз солиб, қора тивит чакмони ёқасини очди. Қизил духоба камзули киссасидан тумордек учбурчак номани чиқариб узатди.

Иброҳимбек «тумор»ни олиб... бенхтиёр кўзига суртди, ўпти; тавоф қилди. Сўнг шартта очди-да, кўз тикди (у мадраса кўрмаган, отаси Чақабой мирохур икки мударрисни Хисор беклигидан ёллаб, икки

Йил ўқиш-ёзиш илмини ўргаттирган, Яздийнинг «Жанг номаси»ни Иброҳимбекнинг ўзи ўқиб туширган эди).

«... Бизнинг суянган тоғимиз, ишонган боғимиз Иброҳимбек тўпчибошига етиб маълум бўлсинким,— оёлдаги жумлани ўқиди,— ... ким, сизга берган ваъдаларимизга ҳамон содиқмиз. Худо шоҳид. Бул тарафдаги шарт-шароит сизу биз ўйлагандан мураккаб эканини ҳисобга олиб, лашкари ислоннинг сардори сифатинда Анвар пошо номига ёрлиқ биттирдик... Иброҳимбек, биз у кимсага ишонмаймиз. Сизга маслаҳатимиз ҳам шу: сиз ҳам ишонманг. Бироқ унинг қўлидан кўп иш келишига аминмиз. Зеро, у бизга ёрдам қилмоқчи бўлган давлат эгалари билан бисёр яқин алоқада. Муддао шулки, унга ўринбосар бўлиб туриб, имкон етганча фойдаланинг. Аммо унинг обрўсини, кўтарманг. Аксинча... Шунда, вақти келганда, уни кўтариб ташлаш осон бўлади. Сизга дуои салом билан ишингизда кушойиш тилаб қолғувчи амирингиз... Бармоғимни босдим. Муҳр...»

Иброҳимбек хатни ўқиб бўлди. Сўнг беихтиёр яна ўз тарзида учбурчак қилди. Сўнг титраётган қўлини яшириш учун қўлтиғига солди — мактубни қўйин киеасига тикди: «Худога шукр... Узинг кечир. Мен у зоти олийга ишонардим-ку? У киши ҳам менга... У з қўли билан ёзипти... Амир! Менга... Тўғайсари лаънати!..»

— Қуллуқ, жаноб Нуриллахон,— деди у ниҳоят ва энди унга тик қарашга журъат этди.— Аъло ҳазратнинг мажбурликдан бу ишни қилганларига қаноат ҳосил қилдим.

— Худога шукр.

35

Чинор ости одамга тўла: отлиқ, эшакли, пиёда. Тағин атрофдан боса-бос қилиб одам ёғилар, чодир олдада нимадир бўлмоқда эди.

— Қаранг, мерган ака,— дея Қурбон тўриқни қичаб ҳайдади. Йўлакай уст-боши жойида экани (эгнида ҳазратнинг сандиғидан олинган бир сидра кўҳнаси— ёрма ёқали оқ кўйлак, лозим, устидан беқасам тўн ва ўзининг қора чакмони), бировнинг диққатини тортмаслиги, бироқ Эшони Судур билан бирга келганида сөз бўлиши (у донг қотиб ухлаб ётганида, ҳазратни чақриб келишган, ҳазрат мерганга: «Уйғотманг, тўйиб ухласин. Чарчаган. Кейин у ёққа ўтарсизлар», деб кетиб қолган экан), номушта қилиш ва Жинкамарци кўриш учун ҳам анча вақт кетгани, пироварди, Турсун

мерган билан ҳам гурунглари чўзилганини ўйгаб ва Жаббор Кенагасни ҳам ҳозир кўриб қолишини тўсмаб... қурга етиб қолди-ю, у чинор остида — навқарлар ўртасида гуж бўлиб турган талай ҳожидўппили турклар ва қорамағиз, узунчоқ юз афгонларни кўрди.

«Келишипти!»— ҳаяжон, ҳайрат тўла шу сўз тилининг учида, даврадан чиқаётган айрим хитобларни англади:

— Уринг, бегим! Жадидни уринг!.. Келгиндига ўлим! Отининг думиниям кесипти-я номард! Елчиниям кесган-ку!..

... Эшони Судур чинор остида бир оз нари-берига юргач, пешин намозини вақтлироқ ўқиб олиш учун Абдулқаюм парвоначининг уйига тушиб кетди-ю (Кўк-тошда ҳазрат ҳамманинг бир маҳалда намоз ўқишига эришолмаганди), Тўғайсари дарёнинг у бетидан ўтиб келган учта отликдан қарвон ҳақида — Кобулдан аъло ҳазрат жўнатган, демак, қурол-яроғ, ўқ-дори ортилган қарвон яқинлашиб қолгани ҳақида эшитди ва Иброҳимбекнинг Тиниқ момо уйига бурилмагани баътар аламини келтириб, энди қизиқ бир ҳаяжон, ҳатто вақтихушликка ўхшаш ҳолатга тушди. Ражаб ноғорачининг излаб қолди. Уни топтириб: «Чиқ минорага! Чал! Халқ йиғилсин!» деб фармон берди. Ноғора гумбирлай бошлагач, баҳодирнинг туклари туриб кетди. Қарвон келадиган томонга қарай бошлади. Шунда ғарбий теъаликлар оша бир гала лақай отликлари бақириб-чақириб тушиб кела бошлади: «Жадидлар! Қофирлар!.. Анча! Ана!» Тўғайсари бир нафас гангиб қолди-ю, тишлари гижирлади. У ёқда — Соқчиминор устида гумбирлаётган ноғора сасига қарнайнинг ғат-ғути ҳам қўшияганини эшитди. «Анвар пошо келяпти!» деб ўйлади. Ва бунда бошланган тайёргарлик, наздида, Анварни кутиш учун бўлаётгандек туюлди.

«Мең кўрсатиб қўяман кутиб олишнинг қандай бўлишини!» Сўнг атрофига аланглаб, Эшони Судурни ҳам, Иброҳимбекни ҳам, баҳарҳол, кўрмади-ю, яна аллақандай хурсанд бўлиб кетди.

Имадир қилиши керак... Ҳозир...

Гўнпобой унинг қулоғига шивирлади:

— Шу пошо Иброҳимбекнинг ўрнига келаётган бўлса-чи?

Тўғайсари галдираб қолди.

— Нега?— бақириб юборди. Ва бу нарса унинг асабларини жунбишга келтирди, хиясида, унингча,

асосли бир фикр ярқ этди: «Анваргаям, демак, сотгаң Бухорони!.. Шунинг учун у Бухорони кўриб келяпти!.. Катта одам-ку у! Туркия сўлтонининг куёви бўлса!.. Унинг олдида Эссертон ким?»

... Унинг дафъатан бундай хулосага келишида асос бор. Буни англамоқ учун унинг қалбидаги яра, тилидан бот-бот чиқиб кетадиган — амир шаънига тегадиган сўзлар тарихига назар ташлаш лозим.

Саид Олимхон Кўктошга келгач, дарҳол Сўхтачинор олдидаги болахонали уйни ўзига жиҳозлатди. Амирнинг қочиб келгани дарҳол маълум бўлган, бироқ ҳеч ким буни (одатдагича) оғзини тўлдириб айтмасди: Саид Олимхон (одатдагича) Помирга овга чиққану, бу ерга — ишончли манзилга келиб қўнгандек гап қилишарди. Зеро, амирнинг ўзи ҳам ўзини шу тариқа тутарди. Барча гап-сўзлар тунда — иморатнинг болахонасидаги оврупоча жиҳозланган (оврупоча жиҳозларни вақти замонда Чақабой мирохур опкелтириб қўйганди: «Ҳар бир беклик қўрғонида битта оврупоча хона бўлиши лозим. Биздаям бўлмоғи керак!») хосхонада кечарди. Аксар суҳбатларда ҳатто Тўғайсари ҳам иштирок этолмас, илло, бунга интилмасди ҳам: атрофни «бегона қулоқ»дан қўриқлаб турса — бас, аъло ҳазратга биров халақит бермаса — бас! (Тўғайсари амирнинг тахтни ташлаб қочиб келганини ақлига сиғди-ролмасди.)

Ниҳоят, Саид Олимхон Иброҳимбек, Эшони Судур, Афғонистоннинг Бухородан — амир билан бирга қочган элчиси Муҳаммад Асланхон, оқпошшонинг собиқ элчиларидан Иванов жаноб ва Эссертоннинг дунканлардан бўлган бир вакили иштирокида ўзининг Кобулга эмас, Қашқарга ўтишини эълон қилди. Эссертоннинг элчиси Помирда аъло ҳазратни кутиб олгани Қашқардан махсус отряд чиқажagini айтиб, ўз ҳамроҳлари билан тонг маҳали жўнаб кетди.

(Амир Бухородан иккита карвон билан қочган, бирига — Мулло Урганжий бош, бири — асосан сипоҳлардан иборат бўлиб, унга ўзи, йўлбошловчилари бош эди. Мулло Урганжийнинг ҳимоясидаги карвонда — отларга амирнинг бойлиги, олтин-жавоҳирлари ортилган, карвон кучли навкарлар дастаси билан таъминланган ва олис эса-да, хатарсиз йўллардан юриб келмоқда. Ҳисорга қўнган, Кўктошга — аъло ҳазратга хабар бериши лозим эди.)

Хабарчилар оқшом келиб, карвоннинг Ҳисорга

омон-эсон етиб олгани, аъло ҳазратнинг боришлари ку-
тилаётгани, йўлда — Бойсунга яқин Саримаст тоғидай
ўтишаётганда, тўсатдан бир тўп қизил аскарларга дуч
келишгани ва отишма маҳали Мулло Урганжий ўнг
қўлининг тирсагидан ярадор бўлганини айтишганди.)

... Чошгоҳда Саид Олимхон Сўхтачинор остига жами
Кўктош аҳлини тўплатди. Карнай-сурнай садолари
тингач, болахона айвонига чиқди. Халқ чуввос солиб
бақиради:

— Яшасин Саид Олимхон! Умрлари боқий бўлсин!..

Эшони Судур тилолик билан панжара қошига ке-
либ, халқни тинчитди. Бухоро тахтининг эгаси, дини
исломнинг суянчиги, Муҳаммад Саид Олимхон ҳазрат
олийлари бир сўз айтмоқчи эканларини маълум қилди.

Амир кўп гапирмади:

— Аҳли Кўктош! Фуқароларим! — деди. — Бошимиз-
га бир кулфат тушдиким, ундан ўзларинг ҳам қисман
хабардорсизлар... Чунончи, ичимиздан чиққан Ватан
ва миллат хойнлари, фирқалар оқпошшодек аъзам
ҳазратларини йиқитган, Урусияни ағдар-тўнтар қилган
рус фирқалари, Урусиядаги янги ҳукумат билан кели-
шиб, табаррук тупроғимизга ўша ёв қўшинларидан
чақиришди... Пинҳона! Биз ортиқча қон тўкилмасин
учун тахтни вақтинча қолдириб, бу томонга келишни
ложим топдик. Яқинда биз... мен хорижга ўтаман! Хо-
рижда бизни қўллаб-қўлтиқловчи, бизга навкар ҳам
беришга ҳозир турган дўстларимиз, хайрихоҳларимиз
кўп! Улар билан ўзим... келишаман. Кейин Бухорода
турган Шўроларга ғазоват уруши очамиз. Токи улар-
нинг куллари кўкларга соврилгай! Мен... айни уруми
қизиган чоғида қайтиб келаман!.. Кунини кеча биз бир
ёғи — Хоразмга, бир ёғи — Фарғона музофотига, яна
бир ёғи — Самарқанд томонга махсус номалар йўлла-
дик! Бу... икки дарё оралиғидаги танида жони бор, оғ-
зида калиман шаҳодати бор кимса борки, у ғазоват
курашига отланади!.. Аҳли Кўктош, фуқароларим!..
Эшитиб олингиз! Бу кундан эътиборан Кўктош лаш-
кари ислом маркази саналади! Биз хорижда туриб,
фақат шу марказ ила алоқа қиламиз!.. Лашкари ис-
ломнинг сардори этиб эса, мана... Мулла Иброҳимбек
тўпчибошини кўтардик! У кишини олқишланг!

— Яшасин!.. Омон бўлсин Иброҳимбек! Амримиз-
га шон-шарафлар! Умрлари боқий бўлгай!..

— Иброҳимбекка Бош маслаҳатчи этиб эса, мана,
пиримиз Эшони Судур ҳазратларини тайин этдик.

... Эртаси тонг қоронғисида йўлга тушдилар. Ҳисорга етиб, карвонни кўрдилар. Мулло Урганжий оғир аҳволда ётар; унинг жароҳати йиринглаб кетган экан.

Саид Олимхон бу ерда яна хуфия кенгаш қилди. Маслаҳат натижаси шу бўлди: аъло ҳазратнинг Помирга бу «хавfli» карвон қаторида бориши, жоизмас. Карвон лақай навкарларидан ҳам қўшилган иҳота билан ўзи йўлга тушади. Унинг изидан кейин, амир Олимхон «шикорга чиққан овчилар» қаторида жилади. Бу режаннинг боиси шундаки, Помирда ўтроқ қароқчилар кўп, улар карвонда амир бораётганини эшитсалар, қизиқиб қолишлари турган гап...

Тўғайсари карвонни қўриқлаб борадиган навкарларга бош қилиб белгиланди (унинг қирқ йигити ҳам шулар орасида). Иброҳимбекнинг эса, зудлик билан Кўктошга қайтиши маъқул кўрилди: халқ турли хаёлга бормасин. Иккиламчи, Саид Олимхонни қўвлаб келиб, унда-бунда, қадим қўрғон-гарнизонларда қолган қизил аскарлар бор. Жумладан, Душанбе қўрғони—гарнизонида ҳам. Уларга дафъатан ёрдам келса. Кўктошга «бостириб киришлари» ҳеч гапмас деб ҳисобланди. Тўғайсарининг аламли саргузаштлари кейин бошланди.

У Саид Олимхоннинг хорижга кетишига ишонган, энди у кишини юртдан қувғинди бўлишга мажбур этганларга нисбатан ғазаб-нафрати тўлиб-тошган эди.

Тошқўрғон қишлоғига етишганда, Мулло Урганжий отда ўтиришга ҳам ярамай қолди. Ва... кечаси узилди. Жон бериши олдидан у Тўғайсарини ёнига чақирди.

— Сан тўғрикўнгил, содиқ йигит экансан,— деди.— Бир нарсани билиб қўй. Армон бўлиб кетмасин кўнглимда. Ҳа, аъло ҳазрат хорижга кетаётир... яъни, Англияга! Ҳа... У ёқда нима бўлиши ёлғиз оллоҳга аён... Мен англизларга ишонмайман. Улар ҳамма нарсани пулга чақишади. Ҳатто мана шу казинога эга бўлиш ҳам уларнинг фикрида йўқ эмас, деб ўйлайман... У! Амирни Лўндўнга олиб бориб, Шўрога, Русияга қарши сайратмоқчи улар! Бутун оламни қарши қўзғатмоқчи Урусияга!.. Бу гаплар — омади гаплар... Муҳими бу: аъло ҳазрат Бухородан чиқиш олдидан Англия элчилари билан узоқ сўзлашдилар. Улар данғал айтишди, яъниким: «Биз сизга барча ёрдамни берамиз! Яна Бухоро тахтига эга бўласиз! Лекин, бунинг эвазига биз мамлакатингизга элик йил хўжайинлик қиламиз. Яъниким, у бизнинг тасарруфимизда бўлади..»

Улар «протектўрат» деган сўзни кўп қўллашди... Менинг тушунганим эса шу бўлди: улар Бухорони эллик йил таламоқчи. Тамом қилмоқчи... Алқисса, аъло ҳазрат бунга рози бўлди... Яъниким, Бухорони англизларга эллик йил муҳлатга сотди... Улар чизигидан чиқмасликка ваъда берди... Хуллас, гап шу, ўғлим! Шундай фоже аҳволдамиз...»

Мулло Урганжий узилди.

Тўғайсари баҳодир гангиб қолди: Бухоро бошига тушган бу фоже аҳволни танҳо амирдан кўрди. Энди эса...

Ниҳоят, у дўсти Гўппонбойга айтиб берди бу воқеани.

Гўппонбой... ўшанда нимани ўйлаганини ўзидан бўлак оллоҳ ҳам билмаса керак. Нуқул темир сандиқлар, тарақи¹ хуржунлар ортилган отларга қарарди. Бирдан у Тўғайсарининг «Англиё шу хазинага ҳам ишқибоз экан», деган гапига ёпишиб олди.

— У ҳақда эшитганман, савдогар давлат!— деди.— Ўйлаб кўринг, бегим... Бу сандиқларда ўнлаб мамлакатнинг хирожи бор! Агар бу ўз қўлимизда бўлса, бутун бошли ўлкаларни сотиб олишимиз мумкин...

— Садқан одам кет! Нуқул шуни ўйлайсан,— тўнғиллади Тўғайсари.

— У-ў,— нидо қилди Гўппонбой.— Сиз тушунинг-да гаримни: аъло ҳазрат кофирларни қувишни истасалар, везук шу ерда туриб, бу ишни қилмайдилар? Шу ерда.— Кўктошда туриб ҳам Афғон орқали қурол-яроғ, ўқ-дорн, ҳатто сипоҳ ҳам сотиб олиш мумкин-ку? (Илгарни шундай қилинарди.) Юрт эгаси қочиб кетяпти!.. Тушуяпсизми, дўстим?

— Нима қилиш керак дейсан?

— Менга қолса, аъло ҳазрат шу ерда қолишлари керак!— Баҳодирдан кўз узмай давом этди Гўппонбой.— Ҳа... Керак бўлса, ҳорижга сиз билан биз ўтиб келамиз!

(Улар вақти-вақти билан Амунинг нари соҳилидаги туркман қишлоқларига ҳам босқинга бориб келарди.)

— Бу бошқа гап!— деди Тўғайсари.— Мениям кўнглимдаги гапни айтяпсан.. Ахир, биз нима қилиб юрибмиз! Юрт учун хизматга ярамасак? Кобул... ана!

— Энди ўйлаброқ иш тутиш керак, дейман.

— Нима қилай?

¹ Қулфли.

— Билолмай қолдим.

— Менга қара, аъло ҳазрат мамлакатни, энди, элик йилга сотди дейиш мумкинми?

— Билолмадим, лекин Лўндўнга борганларидан кейин балки бу олди-сотди ҳужжатлаштирилар? Ахир, у киши Қобулга ўтмоқчи эди!..

— Ҳа-ҳа!

— Уйлаб иш тутинг, бегим.

Ниҳоят, икки дўст ўртасида махфий битим тузилди: карвон секин-аста жилаверади. Ўзлари разведкачи мақомида сара йигитлар билан Помирга чиқишади. Ва Эссертон юборган отрядни йўқ қилишади. Кейин, уларнинг уст-бошларидан белги олиб тушиб, карвонни тўхтатишади... Аъло ҳазратга Помир қароқчиларга макон бўлиб кетгани, улар Қашқардан келган отрядни яксон этиб, уст-бошларини ҳам ечиб олганлари, ўзлари зўрға қутулиб, жарга тушган шаҳидлардан нишона олиб келганларини айтишади.

Лекин, Гўппонбой тезда бу сандиқ ва хуржунлардан узоқлаша олмаслигини сизди. Тўғайсарига Мулло Ўрганжийнинг йўқлиги, навкарларга эса ишонмаслиги, айримишинг «кўзи ёмонлиги»ни айтиб, уни йигитлар билан ўзи кетишига унатди.

Тўғайсари... Помирда режасини амалга оширди, иккита уйғур ва бир дунканнинг либоси билан қайтиб келди. (Ўз навкарларига гулдургуп деб қасам бергач, одатдагича, гап нимада эканини очиқ айтган, улар Тўғайсарининг режасини қўллашган ва бу нарсани оғизларидан чиқармасликка сўз беришган эди.)

... Шундай қилиб, Саид Олимхон Қобулга ўтадиган бўлди. Энди бу режани Муҳаммад Асламхон қўш қўллаб қувватлади. Ва у ёқни хабардор қилиш, Саид Олимхонни кутиб олиш борасида келишиш учун Эшонни Судур билан жўнаб кетди.

(Ҳақиқатан ҳам амир Амунинг нари бетида дабдаба билан кутиб олинди. У икки қатор бўлиб саф чеккан, башанг сипоҳлар ўртасидан — гиламни босиб ўтди. Атроф карнай-сурнай садоларига ғарқ бўлган эди.)

Тўғайсари: «Амир бунгаям сотган!» деб турганида тутзор ортидаги адирда Анвар пошо йўлдошлари билан кўринди. Атрофида соқчи-лақай навкарлар ва йўлақай эришган (ҳеч нарсадан беҳабар) оломон — гўё Анвар тўнини асир олиб келишарди.

Баҳодирнинг тарағ асаблари шарт узиллиб кетгандек бўлди. Уларга ёмонлик қилмаслик лозимли-

гини сезиб турса-да, бу ҳисни сезмаган каби улар томонга уч-тўрт одим босганди... бу ёқдаги навкару одамлар ҳам гувиллаб улар томонга отилди.

Ғалати бир вазият вужудга келди: гўё Кўктошнинг бошига тушган барча ташвиш-тахликага худди ана шу тўп айбдор! У йўқ қилинса, бутун балолар даф бўлади!

— Тўхта, халқ!.. Отлардан тушин!.. Қуролларини олингиз!— деди Тўғайсари. Ва сўзининг натижасидан шунчалар қувониб кетди!.. Одамлар ҳеч нарсани ўйламай уларга ёпирилишди: отлардан тортиб тушира, милтиқларини ва қиличларини тортиб ола бошлашди.

— Бўлди!

Халқ тинчиб, туриб қолди.

— Отлари карвонсаройга!.. Келинглари!— Тўғайсари Сўхтачинор остини кўрсатди. Улар навкарлар қуршовида чинор тагига ўтишди.— Қим катталаринг?— Тўғайсари ўз эътиборини тортган — бўри пўстин кийган, иягидан бир бўғин мош-гуруч соқол ўсган, қоратўридан келган, кенг елкали, кўзлари кўкни кишига тикилди.— Сенмисан? Анвар пошо сен эмасми?

Анвар пошо икки қадам олдинга босди. Тўғайсари бирдан шошиб қолди: гўё қандайдир режалари амалга ошмай қоладигандек туюлди. (Унинг қандай режаси бўлиши мумкин?..) — Еч пўстинни!— деб бақириб юборди. Сўнг баайни худди шуни аллақачон ўйлаб қўйгандек, шарт энгашиб, этиги қўнжидан қамчинни суғирди. Ва яна ҳайқирди:— Кел бу ерга! Бу ерга!.. Тиз чўм!— Шунда кўзи Анвар пошонинг хотиржам кўзига тушиб... тавба, уялди. Бунга сари жаҳли чиқиб кетди:— Кофир! Жадид!— деди.— Тиз чўк деяпман!

Анвар пошо ўртага қандай чиққанини билмаса-да, бу ерда ҳар нарса бўлиши, ўзини ҳар турда кутиб олиниши мумкинлигини билар, шунга аллақандай тайёр, ўз йигитларини ҳам бу ҳолга кўниктирган эди.

Жанг кўриб, қон кўриб... кўзи пишиб кетган Анвар... бундай пайтда айтиладиган бир оғиз сўз, ҳатто бир имо тақдирни ҳал қилиб юборишини ҳам биларди: Тўғайсарига маъноли тикилиб, унда аллақандай иккиланишни ҳам пайқадди. Ва унга қилингувчи жилла қаршилиқ ўзининг ўлими билан якуланишига ақли етди. Хотиржамлик билан пўстинини ечиб, қодирдан чиқиб турган тахта кат четига ташлади. Тўғайсари кўрсатган жойга келди: энди тиз чўкиши керак.

Шунда негадир Тўғайсарининг сўроқ қилишини

кўтди. Йўқ! Ҳўзини қамчилайди. Балки шундан кейин довури босилар?

Анвар пошо аста тиз чўкди.

Тўғайсари... баттар қутуриб кетган эди. «Қаршилиқ қилса ўладими бу одам! Туркия султонининг куёви!»

Ана шунда Тўғайсари Иброҳимбекнинг (олисада экинчи билса-да) бу ерда бўлаётган шовқинни эшитиб етиб келишини хаёл қилди-ю, шу он унинг ўрнида Ғиёни Судурнинг сиймоси айланди... У шаҳд билан Анвар устига борди. Қамчини кўтарди. Энди, уриши керак... «Ур, ур! Шарманда бўласан-ку?» Қамчини силтади. Анварнинг барганг камзул кийган (инглиз кителли) яғринига қарсиллаб тушди. «Э, нима бўлса, бўлди!» Шунда унинг яғринини очишни истаётганини пайқаб қолди-ю, тавба, қўли қалтираб кетди. Нима учундир йнглагиси келаётганини сизди. Бунга сари қамчинни кўтариб тушира бошлади.

Шовқин-сурон! Хитоблар! Ваҳший қувонч! Қийқириклар!

— Ур жадидни!.. Қофирни ур, бегим!.. Бошига соя!..

... Қурбон ана шу пайтда Турсун мерган билан қурга келиб қолган эди. Отини четга ҳайдаб, оёқларини узангига тираб кўтарилди. Давра ўртасига қаради... Кейин чинор остида қўрқув ва даҳшат билан хезланиб турган турку афгонларга боқди...

«Жоҳиллик!..» деди ичида ва Тўғайсарининг нима дегганини эшитмоқчи бўлди — англай олмади...

Ҳазрат қани?

Иттифоқо чодир орқасидан ҳазратнинг овози эшитилди:

— Нима гап? Нима шовқин?.. Йўл беринглар!

Қурбон енгил хўрсинди.

Одамлар бир-бирини туртиб-сурилиб, орадан йўл очишди. Ҳазрат ранги қув учган ҳолда қурга кирди-ю, қотиб қолди. Сўнг:

— Бе-ек!— деб бақириб юборди. Бу сирли толушда ҳам ҳақорат, ҳам таъна, ҳам даҳшат ва яна алланималар мужассам эди.— Бее-ек!

Тўғайсари ҳазратга қаради... Бирдан қамчинни ерга урди. Тисланди. Кат четига ўтирди. Сўнг иргиб турди-да, жилди. Қаршисида беихтиёр тисланаётган одамлар ўртасидан ўтди. Даврадан чиққан ерда... тўхтаб қолди, рўпарадан бодомгулли отлиқ... Иброҳимбек чиқиб келди.

«Ана энди томоша бўлади!» — Қурбон мерганга қа-

раб қўйди. Мерган қандайдир истехзо билан куяни-
сиради.

Иброҳимбек отдан тушмай:

— Нима гап, тақсир?— деди.

Эшони Судур қалтираган қўллари билан дам Анвар бошони (у ўрнидан турмоқда эди), дам орқада тўхтаб турган Тўғайсарини кўрсатди. Кейин ерда ётган қамчинни олиб, Иброҳимбекка узатди-ю, яна қамчин билан Тўғайсарини кўрсатди.

— Урди!.. Ураётган экан!— деди. Кейин қамчинни ерга отиб уриб, оёғида босди. Сўнг Анвар пошога яқинлашиб, унинг ёқасини тўғрилаган бўлди.— Ё раббим! Во дариг!— деди.

Иброҳимбек Тўғайсарига бурилиб қаради.

— Йўқол!— деди. Бу сўзда олам-жаҳон маъно бор эди:— Йўқолмасанг, ўласан. Ҳайвонсан. Шу ерда турмишгаям арзимаган.. Яна: яхшилигим бу; кет бу ердан тезроқ. Вазиятни ўзинг кўриб турибсан-ку?

Тўғайсари бошини хам қилди.

36

Иброҳимбек отдан тушди. Жилонини Тонготарга бериб, Анвар пошога қаради. «Шу — энди сардор», деб ўйлади.

— Анвар пошо сизми?

... Анвар унинг Иброҳимбек экани, илло, у йигитга (Тўғайсарига) «йўқол!» дейиш фақат шўнинг қўлидан ислажагига ишонини баробарида ўзини босиб олди. («Йўқол!» деган сўз унга алланималарни ваъда қилар, қариянинг (Эшони Судурнинг) қалтираши эса ўша «алланимани» тасдиқлар эди.) Энди оғриғини сездирмаслик қолган эди. У қоматини ростлаб, жилмайди.

— Ҳа, бек. Энвер паша бўламан,— деди.— Сиз Иброҳимбексиз?

Иброҳимбек виқор билан аста бош ирғади-да, бурияди.

— Халойиқ!— деди.— Лақайлар! Юртдошларим!.. Бу киши Анвар пошо жаноб олийлари бўладилар!.. Амиримиз Саид Олимхоннинг махсус ёрлиқлари билан Кўктовга келдилар! Ҳозирдан эътиборан Анвар пошо жаноб олийлари.. лашкари исломнинг йўлбошчиси саналади!— Шунда вужуди аллақандай совиб кетди. Бироқ фикрини баралла айтаётгани ўзига шунчалар ёқиб тушди! Ўзининг бу.. мардлигини Анвар пошога-

на эмас, халқ ҳам муносиб ҳайрат ва мўъжиза содир бўлгандек баҳолашига ишонч билан мағрур тортиб давом этди:— Эшитдиларингми?.. Аъло ҳазратнинг фармонлари — шу!.. Гўппонбой, ногора чалинсин! Жарчилар жар чақирсин!.. Мен ҳам ҳозир эшитдим!...— Кейин секин Оқсув томонга қаради.— Ана, Кобулдан ҳам карвон келяпти!— Сўнг чинор остидаги турку афғонларга кўзи тушди.— Уларни бўшатинглар! Қурол-яроғлари...

— Олиб эдик,— деди Гўппонбой.

— Қайтиб беринглар!.. Гўппонбой, болахонадаги аъло ҳазратнинг ҳужрасини очинг! Анвар пошога!..— Сўнг наридан жиннинамо анграйиш билан ўзига қараб қолган Тўғайсарига кўз тикиб, яна Анварга юзланди: «Кўзи кўк экан... Хурсанд бўл! Қойилмисан Иброҳимбекка? Кейинига ҳам чидайсан!...»— Хуш келибсиз!— деб юборди беихтиёр.— Сизни танишмагани учун маъзур тутасиз!

Анвар пошо... бу ерда яна ҳар нарсани кутса кутар эди. Бироқ бундай бўлишини — ўзгаришни!.. «Булар келинганми ё?» Шунда у Иброҳимбекнинг ўзини тутишидан эл бўйсунадиган зўр қўрбоши эканига (яна бир карра) ишонди. Шу асно Анварнинг ҳаёт тажрибаси, фаҳм-фаросати ҳали «анави йигит»нинг ҳам ўзига хизмат қилиши кераклигини... ўзига яримта ҳам душман орттириш зиён эканини маслаҳат берди.

— Азиз Иброҳимбек,— деди хотиржамлик билан.— Бани дарҳол сийлаб-эла таништирдингиз ичин сизи чўк ташаккур эдием! Сўнра, у ўғлона галсак, бен унда афу этнем...— Анвар пошо халойиққа юзланди.— Танимаси — сийламас... Тўғри иш дутмиш ул ўғлон!

Халқ гангиб, дам Тўғайсарига, дам Иброҳимбекка, дам Анвар пошога қарар... бундаги барча сўзларни эшитиб турар ва ҳамон уқиб ололмас эди.

— Сиза дағи бир бор ташаккур, бек!— деди Анвар пошо Иброҳимбекка.

Иброҳимбек қўлини аста кўкрагига элтди-да, шу бўйи Эшонни Судурга кўз қадаб, иморатга ишора қилди.

— Тақсир, бошланг.

... Эшонни Судур қулоқларига ишонмас эди. Лекин ишонмаслиги ҳам мумкин эмасди. Иброҳимбек ган гапирибгина қолмайди, у ҳаракат қилди — иш бажарди: лашкари исломнинг раҳнамолигида ўзгариш ясади:

одамлар тасаввурни ўзгартирди! Жумладан, ўзининг, Эшони Судурнинг ҳам. Демак, энди...

— Тасанно,— деди Иброҳимбекка аста ва унга дилдорлик кўрсатди:— Ўзларидан...— Кейин Анварга эҳтиром билан бош эгди.— Марҳабо!

Анвар пошо Бартинли Муҳиддин келтирган бўри пўстинга кифтини тутди. Инқилламай кийди. Кейин, бу ернинг одами бўлиб қолгандек жайдарилик билан:

— Иброҳимбек, отларимиз оч, емсиз,— деди.— Баним ўғлонларимда толиққан...

Иброҳимбек шарт қайрилиб:

— Меҳмонларнинг отга қаранглари!— деди.— Ўзларини...— иморат такхонасини кўрсатди.

Саҳига чиқишди. Нам тортган зина олдида ҳам бири-бирига йўл бериб тўхташди. Сўнг Анвар пошо ишонч билан йўл бошлади. Муюлишдан — дарахтзор узра шамол эсарди. Қўштавақа эшикни очиб турган Гўппонбой қўл боғлаб тисланди. Энди Иброҳимбекнинг ўзи даҳлизга олдин кириб, чапдаги эшикни очди. (Амир кетгандан бери бу хонага ниҳоят икки-уч марта кирган эди. Умуман, Иброҳимбек тор жойда ўтиришни хушламасди. Очиқ-кенг майдонларда юришни, тепаликларда туриб халққа боқишни, айниқса, эгарда ўтириб гаплашишни хуш кўрарди.) «Энди бу хонада Анвар пошо ўтириб, иш бошқаради». Шунда бекнинг наздида, бу хонада бир сир бордек туюлди. Шунга бўла ўзида ҳам ажабтовур зўр бир қудрат сездди. Анварни хонага таклиф этди: гўё хонани унга тортиқ қилди.

Уртада — бурчаклари силлиқ айланган қизғиш-қора миз — стол. Теварагида — беш-олтита кичик миз — курсилар. Тўрда — суянчиғи баланд, ўридиғига малларанг чарм сирилган миз — стул.

Иброҳимбек айвонга очиладиган дарчага бораётган эди, Гўппонбой тезфаҳмлик билан илдамлик қилди: дарчани тарақ-туруқ қилиб очди. Еришган хонадаги рутубатли ҳавони қувлаб тоза оқим кирди. Тўрда — икки тахмон кўрпа-тўшак. Бирининг устида — қизил бахмал жилд қуръон, иккинчисининг устида — уч-тўртта серкашта жойнамоз. Ерга бўйра устидан чўғдек туркман гилами солинган эди.

— Марҳамат,— деди Иброҳимбек қўя ҳаракати билан ва Эшони Судурга: «Сиз ўтқазинг, Бухорони кўрган одам!» дегандай қараб қўйди.

Эшони Судур пошога илтифот кўрсатди.

— Марҳабо, ҳазрат олийлари!— Ичида ишонч ва

ҳайрат яна жунбиш қилди: «Иброҳимбек-а шу? Худога шукр...» Сўнг эшикка қараб:— Марҳабо, қани,— деб қолди. Даҳлизда Бартинли Муҳиддин билан Ҳожи афанди кўринганди.

— Гелингиз!— деди Анвар ҳам уларга.— Баним мулазимлерим.

Анвар бу ерда — Кўктошда ўзини қандай тутишни, Иброҳимбекка қандай муомала қилиш кераклигини Қобулда амир берган маслаҳатлардан ўзича пишириб олган эди: ҳар дам, ҳар қадамда унинг ҳурматини жойига қўйиши керак.

— Иброҳимбек... ўлтиринг!— Анвар тўрдаги баланд стулни Иброҳимбекка кўрсатди. У эса беихтиёр Анварнинг ўзига ишора қилди. Анвар илдам ўтиб, стулга чўкди. Яғрини стул суянчигига тегиб кетди-ю, оғриқ уни энтиктириб юборди. У тишини тишига босиб, бошини эғиб қолди. Ажаб! Шунда ҳамма ўзига эътибор берганини пайқади. Пайқади-ю (бу ҳолат ўзига ёқиб кетди), дарҳол бошини кўтарди, жилмайган бўлди. Сўнг Иброҳимбекдан жўнгина овозда:— Ул ўғлон кимди?— деб сўради.

Иброҳимбек айтишга қийналди. Эшони Судур унга ёрдамга борди:

— Саркарданинг ўнг қўллари эди,— деди ва эҳтиёткорлик билан кулимсиради.— Аммо лекин ўзи ёвқур йигит, ҳазрат олийлари! Лашкари исломга ғоят садоқатли ўғлон!

Иброҳимбек ўзидан қўшимча қилишни истамадиган чувалиб кетади. Четдаги курсига чўкди-да, ўзини ноқулай ҳис қилиб ўрнашолмади. Гаши келиб, бошқаларнинг ҳам ўтириши ва эшик бекилишини хоҳлаганини кўз қарashi билан «маълум қилди».

— Ҳазрат олийлари!— деди бирдан Анвар пошога қараб.— Сизнинг бу ёққа ким бўлиб келганингизни ҳам, аъло ҳазрат номингизга ёрлик юборганини ҳам ҳали билиб қолдим!.. Жилкўлда туриб юборган чопарларингизнинг олиб келган хабари бизни ҳайрон қолдирган эди... Эшон ҳазратлари ҳам биладилар... Шунинг учун баъзи бир англашилмовчиликлар бўлди. Бизнинг аҳволимизни тушунасиз, деб ўйлайман... Карвонда Нуриллахон ҳам келмоқда...— Шунда ундан сўраши лозим бўлган бир муҳим нарсани — Бухородаги қандай қилиб чиққани (жумладан, нега бу ёқдан айланигани), унга Бухоро Шўроларидан қимлар ёрдам берганини билиш эканини сезиб қолди-ю, бу сўроқлар да-

вомида жаҳли чиқиб кетиши... боя халққа уни қим деб таништирганига зид ўлароқ «хоинлар билан ҳамкор»га чиқариб қўйиши мумкинлигини тахминлади: бу ишни айни Нуриллахон олдида қилишни маъқул кўрди.— Гап шундай,— деди.— Энди, аввал таом... деган гап бор.

... Анвар пошонинг хаёли «овқатдан муҳимроқ» нарсада эди.

— Карван яқин қалдимми?

— Ҳа,— деди. Иброҳимбек ва дастурхон тузаш боқида фармон бериб келиш учун шу фурсатни қўлда билди.— Мен яна бир қарай-чи... Сизнинг чопарларингиз зиндонда...

Эшони Судур:

— Маъқул, маъқул,— деди.

Иброҳимбек майин-синиқ кулимсираб:

— Сиз Анвар пошо билан гурунглашиб туринг,— деди.

Эшикдан чиқиши ҳамон Анварга рақиблигини ошқор қилиб қўймасликни ғойибдан тилади. Айвонга қадам босиб, Гўппонбойнинг аланг-жаланг кўзларига тўқнашди.

— Дастурхон тузат!— деди аччиқ. Сўнг дурбични кўксидан олиб, айвонни у бошига бораркан, Фузайил махсумни излаб қаранди.

Халқ тарқаб кетмаган, кўплар чинор остида паршонҳол эди. Ҳамма Иброҳимбекка қаради. Иброҳимбек қандайдир енгил тортиб кетди: «Менга содиқ булар!» Шунда Соқчимнордан ноғоранинг гумбири тарала бошлади. У ҳокимият ҳамон ўз қўлида эканига амин бўлгани ҳолда, Оқсув бўйига қаради-ю, кўчада қорабайирнинг ёлини бармоғида тараб турган Тўғайсарипи кўрди. Панжарага яқин борди: Тўғайга ачинди... Усиз ўзининг ёлғиз бўлиб қолишини туйди. Унга тикилиб туриб, қўлини қимирлатди. Баҳодирнинг яқинидан ўтаётганлар унга нимадир дейишди. У бу ёққа қараганда, Иброҳимбек боши билан имлади. Сўнг зинага қараб бурилди. Халқ кўзи олдида, ҳеч нарса бўлмагандек, зинани енгил босиб туша бошлади.

Қурбон Иброҳимбекнинг «эълони»дан бир зум гангиб қолиб, кейин фикри равшан тортиб кетганди: «Ҳа-ҳа. Демак, у бежиз келмаган!» Ниҳоят, Иброҳимбек карвон келаётганини айтгач, унинг боя даврада йўқлиги сабабини ҳам (ўзича) тушунганди ва улар болаҳонага кўтариллишар экан, бир баҳона қилиб эргашшишга

ҳарчанд тийилмас истаги бўлмасин, бунга журъати етмаган, «Ҳазратдан сўраб биламан!.. Ҳазратдан! Анварни бояги аҳволда кўриб, ёмон ранги ўчди», деб ўйлаганди, тагин... Анвар пошони рўпарадан кўриб ололмаганига ичдан ачинган, энди бу уст-бошда кўпнинг бири бўлиб, албатта, зинага яқин жойда юришга қасд қилган эди.

Иброҳимбекни кўриб, бирдан эгилди: таъзим қилди. Иброҳимбек бундай ҳаракатни хушламас (ўзининг навкарлари мутлақо эгилмас, мулозимларгина қўл қовуштириб гапиришарди) эди: унга эътибор қилди.

— Қалайсан, йигит? Уст-бош ярашипти... Яхши дам олдингми?

Қурбон ғайришуурий бир тарзда Иброҳимбекнинг ҳозирги... ҳолатида унга кечагидан ҳам ортиқ ҳурмат кўргизиб жавоб беришни бутун вужуди билан ҳис этди.

— Қуллуқ, жаноб олийлари!— деди.— Ҳатто ухлаб қолибман... Энди, хизмат борми, деб, мана... Турсун ака билан келдим.

Иброҳимбек нарироқда қўш отнинг жиловини ушлаб қийшайиб турган мерганга қаради.

— Уми?— деди.— Энди, мерганнинг ҳам ишлари кўпайиб қолади.— Кейин ўзларига яқинлашиб келаётган Тўғайсаридан, одатдагича, сўради:— Мерган бекор юраберадими энди, баҳодир?

Тўғайсари бир он қотиб қолди: бу одам Иброҳимбекми? Саркардаликдан тушди-ю!.. Иблис амир тунширди уни! Нега бошига муштламайди? Нега Анварга мунча эҳтиром кўрсатади? Қандай чидаяпти?.. Буям ўзи бўлганича бўлганми... Ажаб, Иброҳимбек-а шу? Қандай қилиб шундай оддий гапиради яна? Ҳеч нарса бўлмагандай!

— Ҳа, энди иш бошласак бўлади!— деди кесатгансимон. Сўнг жаҳл билан мерганни чақирди:— Бери кел!.. Энди бизнинг йигитлар ёнида бўласан! Ҳазратга... мана, янги маҳрам келди!.. Янги сардор даврида иш кўпайиб қолади!

Иброҳимбек кулимсиради.

— Лекин ўзинг ҳам қўлингни белингга тираб, гап сотиб юрмасдан навкарларингни йиғнасанг бўларди,— деди. Кейин ўйлаиб:— Сенга гапим бор, кейин...— деб тўнғиллади-да, назарида, болахона дарчасидан ўзини кузатишаётгандек туюлди. Бурилар экан, Қурбонга бирдан қаттиқ тикилиб, кўз қараши билан «кетишдан юр» маъносини аниқлатди.

Иморат орқасига ўтиб, хос навкарларнинг етиб келишини истамай, чавканди¹ остида эгарлоғлиқ турган арғумоқлар қошига борди.

Қурбон Иброҳимбекнинг ўзига махфий гапи борлиги, панада айтмоқчи экани учун, у ҳам «бегона» аралашмасин, деб шошарди. Туйқус... Ойпарча ҳақида гап очишга қарор қилди.

Қарор қилди-ю, миясида ажиб бир режа камол топди: Иброҳимбекнинг ишончига кирмоқчи, ҳа, Иброҳимбек ҳам, табиий, унинг ўзига яқин бўлишини истади: ушбу ҳаракати ҳам шунга гувоҳ. Шундай экан, Қурбон ундан қандайдир масалада «қарздор» бўлиб қолса (ўзини шундай қилса); бу ҳол Иброҳимбекнинг унга «махфий» топшириқлар ҳам беришига ундамай-дими? Ҳечқурса Қурбонни «алдаб туриш» учун унга ғалати топшириқлар берар?

Қурбон унга рўпара бўлиб, тағин таъзим қилди. Кейин қоматини рост тутиб:

— Хизматга тайёрман, жаноб олийлари!— деди.

— Кеча пирнинг билан («пиримиз» демаслик орқали ўзининг ҳазратдан «йироқ» эканига ишора қилди) яхши суҳбатлашгандирсан?.. Ҳм, балки биз билмаган нарсаларни билган чиқарсан? Бизни ўйлатган Анвар пошо, мана, келди!.. У Бухородан қандай қилиб чиққан экан?— Шундай деди-ю, Иброҳимбек ўзини ёмон кўриб кетди: бу бола билан сирдош бўлиб ўтирипти-ми? Бу гапни Анвардан дангал сўраши мумкин-ку! Ҳали Нуриллахон келгач эса...— Ҳўш?— деди ва отнинг айқини тортиб кўрди: Қурбон жавобга жўлла кечикса, сўзига қўлоқ солмай отни минадигандек.

Қурбон ҳазратнинг Усмонхўжа Пулатхўжасев ҳақида сўрагани, у кишининг лавозимини ҳам яхши билишини эслади-ю, унинг номини тилга олмасликка аҳд қилди: Иброҳимбекни унга қизиқтириб қўйиши мумкин. Ҳолбуки, у киши ўз отряди ва Еттинчи ўқчи полк билан бу ёққа келяпти.

Лекин Иброҳимбекнинг саволини қаноатланарли жавобсиз қолдириши мумкин эмас.

— Ҳазрат олийлари,— деди Қурбон.— Биз анча гаплашдик... Пирим ўзларининг Афғонистон чегарасидан қайтганлари тарихини ҳам сўзлаб бердилар... Мен обхонада ётганимда... Бироқ у киши ҳам Анвар пошо-

¹ Икки одам бўйи бараваридаги тўрт устунга қўндирилган шийпон.

нинг Бухородан қандай қилиб чиққанига ҳайрон эканлар...

— Яхши,— деди Иброҳимбек.— Агар унинг Шўроларга алоқаси борлигидан хабардор бўлсангу, айтмаётганингни билсам, жувонмарг бўласан. Агар ҳазрат билан менинг орамда гап ташувчилик қилишни буйинга олган бўлсанг, вақтлироқ жувонмарг бўласан!

Қурбон карахт тортиб кетди.

— Ҳазрат олийлари,— деди.— Бу борада бир сўзни яширган бўлсам, бошим ойболтангиз тагида. Қаломуло билан онт ичаман!— Қурбон бирдан сўлгин тортиб, қўл қовуштирди.

«Бу болага ортиқча зулм қиляпман,— ўйлади Иброҳимбек ва фикри ёриша бошлади.— Бу қизиллар ичида юрган. Анча-мунча нарсани билади... Буни ранжитмаслик керак...»

— Хўп,— деди Иброҳимбек.— Шундай юраберасанми энди?

Қурбон кулимсиради.

— Хизмат сўраб келдим-ку?

— Бу ерга келаётганда, фақат ҳазратга дастёр бўлишни ўйламагандирсан?

— Албатта, ҳазрат олийлари! Бу тўғрида ўзингизга... лашкари исломга деб...

— Яхши!

— Фақат бир илтимосим бор энди, ҳазрат олийлари, Иброҳимбек ҳушёрланди.

— Нима экан у?

— Жаббор Кенагас бир қизни олиб келган-ку, Рамазонбойнинг қизларини? Уша қиз... вақтида у билан оз-моз таниш эдик. Маъзур тутинг. Сойбўйида ўша шўрликнинг холасини кўриб эдим...

Иброҳимбек ўйчан тортиб қолди.

— Қўрмоқчимисан?— деди.

— Агар рухсат этсангиз...

Иброҳимбек мийиғида кулимсиради. Кулимсиради-ю, йиғитни, баҳарҳол, тушовлаб олгандек туйди ўзини.

— Хўп,— деди бирдан.— Рухсат.

— Ҳазрат олийлари!..— Қурбон ярим букилган ҳолда Иброҳимбекка қаради.— Қуллуқ, ҳазрат олийлари! Улгунимча хизматингизда юрсам, армоним йўқ!...

— Хўп... Қандай хизмат қилишингизга кўрамин!

Қурбон иккала қўлини кўксига таппа уриб, бош эгди.

Энди, Иброҳимбек унга иш буюрса, бўлади...

— Сен... аввало, мен айтган гапга қизиққин!.. Ҳозирча!— у Қурбоннинг ортида — нарида турган Тонготарга им қоқди. Қурбон шарпани сезиб четланди.— Бу йигитни бизнинг онахонни уйига обор,— уқтирди Иброҳимбек унга.— Ҳалиги қизга бу йигитнинг... яқинлиги бор. Кампирга айт...

— Хўп бўлади!

Шунда қўнғироқ жаранги жуда яқиндан эшитилди. Иброҳимбек шитоб билан уй олдига ўтиб кетди. Тонготар яланғоч дарахтлар оралаб пастга энган сўқмоқни кўрсатди.

— Юринг, мулла.

— Ҳозир-а?

— Ҳозир.

— Балки олдин карвонни кўрармиз?

— Кейин кўрасиз.

Қурбон навкарнинг гапидан бу ерда бир сония ортиқ туриши мумкин эмаслигини уқди. Тўриги Тўрсун мерганда қолаётгани, балки уни миниб боргани тузук бўлишига шама қилганди, Тонготар: «Ораси яқин. Пиёда бориб келамиз!» деди.

37

Палахса-палахса товатошдан гишт ўрнига териб кўтарилган қизғиш иморат. Айвони узун, устунлари нотекис. Бир устундан бир қарич пўнти чиқиб туринти. Унга тулум¹ илиғлиқ. Тулумнинг қаппайган қорнига ёғ сирқиб чиққан, устига чанг-чунг қўнган. Унинг чокидан — бурчагидан сизиб чиққан қатиқ зардоби суналабини ўйиб, ариқча бўлиб оққан. Ерда кўллаб турипти. Устида уч-тўртта нимжон пашша айланади.

Бойсунтоғ қишлоқларида қуриладиган уйлардан фарқсиз эди бу Тиниқ момонинг уйи. Қурбон бугун эрталабдан Кўктошни яна кўриб олгани учунми, энди, уйдан бегонасирамади, ўзига таниш бўлиб туюлди.

(Сўхтачинор остида Анвар пошо калтакланаётганда оломоннинг туриши, унинг ҳайқириқлари, сўнгра Иброҳимбек келиб бир неча оғиз сўз айтганда (албатта, ҳайратомуз сўзлар айтди у), писиб қолгандек кўриниши ҳам Қурбонга алланечук таниш, шундай манзараларни Бойсунда — беклик марказида ҳам кўрган эди.

¹ Қўйнинг қоринидан тикилган калта.

Шу боис, энди, Кўктошу лақайлар ҳақида эшитиб юргани ваҳимали гаплар ҳам анча бўрттирилганга ўхшарди).

— Ҳў-ў, Тиниқ мома-а!— бақирди Тонготар.

Айвонга очиладиган, тепасига алқор шохи ўрнатилган эшик ёпиқ эса-да, айвоннинг тоққа қараган томонида — одам бўйи девор пастиди, сандал атрофида кўрпачалар тўшоғлиқ ётар, бунда бўлган кишилар яқинорада туриб кетишгани аниқ эди.

...Ойпарча бостирма (ўнг қўлдаги сомонхона) томига ёйилиб, устига туз сепилган қоракўл териларини ҳаво бузилаётгани учун йиғиб тахларкан, ўзининг бу аҳволига сирли фалак сабаб эканига ботиний бир мишонч билан, кўнғироқ жаранг-журунг қилаётган адоқларга қараб кўяр, дарёнинг у бетидаги барги тўкилган сада каби кўринаётган Сўхтачинорга ва унинг остида тўпланган оломонга ҳаяжонланиб боқар экан, нари қирғоқни ёқалаб ўтаётган икки кишига кўзи тушганди.

Ҳаётда шундай бўлади: бировни бир марта кўрасан, эътибор қилмайсан. Салдан кейин унга тагин кўзинг тушса, қаердадир кўргандек бўласан. Яна дуч келиб қолсанг, қизиқасан. Тагин кўрсанг, тўхтайсан.

У соҳилдаги бири новча, бири ўрта бўй — икки киши бирпас кўринмай кетди-да, соҳилнинг кўтарилган жойида яна кўриниш берди. Ойпарча уларнинг бири навкар (қиличи сопи ярақларди), бири муллаеифат (эгнида сипо чакмони ва кичкина оқ салласи бор) эканини тусмоллади. Улар яна ғойиб бўлишди. Ойпарча бир қўлтиқ терини том бўғотига қўйиб, нарвондан тушаётганди, бояги кишилар, энди, дарёнинг бу бетидаги ўрмач тепада кўринди...

Тиниқ мома уй орқасидаги ҳайҳотдек ҳовлининг энгараги олдида чўпони билан гаплашар, агар қор ёғиб берса, совлиқларга ҳам, вақтли туғилаётган қўшмоқларга ҳам ёмон бўлишини — оғзи кўкка теккан жониворларнинг ичкетар касалига мубтало бўлишини гапирарди.

У омбор томонга ўтаётган Ойпарчага беихтиёр қараб қўйди. Кейин, чўпонга сурувларини бир-икки кун ёювга олиб чиқмасликни маслаҳат бераркан, яна қизнинг орқасидан қаради-да:

— Тавба!— деди.— Шу қиз куни кеча ман-ман деган бойбичаларни оёғи учида кўрсатарди... Бугун бўлса чўри!

— Замоннинг зайли-да, мома,— деди чўпон.

— Ҳе, зайлига ўтгина тушин!— гуриллаб кетди Тиниқ кампир.— Ҳали кўради у хунасалар! Эрта-индин ўғлим у ёққа отланади! Қизили борми, оқи борми— кунпаякун қилиб келади.— У чўпонга ўйчан тикилди.— Сен хотиржам бўлиб молни боқабер!

— Ноғора чалинъяпти яна...

— Бизга эмас!

— Хўш-да эса!— Чўпон таёғини кўтариб, белига кўндаланг тираб олди. Тиниқ момо унинг изидан сўқмоққа чиқиб, Сўхтачинорга қаради. Олақуроқ оломон орасидан қизил ёпқичли чодирни кўрди. Кўнглида шундай чодирда даврон суриб ўтириш ҳам ҳузурижон эканини ўйлаб, ҳовлига қайтди.

Момо вақтида уч марта «бошини пана» қилиб, уч эрдан ҳам фарзанд кўрмаган, учаласи ҳам «фалокат оёқ остида» дегандек, арзимас сабаблар билан оламдан ўтган: бири селда оққан, бирини овда айиқ буйдалаб ташлаган, бири зотилжам бўлиб ўлган. Кейин, кампир бошқа эрга чиқмаган эди.

Лекин, уч эрининг ҳам давлати Тиниқ момода қолган. Ҳозир унинг бир уюр йилқиси ҳам бор.

Иброҳимбек бий бўлиб кўтарилгач, уни оқ жигизга ўтказиб, Кўктошни айлантиришганда, ҳаққадимоғ Тиниқ момо туя етаклатиб унинг йўлига чиққан, ва: «Бек йигит, мартабанг бундан ҳам баланд бўлсин. Мен бир бева кампирман. Уқтин-ўқтин, «эна, қалайсиз?» деб ўтсанг, бошим осмонга етарди!» деган.

Шу-шу, Иброҳимбек бу атрофдан ўтган-қайтганда: «Қалайсиз, энабой?» деб ўтадиган бўлган. Гоҳо узоқ-яқиндан меҳмон келса, кампирнинг уйига одам югуртиради: «Энамиз тариддид кўрсин!» Қарабсизки, адирда сара гиламлар ёзилиб, адрас кўрпачалар солинган: «Бир қўй қовурдоққа, бир қўй қайнатмага, бир қўй тандир кабобга!» деган буйруқлар берилган...

... Тиниқ момо Ойпарчанинг кимлигини билиб олгач, бир шодлиги ўн бўлди: ўғли унинг ёлғизлигини ўйлапти. Рост, дастлаб унга сал қизганиш билан ҳам қаради-ю, кейин фикридан кетди. Уғлининг феъли ўзига маълум.

Энди, унга бемалол қора ишларни ҳам буюради. Ва хизмат қилаётганини кўрса, қувонади. Икки юз туяли бойнинг қизини хизматкор қилиш ҳам завқли бўларкан. Бунинг устига, Ойпарча одобли, саводхон,

ҳамда мағрур қиз экан. (У ер супураётганда ҳам қандай оиладан чиққани биллиниб туради.)

Тиниқ момо кечадан бери уни ҳол-жонига қўймай саволга тутди: Бойсун ҳақида, у ёқнинг одамлари, қишлоқлари, бойлари... аёллари ҳақида сўради. Сўнг «қизиллар», Шўро ҳақида қайта-қайта суриштирди. Қиз қудогига чалинган, ўзи кўрган нарсаларни айтиб берди.

«Ҳа, ўша ёқларни бир кўрмасам бўлмас экан!— деди кампир.— Насиб этса, Бухоросига ҳам бораман!»

Тағни, Ойпарчадан суҳбат баҳонасида... ўтмишда яшаб ўтган Кенагасбегим, Амир Темирнинг хотини Бибиҳоним (Ойпарча у тўғрида Муллақиз отиндан эшитган), Зебунисо ҳақида ҳам билганларини эшитиб олди.

«Ўғлим йўлга чиққанда, биз ҳам чиқамиз!— деди момо.— Э, кўрайлик-да бу дунёни!»

... Яна томга чиққан Ойпарча бўйрада қолган териларни ҳам туз сепилган томонларини бир-бирига қаратиб тахлаб бўлган эди, қияликдан эниб сойда йўқолган бояги икки киши уйнинг тумшугидан чиқишди. Қиз уларга дафъатан тикилиб қолди... Новчасини язмаси Турсун мерганга ўхшатди. Урта бўйига тикилиб... қолди: жуда таниш! Наҳот ўша... бўлса! Йўқ... У қизил аскар! У Бойсунда!

Қизнинг хаёлида олис кунлар... Қурбоннинг Эшонӣ Судурга эргашиб муллабачча бўлиб уйларига келгани, меҳмонхонада сипо бўлиб ўтиргани чоғлари кўриниб кетди.

Ҳа... У бунча ҳурпайган эмас. Хипча... Қийми бунча катта!.. Уша-ку?! Қорача юз, чақнабгина турган кўз... Шунда Қурбон беихтиёр томга қаради-ю, Ойпарча бирдан пасайди. Нарвондан апил-тапил туша бошлади. Яرمىга тушганда, қайтиб чиқиб, териларни олди-га тортди. Бир қўллаб қўлтиқлаб олди.

У пастга тушганда, дир-дир титрарди. Терилар оғир эмася-да, оёқлари алкашиб-чалкашиб омборга йўл олди.

Терини тахта устига ташлади-да, негадир... Осмон-ўпардан тушганда, отларнинг қора терга ботгани, ланмоғига қўланса ҳид урилганини эслади. Кейин, кунини кеча Жабборбекни Эшонӣ Судур ҳам, Иброҳимбек ҳам сўккани, уни нодоига чиқаришганини эслади...

Ва беихтиёр Қурбон... қизил аскар эса-да, қизининг нигоҳи олдида бир буюклик касб этгандек кўринди. Ҳақиқатан ҳам у баланд! У халқни ўйлайди! Эртанги

кун гамида... Қизиқ... Ҳазратлар ҳам халқни ўйлашадик-ку? Шошма, Шўро халқни кўпроқ ўйлар экан: бу аниқ. Унга қайтишяпти!.. Қурбон нима деганди? Лашкари ислом нима учун курашадик? Уша ўтмишни тиклаш учун..

Қиз ташқарига чиққанда, қандайдир бўшашиб қолган эди. У бостирмага қаради-ю, у ёқдан овоз эшитди:

— Тиниқ мома-а!

— Ҳой, Тонготар-ку!— деди Тиниқ момо ва ёқасига жияк тикилган духоба мурсагининг икки кифтидан тортиб қўйди. Бўйнидаги хапабанд'ини тўғрилади. Бағбақалари лорсиллаб, бостирма биқинига йўл олди.

«Қурбон ака...— деди қиз ва бақириб юборадигандек бўлди. Кейин шошиб қолди:— Ахир, у келган! Ёки бошқа кишими?.. Йўқ, кийими бошқа, холос... У, у! Келди-ку?! Атайми?.. Мен учунми? Наҳотки аскарликдан кечган бўлса! Шунча яхши кўрарканми мени? Йўқ... Бари бир у шўрочи бўлиб қолади... Аммо мени истаб келгани аниқ! Лекин... бу ерда Эшони Судур бөр! Тўхта, ундан ҳазрат кечмаганми? Қандай қилиб?.. Бориш керак! Тезроқ!»

Тиниқ момо Қурбонни хушламади. Унинг сипо қиёфасида лақайларга хос жиҳатларни кўрмагани устига, қизни қизганиб: «Кимн бўласиз?» деб юборишига оз қолди: Иброҳимбек юбориптими, уни иззатлаши керак.

— Чиқинглар! Тортинг, Тонготар,— деди кампир. Ва айвонга кўтарилиб, дарё томонга қаради.— Нима бўляпти у ёқда? Ҳе-е, одам қайнаб кетди!

Иброҳимбекнинг саркардаликдан тушганини — амални Анварга топширганини эшитган ҳар бир кўктөшлик дилгир бўлса дилгир эди, фақат Тонготар эмас!.. У — хурсанд эди. Чунки Иброҳимбек бу лавозимга чиққач, унинг атрофида югурдаклар кўпайиб кетди. Тонготар анчайин қўриқчи, баайни жиловдор бўлиб қолди! Илгарилари... Иброҳимбек даврасининг сөбит аъзосидек эди. Шундан у гоҳо ўқсир, Иброҳимбек кўтарилгандан кўтарилиб кетаверса, ўзининг назардан қолиб-қолиб кетиши ҳам ҳеч гапмаслигини тажминлар эди... Мана, у ўша ўкинчдан ҳам халос бўлди. Иброҳимбек илгаригидек Кўктошнинг бийи! У з хўжаси!

— Ҳеч нарса, момажон,— деди Тонготар.— Пақат... Кобулдан карвен келаётир!

— Уғлимга совға-салом опкелаётгандир?

— Усиз келадими карвон!.. Чиқинг, меҳмон... Мома, қизингизни чақиринг. Биз қайтамиз.

Тиниқ момо айвоннинг ўчоқ жойлашган томонига йўналаркан, бостирма биқинида Ойпарча кўринди.

— Ана!— деди беихтиёр. Ва жиндак ҳайрон бўлди Ойпарча бемалол юриб келарди. Кампирга қарамайди ҳам. Эркакнинг товушини эшитди-ку? Унинг келиши лозим бўлса, кампирнинг ўзи ҳали «юр» дер эди!.. Момо ғашланиб: «Сал гаплаштираман, бас...» деб ўйлади. Сўнг:— Кел, қизим, кел!— деди.— Тагин битта уруғинг йўқлаб кепти... Иброҳимбек юбориптилар!

... Ойпарча Қурбонга қаради... Тўхтаб қолди. У юриши керак! Юр! Кампир кўз узмай турипти!.. Лекин, бу ўша Қурбон аками? Уша қизил аскар? Оқ от етаклаган... Уша! Шу! Ойпарчанинг ҳаёти... эртанги кун боғлиқ йигит!.. Тушида аён бўлган-ку? Унинг излаб келганини қаранг!

Айтмоқчи, холасига ҳам айтганди-ку!

Наҳотки Қурбон?

Лашкари исломнинг душмани!..

... Лашкари ислом ичида?

Уни бу ерга Иброҳимбек юборипти яна!

Бу нима... бало? Бу, айнаганми? Йўқ-йўқ. У айнамайди! Унақамас.

Ойпарча (ўзига ҳисоб бермагани ҳолда) ҳис этдики, Қурбон лашкари исломга ўтса... ҳурмати пасаяди!

Шошма! Сени олиб кетмоқчимми?

... Бойсунга?

Сен — босмачи олиб қочган қизсан-ку! Отанг сендан кечган... Йўқ-йўқ! Ҳеч қачон!.. Аммо отаси чидамайди бу иснодга! Ё ўзини ўлдиради ё... Жаббор Кенасни излаб келади!..

Даҳшат. Турмуш издан чиқди-я?

Биров бировга душман!

Биров «халқ бахти» дейди...

Қандай пайдо бўлди бу тўполон?

«Шундай бўлиши керак эди!»

Кимнинг сўзи бу?

Мана шу йигитнинг...

— Ассалом алайкум,— деди Ойпарча. Ва дув қизарди-да, бирдан унга қарашга ҳақи йўқдек туйди ўзини: худди йигитнинг олдида айбдордек. Йўқ-йўқ!.. Э, майли! Шошма! Нималар деясан, нодон?

Ахир, у сени... олиб қочилганингни биллиб келган ку!

Сенга ишонар экан-да!

Ишонади!

Ёки бошқа мақсадда келганми?

Гаплаш!..

... Қурбон Ойпарчага қаради: ўша... ранги синиққан, толиққан... Бечора — боёқиш! Бой қизи! Мағрур қиз...

• Сен келганингга шодми?

Аллақандай қараб қолди... Шод! Ахир, у ғариб эди.

Сен келдинг. Сен билан гаплашгани ўз уйидан чиққанди-я?

...Сен келдинг...

Яна сендан гап сўрайди!

Балки бу ишлар ҳақида...

— Алайкум ассалом,— деди Қурбон.

... Тилидан бол томди, бол! Меҳр боли, соғинч боли, интиқлик боли!..

Қиз тушунди.

... Ўзгарди.

— Бу киши ҳақиқатан яқинимиз бўладилар, мома,— деди Ойпарча. Ва йигитни ўз ҳимоясига олганини сездди.— Ўтиринг, Қурбон ака!

Тиниқ момо улардан кўз узмай турарди.

— Ҳа, ўтиринглар-да!— деди у ҳам.— Нимага туриб қолдик?— Кейин Ойпарчага буюрди:— Чой қўй, қизим! Дастурхон опчиқ!

Ойпарча билинар-билинемас жилмайиб, даҳлизга кирди. У хурсанд! Жудаям!.. Нега йиғлагиси келяпти? Йўқ, йиғлама! Кулгили бу...

Оғир бўл!

Гаплаш...

Ойпарча дастурхон изларкан, издан Тиниқ момо кирди.

— Қайси тарафдан қариндош?— деди зарда билан.— Сипогина кўринади... Шундайлардан қўрққулик!..

— Қўрққуликми, бошқами, ўғлингиз юборипти-ку,— деди Ойпарча. (Энди, унинг ўзларига қайси томондан қариндош эканини айтиши керак).— Қариндошлигини сўрасангиз, ҳе-е, отам ҳам, энам ҳам. Бойсунда энг серуруғ одамлардан!..

— Ҳали яна келади де?

— Келса келар...

Кампир ёғоч сандиқдан шол дастурхон олди.

— Майли-ю, бош устига-ю!— дея бир жуфт кўпкан тон ҳам олди.— Аммо лекин ҳозир сенинг ихтиёриг менда... Тўғрими гапим? Жаббор саҳарда айланиб қолди. Кўрдинг-а? Ким ҳайдаб юборди уни? Шундай!.. Ҳозир мундай талотўп маҳали одамларга ишониб бўлмайди! Ҳм... Чик! Улуғойга айт, қайнаб турган бўлса, дамлаб келсин!

Ойпарча ичида кулимсираб чиқди... Учоқбошига борди:

— Улуғой опа-а!

Ойпарчанинг овози... Уша овоз! Янгроқ экан... Таваба! Уз уйндаям бировни шундай чақирганми? Йўғ-ов. Намоз чақиргандир... Инсон ғалати экан: дарров шароитга ўрганар экан...

Йўқ...

... Ойпарча кетади!

Узи олиб кетади!

Унгача...

Қурбон бу ёққа йўл олганда, Ойпарча билан нима хусусда гаплашишни ўйламаганди: уни кўриши керак эди. Вассалом. Лекин у билан гаплашиши ҳам керак эди...

Қачон гаплашади?

— Хўш, қариндошингиз, мана, юриптилар!— гап бошлади Тиниқ момо.— Яширмайман, менга ёқиб қолди!.. Э, ҳадди борми бировнинг муни хафа қилишга!.. Жабборбек яна шу атрофда кўриниб қолса, «ҳайдаб юбор!» дейман ўғлимга!.. Мулла йигит, аммо-лекин дунёниям кўриш керак. Узингиз мадраса кўрганга ўқшайсиз!.. Аёллар ҳам дунёни кўрса, яхши-да? Ҳу-у, шундай зўр хотинлар ўтганки! А, Ойпарчаой?.. Узининг лақайлардан ҳам Алпомишдай хотинлар чиққан... нимайди, Барчинми, Тонготар?.. От миниб, қаяқон тутиб, қилич кўтариб, жангга кирган аёллар бўлган!

— Рост,— деди Қурбон.— Сизга раҳмат, онахон!

— Ана, язнасям шу ерда... Ҳеч ками йўқ. Кўктом бўлса — водийнинг киндиги. Бари йўллар ну ерда туташади.

— Раҳмат,— деди Қурбон яна.— Сизнинг қаноатингиз остида экан, бизнинг кўнглимиз тўқ, онахон...

— А, дастурхонга қаранглар-да энди!.. Тонготар! Чойинг совиб қолди.

— Жарчининг овози келяпти,— деди Тонготар бошичи орқага солиб.

— Қурбон ака, шу ердамисиз энди?— кампирининг биқинида ўтирган Ойпарча сўради.

— А, қаерда бўлардим...— деди Қурбон.

Шунда қир устида иккита отлиқ пайдо бўлди. Жўр овозда:

— Хе-е, ўтирганлар! Туринглар-ей!— деб бақирди.— Чинорга!

Ҳамма бир зум у ёққа қараб қолди.

— Мулла, қариндошингизга гапингиз бўлса, айтинг!— деди Тонготар.

— Кўрдим. Шу-да,— деди Қурбон.

Кампир хахолаб кулди.

— Сиз тарафининг эркаклари ўзи камгап бўлар экан, дейман! Кеча язнасиям бир чой қайнагунча ўтирди. Гапирган бўлса, тўрт огиз гап айтди.

— Эса турайлик.

Қурбон... Ойпарчага қаради.

— Ҳм, язнам бир кеп кетсинлар,— деди Ойпарча.

Қурбон маъноли бош ирғади.

— Ҳўн!

38

— Аввал салом, баъд аз калом!.. Аввало, пуштипа-ноҳимиз, тахтимиз эгаси Мир Саид Олимхон ҳазрат олийларининг — сизларга — Кўктош аҳлига, лашкари исломнинг муқаддас туғини баланд кўтаргувчи, арслон билак, қоплон юрак лақай элининг асл ўғлонларига дуон саломларини қабул этгайсиз!

— Аъло ҳазратнинг умрлари боқий бўлсин!..

Нуриллахон болахона пастида — Сўхтачинор остида, у ёғи — туялар чўкиб ётган тутзоргача бўлган ерда турган катта-кичик, навкару фуқарога диққат билан кўз ташлади. Халқ гувиллаб овоз берган, амир шаънига одатдаги сўзларни айтган эса-да, унда қандайдир карахтликини, ланжликни сизди: «Дарвоқе, булар хафа-ку!— деди ичида.— Чидолмаган-ку Иброҳим! Гап нимадалигини айтиб қўйган... Ишқилиб, охири бахайр бўлсин. Ёмғир севалаяптими...»

— Дуон салом баробаринда,— давом этди Нуриллахон,— аъло ҳазрат сизларга ўзларининг илк тухфаларини юбордилар. Ана, қирқ туяга жо бўлди! Бари асл қурол-аслаҳалар! Аксари ўн бир отар англиз милтиқлари! Уни сизларда «сув ичар» дейишар экан. Асл номи — Диссермент, Смит-Вессон номли тўппончалар

ҳам бор!.. Энди,— Нуриллахон табассум қилди.— Ҳаракатда — баракат, деганлар. Уларни не қадар омилкорлик билан ишлатиш ўзларингга... хўш, раҳнамоларингга боғлиқ!— «Бекор айтган экан-е,— афсусланди Нуриллахон.— Булар билган нарсани такрорлайман-а, холос... Такрорлайман яна!— Ҳақиқатан ҳам Нуриллахоннинг афсусида жон бор: пироварди, у нима учун Кобулдан келди шунча йўл босиб? Шу хабарни айтиш... шу нутқни ирод этиш учун-да!— Халқ хафа. Иброҳимбекнинг амалдан тушгани кўпларни гангитиб қўйган».

Нуриллахон шундай ўйлаган эса-да, ҳаммани ҳам бир хил хаёлда деб бўлмас эди.

Масалан: чинор тагида ўқрайиб турган Жаббор Кенагас Иброҳимбекнинг амалдан тушганидан... ўзида йўқ шод! «Майда одам экан. Сезилиб эди... Бу ерда амир ирмига яраша кўтариб кетган-да! Нима қилишини яхши биларкан!» деб ўйлар, Иброҳимбекнинг ўрнига келган Анвар пошо.. унинг акси бўлишига ишонарди: «Бир қизининг юзига келиб ўтирадиган латтачайнар эмасдир бу!»

Тўғайсари баҳодир Анвар пошонинг қаршисида эшитгани бир сўзини ҳамон унутмас эди: «Ундан кўра ўша қамчи билан саваласа яхши эди. Ҳисоб тўғри бўларди. Эҳ, Иброҳимбек-а! Яна дўст ул!.. Ётнинг олдида, халқнинг олдида...» Сўнг хаёлга толиб, Иброҳимбекнинг бари бир ўзига дўст бўлиб қолишига ишонгани ҳолда, Анвар пошонинг: «Дўғри қилди бул ўғлон. Уни афу этиярум!» дегани ўзига мойдай ёқиб-ёқиб кетаётганини сезар (шу тариқа ўзини ноҳақ сўкиш эшитгандек туяр) ва унинг зўрлигига тап бераётганига иқрор бўларди... Иқрор бўларди-ю, кўнглининг тагида ундан уяларди...

Анвар пошо хона эшиги яқинида Бартилли Муҳиддин билан тураркан, бошига ўраб чиққани кичкина оқ саллани ушлаб-ушлаб қўяр (саллага ўрганмаган), кўзи тушган кишига қандайдир маҳзуулик ва майилик билан жилмаяр, бундаги ҳар кишини кузатишга — «ўрганиш»га ўзида тийилмас мажбурият сезар ва Нуриллахоннинг сўзлари халққа қандай таъсир этаётганига ҳам жиддий эътибор қилар эди: у (азалдан) халқнинг кучига ишонэди. Ҳа, раҳнамоларни-да, бор қиладиган ҳам — халқ, йўқ қиладиган ҳам — халқ. Сарлордан фақат бир нарса талаб этилади: халқ қалбига кириш,

унинг эҳтиёжларини билиш ва... шунга монанд иш тутиш.

У, «ёш турклар» ўз дастуриламалларини Истамбул радиоси ва ўз газеталари орқали баён қилган илк кунларда... халқ уларнинг ёнини олмаса, нима бўларди!

Мана, Анвар пошо Русиядан ўтиб келди. У ерда Романовлар салтанатига барҳам берган ҳам халқ экан! Инқилобни ишчи-деҳқонлар қилган экан. Ленин билан фирқалар уларни йўлга бошлаган!

Анвар пошо Бухорода бўлди. У ерда ҳам эшитди, кўрди, хулоса ясади: халқ амирликдан безган экан! Фирқалар эса шундан фойдаланишган!..

... Анвар Нуриллахоннинг амир номини тутганда, халқнинг қилган хитобидаги ланжликни ҳам сезмай қолмади. Рост, Иброҳимбекнинг бояги гапи — ўзининг сардор этилганини эълон этгани халқни гарангситиб қўйди. Улар бу жиҳатдан амирдан бир оз домангир... (Шу домангирлик ҳам амирга зиён, албатта.) Бироқ, бошқа жойларда, Бухоро атрофларию Шўролар ўрнашиб бўлган жойларда халқнинг оғзидан амир шаънига шундай бир калима чиқиши... хаёлпарастлик! Бунга Анвар пошо амин бўлди.

Демак, демак... умуман, халққа қилинадиган сиёсатнигина эмас, унга берилажак ваъдалар мазмунини ҳам ўзгартириш керак. Шундай ўзгартириш керакки, Шўронинг ваъдаларидан ҳам устун ва жозибали бўлсин!

Нуриллахон ўрисларгаю шўрочиларга — Бухоро тахтини тортиб олганларга нисбатан бўладиган бу курашнинг моҳиятини шарҳлади. Моҳият — нафақат Бухоро ўлкасини, балки Туркистон, Хоразм, Фарғона музофотлари, алқисса, икки дарё оралигини ёвдан озод этишдан иборат!.. Умуман, бу кураш натижасига бутун ер куррасидаги улуғ-улуғ мамлакатлар кўз тикиб турипти. Бу ерда қилинажак ғалаба, шубҳасиз, оламшумул ғалаба бўлади, яъни, Урусияда илдиз отган Шўролар, фирқалар ғояларининг тарқалиши йўлида улуғ бир ғов бўлади. Пировард-оқибатда Урусияда ҳам аввалги оқпошшо тузумининг қайта қарор топишига улкан туртки бўлиши мумкин...

Ниҳоят, Нуриллахон... ўзи учун энг қийин иш — Анварнинг Иброҳимбек ўрнига саркарда этиб тайинлашини изоҳлаш, демак, тушунарли қилиб беришга яқинлашганини туйиб, ҳаяжонланиб кетди.

Нуриллахон бу борада анча ўйлаб, ҳатто тайёр каллималарни ҳам пишириб қўйганди. Бироқ, Иброҳимбек... масал моҳиятини очиб ташлади! Халқ гап нимала эъанини билди. Эндиги гапларнинг уларга қизиги йўқдек туюляпти.

Лекин бари бир... гапириши, улар кўнглида Анварга нисбатан ҳурмат, итоаткорлик туғдиришга мажбур ул! Бусиз мумкин эмас!..

— ... Азизлар!— деди Нуриллахон ва Иброҳимбек билан адирда гаплашган пайтагидек совуққон тус олади. Сўзлари ҳам совуқ, жиддий ва мантиқли чиқа бошлади:— Жаноб Иброҳимбек сизларга ҳали... Анвар пошо жаноб олийларининг лашкари исломга саркарда этиб тайинланганини маълум қилган эканлар! Бу ерда ҳамма эшитган ёки бир-биридан эшитиб билган, деб ўйлайман... Шунинг учун бу борада менинг гапим қисқа бўлади, азизлар!.. Ҳа, Кобулда, сўнгра Мозоришарифда аъло ҳазрат Саид Олимхон жуда кўп улуғ давлат арбоблари ила суҳбатдан кейин ана шу қарорга келдилар! Ва Анвар афанди номларига бир ёрлик биттирдилар!...— У жимиб, халқни бир зум кузатди. Ҳамма қотиб турарди. Орқага қарагиси келмай, давом этди:— Бунинг сабаблари жуда кўп, азиз фуқаро!.. Бирламчи, Анвар пошо жаноб олийлари Жаҳон муҳорабасини кўрган, бутун бошли Туркия қўшинларига раҳнамоллик қилган буюк саркардадирлар! Тағин, у киши Туркия султонининг домоди ва Бағдодда халфа унвонига мушарраф бўлган зотдирлар!.. Яна эслаб қўяман: бу зотни бул ишга жалб этиш осон бўлмади, албатта! Ул киши Олмонидан чақирилди... Анвар афанди Кобулга келиб, бизнинг азиз мамлакатимиз бошига тушган кулфатни бор моҳияти билан англаб олгач, ҳиммат камарини боғлаб, бу ишга улуш қўшинларини билдирдилар!.. Шунинг учун Анвар пошо жаноб олийларига минг-минг ташаккур изҳор этсак, озлик қилади!.. Азиз фуқаро!.. Яна бир нарсани билиб олингиз: Анвар пошо ҳазрат олийлари лашкари исломга бош бўлиб, ёвни Ватанимиз тупроғидан қувиб солганимиздан кейин... юртда мусулмонободлик бўлиб, аъло ҳазрат тағин ўзларининг тахти муборакларига келиб ўтиргач... бу улуғ зот ўз ватанларига... қайтиб кетдилар! Биз бу кишини таъзимда кузатиб қоламиз!.. Азиз фуқаро!..— Нуриллахон Анварнинг кўнглини топганига қаноат ҳосил қилди. Айни чоғда «кетди» деган гапига Анвар ичида кулимсираётганига ҳам шубҳа

қилмасди: ахир, унинг пинҳон армонларини Нуриллахонгина эмас, Саид Олимхон ҳам яхши билади. (Пироварди, хориж ҳам...) Шунда Нуриллахон Иброҳимбекнинг ҳам ичида истеҳзо билан жилмайганини қис қилди-ю, унинг мадҳу саносига ўтди.. Унинг улуғ саркарда экани, аъло ҳазратга содиқлиги, кураш ғалаба билан тугаллангач, нақ қушбеги даражасига кўтарилишини айтди. Кейин гапни шундай айлантирдики, гўё Саид Олимхоннинг бу қарори Иброҳимбекка аллақачон маълум ва Анвар пошонинг саркардаликка кўтарилиши бевосита Иброҳимбекнинг розилиги ила бўлгандек!

... Алқисса, Иброҳимбекнинг лашкари ислом сардори — Бош қўмондонни Анвар пошо ҳазрат олийларига ўринбосар этиб тайинлангани, улар ҳар дам, ҳар қадамда бақамти иш тугажакларини айтгач:

— Тўғрими, жаноб Иброҳимбек?— деди.

Халқ бирдан ғимирлаб қолди: у ҳар қалай гап маъносини энди тушунган, енгил тортгандек эди.

— Эшитамиз! Иброҳимбек!.. Яшасин Иброҳимбек!— деган овозлар чиқа бошлади.

Иброҳимбек олдинга чиқди. У Нуриллахоннинг «Иброҳимбек билан келишув бўлган» мазмунидаги гапини ичида фавқулодда ёқтирган эди. Халққа юзланди-ю... Анвар билан чодир олдидаги гапи, ўша нарса ни билмагани учун «маъзур қиласиз» дегани миясига урди. Тиши ғижирлаб кетди. Нуриллахонни силтаб ташлайдиган каби, унга қараб қўйди. Сўнг дарҳол ўзини қўлга олди: уям ўзини ўйлади-ку? Иброҳимбек хафа бўлмасин, деб олифта гаплар қилди. Бироқ, Иброҳимбек Анвар пошонинг олдида муттаҳам бўлиб қолмайди!

— Юртдошлар!— деди Иброҳимбек панжарага яқин бориб.— Жаноб Нуриллахон... амиримизнинг энг ишончли одамлари Анвар пошо ҳақида нима деган бўлса, бари рост! Шу кунларда — мутлақо кутилмаган кунларда мана шундай бир зотга... кўмакдош, ҳатто бош бўладиган бир зотга чиндан ҳам муҳтожлик сезар эдик! Ҳа!.. Анвар пошо жанобларининг яна бир фазилатлари шундаки (йўлда Нуриллахондан эшитганди), бу киши... ўша улуғ давлат арбоблари билан теппа-тенг туриб гаплаша, баҳслаша оладилар!.. Бизда бундай имконият йўқ эди... Юртдошлар! Анвар дошони олқишланг!

... — Омон бўлсинлар!

— Анвар пошо жаноб олийларига омад тилайлик!— деди Иброҳимбек жаҳл билан.

— Омад ёр бўлсин!

...Ниҳоят, Анвар пошога сўз берилди.

— Азиз қардашлар!— деди Анвар пошо (Иброҳимбек турган жойга бориб).— Бани сизлага айдиги сўзум йўқ!.. Бена билдирмиш ишанч ичин аввало эмир Сеид Алимхана, сўн Иброҳимбек жанобларие ҳамда сизлара чўх ташаккурими билдириюрум!.. Биз кенгашиб иш тутсак, бир яқадан баш, бир ағиздан сўз чиқарсак, зафар биз тараф ўлажак! Тангри биза ёр ўлсун!..

— Омин!

Мусулмон халқи учун ғоят сирли кучга эга бу сўз!

39

Ёмғир қиялаб ёғади. Унинг «тўр иплари» оралаб қор учқунлари ҳам кўринади. Ҳайҳотдек камар совуқ, унинг тўридаги учта тошдан ясалган ўчоқда ҳўл қамиш ҳамда чалма тутун бурқситиб, лоп-лоп аланга чиқаради. Унинг ҳозир ловуллаб кетиши-ю, тутуннинг тарқалиши, нари бетдаги қорамтир қоялардан сизаётган ёмғир сувларининг аниқ кўриниши, кейин... Қурбон ҳали (Турсун мерган билан) келганда, кўлча атрофида мунғайиб турган қамишлар ҳам бошқача бир рангда товланишини хаёл қилмоқ Қурбоннинг зирқ-зирқ этаётган кўнглига хуш ёқади. Ва ўзини мана шу хаёл билан овутишга уринаётганини сезиб туради. Бунга сари юраги сиқилади: «Ёмон бўлди-да!»

Анвар пошо лашкари исломнинг Бош қўмондони бўлди! Ҳа, у Жаҳон муҳорабасини кўрган саркарда! Уша қирғин-қирон урушда ғалаба қозонган пайтлари ҳам бўлган... (Олимжон Арслонов кўрғон саҳнида Қурбон билан аста айланиб юрганда, айтиб берган.) Андриопол деган шаҳар яқинида юз минг турк қўшини билан уч юз минглик булғор қўшинини енгган!.. Туркиянинг Жаҳон муҳорабасига кириши ҳам шахсан шунинг буйруғи билан амалга оширилган: Қора денгизда Олмониёдан олинган (Олмониё ҳаммавақт Туркияга ўзини хайрихоҳ қилиб кўрсатар, бироқ унинг иқтисоди, хўжалигига аллақачон ўзининг панжасини уриб, ҳатто мамлакат темир йўлларига хўжайинликни ўз қўлига олиб қўйганди. Пироварди, Туркияни жаҳон урушига киришга қистаган ҳам шу — Олмониё эди) ва яшил турк байроғи ўрнатилиб, биқинига «Явуз Султон

Махмед» деб ёзилган ҳарбий кемадан уммонда хотиржам сузиб юрган рус кемасига ўқ отишни ҳам Анвар пошо буюрганди... Шу билан Туркия Жаҳон муҳорабасига кирганди.

Қурбон Бухорода, кутубхонада шекилли, Анвар пошонинг ўша кезларда қўллаган битта жанг усули ҳақида афсонага айланиб кетган воқеани ҳам эшитганди: инглиз ҳарбий кемалари Истамбул остоналарига келиб қолганда, Анвар пошо қирғоқда турган барча тўпларни йиғиб, кемаларга эмас, кемалар тумшуғи олдига — сувга отишни буюрган экан. Юзлаб замбараклар ўқи бир жойга тушиб, сувда ўпқон пайдо қилган, инглизлар кемалари шу ўпқонга тушиб, ғарқ бўлиб кетган экан...

Ҳа, Нуриллахон айтганидек — Анвар пошонинг хориж билан «ошиқ-мошиқ» экани ҳам ҳақиқат. Иброҳимбекнинг: «Анвар пошо улуг давлат арбоблари ила тенг туриб гаплаша олади» (бу гапни кимдан эшитган? Нуриллахонданми ёки болахона айвонига чиқишдан олдин амирнинг хос ҳужрасида бўлган қисқа гурундан эшитганми?) дегани ҳам рост...

Ёмон бўлди — унинг Бош қўмондон бўлгани!

«Дарвоқе, буни Олимжон ака билиши керак-ку? Қарим Раҳмон қачон келади? — Қурбон ўртаниб, атрофига алаңлаб қаради. — Етказиш керак!.. Қарвон келганини ҳам. Қурол-яроғлар навкарларга улашилаётганини ҳам!.. Анвар пошонинг Бухородан чиқишига Шўро раҳнамоларидан бир зўр одамнинг ёрдам қилганини эса...

Шунда Ойпарча... у билан учрашганини эслаб қолди-ю, ўзининг аслида кимлигини фош қиладиган кишига йўлиққандек сизди ўзини. Бироқ бундан ҳаяжонга тушишга улгурмай хотиржам бўлди: «Сиримни очолмайди!.. «Ким эканим», қандай қилиб бу ерга келганим Иброҳимбекка ҳам маълум-ку! Мен ҳақимда айтадиган бўлса, шуни айтиши мумкин-да... У, аксинча: уларга айтган гапларим тасдиқланади!..»

Қурбон ҳақиқатан ҳам ўзини ундан хотиржам туйди... Лекин кейин аллақандай — на фикрга, на туйғуга бўй берадиган ҳаво янглиғ тутқич бермас бир нима ўзини таъқиб этиб қолаётганини ҳам гира-шира ҳис этди.

Сўнг яна Сўхтачинор остидаги йиғин эсига тушди... У зина яқинида турган эса-да, яна унга эътибор қилишмади. Эшони Судур уни ўзи билан бирга юришга

(уллар Абдуякяюм парвоначининг уйига — овқатлангани метишди) таклиф этмади...

— Қурбон мунгланиб, ўт тагига пуфлаётган Турсуни мерганга қаради-ю, кайфияти сал кўтарилди: аломат йиғит экан бу!.. Эрталабки суҳбатларидан билдими, унда қизилларга қизиқиш кучли! Балки у қизилларга ўтар оқибат? Ҳар қалай аҳтиёткор бўлиши керак! бу йиғит асов экан..

— Қизиқ-а?— деди Қурбон.

— Мерган унга кулимсиради.

— Ҳа! Ҳозир ёнади!

— Қурбон, дарҳақиқат, «ўтни ўйлаб шундай девдим» деган каби жилмайди. Ёнларида — тошда турган қизғин рўмолга қараб қўйди: унда нон, яхна гўшт бор. (Ҳали мерган ўтовдан олиб чиққан. Уни Жинкамарда тамадди қилишга таклиф этган ҳам — мерган.)

— Камар катта, шифти баланд. Ичи — юз қўй сиғадиган даражада кенг. Нарини бурчакдаги кўлчадан қамишлар оралаб сув оқиб чиқяпти. Сўлиган-чириган ошқовоқ палаклари тагидан ўтиб, камарга кираверинида қаққайган бир жуфт самбиттол таналарини ялаб кетяпти. Сувнинг йўли устида: ҳам, бу ёқдаги кўлча устида ҳам оппоқ буғ муаллақ турипти. Қор аралаш ёмғир уни тешиб ўтяпти. Камарнинг ичкарироғига — кўпчиган юмшоқ тупроққа тушган ёмғир томчилари жойидан енгил чанг кўтарилади. Бўғувчан оғир ҳид аниқийди.

Камарга олиб кирадиган сўқмоқ ёқасида — катта харсангтош биқинида беда кавшаётган отлар (тўриқ билан мерганнинг ола оти) кишнаб юбордини. Қурбон аланглаб, толлар тагида тўхтаб турган уч отлични кўрди. Бирининг оти — худди Тўғайсарининг тулпоридек — қорабайир, у бўйинини чўзиб ариқдан сув ичарди. Бошқа икки от (пакана лақай отлари) бўйинларини гаж қилиб бу ёққа тикилишар, отлар устидаги суворилар ҳам ҳавони искагандек бўлиб шу ёққа қараб туришар эди.

Мерган уларга бир зум тикилди-да:

— Муртоз-ку... бири,— деди.— Ҳе, тўригингизни қамчиллаган. Айтгандингиз-ку? Унинг шеригиям шу ерлик... Қорабайирдаги киши — нотаниш...— Мерган ўрнидан турди.— Э, бизнинг томонни одамига ўхшайди!

— Йўғ-с?— Қурбон улардан бирининг ҳам юзини кўрмасди. Бирдан юраги шувиллаб кетди: «Қарим Раҳмоннинг оти қанақа эди? Худди шундай эди-ку?»

Шунда қорабайир сувдан бошини кўтарди ва эгардаги кимса шерикларига бир нима деди. Кейин беда гарамига яқин турган отларга тикилди. Сўнг қамчисини кўтариб, бу томонга нимадир деб бақирди. Ора яқин эса-да, овози эшитилмади. Шу пайт Муртоз (Қурбон уни энди таниди) қорабайирнинг сарғисига қарсиллатиб қамчи солди. От ариқдан учиб ўтди. Чавандоз уни аранг тўхтатиб, уларга бир нималар деди.

Муртоз мурт бу ёққа яна бир оз тикилиб, кейин камар устига кўз отди-да, отини камарга олиб келгувчи сўқмоққа туширди.

— Келяпти!— Мерган ўнгирини қоқиб, унга пешвоз юрди.— Келинг, Муртозбой!

Шунда Қурбоннинг тўриғи... бирдан олдинги оёқларини ерга қаттиқ-қаттиқ уриб, таҳдид билан кишнаб юбordi. Худди чилвирни узадигандек Муртозга талпинди. Қурбон отнинг рамзини кўриб, кулимсиради: «Уни танидимми?.. Ушанда сезганмиди? Кейин йўлда қилиқ қилган бўлсаям мен пайқамагандирман? Э! Иброҳимбекнинг қайнотаси ҳовлисига келганда, тўриқни шу Муртоз етаклаб кетганди-ку!..»

Қурбон бирдан хаёлни «йиғиштирди»: «Қорабайирли одам ким экан?» Ҳамон унинг юзини аниқ кўрмаётган эса-да, ҳаракатларидан бегоналигини сезди. Бирок, унинг ўша томоннинг одами экани аниқ эди: бундай отлар Кўктошда оз.

Қурбон ҳам мерганнинг кетидан жилди-ю, энди, қорабайирлининг эғнида жулдур тўн, бошида қозонсочиқдек салла, сарғиш патила соқоли кўксига тушиб турганини кўрди. Тагидаги от билан унинг ташқи қиёфаси орасида ер билан осмонча фарқ бор эди.

«Е пирим! Бу ким бўлди?»

— Қаёқдан келяпсан?— сўради мерган.

Муртоз мерганга эмас, Қурбонга қараб:

А.— Ҳазратни сўраяпти анави,— деди.

Қурбон сергақланди: «Шу?.. Эшони Судурни сўраб келадиган одам камида мендек... Е Бойсундан юборганми биронта ярамас? (Ҳа, Бойсун Шўро қўмиталари ичида ҳам хонин бўлиши мумкин.) Мени сотгани келган бўлса-чи?»

— Қаердан экан ўзи?

— У ёқдан... Ўзларингдан!

— Бойсунданми?

— Аниғини айтмаяпти... Эшони Судур ҳазратларини кўраман, дейди. У киши бўлмаса, Иброҳимбекка йўли-

қаман, дейди. Нимага десак, сабабини айтмайди... Душанбега бораётиб эдик, кўриб қолдик. Тагида мундай от! Ўзи силга ўхшайди...— Муртоз Душанбе гарнизони — ундаги бир даста қизил аскарни қамал қилиб ётган Давлатманбий қўрбошини чақириб келишга юборилган эди. Анвар пошонинг фармони шу: пошо жаноблари барча қўрбошилар билан шахсан суҳбатлашар эмиш!..— Ҳазрат қаерда? Бун топшириб қайтмоқчи эдик... Йўғасам, адирда навкарларга қўшиб, қайтамиз.

— Ҳазрат... пошо ҳазратлари билан,— деди Қурбон.

— Йўғасам, сизларга ташлаб кетайлик?

Қурбон Турсун мерганга қаради.

— Майли,— деди.— Ишларинг зарил бўлса.

— Зарил.

— Бўпти. Ўзимиз оборамиз у ёққа... а, мерган ака?

Мерган елкасини қисди.

— Ўзи қаердан келяпман дейди?

— Айтмаяпти-да.

— Бўпти!— деди Қурбон.— Мерган ака, буларни йўлдан қолдирмайлик.

— Майли.

Сирли отлиқ бу ерга келишни истамади. Муртознинг шериги ҳам зулм қилгач, жилди. Қурбоннинг Эшони Судур ҳазратларининг ишончли одами эканини Муртоздан эшитгандан кейин дарҳол отдан тушмоқчи бўлди-ю, яна оёқларини узангига тираб олди.

— Олдин сен кет!— деди Муртозга пихиллаб.— Биламан... Отим керак сенга!

Қурбон кулимсиради.

— Майли, Муртоз ака. Сиз йўлдан қолманг.

Муртоз, дарҳақиқат, унинг қорабайирига суқ билан қарай-қарай отини бурди.

— Отдан тушинг энди,— деди Қурбон.— Йўл босиб келяпсиз. Очиққан бўлсангиз керак.

Шунда Турсун мерган сариқ соқолга тикилиб қолди. Қурбон ҳам унга тақлидан «бир нима кўрадигандек» соқолга тикилди. У Муртоз кетган томондан кўз олмай, қорабайирдан тушганди, Турсун мерган:

— Сен Ғозибек эмасми?— деди.

Сариқ соқол унга бурилганча донг қотди. Қурбон бўшашиб кетди. Мерган деворга суяб қўйилган қирқма милтигини олди.

— Мен умримда одам ўлдирмаганман... Айт!

У дир-дир титраб бош ирғади.

Қурбон қарахт бўлиб қолди: «Наҳотки? Ғозибек? Тавба!..» Ушанда Бўри тўқсабо ўн чоғли йигит билан Бухорога жўнаётганда, Қурбон кўчада мадраса талабалари қаторида кузатиб турганди. Оқшом ҳазрат чуқур ғамга ботиб, Ғозибекнинг бошқа ишларини ҳам зикр қилгач, одатдагича, бошқа ҳаром амалдорлардан ҳам нолиган, жумладан, амирга (киши билмас) ишора қилиб: «Балиқ бошидан чирийди», деган, бузуқчиликнинг охири вой эканини башорат қилган, яна... бугунги ишидан шоён мамнун бўлганди: «Ғозибек зиндонбанд бўлади, ўғлим. Хўп денг... Ўзи амир бу ҳаромзодадан норизо эканини эшитиб эдим. Хазинага кам жўнатар экан... Ўзи бўлса, ўнлаб хуфия қишлоқларни еб ётади!.. Билиб қўйинг, бўтам: ҳаром амалдор, албатта, пора-хўр бўлади».

Қурбон гангиган кўйи тураркан, Ғозибекни ҳеч қачон яқиндан кўрмагани учун бу патак соқол, ранги мурданикидан совуқ, чап елкаси паст (қайси ўпка тешилган бўлса, ўша тараф елка паст бўлади) дарвишнинг Бойсунда бек бўлганига сира ишонмас... ишнолмас эди.

Ғозибек отини ўзидан узоқлатмай, харсангга боғлади. Қўлларини жонсиздек ёнига осилтириб, Қурбонга боқди.

— Ҳазратда нима ишингиз бор эди?— сўради Қурбон.

У гулхан томон бир қадам босганди, мерган:

— Нарн тур!... У ёққа ўт!— деди.— Тезроқ гапингни тугат!

Ғозибек унга қараб қолди. Сўнг бирдан қоқ ерга тиз чўкиб ерга муштлади, сўнг бошига муштлади.

— Ў, нимага ўлиб кетмадим зиндонда!.. Э, худо! Шунчалар юз ўғирдингми мендан?.. Ахир, шунча йил жабр торгдим!..

— Бўлди! Бас қилинг!— деди Қурбон.— Келинг... Исининг. Хўш, ҳазратда нима ишингиз бор?— Сўнг мерганга кўз остидан қаради.— Ҳазратнинг номларини тутган одам, ким бўлмасин, мен учун қадрли одам бўлади!..

— Э, садағангиз кетай-е!— Ғозибек тиззалаб юриб, ўтга яқинлашди.— Албатта, ҳазратга йўлиқишим керак!.. Ҳазрат менн ёмон кўрадилар. Аммо ҳали яхши кўриб қоладилар... Мен у кишига йўлиқмасам бўлмайди.

Қурбоннинг томоғи қақраб:

— Исининг! — деди. — Агар шу гапингиз рост бўлса, мен ҳам ҳазратдан далолат қиламан... Кўп азоб чеккан кўрингасиз.

— Э, тилингизга қанд, оғажон! У-ў! — Ғозибек йнелаб юборди. — Хор бўлдим!.. Мана, девона бўлдим... Бу кунимдан ўлганим яхши... Начора... Жон ширик экан. Бари бир мен узоқ яшамайман... Силман... — у тислалиб, мерганга мўлтиради. — Жон ука, шу миятигингизни нари қўйинг. Майли, отсангиз...

— Сенга ўқ ҳам ҳайф!

— Майли, — деди Қурбон. — Қорнингиз очми?

— Бир нави...

— Туринг. Тош қўйиб ўтиринг.

«Гуп» этган товушдан камар ёрилгандек бўлди. Мерган қоядан учган каптарга ўқ узган эди. Каптар ҳавода ўмбалоқ ошиб, қамишлар устига тушди.

Ғозибек унга бақрайиб қолди. Кейин:

— Нима дедингиз? — деди Қурбонга.

— Тош қўйиб ўтиринг.

— Ҳа-ҳа... Рост... Омон бўлинг! Улуғ одамларнинг садағаси кетсанг арзийди... Э-э! Отамнинг ўлимни билганимда, кепакка алишиб ер эдим, деган экан бир бемора. Биз ҳам...

Ғозибек наридан тош думалатиб келиб, ўтга яқин қўйиб, ўтирди.

— Гап мундай, — деди Қурбон. — Ҳозир сизнинг ҳаётингизни омон сақлаб қолишим учун... мақсадингизни билишим керак.

Ғозибек хунук илжайди.

— Уни ҳазратдан бошқа кишига...

— Нимани «уни»? — деди Қурбон. Сўнг хўмрайиб, ўтга тикилди. — Гап шундаки, сиз ҳазратни яхши билмайсиз!.. Жим туринг! Шунинг учун сизга ишонмасликка... қўлингиздан ҳар бало келишини кутишга ҳақлиман! Ахир, сиз инсон боласи қилмайдиган ишларни қилгансиз...

Ғозибек ҳам ўтга қараб қолди.

— Тўғри... — деди овози қалтираб. — Лекин у ишлар ўтиб кетди.

— Ҳеч нарса унитилмайди бу оламда?

— Нима дейсиз? Мен...

— Нима у? Кўрсатинг,

— Нимани?

— Талмовсираманг.

- Йўқ... Узи ҳеч нарса йўқ-да?
- Мерган ака!
- Жон ука... Улай, ука... Беш кун ёруғ дунёни кўрай...
- Кўрсатинг!
- Ахир...
- Йиғламанг!
- Мени, ўлдиради.
- Қим?
- Бир киши...
- Уша нарсани берган киши?
- Ҳа.
- Ким у?
- Катта одам... У-у, жуда улуғ одам!
- Номи?
- Айтолмайман... Ахир, ҳазратнинг шогирди бўлсангиз, кейин ҳам билиб оласиз-ку?
- Ҳозир билишим керак... Ҳар қандай қаланғи-қасанғини ҳазратга дуч қилмайман!
- Ҳим.
- Бўлинг.
- Ахир бу лашкари ислом учун фойдали нарсалар!
- Шунинг учун билишим керак.
- Йўқ!
- Сиз душмансиз!.. Сиз қизилларнинг одами-сиз!
- Йўқ-йўқ... Узи қизил бўлсаям, бошқа...
- Ким ўзи у? Менга қаранг.
- Жон оғажон...
- Уф...
- Хўп-хўп.
- Қани?
- Қасам ичинг! Бировга айтсангиз...
- Сиз қасамниям биласизми?
- Э, худо!
- Бўлинг тезроқ!
- Мана, мана!— Ғозибек гуппи чопонининг яғир бўлиб кетган ёқасини очиб, қўлтиқ томонини тиши билан йиртди. Узунасига букланган сарғиш қоғоз олди-ю, бирдан ўзини ерга ташлади.— Бермайман. Э, художон!.. Жонимни ол! У мени қозикқа ўтқзади... Қасам берган. Е бойсунликларга беради... Йўқ-йўқ!— У бирдан чалқанча бўлиб бақирди.— Менга зулм қилишга ҳақларинг йўқ! Мени, мени... Иброҳимбек ҳам билади! Яхши

билади! Ўзим уни Бойсунга чақирганман!.. Ҳе, Ариқ-усти ёдингдами, Бойсундан бўлсанг? Ана шунақа!..

Мерган ҳам келиб, унга оғир тикилди. Кейин Қурбонга кўз қисиб, қирқмани унинг афтига тўғрилади.

— Хўш?

Ғозибек ётган жойидан қоғозни узатди. Қурбон қоғозни олди-ю, унга ўрнаб қолган тер ҳиди димоғига уриб, кўнгли ғалати бўлиб кетди. Очди. Илк калимаси — дуои саломдан кейинги жумлани ўқиши билан Ғозибекка кўз отди...

Хатни ўқиб бўлганда, унинг кўз ўнги алланечук қоп-қора, ўтирган ўрнига ҳам нишона олмас, ҳамма нарса муваққатдек туюлар эди. У Олимжон ака айтган топшириқни адо этган эди. Ҳаракат қилмай, қийинчиликсиз билган эди: Анвар пошога ёрдам берган киши ким? Бухоро Шўро раҳнамоларидан чиққан хоин ким?

Қурбон уни билган эди!

У жилла мулоҳаза қилмаёқ ўша одам хонинг эканига инонди-қўйди. Ё бунга тайёридими?

Кимсан, ўша... обхонада «бизга Анварлар керак» деган, Бухоронинг машҳур қоракўлчи бойларидан бўлган, Бухоро фирқаларига кейинчалик ўтган, бу ёғи... Эшони Судурни бот-бот қизиқтирган... кутилмаганда «Бухоро отряди» билан йўлга чиққан (йўлга чиқиши ҳам бежиз эмас экан) киши экан!

Ҳа, у киши амирлик идора усулларига қарши тургани билан амирликни — якка ҳокимликни тубдан йўқотишга ҳам қаршимас экан. У киши... вақти келганда, ўзи «амирдек» бўлишни истар экан.

Унинг номини тилга олиш, сўзга солиш... даҳшат! Уят! Қизил аскар учун уят.

О! Унинг маккорлиги!

Қурбон яна хатга қаради. Шунда Ғозибек уни юлиб олди. «Нима қилади бу?» деб ўйлади ва хат Иброҳимбекка тегса (хат ўшанга ёзилганди), ҳамма нарса ағдар-тўнтар бўлиб кетадигандек туюлди: демак, хат етмаслиги керак. Начора!

Ғозибекнинг куни тўлган экан. Энди, бу учрашув иси чиқмаслигининг йўлини ўйлаш лозим. Чунки Муртоз уни кимларга ташлаб кетганини тегишли одамларга айтади. Демак, улар Қурбонни ҳибсга олишади. Бунинг устига, мактубнинг мазмунидан Анвар пошо ҳам хабардор экан. Ҳатто кутаётган экан, деса бўлади. Кў-

риниб турипти, у Ижроқўм раисининг бу ёққа келишини биларкан: ўзаро келишишган экан...

Нима қилиш керак? Ғозибекни ўлдириб, анави қўлга ташласалар... Кейин қочишга тўғри келади-да? Қочиб, қаерга боради Қурбон? (Хўп; ёнида Турсун мерган ҳам бўлсин!) Бойсунгами? Унгача... Пўлатхўжаев Душанбега етиб келади... Демак, ҳар қалай, уларнинг режаси бузилади. Демак, ягона йўл — Ғозибекни гумдон қилиш.

Ғозибек хатни чопони йиртиғига тикар экан; Қурбон унга бир зум ачинди. Кейин унинг «Иброҳимбек мени билади!» деганини эслади-ю, баттар нафрати қўзғаб кетди. Шунга баробар... Усмонхўжа Пўлатхўжаевга нафрати беқиёс ошди: шундай махлуқ билан алоқа боғлаган-а, у киши?!

40

«Ассалом алайкум, жаноб Иброҳимбек!

Мен, ҳар қалай, Сизнинг ўрнингизга лашкари исломнинг Бош қўмондонини етиб аъло ҳазрат тарафидан тайинланган Анвар пошо жаноб олийларига ушбу мактубни битишим лозим эди. Чунки у киши Бухорода бўлганларида, бу хусусда келишган эдик. Бироқ у кишининг шаҳрингиз Кўктошга етган-етмагани менга номаълум бўлгани ҳолда, мен «Бухоро отряди» ва Еттинчи Туркистон ўқчи полки билан Кофирниҳон дарёси бўйига етиб келдим. Демак, эрта Душанбега рўпара бўлман.

Шунинг учун Сизнинг ақл-заковатингиз, фаросатингиз ва мазкур танг шаронтда лашкари исломнинг ғалабасига ҳар қандай йўл-йўриқни ҳам, агар қўл келса, қўллашингизга инониб, Сизга мурожаат этаман ва Анвар пошо иккимиз ўртамызда келишилган режани Сизга баён қиламан.

Жаноб Иброҳимбек, вақт зиқлиги учун ўзим ҳақимда ортиқча изоҳлар ёзиб ўлтиришни лозим топмадим. Шу нарсага инонингки, мен, яъни, Бухоронинг ҳозирги вақтда Биринчи раҳбари, мундоқ айтсам, Бухоро Шўролар жумҳуриятининг раҳнамоларидан бири, Бутунбухоро Ижроия қўмитасининг раиси Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли Сиз — сизлар тарафдаги одамман. Тушунапсизми?

Мендек одамнинг оғзидан бундай гапнинг чиқиши Сизни том ҳайрон қилишини биламан. Лекин менинг

ақидаларим, имошим ҳаминша. Сиз — сизлар тарафла бўлганки, иккимиз қамти ўтирганда ва ёнма-ён туриб жанг қилаётганимизда, бунга зарра шубҳангиз қолмайди, аксинча, оғанини бўлиб кетамиз.

Менинг кимлигимни — аслида кимлигимни Бош маълаҳатчингиз Эшони Судур ҳазратдан сўранг. Магар ёнингизда Анвар пошо бўлсалар, нур устига нур, азизим!

Алқисса, менинг таклифим, аниқроғи, Анвар афандининг ҳам умуман, хабари бор, лекин шаронтга қараб хиёл ўзгарган ва мослашган режам бундай: биз Душанбе қўрғонига кўриниш беришимиз ҳамоно Сизнинг у қўрғонни қамал қилиб ётган навкарларингиз чекинсинлар. Биз қўрғонга кириб жойлашиб олайлик.

Дарвоқе, мен ишончли кишиларим билан қўшинидаги сўйилишга олинган талай молларни ва хазинани дарё яқинида қолдираман: кейин ўзимизга асқотади.

Хуллас, биз қўрғонга кириб жойлашиб олгач, табиий, рус қўмондонларида «нечук қўрғонни қамал этган навкарлар кетишди?» деган савол туғилади.

Мен бу ҳолда «ҳайратим»ни билдириб турганимда, Сизлар тарафдан, яъни, Бош қўмондон номидан бизга, аниғи, менинг номимга мактуб-ультиматум келадди.

Мактубнинг тахминий мазмунини Анвар пошо билан келишган эдик. Шунга қарамай, унинг тахминий мазмунига тегишли баъзи изоҳларни баён қиламан. Яъни, Сизлар гўё Бухоро Шўролар жумҳуриятини мамлакатда ҳукмрон куч сифатида тан оласизлар ва бунга, Анвар афанди билан келишганимиздек, ҳалқимиз — миллатимизнинг ортиқча қони тўкилмаслиги, ўзларингизни ана шунинг учун ортиқ куйинаётганларингиз, зеро, тинчлик, осойишталик тарафдори эканликларингизни сабаб қилиб кўрсатасизлар.

Бироқ Сизларнинг Олий Кенгашингиз мана шу қарорни тасдиқлаб Бухорога ва Русияга мурожаат қилишни ўйлаб турганда, бизнинг катта қўшин билан яқинлашиб борганимизни кўриб, бундан азият чекашларингизни изҳор қиласизлар.

Шунинг баробаринда Русиянинг Бухорога қизил қўшиндан ёрдам берганини бир мисқол маъқуллаган бўлиб, энди унинг мамлакатда туришини ортиқча, деб ҳисоблашларингизни таъкидлаб айтасизлар.

Аҳвол шундоқ экан, Душанбега бораётган ушоу қушини, яъни, бизлар Сизларни бағоят ҳайратга соданимизни айтиб, гоёт мутаассирлик билан тахминан шундай дейсизлар: «Хорижий қўшиннинг йигирма тўрт соат ичинда Душанбе тупроғидан чиқиб кетишини талаб этамиз! Акс ҳолда ақидаларимиз барбод бўлиб, ўртада яна қон тўкиладирким, бунга аввало, Русия Федератив Социал жумҳуриятни айбдор бўлади», деб гўё шарт кўяенсизлар.

Ниҳоят, мактуб-ультиматумни ҳурматли зотлар орали кўрғонга етказасизлар.

Шундан кейин бу ёқда нима қилишни менга ҳавола этасизлар.

Жаноб Иброҳимбек, ўтинаман, ҳар хил бад гумонларга борманг!

Мен Бухоронинг ўзидан ҳам бир неча минг қизил аскарни: «Бизда тишчилик тикланди. Энди бу қўшинларнинг ортиқ туришига эҳтиёж қолмади», деб ўз ҳуқуқимдан фойдаланиб, Русияга қайтариб юбордим. Иншоолло, бунисини ҳам Душанбедан чиқариб юбориш қўлимдан келади.

Сиз ушбу Еттинчи полкни ҳам Термиздаёқ қайтаришингиз мумкин эди-ку, деб ҳайрон бўларсиз балки.

Азизим, бу ерда мен дипломатиядан фойдаланмоқчиман. Русиянинг жаҳлини чиқариш — дуруст натижа бермаслигини яхши биламан.

Мабодо, Душанбе кўрғонида бирон-бир англашилмовчилик рўй берса, унда меннинг «Бухоро отрядим» дарҳол Сизлар тарафга ўтиб, ўша ердаёқ Еттинчига қарши жангга кирди.

Инчунун Сизлар ҳам бир миқдор ҳозирлик кўриб, Душанбе яқинига келиб туришларинг ҳар жиҳатдан маъқул...

Жаноб Иброҳимбек, менга инонинг, ватандош. Бу ишга мен ўз жонимни тикаётганимни тушинг.

Биламан, қадимдан биламан: Сиз аъло ҳазратнинг энг ишончли лашкарбошиси бўлиб келдингиз ва кейин ҳам шундай бўлиб қоласиз. Шунинг учун менга ғайир кўзи ила қарашингиз табиий, деб ҳисоблайман.

Бироқ, ўртамизда юрт манфаати бор, азизим!

Балки ўртангизларда бу масалага аъло ҳазрат-

нинг қандоқ қарашларини билиш тушар? Ўтинаман, вақт зиқлигини ҳисобга олингизлар! Ҳар дам ғанимат!

Балки бу мактуб — менинг ҳаракатим Сизларга, хусусан, Сизга макр, ҳийла бўлиб кўринар? Ахир, мен Душанбе кўрғонига омон-эсон кириб олишимизга халақит бермасликларингизни сўраяпман ҳам?

Йўқ, азизим, нарсаларни ўз номи ила айтсак, бу ишларим — макру, бироқ кимларга қарши у?

Жаноб Иброҳимбек, ушбу мактубни ўртада кўриб, ақл тарозисида тортингизлар. Агар Анвар пошо ёнингизда бўлсалар, олам гулистон! Сиз у кишига ишонинг.

Ҳечқурса ҳазрат Эшони Судурнинг маслаҳатларига қулоқ беринг.

Ахир, у зоти олий Сизга ёмонликни раво кўрмайдилар-ку?

Менга келсак, амирликка эмас, балки унинг баъзи бир идора усулларига қарши бўлганман, холос. Яъни, Бухоронинг зўр, ўзига мустақил бўлишини орзу қилганман, холос.

Тағин бир нарсага мутлақо инонинг: Анвар пошо афанди Бухорога келиб қолмаганда ёки у киши Бош саркарда этиб тайинланмаганда ҳам, Сизга мурожаат қилардим...

Ишимизга олло таолодан кушойиш тилаб, саҳари мардондан йўлга тушаман...»

— Ғозибек, ўтиринг. Нега шошяпсиз?— деди Қурбон.

— Бўлди-да!— бақириб юборди Ғозибек.— Уқидингиз!.. Вой! Э, худо! Тавба! Бу йигит ким ўзи?— мерганни кўрсатди.— Милтигингизни олинг! Элчига ўлим йўқ... Ўзим... мана бу йигитни сийладим-да... Мени ўтиринг, деди. Қорнингиз очми-тўқми деди...

Мерган Қурбонга қаради.

— Менга берасизми буни?

Қурбон дафъатан ҳайрон бўлди: мерган жиддий гапиряпти? Шунда хаёлига бир гап келди: «Мерган отса бўлади-ку!.. Йўқ! Муртоз айтади кимга топширганини. Менга топширди-ку! Лекин, лекин... буни Кўктошга юбориб бўлмайди.. Шошма!»

— Мен айтдим-ку,— деди Қурбон тўнғиллаб.— Бу одам менинг ҳимоямда, мерган ака!

Мерган бурилиб кетди.

— Ҳм, Ғозибек, нима учун... ҳазратни кўришга шош-япсиз? — сўради Қурбон.

— У кишининг фармони шу...

— Утиринг.

— Утирмайман энди...

Қурбон ўрнидан турди-ю, қалтираётгани, Ғозибекни ўлдиришдан қўрқаётганини ҳис этган кўйи толлар тагида Муртозни кўрди. У отини суриб ҳайдаб келиб:

— Мулла, мени афу этинг... Сизга иш буюриш хаёлимда йўқ эди,— деди.

— Ҳали шу ишми?— деди Қурбон ранги ўчиб.

— У, қачондан бери афв сўрайдиган бўлиб қолдинг,— кулди мерган.

— Сизниям Гўппонбой буровга олиб қўйсин, сиз ҳам узр сўрайдиган бўласиз,— деди Муртоз ва Ғозибекка ғазаб қилди.— Мин отга!.. Тулпоринг бошингни есин, сил касал!.. Нима гапи бор экан бунинг ҳазратга? Айт-дими, мулла?

— Айтмади-да,— деди Қурбон Ғозибекка зимдан тикилиб.— Бир сўз ҳам ололмадик.

— Ололмайсизлар ҳам!— Ғозибек пўнғиллаб, отга минди.

Мерган қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— Бу олам... ёлғонга тўла экан!

— Мерган ака!— дўқ қилди Қурбон.

Мерган унга маъноли қараб жимиди.

Улар кетишди. Қурбон гаранг эди: «Хайрият,— деди нчида.— У хатни ўқиганимни айтмайди. Узига зиён... Лекин қўрқоқ эканман. Уйчининг ўйи битгунча таваккалчининг иши битипти... Энди, тамом! Дарвоқе, мен сирни билдим-ку! Бун Олимжон акага етказиш керак-ку!— У бирдан бўшашди.— Бу хабар етгунча... Бу ёқда — ҳар дам ғанимат, дейишяпти... Ажаб! Ҳазрат, демак, булар орасида муросачилик қилади!.. Бошқа гап йўқ. Анвар ҳам қўшилади... Улар Иброҳимбекни бари бир ўз гапларига унатишади...

Кейин?

...Наҳот бир иш қилиб бўлмаса?!

Шошма! Пўлатхўжаев Еттинчи полкни чиқариб юбормоқчимми? Жуда осонми бу иш? Амал... Нақадар буюк куч бор-а бунда!

Бутун бошли ҳукумат, халқнинг иродаси жамланди... Йўқ. Нимадир қилиш керак!..

Абдулжаюм парвоначининг уйндан чиққан улуғлар болахонада — хос ҳужрада — ҳар ким ўз даражасига муносиб жойда ўтирар, кўзлар Анварда эди.

— Жаноб Иброҳимбек, — деди Анвар пошо. — Бена чўк маънили сувал бердингиз. Нечук бўлиб бен дўғри Мозоришарифдан бу яна ўтиб гелмадиму Русъя тарафдан гелдим? Ташаккур!.. — Анвар ўйламаёқ англаган эди: жавобни бойнтиши, ушбу вазиятга (Нуриллахон амирга етказди) мослаши керак. — Тасаввур этипиз, қардашлар, сафимиздан бир кишини Сенд Алимхан ҳузурини давет эти. Ва ундан лашкари ислома сардор ўлмақни ўтунди. Йине ул эмири янинда ўлдуғи чўк буюк хорижий давлат вакилларида бу таклифи хушлады. Ул адам, яъни сардор ўлдуғи кимсе, ўзи — асл мусулмон, ўзи асли Бухара бошина душмини бу қара булутлар хавфини кўруб, чўк агир ҳолда қилмиш ўлса! Бу ҳолда у кишидан яъни, бендан на йўл тутмак талаб этилюр эди? Буни анлаб алмак ичин бир сония мулоҳаза этмек кифояедер деб ўйлаюрум!

— Биз кўп ўйладик, — деди Иброҳимбек. — Кифоя қилмади.

Анвар пошо саволнинг жавоби гоят муҳим эканига яна бир карра инонди. Сўнг Кўктошда тўпланаётган лашкари ислом курашнинг оқибат-натижалари бутун Русняга — яъни, Бухоро ниқилобида маҳаллий халққа ва Бухоро фирқаларига яқиндан ёрдам берган Русняга боғлиқ экани, бинобарин, бу ерга келадиган лашкарбошидан дастлаб ўша Руснядаги умум аҳволдан бир даража хабардор бўлиш тақозо этилиши, ҳатто Тошкентдаги аҳволни ҳам (унда-да ишчи-деҳқон ниқилоби ғалаба қилган) билиши, Русняю Тошкентдан ҳам ўзига маслакдошлар топиши лозимлигини, пироварди, пойтахт Бухородаги умум аҳволни билмасдан бу ёққа келиш ақлдан эмаслигини баён қилди.

— Сўзини мухтасари, ана шу масъулият бени у яна тортмишди! — деди.

Иброҳимбек тушунди: рост, бундай лавозимга тайинланган одам учун энг тўғри йўл — шу йўл... («Ишга бот жиришганга ўхшайди».) Хўш, у ёқдан маслакдошлар ҳам топилтими?

Иброҳимбек Нуриллахонга қаради. Ва миясига лоп этиб келган муҳим саволлардан бирини берди:

— Жаноб Нуриллахон, Анвар пошо ҳазратларининг бундай юришини аъло ҳазрат билармидилар?

Анвар кулимсиради.

— Чўк билирди!.. Нуриллахон, сўйланг. Ул зат бени Бухара тарафдан гелдийини билмаганда, белки Нуриллахон-да бу тарафа гелмесди.

— Бари бир келиши керак эди!— деди Иброҳимбек сезиларли тажанглашиб.— Бизга қурол керак эди-ку!.. Кейини? Майли, бу ёғини билдик.

Нуриллахон олдин Иброҳимбекка, сўнг Анварга жинмайди.

— Афандим,— деди майшилик билан.— Бироқ, Бухородан қандай қилиб чиқа олганингиз шу тобда мени ҳам ҳайрон қолдириб турипти?

Иброҳимбек енгил тортди.

Анвар учун тушунтириши оғир савол шу эди: бунга жавоб ишонарли бўлиши учун... Усмонхўжа Пўлатхўжаевдан хабарчи ва мактуб келиши керак. Демак, бу савол жавобини ўша пайтгача орқага суради.

Бу ерда ўзгаларни жумладан, Тўғайсарини ҳам қизиқтирган саволлар бордир.

— Беним омадим гелди,— деди Анвар пошо яна кулимсираб.— Бухарадан шунча сипоҳ ила чиқажягим кендим ичин-да кутилмаян ҳол ўлди!— У ўтирганларга бир-бир тикилди.— Сизларга рижо, бу ҳаққинда бир оз сўн сўйласам...

— Нега?— деди Иброҳимбек.

— Сабаби вар,— деди Анвар пошо.— Улурму?

Бу саволнинг жавоби ҳам Эшони Судурга беқиёс зарур эди.

— Хўп-хўп,— деди у киши.— Хўш, Урусияда аҳвол қандоқ экан, жаноб олийлари?.. Тошкентда, Бухорода? Биз ўткинчилардан уни-буни эшитамиз, холос! Умид қиламизки, сиз у ерда улуғ кишилар билан ҳам мулоқатда бўлгансиз? Дарҳақиқат, шунча сипоҳ билан ёпиқ шаҳардан чиқишнинг ўзи бўлмас.

Савол яна такрорланган эса-да, Анварнинг чеҳраси очилди: Пўлатхўжаевнинг айтганича бор: эсли чол бу. Ҳали у билан тузукроқ гаплашиб олиш керак эди. Шу оқшом шу қария билан бирга бўлсайди... Ахир, бу ердаги қўрбошиларни ҳам яхши билиб олиши керак (ўткир ва ожиз томонларини). Анвар вазминлик билан бошлади:

— Русъядаги аҳвал ҳаққинда сўйлаяжак эсам, аввало, Русъянин фуқараси ени ҳукуматдан ризо. Сабабким, ени ҳукумат халққа чўк ярдим этмакда. Ташкентда-да аҳвол бўйладур!.. Лякин, азизлар, унда бизим

маслакдошлар-да вар. Бен бундан уч йил аввал Ташкентда ташкил ўлан «Миллий иттиҳод ва тараққий» жамияти аъзоларини сўйлиёрум. Ташкент ивқилоби сўнунда пайдо ўлмушди ў! Они ташкил еден инсон Османбек адли турк полковниги эди... Ул жамията Ташкентнин чўк маърифатли мемлекет истиқлоли йўлинда ўйлаяжак кишилари йиғилмишди. Афсуслар ўлсунким, яқинда ул жамият Ташкент Шўролари тарафиндан тарқатилмиш. Аъзолари таъқиб астина алинмиш! Лякич уч-тўрт нафари бана эргашиб гелмишлар. Ҳозир унлардан бири шу ерда, ана, Бартинли Муҳиддин эфенди...— Давра аҳли эшик ёнидаги миздан иргиб турган қотма, оқчил, ияги катта, ҳожидўпписининг шокиласи кулоғи устига тушган йиғитга қараб олгач, Анвар пошо давом этди:— Бухарадан-да чўк аркадашлар тапдим. Унларнин баъзи бирларини яқин гулларда гўрижак-сиз...— У Иброҳимбекка табассум қилиб қўйди.— Бен сизлардан-да ашиқмасликни сўраюрум. Сабабким, унлар — Шўра маҳкамаларинда хизматда. Дахи парваначи эвинда Ибраҳимбек Шўра идораларинда хизмат этдиги кишилар ила эҳтиёт ўлуб сўзлашмакни деди... У гап бена хуш гелди. Лекин унларнин кўксиндан итармаслик лазим, азизлар!— У жиддий бош ирғаб, Эшони Судурга боқди.— Ҳазрат, бенда ҳамамиза лузум бир фикр дўғди... Хўш, Бухара Шўралари қай йўсунда халқни ўзини жалб этмиш? Маълум: чўк олийжаноб ваъдалар ила. Ҳам ул ваъдаларни ижро этмакда!.. Бу — унлар учун яхши, бизлар-чун — яман! Демак, беним сўзум будур: биз — лашкари ислам юлбашчилари ҳам, шариат пешвахлари ҳам масъаланин бул тарафларини деран ўйланиб кўруб, халққа — Шўро йўлларини яқтира бошлайн халққа Шўра вермиш ўлан ваъдалардан-да буюкроқ ваъдалар вермагимиз лазим. Бу ҳол биздан... халққа қилдиги ташвиқатларимизи ени бир йўлда алиб бәрмакни тақаза этипор!..

Эшони Судур Анвар пошонинг ҳар сўзини «эзиб ички» қилиб тингларди. Бирдан кўнгли бузилиб кетди: ахир, бу зот у ўйлаган энг зарил нарсани ҳозир айтди-ку!

Е, раб! Анвар пошо улуг зот экан! Унинг сезгирлигини кўринг: ташвиқот тарзини ўзгартириш керак, дейди.

— Афандим, беқиёс ҳақ гапларни айтдингиз!— деди Эшони Судур. Ва Иброҳимбек гапини бўладигандек лаблари титради.— Бу бебаҳо маслаҳатларингиз устида ҳаммамиз ўйлашимиз керак! Чуқур ўйлаб кўришимиз ке-

рак... Ахир, бу мушоҳадалар биз учун дастуриламал энди!..

Анвар пошога Эшони Судурнинг бу тасдиқлари унча таъсир этмади: гўё чолдан шундай гапларни, албатта, кутган эди.

— Ташаккур, ҳазрат,— деди Анвар пошо.— Хўш, жаноб Ибраҳимбек, бу ҳолга на деюрсиз?

Иброҳимбекка бирдан сўроқ малол келди: илгари ҳам шу мавзуда бирон-бир гап очилганда, Эшони Судурнинг ўзига таъна билан қараб қўйишини сезарди.

Тавба! Иброҳимбекнинг юрагини булар қайдан билсин! Наҳот, Иброҳимбек ўзга музофот фуқароларини ўз атрофига жипслаштиришига ёрдам берадиган гапларга қарши турса! Унга қолса, Шўро айтаётгандек, бойларнинг ерини камбағалларга бўлиб берамиз, дейишмайдимми?

Ишқилиб, халқ жипслашса, оқибат, мурод ҳосил бўлса — бас! Амир тахтга келиб ўтирса — бас! Ўзи, камида, қушбеги бўлса... бас!

Лекин у қийналиб қолган ҳозир... Шўро балои азим экан! Агар у тезроқ даф этилмаса, Иброҳимбекнинг шу бийлигидан ҳам маҳрум бўлиши турган гап. Балки унинг қисмати ҳам аъло ҳазратнинг қисматига ўхшаб қолар! Балки у ҳам киндик қони томган тупроқни ташлаб қочишга мажбур бўлар?

Даҳшат бу!

Шунинг учун Иброҳимбекка Анварнинг эзиб айтган гаплари маъқул тушди. Тўғри, ҳазратнинг гапларига ўхшайди. Майли-да, Иброҳимбекнинг қаршилиги йўқ.

«Така бўлсин — сут берсин!»

— Жаноб Анварбек,— деди Иброҳимбек.— Мени қўйинг, бунда ўтирган бошқа кишилар, ҳатто анави Гўп-понбой ҳам сўзингизнинг фойдали эканини тушунди...— У киши билмас кўз юмиб ўтирган Нуриллахонга қаради.— Шундайми, жаноб Нуриллахон?

— А?— Нуриллахон бошини кўтарди.— Жуда сози! Лекин мен бу ҳақда аъло ҳазратни огоҳ қилишим керак.

— Ташаккур!— деди Анвар пошо. (Унга аъло ҳазрат номини тилга олишлари ҳам ёқмайди! Ҳаётида унингдек иккиланувчи, мижғов кишини кўрмаган эди. Рост, ҳозир боши айланиб қолган... Аммо ўзи табиатан иккиланувчи экан. Албатта, Анварнинг Саид Олимхон номини (ҳам) ёмон кўришига бошқа пинҳон сабаблар ҳам борки, уни бировга айтиш у ёқда турсин, ўзига ҳам

шу тўбда билдиргиси келмайди).—Жаноб Нуриллахон дедиларки Эивер паша шароит тақазасида бу йўлни тўтиша мажбур,—давом этди Анвар.—Сиз бунда бўлган вақт ичинда дахи айтдигим хабарчи геледи. Беним Бухарадан қай йўсинда чиқдийим-да сизлари маълум ўлади... Сўн уни-да қўшиб, эмир жанобларие етказасиз...

— Олижаноб иш!— хитоб қилди Нуриллахон.— Дарҳақиқат, бунда кечгувси ҳар янгиликдан у киши бо-хабар бўлиб туришлари керак. Лекин... аъло ҳазрат у ёқдан сарф-харажат учун кўпроқ мол жўнатини тайинладилар, жаноб Анварбек. Ўзингизга ҳам айтган эдилар. Шу ёғигаям эътибор қилсангиз... Савдогар хорижийнинг нималигини ўзингиз яхши биласиз. Қуриб кетсин Англиёси ҳам!

Иброҳимбек ялт этиб унга қаради. Тўғайсари кўзлари дўлайиб, қўлларини тиззасига тираб олди.

— Яхши. Билнем. Ул ҳаққинда жаноб Иброҳимбек ила келишиюрмиз.— У яна Эшон Судурга қаради.— Ҳазрат, сўзнин мухтасари, таассуротлар чўқ! Йине сўйлашиюрмиз... Иброҳимбек, сувалинез вар?

Иброҳимбек курсига ўрнашиб ўтирди. Тўғайсарига қараб қўйди.

— Жаноб Анвар пошо,— деди у.— Сизнинг ўтмишингиз тўғрисида, мана, эшон ҳазратларидан ҳам эшитиб эдик. Мана, Нуриллахон ҳам айтиб бердилар. Хўш, у ёқда аъло ҳазрат ҳам билар экан. Шунинг учун сизга ишонар эканлар... Лекин сизнинг ўтмишингиздан баъзи бир ғалати гаплар қулоғимизга чалинган. Шу тўғрисида ҳам гардтак изох беринг.

Анвар фаҳмлади!

Наҳот бу савол ҳамиша уни таъқиб этади? Тавба, Саид Олимхон ҳам гап орасида ўша нарсани сўраганди. Ажаб, Усмонхўжа Пўлатхўжа ҳам шу саволни берганди-я?

Мана, Иброҳимбек ҳам уни такрорлади.

— Очиқроқ сўзланг,— деди Анвар пошо, вақт ўтиши — жавобни пишитиб олиши учун.

— Сиз нима бўлиб... Истамбулда яшамайдиган бўлиб кетгансиз?

Анвар пошо кулимсиради.

— Нечук Истамбулдан қатаган этилмишсиз? Шулми сувалиниз?

— Ҳар қалай...

Анвар жамоага қарамаёқ барчанинг нигоҳида чек-

сиз-чегарасиз қизиқишни уқди. Ва туйқус англадики, ҳозирги жавоби унинг тақдирини эмас; унга бўлажак ишонч тақдирини ҳам қал этиши мумкин. Анвар атай ўзини хафа бўлгандек қилиб қални қошларини чийирди. Кейин қандайдир бепарво тус олди. Сўнг бирдан ғамгин кулди.

— Замаанлар гелие, беним хатира уйларим очилажак Истамбулда, Анқорода,— деди майини хаёлланиб. Сўнг дилкаш оҳангда бошлади:— Беним Туркиядан қатаган этдилгим — рост, азизлар. Иброҳимбек, қулақ осин! Мана, Шўра ҳукумати ҳам қизил қўшун сизга хавф салиб турмиш! Халқ-да у тарафа ағиб турмиш... Сиз Шўрая қарши гураша ҳозирсиз! Балли! Энди бир дақиқа ўйланин: сиз... епилсангиз, не ўлажак? Аввало Шўра жамҳурнети ҳозироқ сизи халқин душмани, деб биледи... Тарих бир иша гуваҳ: ғалиблар ҳеч қачон муҳокама этилмагай. Мағлублар айбли ўлиб қалади... Бутун башли бир буюк миллетнин азгина қўшуни муҳорабада енгилса, ўша халқ маломатга қолиюр. Сўн у, албатта, ўз қўшуни эгаларидан икжиюр. «Юлбашчи айбдор»... Бизим Туркияда-да шуна мензар ҳол юз вермиш... Туркия Жаҳон муҳорабасинда енгилди. Хориж биза қарши бирлашди. Асли бизи йўқ этмак унларнин урайинда вар экен. Биз гафлатда экемиз... Ҳақиқатан биз туркларнин бобо-оталари сизлар тарафдин бариб, Балқанни макон тутмиш. Сўзни мухтасари, Туркия муҳорабада мағлуб ўлди. Хўш, бунин сабабини кимдан кўрмак лузумди? Албатта, қўшун юлбашчиларидан!.. Ушунда миллетни тинчйтиш, уни ени ишлара бошлаш лузум эди! Шу-чун бен ватанин қалдирдим.

Иброҳимбек унинг сўзларини тушунган эди. Ва ўзи ҳақида айтилган даҳшатли калималарда ҳам аччиқ ҳақиқат борлигига амин эди. Бироқ уни бошқа нарса хайрон қолдирди.

— Бу ишда... қасд олиш деган нарса йўқмиди? Эшитишга қараганда, сиз қайнотангизни...

Анвар пошо мамнун бош ирғади.

— Балли!— деди.— Бен ҳаққимда эшиткен экенсиз... Ҳа, беним қайин бобом Султон Абдулҳамидди. Лякин, азизлар, у киби жоҳил султон ўлмади бизим тўрпақда... У мемлекетни хорижий буюк давлатлара вериб қўюшина аз қалмишди. Бизим иқтисод ҳам молиямиз, масалан, Олмониёнин чапгалне душиб қалмишди. Душундиниз?.. Турк халқи чўнг ағир аҳвал

дади. Мана, Бухара халқинин аҳвалидан-да писди унин аҳвали!.. Биз—«яш турклар» буна чидаб билмадик!.. Ул жоҳил султона ўлим эълон этдик! Бенин қайин бобома!.. Бу — бен учун ағирди. Бирақ ватан, миллет менфеети шуни тақазо этиюрди... Сизлар билмийсиз,—(Анвар пошо чиндан қизишиб кетди, ёноқлари ёниб, шу қадар чин юракдан сўзлардики, сўзлари давра аҳлига фавқулодда таъсир этмоқда, унинг салмоғини оширмоқда ва бирон кимсанинг ҳам ортиқча ўйлашига имкон бермамоқда эди),— у кас халқ йўлинда қатл этилди. Бу ҳолни бутун турк халқи хушлади! Ушал чағлар, сиз билмайсиз, «яш турклар»ни халқ кафтина гўтарди!.. Бироқ шунда биз жаҳон муҳорабасина дуч ўлдик. Хатое гетдик!.. Ибраҳимбек, беним юртдан гетмагима бу ҳол сабаб дегил эмес. Бен қасдинин, ўчнин қурбани ўлмадим. Гетмагим лузумди!.. Турк халқи шинди анлаб етди.. Айтдим-ку йиңе замонлар келар, Истамбулда, Анқорода беним хотира уйларим очилажак!..

Ҳамма жим бўлиб қолди. Ҳар ким айтилган «ҳикоя»ни кўнглига сингдириб, ўзича муҳокама этар ва табиий, Анвар пошони «тилидан илдирмоқ» учун эгри саволлар топиш майлига тушганди.

«Анвар... хорижни ёмон кўрар экан-да?» деди Иброҳимбек ва бу нарса уни ҳушёр торттириб юборди. Тўғайсарининг ҳам хаёлида шу савол изғиб қолган эди.

Ниҳоят, Иброҳимбек:

— Жаноб пошо, сўзларингизни оз-моз тушундим,— деди.— Ҳа, бундай қалтис пайтда шундай бўлар... Хўш, хориж сизга душман чиққан экан, яна қандай бўлиб уларнинг ишончли одамига айландингиз?

— Ҳа-ҳа,— деди Тўғайсари ҳам уйни тўлдирган овозда.— Англиё ҳақидаям нимадир дегандай бўлдинглар?..

«Маъқул савол, табиий савол».

Лекин, Анвар, сал ўйлаб олиши керак: хорижий давлатларга муносабат — Анвар пошонинг энг пинҳоний сирин. У яқин-яқингача, яъни Русияда Ишчи-Деҳқон инқилоби бўлиб, ҳукумат халқ қўлига ўтгунча ҳам у дам Париж ишратхоналарида, дам Яқин Шарқ мамлакатлари «об-ҳавоси»ни яхши билган дипломатлар орасида, дам Олмонийнинг турк кўйларида (маҳаллаларида) бўлиб юрар экан, кўп хорижий давлат арбоблари билан (у азалдан Олмоний ҳукмрон доиралари билан апоқ-чапоқ эди. Пироварди, ўшаларнинг талаби билан

мамлакатни урушга олиб кирган-ку! Ҳолбуки ўшанда Анвар пошо мансуб партиянинг бир қаноти Олмониёга ҳам ишонмасликни тарғиб қиларди) муътадил — илиқ муносабатда бўлар (Анвар пошонинг муҳожир ҳолига тушишида уларнинг ҳам ҳиссаси бор), ўша мағлубиятни «тарихнинг хатоси», «Русия дипломатиясининг усталиги натижаси» (Туркия Жаҳон муҳорабасига кирмасдан анча йиллар буруноқ Русия билан уруш ҳолатда эди. Русия ундан Босфор бўғозини тортиб олиб, очиқ денгизга чиқишни режалаб юрарди) деган мулоҳазаларга мойиллик кўрсатарди.

Русияда Октябрь инқилоби байроғи кўтарилди-ю, Анварнинг қулоғи динг бўлди!..

Кейин... Русия Ишчи-Дехқон ҳукуматининг халққа бераётган ва рўёбга чиқараётган ваъдалари ҳақида ўйланиб, «ўтириб қолди»: «ёш турклар»нинг давлатни қўлга олган чоғларида тутган сиёсатлари унинг хаёлидан кетмай қолди...

Кейин Тошкентда ҳам пўртана кўтарилди!

... Ниҳоят, Бухорода!..

Анвар пошо воқеаларни астойдил кузатар экан, худди қоронғи йўлакда эди-ю, адоқдан нур оқиб кираётгандек бўлди!

Бу орада унга яна харидорлар чиқиб қолди. Анвар пошонинг обрўси Жаҳон муҳорабаси арафасидаги обрўси даражасига кўтарила бошладди. Уша буюк давлат корчалонларига суяниб, Яқин Шарқ ва Ўрта Осиё «нишлари»га аралашиш учун шахдам бел боғлади...

... Оқибат, Саид Олимхон ҳузурда «сирдошлари»ни кўриб, худди ўз кутгани муддаони англагач, қалби бамисоли ҳаёт шарбатини шимиди: азалий орзу-армонлари уруғи ниш ота бошлади.

Ва, энди, Олмониёнинг ҳам ашаддий душманига айланди.

«Иш»нинг охири кўриниб турарди, унинг назарида: агар хориж ёрдамида лашкари ислом Бухорони озод қилса, шубҳасиз, бу ҳол Туркистон томонда ҳам қўзғалишга туртки бўлади. Кейин бу «ўзгариш шамоли» Русияга ҳам эсади. Демак, унинг таркибида яшаб турган туркий-кавказ халқларини ҳам қўзғатади. Пироварди, Буюк Турк Султонлигини тиклаш йўлидаги азалий курашга айланади!..

Анвар ўйламаёқ шу истиқболни «кўрди».

Бунинг учун Анвар нима қилиши... ўзини қандай ту-
диши лозим?

Шак-шубҳасиз, хориж билан нону қаймоқ бўлиши керак! Масалан, Англиё Урта Осиёга қизиқянтими, майли, унга қучоқ-қучоқ ваъдалар бериши керак! Ишқилиб, ундан кўпроқ қурол-яроғ, ўқ-дори олса... ундан кўпроқ сиёсий ва маънавий мадад олса — баст!

... Анвар пошо ақлини пешлаб, ўзининг хорижга муносабатидан шундай томонларни айтишни ҳис қилдики, буларга... манзур бўлсин!

Буларни қўзғасин, шу асно ўзининг обрўсини ҳам кўтарсин!

Шу қарорга келгач (Тўғайсарига илиқ табассум қилиб), Иброҳимбекка қаради.

— Азизлар, биз хорижнинг ярдамисиз ҳеч бир натижая эриша билмамиз. Буна ишанарсизлар?

— Том ҳақиқат!— деди Нуриллахон (ва ичнда хўрсинди: бу гапларни у яхши билади. Такрор эшитадими яна?).

— Тўғри,— деди Иброҳимбек ҳам.— Лекин сизнинг улар билан...

— Сабир!— давом этди Анвар.— Йине бир сўзла берием сизлара: масалан, Англиё Урта Асияга... Бухарая қай гўз ила қараюр?

— Ҳ, унинг кўзи ўйилсин!— деди Тўғайсари.

— Соғ ўл!— Анвар пошо бирдан шундай деб, сўзининг таъсирига қизиқмагандай, дарчага қараб олди. Сўнг совуққонлик билан давом қилди:— Билиб қўюнгиз (бу тўғрида Саид Олимхон ҳам Анварга манглайини қашиб туриб айтганди), хориж нечун сизлараярдам қўлуни чўзди? Хўш, бу унларнинг чин инсанлисини кўрсатиюрми? Йўқ?.. Қулоқ осин! Аввало, унлар Русьянинг, Ишчи-Дехқон жумҳуриятининг душманидур! Сўнунда Бухара Шўра жумҳуриятининг душмани... Чунки бу мемлекетлар ҳозир коммунистлар қулунда! Коммунистларнинг голялари... хорижа ўтушидан қўрқадди хориж! Бу балонин даф этилмаги— унлар ичин бахт, азизлар! Сўз ана шунда! Йине масаланин ўзга тарафи вар: унларнинг чиркин урагинда эски ниетлери яшаб турнир! Яъни, муҳораба натижасинда Бухарани ўзуники қилишни истаюрлар!.. Хусусан, Англиё! Бунинг амир Сеид Алимхан ҳам чўк биледи! Шу-чин у киши унлар ила чўк эҳтиятли ўлиб муомала қилмоқда!.. Энди сузим бир аз анлашилдими, бек?.. Бу сўзлардан авладинизки, хориж бенимда қан душманидур! Лекин ҳазирги вақтда унлар ила алақада бўлмак биз учун зарур!.. Бен, азизлар, сизларнинг бириниздурман.

Бен-да, аяҳамдуллилло, бир мусулман, бир турк фарзандиман!

— Тўғайсари ўрнидан турди-да, ҳеч кимга қарамай, чиқиб кетди.

— Майли, унинг дарди бошқа, — деди Иброҳимбек ва ўзи ҳам ўрнидан турди: «Бунинг ҳамма гапи асосли. Лекин аъло ҳазрат.. Йўқ!» — Шундай қилиб, Бухородан қандай қилиб чиқиб келганингиз ҳозирча сир?

— Анвар унинг елкасига аста қоққандек, қўл қимирлатди.

— Ҳазирча.

Иброҳимбек унинг орқасидан ўтиб, бемалол юриб, дарча олдига борди. Дарча тавақасини кенг очиб, Тўғайсарини излаб қаради.

— Шу ҳозир йиғлайди.

— Эшони Судур Тўғайсарининг Помирда қилган ишидан беҳабар эса-да, унинг айниқса Англиё ҳақида сукиниб гапиришини биларди. Иброҳимбек шунга шама қиляптими, деб жилмайиб қўйди.

— Анвар елкасини қисди.

— Бен ранжитдимми ўғланни?

— Гап бошқа ёқда! — деди Иброҳимбек ва айвонда пайдо бўлган йигитга — Жаббор Кенагасга тикилиб қолди. — Сенга нима керак?

— Жабборбек қизарган кўзлари билан ичкарига ниқоқиб:

— Пошо жанобларига бир оғиз... — деди.

«Қизни олиб бўпсан!» Иброҳимбек уни силтаб ташламоқчи эди, орқадан Анвар пошо:

— Ким ў? Кирсин! Икки ағиз сузуни-да тинглаюрмиз! — деди.

Шунда Нуриллахон қўлини кўксига қўйди.

— Жаноб Анварбек, бир ўтинчим бор.

— Қулоғим сизда!

— Мен бир оз толиққан эканман...

...Иброҳимбек энди олисдан — Жинкамар томондан елиб келаётгани икки қора отлини кўриб, беихтиёр Қурбонни эслади. Ва: «Анвар пошо ҳазратнинг ўтовида ётса, уларга қулоқ қиламан уни!» деб ўйлади.

— Яхши. Ҳордиқ олин, тақсир, — деди Анвар пошо Нуриллахонга.

Эшони Судур ҳам аста қўзғалди.

— Мен жанобларини кузатиб қайтаман, афандим.

— Яхши, ҳазрат.

Шунда эшик очилиб, Жабборбекнинг бароқ телпакли боши суқилди.

42

Жинкамардан Сўхтачиноргача бийдай адир. Қурбон тўриқни йўрттириб келаркан, тинай деб қолган ёмғир кунчиқардан эсан шамолда тўзиб келиб, отга урилар, тўриқнинг ёлу думлари тўзиб, қулоқлари чимирилар, Қурбон бўйинини ичига тортиб, олисларга боқар, ўзини ғоят ғариб сезарди. Туриб-туриб юраги жунбиш қилиб кетади: «Қўрқоқ!.. Ғозибекни...— Шу икки сўз унинг бутун ҳисларини ифодалади.— Э, нега мунча ҳовлиқаман?— деди бирдан сергакланиб.— Ахир, Еттинчи полкда казо-казо қўмондонлар бор... Улар наҳот «босмачилар билан қилинадиган ҳар қандай битим — хиёнат» эканини билишмайди?! Билишади-е!.. Оддий аскарлар ҳам билади буни... Улар ҳам Викторга ўхшаган йигитлар-да! Элчиларнинг «Шўрони тан олдик» мазмунидаги хатига ишониб... Аблаҳ Пўлатхўжаев! Ярамас... Шунга ишонишган-а? Ҳатто РСФСР Халқ Комиссарлар Кенгаши ҳам ишонган-а!.. Ҳа, «Бизнинг ишимизда ишонч — муҳим!» Олимжон ака ҳақ гапни айтганди... Душман эса, шу ишончни оёқ ости қилар экан, топтар экан... Пўлатхўжаев ана шундай ишончга эга бўлиш учун... жон-жаҳди билан лавозимга интилган-да! Балки бу йўлда ўз давлатидан ҳам анча-мунча сарфлагандир? Ахир, бир варақани чиқариш учун ҳам пул керак эди уларга!

(Қурбон Бухоро инқилоби арафасида Лабиховуз бўйидаги қари тут танасига ёпиштириб кетилган бир варақани шилиб олиб, қўйнига солиб қўйган, кейин уни Боқи саройбоннинг ҳужрасига келиб ўқиган... Қилич билан Шўро хизматига ўтгач, дўсти бир куни унга ўшандай варақаларни чиқариш Бухоро фирқалари учун жуда қимматга тушажагини айтган эди).

Дарвоқе, ўшанда биргина Бухоро шаҳрида олтмиш минг нусхада тарқатилган ўша варақадаги сўзлар Қурбонга ёд бўлиб кетганди. Қисқа эса-да, кўрнинг кўзини очар даражада содда ва тушунарли эди:

«Эй Бухоро меҳнаткашлари! Озодликка чиқадиган кунинг келди! Сени асрлар бўйи эзган, жаҳолатда сақлаган зулмкорлардан қутуладиган кунинг келди!.. Бухоро Муваққат Шўролар ҳукумати, Бухоро фирқалари Русия Ишчи-Деҳқон ҳукуматидан амирликни йи-

қитишда ёрдам сўради. Улар байналминаллик бурчи тақозосида «хўп» деди. Ҳадемай Русия Ишчи-Дехқон Қизил Армияси қисмлари ёрдамга келади! Уларни ўз оғаларингдек, дўстларингдек қарши ол!

Улар билан бир сафда туриб, амир истибдодига барҳам бер!»

«Ҳа, бу варақаларни чиқаришнинг ўзи бўлмаган...— Қурбон яна энтикиб кетди.— Ёмон бўлди аммо, ёмон!.. Кимсан, Шўронинг энг каттакони лашкари исломга ўтипти, деган гап... Халқни чалғитиши мумкин. Халқни...— Шунда иттифоқо ёдига Ойпарча тушиб кетди. Инжиқланиб, эти-бадани қичимсираб қолди.— У нимани ўйлайди эшитса?— Қурбоннинг бирдан алами келиб кетди.— Ҳали ким билади, бу ишимнинг (Ғозибекнинг омон қолганининг) оқибати нимага олиб боради?.. Балки ўзим хоинга чиқиб қоларман ҳали!..»

Қурбон худди ҳозир отни қамчилаб, Душанбе томонга елиб кетадигандек жиловини тортди. Тусмоллаб кунботарга қаради. Шунда марказ тарафдан елиб келаётган пакана отлиқ унинг эътиборини тортди. Отлиқ тўғри шу ёққа келарди.

— Ассалом алайкум,— деди.— Сиз ҳазратнинг шогирди, а?

Қурбон пакана от устида кичкина семиз боладек бўлиб ўтирган, калта соқолли кимсага тикилди.

— Ҳа, нима эди?— Кейин унга ўткирроқ кўз қадади.— Гап борми?

У отини бемалол ҳайдаб яқинлашар экан, тўриқ қулоқларини чимириб калта кишнади. Кимса унга ола қараб:

— Мерган қаерда?— деди.

— Мерган... бир ёққа кетди.

— Мени ҳазрат юбордилар,— давом этди у.— Ҳазратнинг хизматидаги одамман, меҳмон... Кулмат дейдилар мени... Оқшом ўтовда базм бўлар экан. Ҳазрат Кобулдан келган меҳмонларни таклиф қилиптилар... Шунга Турсун мерган Идрис мутаваллининг уйдан бир қўзи опкесин, дедилар. Иккалангиз Бойсунча тандир осар экансизлар... Мерган қаерга кетди?

Қурбон кунботарга қаради.

— Шу ёққа... Тиниқ момонинг уйлари томонга. Қайнсингилларидан хабар олмоқчи.

— Ҳа... Эса, мен у кишини қайтарай!

— А, мен нима қилай?

— Айтдим-ку.

Қулмат тахминлаб, Қурбон кўрсатган ёққа от қўйди. Намхуш ер гижирлаб кетди. Пакана от тўғи остидан парча-парча лой учади. От думини тулкидек хода қилиб узоқлашади.

Қурбоннинг хаёли бирдан тўзиди: Ғозибек етиб борганми, йўқмилигини Қулматдан (бу номни эшитган) сўрамаганига қаттиқ ачинди. Кейин яна Душанбе томонга от қўядиган каби, қараб қўйди.

Сўнг бирдан: «Бу кеча гурунг-ку! — деди. — Гурунг... Улар гаплашади! Ана! Ушани эшитишим керак. Сўдг эрталаб жўнайман...»

Шунда бирдан Ойпарчани эслади: «Наҳот қолсанг!., Мен кетсам, келмас бўлиб кетаман. Сен эса... Йўқ, яна учрашамиз, ишон!»

У ўтовга қайтди ва иттифоқо аскарча уст-бошини эслади. Кеча нопуштадан олдин мерган ҳазратнинг бир сидра кўҳнасини сандиқдан олиб бергач, Қурбон ўз кийимларини тайинли жойга қўйиш учун мерганга: «Шу исқотилар балки яна керак бўлиб қолар-а?» деганди. Мерган унинг шими, гимнастёркасини обдан томоша қилиб, қандайдир мамнуният билан: «Ҳа, буни яшириб қўямиз!» дея капасига олиб кирган, напрамач орқасига қўйган эди.

Шундан хабар олсамиз? Балки уни камарга тушириб, бирон кавакка тиқиб қўйиши керакдир.

Шунда масжид ортида ястанган адир адоғида қора нуқталар — отлиқлар кўринди. Қурбон уларга қизиқиб, отни тепаликка ҳайдади. Улар қиялаб Кўктош томон ўга бошлашди.

... Турсун мерган қапа олдидаги ертандирга тўқлинини гўштини олиб, тандир оғзига декчани қоплади. Ерга қадаб қўйилган косов учидаги машъала шуъласида тандир зихларини лой билан панжакаш қилиб суваркан, Қурбон бир-бир босиб, қапага кирди. Напрамач устида ётган пўстинни олиб, ерда ёзиглиқ кўрпачага ташлади. Ҳорғинлик билан пўстин устига ўтирди.

Кейин ёнбошлаб, очиқ эшикдан ташқарига — мой сепилганидан чарсиллаб кетган машъалага тикилди: «Менга ишонмайди чол ҳам!» деб ўйлади.

Меҳмонлар ҳали келишди: Анвар пошо, Нуриллахон, Эшони Судур ва Иброҳимбек, Қурбон ўтов эшиги олдида қўл боғлаб турарди. Ўтовга кириб кетишди. Ҳазрат унга: «Юр, кир ичкарига!» демади. Тўғри, улардан ўпкалашга Қурбоннинг ҳаққи йўқ. Лекин... улар гурунгидан хабардор бўлиши керак-ку!

Қурбон чўзилиб, боши тагига қўйиш учун бир нима излаб, тимирскиланди-ю, юзига бирдан совуқ шамол урилганини сезди. Ажаб... Қапани сиртидан ўраган эски кигиздан чойнак чиққудек жой айлантириб қийиб олинганди. Қурбон энгашиб қаради: бир қарич нарида — ўтовни айлантириб ўраган наमतдан ҳам шунча жой кесиб олинган, тешикдан ўтов керагаси, синиқ чийлар кўриниб турарди.

— Шу қора уй менга кўп ажиб воқеаларни эслатмоқда! — Нуриллахоннинг овози эшитила бошлади. — Тақсир, сизнинг ҳам билганингиз билган. Асли кўчманчилигингизга борасиз-да!

Дарвоқе, Эшонни Судур ўтовни яхши кўрарди. Даладаштга чиққанда фақат ўтовларда ётар, кечаси бир маҳалгача дўмбира черттириб эшитар эди.

Қурбон ҳазратнинг бобо-бобокалонлари яшаган жой — Шўрсой бўйига у кишига эргашиб борганида боғда олти қанотли оқ ўтовни кўрган эди. (Лекин ўшанда ёз эди.)

— Ҳе, Нуриллахон, — деди Эшонни Судур. — Сиз — шаҳарлик ўтовнинг қадрини қайдан биласиз. Кўчманчи деган сўзингизга келсак, бу оламда кўчиб юрмаган бир халқни топиб беринг, шаҳримни бераман.

— Ҳазил-ҳазил, — деди Нуриллахон. — Биз ҳам аллақаяқдан келиб, Бухорони Бухоро қилмаганимизга ким кафил?..

Қурбон бирдан ҳаяжонланиб кетди. Утовдаги гаплар бемалол эшитиляпти-ку! Утовга кириб ўтириши мутлақо шарт эмас экан. Аксинча: ўтовда бўлса, улар очилиб гаплашмасмиди, эҳтимол... Уғрини қароқчи урипти, деганлари шу эмасми?

У яна тешикларга қаради: «Чамаси, пичоқ билан кесиб олинган. Тавба! Қурбон ўтовга киролмай қолганда, гўрунгни қапада ётиб эшитсин деб ўйилган-дек-а?»

Албатта, бу тешиклар бу ниятда очилмаган. Ҳазратнинг маслаҳати билан Турсун мерган қилганди бу ишни. Ҳазрат ўтовда ётади, мерган — қапада (баъзан Қулмат ҳам ётиб қолади). Вақт-бемаҳал ҳазратга чой керак бўлади. Ёки меҳмон келади. Шунда у киши Турсун мерганин чақирмасдан, ҳассани сандиқ остидан узатиб, тешикдан ўтказди-да, мерганини туртади.

Қурбон уларнинг сўзларини эшитиб ётаркан, мавзу айланиб, Пўлатхўжаевнинг мактуби (режаси) устига кўчди...

— ... Анвар пошо жанобларининг узоқни кўзлаб иш тутишларига, албатта ишонаман,— деди Иброҳимбек.— Бироқ, Пўлатхўжаев — шўрочи! У Шўрога астойдил хизмат қилмаганда, Шўро уни бундан баланд мартабага кўтармасди, турган гап!.. Хўш, сўзларингдан маълум бўлди, ўзи ҳам хатда тан олганки, у одам таги амирнинг... амирликнинг (иккиси бир нарса!) душмани! Тахтнинг тагига сув қуйганлардан!.. Рост, хатда анча-мунча изоҳлар берган, тушунтиришга ҳаракат қилган. Локин бари бир...— Иброҳимбек бирпас жим қолди. Сўнг асабланиб, давом этди:— Жаноб Анвар пошо, тагин ўзингиз биласиз...

— Фил ҳақиқат!— деди Нуриллахон.— Аммо-лекин, Анвар афанди, бу режага амал қилишдан олдин бари бир аъло ҳазратнинг олдиларидан ўтиш керак, дейман-да...

— Азизлар!— Анвар титроқли овозда Нуриллахоннинг сўзини кесди.— Гўриб турибсизлар, вақтимиз зиқ... Биз Бўлатхўжа ила гелмекда ўлан қўшуна қарши юруб, ул ила сўқишмагимиз ва шу ила... Русъяни дарҳол ўзумиза қарши қўзғатдигимиз лўзум ёки... Бўлатхўжаеви сўзуну инобата алмайимиз жойиз?

— Шошилманг,— деди Иброҳимбек.— Биз бари бир Урусияни ўзимизга қарши қўйишимизга тўғри келади-ку?

— Ташаккур! Лякин... бу вазиятда манёвир этиша-да мажбур эмасмизми? Сабир этин: бизда қўшун аз, а? Дўғри. Чўк қуралланмаган. Дўғри. Харрезм, Самарқанд, Ферганадан-да ярдам йўқ... ҳазирча. Такрор айтаюрум: бу иша — дафъатан дуғилмиш бир имкан сифатинда қарамак лузум. Сўнра, биз Бўлатхўжаев инонмаян эканмиз, у йўқ ўлади. Биз эсак, чўк бир отряддан, йине Шўрани юлбашчиси... лашкари ислома ўтупти, деган буюк бир, истасаниз, арбўдан маҳрум ўламиз!.. Бу имканиятнин чўк фойдалари ҳаққинда Бўлатхўжаев язган-ку?

— Нуриллахоннинг гапларига нима дейсиз?

— А-а... Буна вақт мусаида этмие!.. Лакин, албатта аъло ҳазрата мактуб битиюрмиз. Уни Нуриллахон ўзлари алиб гетежеклер. Азизлар, дағи бен Сеид Алимхана шараит тақазасинда режаларимиза ўзгартмалар... ислоҳлар киритилажакини айтиб эдим! Ажаб, бен сизларин рақибиниз эмасман-ку? Ё Шўранин агенти дейсиз бени? Ибраҳимбекнин гуманларида шундай саслар вар...

— Айтдим-ку мен,— деди Иброҳимбек қизишиб.— Шу тобда менга қолса... Лекин бу ишнинг оқибати учун мен жавоб бермайман!

— Яхши... Бен жавоб берием!

— Бўлмасам... айтинг! Нима қилишимиз керак?

— Бек!— Анвар пошо хўрсинди.— Ҳама сўз шул мактубда битилмиш. Дўғрими, ҳазрат?.. Биздан лузуми— ул айтмиш шартларни адо этмак.— Сўнг тажанг-ланиб кетди.— Ибраҳимбек, дўстлар! Бен... Бўлатхўжаеве тамом инонам... дея билмам! Унинг ўтмиши биза у инсан ила эҳтияткорлик ила муомала қилмакни тақаза этиюд... Лекин бу имканиетни бай вермек... ақлдан эмес!

— Хўп... Нима иш қилишим керак? Тўғайсари, Фузайил махсум, Давлатманбий?.. Лекин, мен ўзимни бу ишдан тортиброқ туриш тарафдориман.

— Жанаблар!— деди Анвар пошо.— Бўлатхўжаев бул иш-чин барлиқ ҳаятини тиккен!.. Розиям, бен-да бунга абрўйини тикаюрум... Агар Ибраҳимбекнинг гуманлари ҳақ чиқса, бен сиз азизлардан афу сўраюрум албатта...

— У кишига мактубни ҳозир ёзамизми?— сўради Эшонн Судур.

Иброҳимбек шунда:

— Лекин!..— дея бир сония жимиди.— Менинг номимдан бўлмасин! Лашкари ислом Бош қўмондони номидан бўлсин.

— Ҳа,— деди Анвар пошо.

Қурбон қотиб қолганди.

Қурбон тағин ўтовга бир нафас қулоқ солиб ётди-да, қўзғалди. Чидолмай ташқарига чиқди. Косовга боғланган латтадан куйик ҳиди тараларди. Қулмат унга чўмичда ёғ сепди. Аланга яна кўтарилиб кетди.

Турсун мерган чўнқайиб ўтириб, офтобадан сув қўйиб, қўлни юварди. Тандир сиртидан (тешиклари бекилсин учун сувалган лойдан) оппоқ буғ таралаяпти. Утов олдидаги майдонда отлар. Қалта-қалта кишнаши эшитилади. Масжид томондан босиқ кулги келди.

«Ажаб. Утовда макр-ҳийла... Бу ерда лаззатли таом... У ёқда кулги... Эртага буларнинг бири ҳам бу ерда бўлмайди. Аллақерда бўлади... Ва минг-минг навкар ва ўтовда ўтирган бир одамнинг буйруғи билан отланиб жўнайди!..»

Қурбон ўзига дахлсиз нарсалар ҳақида ҳаёл сураётганини пайқаб, юраги сиқилди... Ҳозир Душанбега

от қўйсами! Душанбе ўзи қайси тарафда? Елғиз ўзи бораётганда... Йўлда кимлар учрамас! Бир кор-ҳол юз берса, ҳаммаси тамом!

43

Қурбоннинг назарида, тун ҳам имиллаб ўтди. Қуёш зўрға мўралаганда, ўрнидан сапчиб турмоқчи бўлди-ю, боши айланиб кетиб, миясига бир нима ичкаридан санчилгандек бўлди.

Қурбон оқшом қапа тешигига қулоғини тақаб ётганда, ўша ораликдан шамол текканини англади. Лекин ҳечқиси йўқ. Кетиши керак!.. Йўқ, ҳамма намозга туряпти-ку! У ҳам турса, кейин Сўхтачинорга боришга мажбур бўлади. Энг яхшиси, ўзини баттар касалликка солиб ётиш...

Соқчиминор қошидаги жомеда бомдод намози ўқилиб, қўрбошиларга қурол-яроғ улашилди. Улар эса қачонлардир, қаердадир иш кўрсатган сара навкарларига мой ҳиди анқиб турган милтиқлардан, мундайроқларга занги билиниб турганларидан беришди, қилич ва тўппончалар ҳам шу йўсин тақсим бўлди.

Бироқ бу — туяга ўймоқ билан сув беришга тенг ҳол эди, аъло ҳазратнинг илк тўхфалари умум навкарларнинг ўндан бирига ҳам етмади.

Тўғайсари баҳодир кечадан бери жамлаган уч юз нафар навқари билан Пойгадаштга жўнаб қолди: тушдан кейин Душанбе томонга боради, қўрғон атрофида кўриниш бермай туради.

(Кечадан бери у ўзгариб қолган: Иброҳимбекдан сўкиш эшитганини ҳам, Анвардан уялишини ҳам изсиз унутган — Анвар пошонинг хориждан фойдаланиб қолиш ҳақидаги гаплари унга бамисоли жон ато этган, уни тирилтирган эди.)

Тағин: бугун намоздан кейин чодир ёнида у Анвар пошони дангал саволга тутди:

— Пошо жаноблари, ўртамизда тирноқча сир қолмасин дейман. Мен ўла-ўлгунимча, сизларга... Иброҳимбекка хизмат қиламан! Мен навкарман... Сизга бир савол бераман. Сиз Кобулда бўлибсиз. Англия вақли билан ҳам учрашибсиз... Айтинг-чи, ўша савдогар давлат билан аъло ҳазрат ўрталарида олди-сотди тўғрисида гап бўлмадимми?

Анвар пошо сўмрайди. Шу билан бирга бу чарс йигитнинг, Иброҳимбек айтгани, «дарди бошқалиғи»ни эслади.

— Азизим, хориж ҳамавақт олди-сотди ҳақинда сўзлаюр! Масалан, Амриқо-да!— дея сукут қилди. Ҳамроҳлар уни ўраб олишди.— Амриқо бугунги кунда импернал давлатлар ўртасинда чўнг буюгидур! Энди, сана десам, ўшал давлат-да Бухарани ўз тасарруфие алмакни истаюр! Онин президенти Вилсон адли кимса Бухарани Амриқо протекторатина ўтказмак ичин ўн тўрт маддадан иборат режа тузмиш!— У кулимсиради. ← Режа, холос...

— Аъло ҳазрат... нима қилдилар?

— Ҳеч нарса!.. «Бухарани озод этейик. Кейин бир гап бўлар», деди.

— А-а, Англиё-чи?

— Ул-да шун истаюр. Ул эллик йил муддатда Бухарая ҳукмронлик истаюр!

— Аъло ҳазрат?..

— Ул инсандан хатирин жам ўлсун!.. Йине такрор эдием: унлар надеса, биз «маъқул» демагимиз лузум.

— Тушундим, ҳазрат олийлари!

Иброҳимбек иккилана-иккилана (у ёқда нима бўлишни ким билсин) қўшиннинг гамини емоқда: сўйишга қорамол, майда мол, от-уловга ем-хашак, ун, нон жамғартирмоқда. Ҳар эҳтимолга Кўктошнинг машқур табибларини топиб келишга одам юборган. Уқтин-уқтин Жинкамар тарафга қараб қўяди: Қурбонни кутади.

«Кеча Нуриллахон ўтовда қолиб эди, ҳазрат билан нима хусусда гаплашди?» деб сўрамоқчи эмас. Жинкамарга боргунча ҳам Нуриллахон билан йўлакай гаплашиб, амин бўлдики, бу одам «ҳамма нарсани оллоҳдан кўради», демак, ҳамма нарсани табиий деб билади. Бироқ аъло ҳазрату унга — Иброҳимбекка суянади. Айни чоғда Анвар пошонинг иззатини жойинга қўйишни ҳам бурч деб билади. Шу тўғрида гапириб: «Анвар бари бир Анвар бўлиб қолади, бек! Рост, у хорижни ёмон кўради... Бироқ бу ерга ҳам ўлимини бўйинга олиб келишига чин мусулмон ё турк ўғлони экани сабаб эмас, албатта. Мушук бекорга офтобга чиқмайди. Аъло ҳазрат бир нимани билиб сизга ўша мактубни битганлар...» деди.

Анвар пошо хос ҳужрада. Бартинли Муҳиддин, Ҳожжи Самибек қуршовида (Пўлатхўжаев Бухорода бергани) Шарқий Бухоро харитасини столга ёзиб, унга энгашган: нигоҳи дам Душанбега қадалади, дам у билан Бойсун орасидаги масофани чамалайди. Орадаги тоғлар, даштларга тикилади. Қандай қишлоқлар

борлигига қизиқади. Айни чоғда хаёли тарқоқ: у ҳали Иброҳимбекдан «лашкари ислом» хазинасини қабул қилиб олганича йўқ. Энди, ўзга музофотларга ўз номидан мактуб битиб юбориши кераклигини ҳам хаёл қилади-ю, бурчакда ўтирган Ашим мирзога кўз отади. Унинг олдида — олти бурчли мизда ёзиғлиқ турган ультиматум — хатнинг бирон-бир жойини қайта ўқитади, таҳрир киритади. Шу бўйи бир муддат Пўлатхўжаевнинг режаси ҳақида ўйланиб қолади. Унинг учун ўз обрўсини гаровга қўйганидан пушаймон ейди. Кейин: «Русларда ҳам эс бор-ов! Наҳот ўйлашмаса?» дейди. Дейди-ю... Пўлатхўжаевнинг Бухорода қилган ишлари — айрим қизил аскар қисмларини Русияга жўнатгани хотирига келиб, ўзига таскин беради.

Ниҳоят, бу иш муваффақиятли якунлангач нима бўлажаги хаёлини банд этади...

Унинг Иброҳимбекдан энди, бир қадар кўнгли тўқ. Наздида, ўзининг Пўлатхўжаев билан мулоқотлари тарихига инонди у. Бунга инонди, аммо... унинг ўзига? Йўқ.

Гўппонбой дап — ноғорачиларга алоҳида арава бердирди. Энди, бузилаётган чодир атрофида тажанг бўлиб юрипти: унинг Душанбега — қизиллар ичига боргиси йўқ-да (у элчилардан бири). Ахир, улардан ҳар нарсани кутиш мумкин.

Эшони Судур Нуриллахон билан болахона айвонида нари-бериға бориб келади. У билан... киши билмас мунозара қиляпти-ю, хаёлида Душанбе ташвиши. У киши Душанбега борадиган элчиларга бош этиб тайинланган. Ҳазратга бу иш жуда малол келади. Бироқ, начора? Анвар пошо шу ишни маъқул кўрди. Бунинг устига...

...Нуриллахон бўлса, Анвар пошо билан Пўлатхўжаев орасидаги муносабат ва бу режадан бир оз хавотирда. Шунинг учун тезроқ бу макондан кетгиси келади: пироварди, у ўз вазифасини адо этди. Фалақнинг гардиши билан ишлар ўнгланиб кетса, Бухорои шарифни ҳам кўрар ахир?

Жаббор Кенагас Оқсув бўйида қўлларини белига тираганча, йигитларининг от чоптириб, дарёнинг гоҳ у бетига (Тиниқ мўмо уйи қаршисига), гоҳ бу бетига ўтказдиради. Унинг ёнида қўл қовуштириб турган Бўри тўра (у белбоғида жағини қўшиб бошини боғлаб олган: Турсун мерганнинг таниб қолишидан қўрқади): «У, улуғ экан пошо! Улуғ! — дея қўяди. — Шаҳрисабз»

ни бераман деган бўлса! Балли-е!» Ичида эса: «Эшаги сувдан ўтгунча лўлини тоға дейдиганга ўхшайди... У ёғда ҳазрат бор. Улардан бемаслаҳат бир иш қилар эканми у!.. Ҳа, улар ҳам индашмаган бўлса, замона-созлик қилишяпти, холос...»

...Ғозибек такхонада, турклар орасида эски пўстинга ўраниб ўтирипти. Душанбега қайтиш даҳшати уни ўраб-чирмаб олган: ахир, у қочоқ ҳолатида қўшиндан ажралган эди. Пўлатхўжаев (чодирда) унга: «Бемалол кетабер. Орқангдан бировни туширмайман. Бир кун ўтгач, қочипти деб қўя қоламан», деганди... Ҳа. Пўлатхўжаев уни ўша мактубни бу ёққа юбориш учунгина ўз ҳимоясига олганга ўхшайди. Унинг отрядида бойсунликлар ҳам бор, улар Ғозибекни таниб олишган... Пўлатхўжаев: «Ана, қочоқ келди!» деб юборсами!

...Тиниқ момонинг орқа ҳовлисида араванинг синган ўқи алмаштириляпти...

Ойпарча айвонда — сандалда тош бўлиб қотиб ўтирипти. Бироқ бутун Қўктошдаги шошилинч ишлар унинг қаршисида кўриниб турипти. Негадир қулоғи шанғиллайди.

Қаерга боришади?

— Мерганни баҳодирнинг ўзлари оякетдими?— Қурбон узун супурги билан майдондаги от тезакларини супураётган Қулматдан сўради.

— Йигитлари, йигитлари!— деди Қулмат.— Аядим сизни. Энди кўзингиз илиниб эди.

— Кечаям шундай бўлганди. Пойгадашт олисдами?

— Сиз ичкарига киринг! Тамадди қилинг! Ҳозир шуну билинг!— деди Қулмат.

Қурбон кулимсираб, ўтовга кирди. Сандал устида — дастурхон. Унда яхна гўшт, патир нон, косада қаймоқ бор эди, Қулмат ичкарига мўралаб:

— Ана, пиёладаги мойни хуртлаб¹ юборинг,— деди.— Сугури¹нинг мойи.

Қурбон пиёлани олди... Раҳматли отаси! Шу мойдан топиб ичиришни буюрганди табиб. Қурбон уни излаб неча мерганларнинг уйига борганди! Айни баҳорда бунақа дори — мойларнинг ҳам баҳоси кўтарилиб кетар экан... Отасининг бозордан қайтган (Суюн Пинҳосбой-

¹ Ҳўшлаб (шева).

нинг ўғли Рама савдогар Масковдан калиш отли; ўзи га намни олмайдиган, ҳам енгил, ҳам арзон матахни келтириб, ўз дўконида сота бошлагач, косибларнинг бозори касод бўлган, пироварди, шу нарса Чори косибни йиқитган эди) икки жуфт кавушига ярим пие́ла шу мойдан топиб келганда, вақт ўтган, отаси жон бермоқда эди...

Энди эса... Қулмат қўймагач, икки қулт симирди куюқ, тахир нарса экан.

Бирпасдан кейин Қурбон ўзининг тўригида, Қулмат бурнининг парраги йиртилган (атай йиртишади, ҳориганда бемалол нафас олсин учун) эшагида масжид ортидаги сайхонликда кетиб боришар эди.

Олысда — ўркач тепа бағрида талай отлиқлар қорайиб кўринди. Улар ерда эмас, ҳавода муаллақ турганга ўхшарди. Сал ўтмай, кунботардаги қора дарахтлар томондан тепага елиб келаётган икки отлиқ кўзга ташланди. Чавандозлар дам ўнг, дам сўл томонга қайрилишар — нимадир қилишар эди.

— Машқ бўляпти-ку! — деди Қулмат. — Душанбе-қаёқда дедингизми? Ҳозир кўрасиз.

— Пойгадаштми бу?

— Бўлмасам-чи.

...Қурбон Бойсун этагидаги Пойгабоши адирларини эслади. Энг катта кўпкарилар ўша ялангликда ўтар, у адир вақт-вақти билан энг қонли, даҳшатли воқеаларнинг ҳам гувоҳи бўлиб турарди.

Тўғайсари баҳодир — қаримсиқ бир йигит билан Муртознинг ўртасида. Эгнида қора чакмон, оёғида ўкчали этик. Этакларига лой сачраган. Этакдаги қора дара томондан учиб келаётган отлиқларга қарарди. Отлиқлар ҳамон қўлларидаги қиличларини ёнларига сермашар, икки четдаги терақ кўчатларини чирт-чирт узиб келишар эди.

Тўғайсари Қурбонни кўрди-ю, бирдан унга тикилиб қолди. Қурбон дарҳол ерга тушиб, таъзим қилди.

— Ассалом алайкум, жаноб олийлари!

— Э, қадрдо-он! — деди Тўғайсари. — Кел, кел... Қулмат, йўл бўлсин? Меҳмоннинг миясини қўлига қоқиб бергандирсан?

— Атай мум тишлаб келялман-а, баҳодир, — деди Қулмат.

Қурбон илдамлаб бориб, баҳодирга қўл узатди. Иккиси ҳам қўллари учини бир-бирига тегизгач, фотиҳа

ўқиган бўлишди. Баҳодир Қурбонга яна қандайдир ўт-кир тикилгач:

— Қани энди...— дея тек қолди.— Қизилларнинг уруш ҳадисларидан қачон гапириб берасиз, мулла?... Ё бисотингизни аяйсизми биздан?

— Жаноб олийлари,— деди Қурбон.— Сиз бир нарсани сўрадингизу, мен жавоб бермадимми?

— Баракалло!— Тўғайсари жиддий тортиб кетди.— Мен оқпошшо йигитларини кўп кўрганман... Казак деганлариниям! Кўп ёвқур келар эди улар! Ҳозирги ўрислар ҳам... шу қизил жангчилар ҳам ўшалардан қолишмайдами?

Қурбон собитлик билан жавоб берди:

— Қолишадими, йўқми — уни баҳолай олмайман, жаноб олийлари! Бироқ, ҳозиргилари сиз айтган ўша казакларни ҳам енгган экан, буларнинг қўли ба-ланд.

— А-а, ҳа... Рост!— Сўнг у хўрсиниб юборди. Кейин аллақандай шишиниб:— Кўрамиз!— деди.— Биз ҳам нонни қулоғимизга еб юрганимиз йўқ! Э, иним! Энг муҳими... кўнгил. Кўнгил тинч бўлса, қилаётган ишнинг тўғрилигига ишонсанг, бас.

«Ўзгарипти... Илгариги Тўғайсари эмас бу».

«Хиёбон»дан келаётган отлиқлар четга чиқиб кетди. Тўғайсари уларга шодумон кўз ташлаб, яна хиёбонга тикилди. Адоқдан танҳо бир отлиқ елиб келар, унинг ҳам қўлида қилич, ярми кесилган кўчатларни йиқитиб келарди. Бирдан ҳамманинг диққати унга оғди: отининг чап қулоғи йўқ, чаккасидан қон оқиб тушарди. У келиб тўхташи билан Тўғайсари:

— Муртоз, уни ўн қамчи ур!— деди ва бақириб юборди:— Навбат пойгага!

Қаримсиқ йигит ҳам:

— Пойга! Пойга!— деб ҳайқирди.

Пароканда юрган отлиқлар бурилиб, отларини енгил чоптириб келишди. Тўғайсари уларни кўздан ўтказиб, чўғирма кийган, тагида қоп-қора оти бор йиғитга ўқрайди.

— Ҳей, туркман! Ўзиб келсанг, ўнбоши бўласан! Ортда қолсанг, отдан айриласан.

— Бўли-е,— деди туркман.

Навкарлар унга ва отига ҳайқиб қарашди. Қим-дир:

— Кўпкари, кўпкари бўлсин!— деди.— Кўрнинг турипти-ку, бунинг оти зўр!

Тўғайсари кулиб, Қулматдан сўради:

— Сен нима дейсан, лаққи?

— А, бу сўйил йўқ-ку!— деди Қулмат.— Нимани кўпқари қилади улар?

Тўғайсари хахолаб кулди. Кейин:

— Шунни! Шунни!— деб бақирди.

— Вой-вой!..— Қулмат эшаги нўхтасидан маҳкам ушлаб ерга ўтириб олди. Навкарлар ҳам кула бошлашди.

Шунда туркман:

— У-чи?— деб Қурбонни қамчини билан кўрсатди.— Бу енгил. Ат гўтарие!

Тўғайсари Қурбонга қаради-да:

— Йўқ,— деди.

Шунда Қурбон... туркманга алам билан тикилди-ю, унинг жингалак жуллар тагидан ўзига тикилган ўткир кўзларига кўзи тушди: «Ё пирим! Қарим ака эмасми бу?.. Соқоли бор. Ўша-ку!.. Ана, кўз қисди!»

— Жаноб олийлари!— деди Қурбон.— Майли. Мен розиман. Фақат бирон жойимни синдирмаса...

Тўғайсари унга фахр билан боқиб қолди. Сўнг ҳаяжон билан:

— Бунинг қаери сипса, синдирган отлиқнинг ҳам ўша ери синади!— деди.— Ол!

Қурбон нима қилишини билмай қолди. Беихтиёр тисланган эди, туркман ёввойи бир чинқирнақ билан отининг жилловини тортди: от орқа оёқларида кўтарилди ва... отилди. Кўз очиб юмгунча Қарим Раҳмон Қурбоннинг қўлтиғидан олиб бир оз судраб кетди. «Маҳкам ушла, эгардан!» дея уни тиззасига ўнгарди. Бир неча отлиқлар ортидан етиб келишган эди, «туркман» уларнинг отлари тумшуғига аямай қамчи туширди. Отлар ҳар ёққа ўзларини уриб қолишди.

Қорабайир кетди.

— Гапир! Гапир!

— Вой ичим... Пўлатхўжаев хоин!

— Ҳа?.. Қайдан билдинг?

— Ғозибек... Ҳе, Ғозибек хат опкелди Иброҳимбекка... Иброҳимбек эмас, Анвар пошо хат ёзади унга... Шўрони тан оламиз, деб... Ишонманглар!

— Ҳа-а... Ғозибек де?

— Шу.

Орқадан тагин отлиқлар етиб келишди. Қарим Раҳмон жилловини бир тортди, қорабайир тисланиб қолди.

Отлиқлар олдинга ўтиб кетишди. «Туркман» қорабайирни изига қайтарди.

— Бошқа гап йўқми?

— Қарвон келди. Қурол...

— Сен хотиржам бўл.

Отлиқлар яна етиб келишди. Энди Карим Раҳмон уларга қамчи ўқталмай (кўпқарида бунақа қилиш — номардлик саналади), қурга етди. Қурбонни Тўғайсарининг ёнига тушириб, ўтиб кетди. Қурбон ерга ўтириб қолди.

— Вей, расво экан-ку бу туркман!— деди.

...Турсун мерган унинг қўлтиғидан кўтарди. Ғазабдан титраб (Ойпарча билан гаплашган, у Қурбоннинг ким эканини айтиб берган, изидан: «Тўғри йигит. Улар халқни ўйлайди, худо ҳаққи!» деган, мерганнинг кўнглида бу йигитга нисбатан ҳурмат пайдо бўлган эди):

— Отишга қалай экан?— деди Тўғайсарига.— Бир отишайлик!

— Пойга!— деб юборди Тўғайсари.— Ҳалиги шартим — шарт! Эшитдингми, туркман?

— Бўли-е,— деди туркман.

Пароканда турган отлиқлар ҳайҳайлашиб, кесилган кўчатларнинг бир-бир қаричи қолган «хиёбон»дан елиб кетишди.

Қурбон Тўғайсарига жилмайди.

— Тузук экансиз,— деди.— Сизни энди ёнимдан ажратмайман! Э!— У бирдан Қурбонга тикилди.— Чинорга боришингиз керак.

— Нимага?

Тўғайсари ён-верига кўз ташлади-да:

— Бориш керак!— деди.— Қулмат, жўнанглари! Сиз бориб тўғри Иброҳимбекка учрашинг!

— Хўп, жаноб олийлари.

44

Атрофда туман тарқаб кетган, олисларда эса чўкиб турганга ўхшар, унга яқин борсанг, тагин олисроққа силжигандек кўринарди.

Қурбон тошқин ҳислар оғушида.

Омади бор экан, ҳа! Ғозибек ўлдирилса... ё ўзи Душанбега қочиб қолса (Еттинчи полк қўмондонлари билан гаплашиш учун), нима бўларди?

Ахир, у... элчилардан бири! Бири бўлди!.. Иброҳимбек уни Душанбега мактуб олиб борадиган элчилар сафига таклиф этган, Эшони Судур қувватлаган экан. Лекин шундан олдин Қурбоннинг наздида Иброҳимбек уни бир синагандек ҳам бўлди.

— Хўш, Пулатхўжаев ҳақида нима дейсан?— сўради у.

Қурбон унга гангигансимон боқди.

— Ким у?... А-а! Бухоро Шўроларининг бошлиқларидан!.. А, нима бўпти у кишига?— Қурбон шундай деб зил кетди: «Ғозибек хатни ўқиганимни айтган бўлса-ю, бу мени синаётган бўлса!..»

Иброҳимбек хўрсинди.

— Ҳа, майли,— деди. Сўнг ундан кўз узмай яна сўради.— Мабодо ўша одам биз тарафга ўтадиган бўлса... сен ишонармидинг унга?

— Унга?.. Шўро раҳбарига?

— Ҳа.

Қурбон ҳам хўрсинди: «Худога шукр...»

— Ҳазрат олийлари,— деди атай дудуқланиб.— Ахир, сиз ўзингиз Шўрога, масалан, ўтаман десангиз, уларнинг менга ўхшаган биронтаси ҳам бу гапга ишонармикан?

— Ҳм...— Ниҳоят, Иброҳимбек мақсадни айтиб берди. Сўнг:— Сендан талаб ўша,— деди.

— Нима?

— У ерда бўладиган ҳар бир сўзни кўнглингга жойла!

Эшони Судур оқ чакмон, оқ саллада. Бўз отда салтанат қилиб ўтирипти. У кишининг хаёли анча паршон: баҳор, кенглик анча таъсир этган. Бир замонлар шундай кўклам вақтларида... мурид овлагани чиққанлари ёдига тушадими-е!

Гўппонбой ҳазратдан орқароқда сариқ жийронда гунгуре бўлиб ўтирипти. Унинг кўнгли хира, тажанг... Гоҳо олис қирларга қараб: «Бойсун шу ёқда-я,— деб ўйлайди ва Қурбон билан ҳазратга зимдан қараб.— Булардан сўрамайман!— дейди.— Насиб бўлса...» Унинг кўнглида ботиний бир дарди бор: Иброҳимбек Помирга чиқиб кетгач, у Мулло Урганжий йиситлари билан қояганда бир гапни эшитган эди: яъни, улар ўша... «чиroyли» Саримаст тоғидан ошиб ўтаётганларида, Мулло Урганжий ўқ еганда, битта оқ ҳам ярадор бўлиб қолиб

кетган, хазиначининг айтишича, унинг хуржунида икки саюн олтин бор экан.

Ғозибек қорабайирини ўйноқлатиб (у аламда, нима қилишини билмайди), гоҳ олдинга ўтиб кетади, гоҳ орқада қолиб, олис тоғларга ура қочишни хаёл қилади. Хаёл қилади-ю, бари бир тошбўрон бўлишини ўйлайди. Шунинг учун Пўлатхўжаевга ёлвориш: «Мен туфайли бўлди бу ишлар!» деб мактубни тишининг тагида олиб бориб берганини айтишни ўйлаб, тасалли топади.

Муртоз мурт Ғозибек орқада қолганда, қорабайир сағрисиغا қамчи босади...

Тўлдан четда — Анвар пошонинг шахсан ўзи қўшган Бартинли Муҳиддин ёли кесилган, думи калта отда жилади. У, жим, сиқо. Қимга кўзи тушса, жилмайиб қўяди. Кейин бир туркуни — қўшиқни хиргойи қилади:

Равзат сафо ёнида туркнинг қони тўкулди,

Оҳ-воҳ интиқом, оҳ-воҳ интиқом!..

Гўппонбой сўраб қолди:

— Апандим, қўшиқни баландроқ айтинг, биз ҳам эшитайлик.

— Овозимин бори шу,— деди Бартинли Муҳиддин.

— Узингиз туркмисиз? Ўзбекчани яхши гапирасиз.

— Туркман, биродар... Лекин Жаҳон муҳорабасидан кейин Тошкентга келиб қолган эдим. Османбек деган дўстимиз чақириб олганди. Уша ерда муаллимлик қилдим. «Турк ўчоғи» мактабинда. Шарқидан дарс берардим. Яна уриш ҳадисларини ўргатардим: ур, йиқ, санч, сўқ, ўқтал...

— Шарқингиз нима?

— Қўшиқ.

— А-а... Сиз лекин яхши гапирасиз... Анвар пошони тушуниб қийин.

— У киши кўп қийналдилар,— деди Бартинли Муҳиддин.— Ҳалиям фикрларини тушунтира билаяптилар... У киши тилини эшитган турк ғазабланади, ўзбек кулади... Тўғрими?

— Ҳе-ҳе, қизиқ-да.

— Курама бир тил... Ишқилиб, тушунарли бўлса, бас-да. Бошқа илож йўқ.

— Рост... Ҳализамон Душанбеям, кўринадим... Мулда Қўрсон, қизилларда дурбин бўлади-я!

- Жуда бўлади-да!
— Ҳазрат, яловни кўтариб олсакми?
Эшони Судур ҳушёр тортиб:
— Майли-майли,— деди.

Муртоз хуржундан халачўпдек ёғоч чиқариб сил-
китди. Учига боғланган ярим газ бўзни туширди. Боши
ўзра кўтарди.

— Бўладими?
— Бўлар-а?— деди Гўппонбой Қурбонга.— Биз ҳеч
маҳал бировнинг қўшхонасига оқ ялов кўтариб борма-
ганмиз.

— Оббо!— деди ҳазрат.— Ҳозир не мақсадда бора-
ётганимиз-чи! Тавба!

Душанбе қўрғони қишлоқ четида. Вақти замонда
оқпошшо даврида қурилган ва унда рус ҳарбийлари
туришарди. Амир қочғач, улар ҳам Каркига қочиб ке-
тишган.

Табний, бу муҳофаза қўрғони. Атрофини ўраган
девордан ўқ отиш учун шинаклар қўйилган. Қўрғоннинг
ичи ҳам ҳарбийчасига: айлантириб қурилган уйлар,
таглари — ертўла: айрими жазо хонаси — гауптвахта,
айрими — қурол-яроғ, ўқ-дори омбори. Айримларида
озиқ-овқат сақланар ва ташқарига олиб чиқадиган
махфий эшиклар бор эди.

Албатта, қўрғон қурилишида шарқона меъморчи-
ликдан ҳам унча-мунча фойдаланилган: унинг тўрт
бурчагида — тўртта баланд минора. Ҳар бирида тўрт
тараф ҳам кўриниб турадиган шийпончалар бор. Қўр-
ғоннинг дарвозаси ёнида ҳам ўртача баландликда икки
минор қаққайган эди.

Қўрғон дегаида Қурбон Бойсуунинг баҳайбат — пах-
садеворли қўрғонини кўз олдига келтиргани учун бу-
нинг нисбатан жуда паст ва қизғиш деворларини кўр-
гач, улардан бемалол ошиб ўтиш мумкиндек туюлди.
Айни пайтда булар ғиштин деворлар эди.

Қўрғоннинг сўл томонидан айланиб оқиб келаёт-
ган бўғана сувли дарёча бериқоқдан бурилиб кетяпти.
Дарёча усти — кўприк. Ундан ўтган тошлоқ йўл дарво-
зага олиб боради.

Кўприк олдида тўхташди. Шунда чапдаги мезанада—
бир қизил аскар билан (унинг шинели кўксига қизил
тасмалари бор) бир қора чопонли кўринди.

— Баландроқ кўтар туғни!— деди Эшони Судур. Ва
минор шийпонидагиларга таъзим қилмоқчи бўлган эди,
дарвозанинг бир тавақаси ланг очилиб, тўрт соқчи

чиқди, икки ёнга ўтишди. Кейин биттадан чопонли чиқиб, улар ҳам — бири у ёнга, бири бу ёнга ўтди.

Ниҳоят, улар ўртасида ҳожидўппи кийган, қилич таққан, қотма йигит пайдо бўлди.

— Афанди, нима қилдик?— Эшони Судур шундай дейиши билан Ғозибек қорабайирни кўприкка ҳайдади. Хариларни гурсиллатиб кетди. Бартинли Муҳиддин ҳам:

— Сабир, ҳазрат,— дея жилди.

Эшони Судур секин ерга тушди. Қурбон ҳам туша-солиб, ҳазратга ёндашганди, Гўппонбой илдамлик қилди: Эшони Судурдан фавқулодда сипогарчилик билан бўзникнинг жиловини олди.

— Муртоз, олдинга ўт!

Ҳазрат «бисмиллоҳ» деб кўприкка қадам босди. Ўтишди. Гўё қадамларини санаб боришарди. Дарвозага яқинлашганда, Қурбон ҳожидўппи кийгани таниб қолди: «Али Ризо-ку! Бутунбухоро милиция нозири!»

У ўртаниб кетди: наҳот шу одам ҳам хойн? Хойн... Пўлатхўжаевга маслакдош бўлгандан кейин ким бўларди? Буям Шўроларни алдаган!..

Дарвоқе, ичкарида — Пўлатхўжаевнинг отрядида бойсунликлар ҳам бор-ку? Қурбонни кўрганда, нима дейишади?.. Қурбон бирдан ўзини ҳақоратлангандек ҳис қилди: «Майли, майли... Чида! Карим ака қаердайкин? У тегирмонга тушса, бутун чиқарди...»

Али Ризо билан гаплашган Бартинли Муҳиддин, ниҳоят, бурилиб:

— Келингизлар!— деди.

Эшони Судур Али Ризога қироат билан салом берди.

Али Ризо:

— Ибраҳимбекнинг элчиси ўлурсиниз?— деди.

— Шундай, афандим,— деди Эшони Судур ва унга синовчан тикилди: Анвар пошо ҳазрат билан хўшлашаётганда, Пўлатхўжаевнинг отрядида ўзининг ишончли одамларидан — Бутунбухоро милиция нозири Али Ризо афандининг борлигини, иложи бўлса (келишувларига биноан), ўша киши кутиб олажagini айтган эди. «Ўша йигитми бу?»

— Хуш галдин!— деди Али Ризо. Ва ўзи тисланиб, ичкарига кирди. Четга ўтди.— Афу этиниз, ярағлар қалмағи керек!

Қурбоннинг қуроли йўқ эди...

У ўзига қандайдир таниш ҳам нотаниш манзарага — сўлда узун кетган айвону унда тўп-тўп бўлиб турган

аскарларга, ўнгдаги қатор ҳужраларнинг очиқ эшикларига, тўрда — қўндаланг тушган, деразалари гумбазсимон қилиб қурилган иморатга ва унинг олдида ҳам ўймалашган чопонлию шинелли, пўстинлию саллалаларга қарар экан, ўзига таниш қиёфалардан беихтиёр Карим Раҳмонни изларди.

Аскар йнгит унинг ҳам қўлини кўтартириб, текширди: қўлтиғидан пайпаслаб тушаркан, Қурбон алланечук зил кетди: «Қурол — нима ўзи, биродар!.. Сизларга қуролдан минг карра даҳшатли макр билан келдик-ку, содда дўстим! Майли...»

Али Ризо тўртбурчак гишт ётқизилган йўлкага тушди.
— Пешимдан геч!

Саҳн тўридаги иморатга етиб-етмай четдаги очиқ эшик томон бурилди. У эшикнинг ҳам икки ёнида соқчилар туришар — иккитаси чопонли, иккитаси саллалани эди.

Қурбон бошини эгганича ён-верига кўз ташлаб келарди. Тўхташгач, бурчакда шотиси кўтариб қўйилган отарава ёнида биров билан кулимсираб турган ўша... ёқавайрон, ияги тагидан соқолини ўстирган Карим Раҳмонни кўрди. Оёқларидан мадор кетгандек бўлди: «Карим Раҳмон... Етиб келипти-да! Демак, нимадир қилган...»

Шунда бирдан юраги ҳовлиқиб кетди: ахир, у — Қурбон... иш бажарди-ку? Босмачиларнинг сирини очди-ку! Йўқ, босмачилардан ҳам баттар... хоиннинг, хоин бўлгандаям Шўронинг ишончини қозониб, амал тахтини эгаллаган энг қўрқинчли хоиннинг сирини очди!

Бу иш эмасми?

Тўғри, Олимжон ака... буюрмаган иш бу. Аммо... у киши буюрмаган бўлса ҳам, Қурбонни бу ишга тайёрлаган эди. Қанча гапирган эди. Анвар ҳақида ҳам!.. Пўлатхўжаев ҳақида эса, ўзи кўп нарса биларди...

...Али Ризо эшикдан ичкарига кириб кетди. Сал ўтмай икки пиллапоя пастда — зинада кўриниб, буларни боши билан имлади. Ҳамма тушиб бўлгач, тўғридаги нимқоронғи йўлакка бошлади. Бора-бора ўнг қўлдаги бир ҳужрани ланг очди-да, қўли билан ичкарига имо қилди. Эшони Судур, сўнг Қурбон, сўнг Гўппонбой кирди. Муртоз ҳам кириши ҳамон эшик ёнида. Бартилли Муҳиддин йўлакда қолди.

Орқамдан юр.

— У қани? Учи?— деди Гўппонбой.

— Уз одами... Қўяверинг, бўтам,— деди ҳазрат. Хонанинг шифти паст, қибла тарафида панжарали узун дераза бор. Узн зах, каламуш ҳиди анқир, ўша деразадан тушган ёруғдан хона йўлакка нисбатан равшанроқ эди.

— Бу қандай уй экан ўзи, ҳазрат?

— Кўриб турибсиз-ку, Гўппонбой.

— Тағин зиндон бўлмасни...

— Бўлса бордир.

Йўлакдан шахдам қадам товушлари эшитилди, яқинлашди. Эшик дангал очилиб, ҳожидўлписини дол қўйган, ориқ, лабида энли мўйлови бор йигит кирди.

— Салом бердик, азизларим!— деди у масхараомуз илжайиб.

Эшони: Судур истамасдан алиқ олди. Чакмони ёқасини тортиб, соме вазиятда турди. Гўппонбой ҳам асабий товушда алиқ олди. Муртоз яловни беихтиёр баланд кўтарди. Чамаси, сўрашиш эсига келмади.

— Қани, уст-бошни тузатинглар, азизлар! Аҳ, элчиларим-ей!. Тақсир, кавушингиз лой бўпти. Сен кўкрагингни ёп, сенга айтяпман, мўйлов! Сен тузук... Менинг иеми шарифим — Дониёр афанди. Бойсун милицияеининг позириман... Тақсир, сиз олдин юрасиз. Сен кейин, кейин сен...

45

Бояги пиллапоялардан ўнг қўлга — пастга энган зинадан тушишар экан, Қурбон қиррали устунлар ёнида, шамчироқ қўйиладиган токчалар пастада қотиб, милтиқлари қўндоғини ерга қўйиб турган, аксари чопонли йигитларга зимдан қараб, уларнинг баъзи бирларини қаердадир кўргандек бўлди: демак, бойсунлик.

Шифти баланд, узунчоқ бир хонага тушиб бордилар. Унинг адоғида, ердан ярим газ кўтарилган сулада уч йигит турарди. Қурбон уларнинг бирига дафъатан тикилиб қолди... Не кўз билан кўрсин!. Кўзлари чақноқ, қорамағиздан келган бу йигит Қиличдан бошқа киши эмасди!

Қилич — Қурбоннинг Бухородан топган «бойликларидан бири!»

...Қурбон ҳазратдан айри тушиб, гангиб қолган кунлари. Лабиҳовузда балх тутн шохидаги хаскапа инда «так-так-тартр» этиб овоз чиқараётган дайлакни томоша

қиларди. Унг ёқдаги Мирараб мадрасасининг метин виналаридан тўшиб келаётган калиш-маҳсили Садриддинхўжани кўриб қолди. У Кўкалдошга кирган ерда, дап қўлдаги илк хужрада яшар, камгап, камсуқум йигит эди. Қурбон тунлари гоҳо ҳовлига чиққанда, унинг хужрасидан иккиталаб-учталаб йигитлар аста чиқиб кетганини кўрарди ва унинг шеър ёзиши, жуда саводхон экани, бу хужрада азбаройи ўзининг уй-жойсизлиги учун истиқомат қилишини ундан-бундан эшитган эди.

Қурбон унинг йўлига ўтиб, таъзим қилди.

— Ассалом алайкум, тақсир!

Садриддинхўжа унга:

— Ваалайкум ассалом,— деди ва ўтиб кетаверди.

Қурбон унга эргашди:

— Тақсир, сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим, агар ижозат берсангиз,— деди.

— Хўш?— У омонат тўхтади.

— Мен... Эшони Судур ҳазратларининг шогирди бўламан. Балки у кишини биларсиз... Йўқотиб қўйдим ҳазратимни. Тополмай гарангман. Шунга маслаҳат берсангиз.

— Аркка боринг. У ерда ҳазратни яхши билишадди,— деди Садриддинхўжа.

«Демак, ўзи ҳам ҳазратни билади».

— Бориб сўроқладим ҳам. Билмаймиз дейишди қоровуллар. Бу ёқда шаҳарда ғала-ғул... Адашганининг кўчаси кўп дегандек, жувонмарг бўлиб кетмасам дейман...

Садриддинхўжа хўрсинди. Атрофга ер остидан кўз ташлаб:

— Юринг, хонада сўзлашамиз,— деди.

Хонада кўзлари чақнаб турган, қоратўри йигит буларни қарши олди. Хужра тор, лекин шинамгина. Уртада баланд тахта кат. Унинг устида хонтахта. Унинг устида қизғиш мис баркаш. Девордаги токчада — турли китоблар. Хонтахтани айлантириб нимдош кўрпачалар тўшалган.

Уй хўжаси кавушини ечиб, катга кўтарилди. Қурбон мўғиёнини¹ ечмай, тез туришига ишора қилган бўлиб, кўрпача четини қайтариб ўтирди. Садриддинхўжа унга кўз солганча чордана қурди. Қорамағиз йигит ҳам ён томонга ўтиб ўтириб олди. Енгил фотиҳа ўқилди.

¹ Пошнасн баланд, учи қайтиқ этик.

— Ҳм, бул киши Эшони Судурнинг шогирди,— деди Садриддинхўжа қорача йигитга қараб. Сўнг Қурбонга юзланди.— Бойсунданмисиз?

— Ҳа, тақсир.

Садриддинхўжа бош ирғади.

— Эшитганбиз... Бойсунда бисёр зўр овчилар бўлуви тўғрисида Аҳмади Дониш ҳам ёзганлар. «Наводир ул-воқе»да...

— Бор овчи,— деди Қурбон.

— Ҳм, ўзингиз туркми, тожик?

— Тақсир... биз — ўзбек. Бизнинг тоғлар қуршовида қолган ўлкамизда ҳануз уруғ сўраш бор. Падаримизни тортувлидан дейишади. Энамиз чағатойдан...

— А-а,— деди Садриддинхўжа. Кейин мунглиниб қолди.— Мулло йигит, шаҳри Бухорода кечаётган кўп воқеаларга ўзимиз ҳам тушунмаймиз... Шундоқ... «Ёш бухороликлар» деган навжувонлар чиққан эмиш, дейишади. Улар амиримизга бир нома битган эмишлар. Чунончи, амирлик идора усулларига ислоҳ киритишни талаб этиб. Шу асно жанжол қўзғолган эмиш. Тушуниш қийин.

— Ҳа-а, бу гаплар менинг ҳам қулоғимга чалинди,— деди Қурбон ва эти — бадани қичимсираб, қорача йигитнинг ёмон таъқиб этаётганидан энди ўзини ноқулай сеза бошлади. Бу хонага кирганини энди маъқулламади: Садриддинхўжа ҳам «миш-миш» деб, атрофга сергак қараб гапиряпти.— Хўш, индамай юрабер денг?

Садриддинхўжа ҳушёр тортиб:

— Ихтиёри ба шумо,— деди.— Ҳаёт — бир уммон эмиш. Бизлар — тўлқинлармиз, меҳмон... Хўш, Бойсун тўғрисида сўзланг. Тоғлик жой, а?

Қурбон бир оздан кейин улар билан хўшлашди.

...Бир неча кундан сўнг ҳовлига бостириб кирган икки-та миршаб ва бир ясовул Садриддинхўжанинг ҳужраси олдида тўхташди. Сўнг миршаблар уй хўжасини судраб, ясовул бир қўлтиқ китоб билан чиқди. Кетишди.

Тағин бир неча кундан кейин Қурбон Садриддинхўжани арк майдонида етмиш дарра урилишига гувоҳ бўлди.

Ўша оқшом Қурбон паришонқол, Бойсун бозорида ҳам шундай воқеаларни кўрган чоғларини эслаб ва наздида, Эшони Судур арк олдида бўлганида, албатта, Садриддинхўжани қутқариб қолиши мумкинлигини тусмоллаб ўтирар экан, ўша қорамағиз йигит (Қилич) кириб келди-да, гурс этиб тиз чўкди.

— Сизга ишонса бўладими?— деди.

Қурбон ўшанда бу йигитнинг ўзига кўз ости билан қарагани, Садриддинхўжанинг ҳам ўзига ишонқирамаганини эслаб:

— Мендан гумонингиз бўлса, ҳеч нарса айтманг, биродар,— деди.

Йигит шаҳд билан қўлини узатди.

— Келинг, жўра бўламиз. Биладан, сиз ҳазратнинг шоғирдисиз. У киши ёшларни севар эди.

— Ҳм, майли,— деб Қурбон ҳам қўлини чўзди.

Сўнг... Қилич очилди: Садриддинхўжа ўзи — аслида «ёш бухороликлар» жамиятнинг (жамиятлардан бирининг) фаол аъзоларидан бўлгани, усули жаҳид мактаби очиш, газета чоп қилиш... пироварди, амирлик идора усулларига ислоҳ киритилишини талаб этганлардан бири эканини айтиб берди. Хуллас, айби — Бухоронинг истиқболи ҳақида қайгурганида экан.

Сўнг Қурбон ҳам очилди: беклик амалдорларининг хуфья кирдикорларини билишда Қиличдан кам эмаслигини намойиш этди.

Мадраса ёпилган эди... Икковлон бозорда ҳаммоллик қилишди, савдогарларнинг юкни аравасидан туширишди. Боқи саройбоннинг дарвозаси ёнида кўҳнадўзлик қилишди...

Қурбон инқилобнинг иккинчи кунини арк майдонида тўпланган оломон олдида жарчининг: «Кимки Шарқий Бухородан бўлса, кела берсин!» деганини эшитиб, ўзини дарвозага урганда, Қилич ҳам: «Мен ҳам ўшақдан!» деб интилган эди.

...Супадаги йигитлардан бири — ўша!

Қурбон чап тарафга қаради-ю, ёғоч кат — стол бошида тик турган қора чарм камзулли кишини кўриб, қотиб қолди: «Шу-ку!.. Пўлатхўжаев!» У майин хўмайиб, ўнг томонга кўз қирини ташлади. Қурбон ҳам у ёққа ўгирилди-ю, энди пастак супадада қўр тутиб, қуролларини ёнларига ётқизиб қўйиб ўтиришган йигитларни кўриб, боши... айланиб кетди: «Анави... Эшниеэ-ку! Бойсунга боришинпти-да! Боринган. Демак, Олимжон ака уларга айтган бўлиши керак мени... Яна кимлар бор экан? Э, Суярой-ку!» (Ялангтоғ пастада ўра борлигини қўрғонга келиб айтган йигит.)

Шунда Пўлатхўжасев инмадир деди. Қурбон тегин унга илкис кўз отиб, столнинг адоғида тик турган Али Ризо афанди билан девордаги шам қўйиладиган ўйма

токча тагида оппоққина йигитга, сўнг стол ортида ўтирган талай рус ҳарбийлари — командирларига кўзи тушди. Негадир Григорий Трофимович Федин билан Викторни ҳам кўрадигандек бўлди. Йўқ. Улар йўқ... Булар бошқа кишилар. Лекин, албатта, Еттинчи полк командирлари эди. Биттасининг уст-боши Бухорода кўргани айрим овруполик зноиларнинг уст-бошини эслатарди: қора камзул (костюм), бўйнида капалак-нуска бўйинбоғ, сочи фарқидан ажратиб таралган, кўзойнакли киши.

— Хўш, хизмат! Қимсизлар?— деди Пўлатхўжаев ниҳоят Эшони Судурга ва Али Ризонинг ёнидаги йигитга буюрди:— Собитжон, мен ҳам ўзбекча гапираман, сен русчага ағдарасан.— Тағин элчиларга юзланди:— Қани, ўзларингни таништиринглар!

— Биз лашкари исломнинг элчиларимиз!— деди Эшони Судур сиполик ва улуғворлик билан.— Қамини Эшони Судур ибн Абдулло бўламан. Кўктошда макон тутмиш лашкари исломнинг Олий Бош қўмондони Анвар пошо ҳазрат олийларининг Бош маслаҳатчиси... Булар — менинг ҳамроҳларим!

Собитжон ҳазратнинг сўзларини русчага ағдарди. Қўмондонлар жим тинглашаркан, Нагорнийнинг биқинида ўтирган, бурни отилиб чиққан, ўрта яшар киши тўрға — супада турганларга кўз қирини ташлади ва Қурбон ҳам у ёққа қараб, Қиличнинг ёнида... Карим Раҳмонни кўрди! Унинг чеҳрасида ғалати бир қаноатланиш бор, бу ифода, шубҳасиз, командирга қаратилган эди.

— Маъқул,— деди Пўлатхўжаев.— Хўш келибсизлар.— Сўнг Эшони Судурга супани кўрсатди.— Марҳабо, ўтиринг, тақсир... Жой беринглар!

Супадагилар қуролларини олиб, иргиб-ирғиб туришди. Ҳазрат ўрнидан қимирламади.

— Қуллуқ, жаноб раис! Толиққанимизча йўқ.

— Эса эшитамиз!

Эшони Судур салласи тепасига қўл суқиб, найча қоғоз олди.

— Келишдан муродимиз ушбу мактубда батафсил баён қилинган!— У қоғозни Пўлатхўжаевга узатди. Собитжон раиснинг имоси билан пилдираб келиб, номани олди. Пилдираб бориб, Пўлатхўжаевга тутди. Ижроқўм раиси номани ёзиб, бир қур кўз югуртирди-да, Собитжонга қайтарди.

— Уқи. Таржима қил. Ҳамма эшитсин!

Собитжон раиснинг ёнига ўтиб, янгроқ товушда номани ўқишга ҳам таржима қилишга тушди:

— «Бухоро Халқ Шўролар жумҳурияти Ижроия қўмитасининг раиси-Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғлига етиб маълум бўлсинким, Бухоро мамлакатининг мустақиллиги учун курашга шайланган лашкари ислом раҳнамоларининг яқинда бўлиб ўтган Олий Кенгаши шундай қарорга келган эди: биз, яъни, лашкари ислом раҳнамолари Бухорода ташкил топган ва ўз идора усуллари ни ўрнатган Бухоро Халқ Шўролар жумҳуриятини мамлакатни идора қилиш бобида ягона ҳукумат ва ҳукмрон куч сифатинда тан оламиз ҳамда қўлимизда жамғарилган қурол-яроғларни уш ҳукуматга топшириш баробаринда ўртада яраш битими тузилишини ҳар жиҳатдан мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз... Афсуслар бўлсинким, куни кеча Бухоро—Термиз—Бойсун тарафдан Сиз раис жаноблари раҳнамолигингизда йирик кўнгилли отряд ҳамда Ўрусиянинг Термизда турмиш Еттинчи Туркистон ўқчи полкининг Душанбега яқинлашиб келаётгани маълум бўлди. Бизнинг бир даста йигитларимиз Душанбе қўрғонидаги оз сонли қизил аскарларни қамал қилиб, чиқиб кетишларини кутиб ётишмоқда эди. Биз уларни тезликда Кўктошга чақириб олдик ва Сизларнинг Душанбега бемалол кириб жойлашишларингизга имкон яратдик. Шу ўринда ушбу ҳолга изоҳ беришимиз лозимдир: магар бизнинг ниятимиз қора бўлганда эди, бирламчи, Душанбе гарнизонидаги қизил аскарлар аллақачон йўқ қилинар эди ва ўзимизда мавжуд яхши шароитдан фойдаланиб, сизларнинг йўлларингизни қулай жойларда тўсиб, отряд ила полкингиз жангчиларини ҳам баралла ўққа тутишимиз лозим эди. Биздаги қурол-яроғнинг даражаси ҳамда жангда муҳим вазифани ўтағувчи жуғрофий шароит шундоқким, шубҳасиз, ғалаба биз тарафда эди. Бироқ биз Олий Кенгаш қарорига биноан, кўриб турибсиз, бу ишнинг аксини қилдик. Энди, бизнинг муродимиз шулким, сизлар, жаноб раис, бизнинг бу қароримизни ўйлашиб кўриб, шунга муносиб саъйи ҳаракат кўрсатсангизлар, илло, биз ишонамиз — сизлар ҳам беҳуда қон тўкилиши; бир миллатнинг ўз-ўзи билан қирпичоқ бўлишини эмас, аксинча, бу жанг-жадалларнинг тезроқ тиниб, мамлакатда тинчлик-осойишталик қарор топишини истайсизлар. Аҳвол шундоқ экан, бизнинг қўйидаги бир талабимизни инобатга олишларингизни ўтинамиз. Зеро; бу талаб амалга ошса, бизда Сиз раис

жанобларига нисбатан ҳам тўла ишонч қарор топади, биллоҳ, Бухоро Шўро ҳукумати ила ярашиш ниятимиз тушунарли бўлипти, деган хулосага келамиз. Чунончи, иложи бўлса, ушбу нома қўлларингга теккандан кейин ўтажак йигирма тўрт соат ичида Душанбе қўрғонидаги (қўрғонга кириб жойлашдинглар) Еттинчи полк жангчилари қўрғондан чиқиб, келган томонларига, яъни, Термизга қайтиб кетсинлар. Биз бу йўриғда бир нарсани жуда яхши биламиз: Русия, яъни, Ишчи-Деҳқон Русияси Бухоро фирқалари қўмитаси ва Бухоро халқининг иродаси ифода этувчи илтимосга кўра ўзидаги Қизил Армия қисмларидан талайини сизларга бердиким, шулар ёрдамида мамлакатда асрлар давомида ҳукмронлик қилиб келган якка ҳокимликка барҳам бердингизлар. Шунинг натижасида анча адолатли, халқпарвар тузум барпо этилдиким, биз унинг қилдиги ишлари натижасини кўриб, шубҳасиз, қувониб турибмиз. Пироварди, ана шу олижаноб ўзгаришлар — лашкари ислом раҳнамоларини — Олий Кенгашни юқоридаги қарорга олиб келди. Энди, жаноб раис, вазият шундоқ экан, Еттинчи полкнинггина эмас, балки, умуман, Бухоро мамлакатининг турли марказларида турган қизил аскар бўлинмаларининг ҳам ўз бурчларини адо этиб бўлганлари учун, энди, бу ерда тагин туришларини мақсадга мувофиқ деб ҳисобламаймиз, илло, бунга эҳтиёж ҳам йўқ. Аксинча, уларнинг яна-да кўпроқ туришлари бизни асосли шубҳаларга олиб боради...

Жаноб раис, бизнинг адолат, тинчлик, халқ — миллат манфаатини кўзлаб қилаётган ушбу ҳаракатимизни муносиб қадрлайсизлар ва талабларимизни инobatга оласизлар, деб ишонамиз.

Модомики, бизнинг бу қароримизни инobatга олмасанглар, номамизга зид жавоб берсангизлар, Олий Кенгаш ўз қарорини ўзгартиришга мажбур бўлади. Бунинг натижасида, албатта, беҳуда қонлар тўкила бошланади, фуқаро азобда қолади, мамлакатнинг молиявий қудратига путур етади, адолат оёқ ости бўлади. Ва, шубҳасиз, бу нарсаларнинг оқибатида келиб чиқадиган барча хунук натижалар Сиз жанобларининг, сўнгра Русия Федератив Социал жумҳуриятининг зиммасига тушадирки, дунё афкор оммаси олдида жавоб беришларингизга тўғри келади.

Сизларнинг фаҳм-фаросатларингизга, тинчлик тарафдори эканларингизга ишониб ва шунга монанд иш зутажаklarингизни кутиб, ушбу нома Олий Кенгаш

номидан битилди. Ислом қўшинлари Олий Бош қўмондонни Анвар пошо.

Яна изоҳ: мен куни кеча лашкари исломга қўмондонликни ўз қўлимга олдим. Пироварди, мен Русия, Туркистон ва Бухорода бўлиб, умум аҳволни кўриб-билиб келганим учун ҳам Олий Кенгашни мана шундай қарорга келишини тезлаштирдим. Мухр. Сана».

...Пўлатхўжаев жиндак мулоҳазага толди: «Иброҳимбек номидан ёзилса бўларди-да. Ҳа, майли... Буям ўхшатипти».

Собитжон мактубни Пўлатхўжаевга келтириб берди. У эса Нагорнийнинг олдига қўйиб, Эшони Судурга:

— Тақсир, буларнинг кимлигини билдингизми?— деди.

— Алҳол билолмадим, жаноб раис!

— Маъна бу кўзойнак таққан киши — Русия Федератив Социал жумҳуриятининг Термизда турғувчи эячиси Нагорний! У кишининг ёнидаги йигит — ҳозир қўрғонда турган Еттинчи Туркистон ўқчи полкининг қўмондонни Морозенко! Булар — командирлар.

Эшони Судур қўл қовуштирди.

— Биз буларнинг исм-шарифларини ҳамда мартабаларини билганимизда, албатта, булар ҳам мактубга тирқалган бўлур эди. Бироқ бизга етган маълумотга қараганда, бу жаноблар ҳам сизнинг итоатингизда экан...

Собитжон бу гап-сўзни ҳам русчага ағдарар экан, Пўлатхўжаев қўмондонларга бир-бир тикилар эди. Туйқус ҳайратга тушди, назарида, Нагорний ҳам, Морозенко ҳам мактуб мазмунидан ғоят ҳайратда қолиб, «Уртоқ Пўлатхўжаев, ўзингиз жавоб беринг», дейишлари лозим эди. Аммо ҳар иккисининг ҳам чеҳрасида майин киноя аралаш хотиржамликни кўрди. Гўё улар шу тобда зилзила бўлиб, етти қават ер остин-устун бўлган чоғда ҳам ўринларидан турмайдиган каби эди. Ўзини ҳам ҳайрон қолдирган бошқа овозда:

— Хўш, биродарлар, эшитиб олдингларми?— деди.

Қурбон карахт тортиб кетди: «Ҳа, бу одам хош!» У яна тўрға — супага кўз отди-ю, Қилич ўзини танигандек туюлди... Аммо улар жим, қўмондонларга тикилишар, гўё: «Айтмабмидик?» дейишар эди.

Қурбон супа пастиди турғуларга ҳам кўз қирғини ташлаб, уларда ҳам бир маъноли сергакликни ўқиди.

— Ахир Анварнинг кимлиги аён-ку!— деди Морозенко.

— Эшитишга эшитдик, биродар Пўлатхўжаев,— деди Бош консуль (Собитжоннинг таржимаси).— Бироқ, бу нома, бизнингча, бош қотиришга ҳам арзимайди... Нима дедингиз?

— Нима учун?

— Негаки, таслим бўлишни истаган кишилар, одатда, келиб қуролларини ташлайдилар.

— Ҳурматли Бош маслаҳатчи,— деди Морозенко.— Бу гапларга ёш боланинг ҳам ишонмаслигига наҳот тушунмайсиз.

Ҳазрат... бунақа гапларни мутлақо кутмаган эди: «Е, раб!»

— Сиз аралашмай турсангиз!— оғзидан чиқиб кетди унинг.— Биз Бухоронинг энг катта арбоби биродар Усмонхўжа Пўлатхўжаевга мурожаат қилиб келдик!

— Оғир бўлайлик,— деди Пўлатхўжаев. Ва аста қўмондонларга юзланди.— Менимча, ўйлаб кўришга арзийдиган гаплар бор бу мактубда...— Сўнг уларга қаролмай, Али Ризога кўз отди.— Сиз нима дейсиз, Али Ризо?

— Чўк ибратли сўзлар!— деди Али Ризо.— Уйла-ниш герак!

Пўлатхўжаев қаддини кўтарди: «Чатоқ бўладиганга ўхшайди-ку!» деб кўнглидан ўтказди. Кейин ўзига маълум мавзу — Шарқ халқларининг «ўзига хослиги», қолаверса, туркий халқларнинг «ўзига хослиги» ҳақида гапириб қўмондонларни «тезобликда» айбламоқчи бўлди-ю, гап чувалиб кетишидан қўрқди. Кейин: «Э, бўлган иш бўлди-ку!— деди ўзига ўзи.— Бошқа йўл йўқ!— У Анвар билан хўшлашаётган пайтини эслаб кулимсиради.— Ҳа, бошқа йўл йўқ-да? Энди ҳаракат қилиш керак!.. Эҳтиёткорлик билан. Буларни газабга миндирмасдан. Мутлақо!.. Мени бари бир хонига чиқаришади-я лекин! Шу! Ҳа, ҳаракат қилиш керак... Фақат Русияни хафа қилмаслик керак...»

— Биродарлар,— деди Пўлатхўжаев тагин уларга қарашга ботина олмай.— Бизнинг асл мақсадимиз ҳам... тинчликка эришиш, бу курашларнинг тезроқ барҳам топиши эди. Шундоқ экан, бу мактуб ўзининг мазмуни билан бизга ана шу тинчликни ваъда этиб туриптики, буни эътиборсиз қолдириш яхши эмас!— Пўлатхўжаев бошини балаandroқ кўтарди.— Умуман, шахсан мен, жаноблар, лашкари ислом билан мана шундай бир битим бўлишини кўпдан орзу қилар эдим.

Бизнинг Бухоро инқилоби, маълумки, социал инқилоб эмас, демократик инқилоб!..

— Лекин аста-секин социал инқилобга айланиши керак,— луқма ташлади Нагорний.

— Айни ҳақиқатни айтдингиз!— деди Пўлатхўжаев.— Бу ҳол Бухоро Шўролари жумҳуриятининг кеча қабул қилинган Конституциясида ҳам қайд қилинди. Раҳмат!.. Бироқ ҳозир биз демократик инқилоб жараёнидамизки, биродарлар, бу жараённинг ўзи биздан... ҳатто рақиблар билан ҳам компромисслар қилишимизни тақозо этади. Ҳатто эски турмуш укладининг айрим усуллари ҳам қолиши мумкин... Бинобарин, давлатни бошқаришда маҳаллий буржуазия вакилларининг ҳам иштирок этиши мумкин... Ана шунинг учун, биродарлар, инқилобимизнинг табиати тақозосида ҳам ушбу мактубда маъно кўряпман!..

— Улар алдаяпти-ку!

Пўлатхўжаев Морозенкога оғир тикилди.

— Кимни! Ҳа-а!.. Ундай бўлса, сизга мактубдаги бошқа бир нуқтани изоҳлашни лозим деб биламан... Мана... Улар бизнинг мавжуд давлат тузумимизни тан олишади! Тўғрими? Ҳатто Олий Кенгаш Бухорода амрлик йиқитилгани, истибодга барҳам берилганидан қаноатда эканини баён қилипти. Мана...— Пўлатхўжаев Эшони Судурга мадад сўраган кўз билан қаради.

Эшони Судур... вазиятни англаб турган ҳазрат Ижроқўм раиси сўзини сидқидилдан маъқуллаб тушди:

— Уни аста айтасизларми!— деди.— Амирлик бизнинг шўрлик мамлакатимизнинг, халқимизнинг бошига қанча кулфатлар солмади!— Собитжонга сўзларининг таржима қилинишини ўтинган нигоҳ билан боқиб қўйди.— Ҳа! Якка ҳокимлик эди у!.. Амирларимиз мамлакатда отадан мерос қолган мулк сифатида фойдаланиб келдилар. Буни жилла англашни истамаганларни зиндонбанд этдилар! Халқни жаҳолатда тутдилар... Ҳатто анчайин бир газет ўқиган кишиларни тириклай тупроққа кўмдилар! (Амирнинг махсус фармони билан «Тонг» журнали ва «Қутилиш» газетасини,— улар Тошкентда чиқарилиб тарқатилар эди,— ўқиган тўртта ёш йигитни Чоржўйда тириклай кўмишган эди.) Наинки бу ҳолни биз билмасак!— Ҳазрат яйраб кетди: бу сўзлар юрагининг фавқулодда тагидан чиқаётгани учун ишончли жарангларди.— Анвар афанди ҳам бу ҳолни мактубда алоҳида қайд қилганлар, жаноблар!

Наҳот, бизнинг пок ниятимизга шубҳа билан қарай-сизлар!

Нагорний Морозенкога, Морозенко унга сўмрайиб қаради: «Ғалати гаплар-ку?»

Пўлатхўжаев роҳатда эди. Қувонар эди: «У, ҳазрат! Бало! Донолар доноси бу чол!» Пўлатхўжаев қандай эслилик қилган-а! Бухорода Анвар билан суҳбатлашар экан, фақат Эшони Судурга суюниш керак, деган эди. Мана, натижаси! Бу чолнинг манглайдан ўпса, арзийди!..

— Хўш, биродарлар,— деди Ижроқўм раиси фурсатни бой бермай.— Энди нима дейсизлар?

— Хўп,— деди Нагорний.— Демак, биз (ҳам) мактубдаги талабга амал қилиб... йингирма тўрт соат ичида Душанбеда чикиб кетишимиз керак экан-да?

— Афсуски,— деди Пўлатхўжаев ва... ўзини орқага тортди: мақсадни айтиб қўйган эди.

— Яхши,— деди Нагорний.— Ундай бўлса, бизда бир таклиф бор...

— Марҳабо!— деди Пўлатхўжаев енгил тортиб.— Марҳабо! Биродарлар, бир-бирини тушунмиш — катта бахт! Биз сизлардан умрбод миннатдор бўлиб қоламиз! Сизларни... ҳали бошқача қилиб жўнатамиз! Унлаб командирларнинг кўксига Бухоронинг нишонлари тақилажак!.. Начора. Шу тобда дўст бўламан деб турган кишиларни душманга айлантирмасликка мажбур-миз!..

— Еттинчи полк, биродар Пўлатхўжаев, бошқа қисм ва бўлинмалар каби Туркфронт Бош штаби, РСФСР Халқ Комиссарлар Совети ҳамда Бухоро ҳукуматининг ўзаро келишуви ҳамда шартномасига мувофиқ чақирилган. Шунинг учун сиз бизга босмачиларнинг талабини бажаришни буюрар экансиз, биз ўша юқори маҳкамалар билан бир гаплашиб, уларнинг олдидан ўтишни бурчимиз деб биламиз...

— Э-э,— деди Морозенко, сўнг қўл силтади.— Майли!

... Пўлатхўжаев ҳамон хурсанд эди: «Нега менинг гапларимдан танг аҳволда эканларини айтишмайди? Мени «хоин» дейишга ҳам ҳақли-ку булар! Маслакдошларнинг ҳақи бор бундай дейишга... Жимгина гаплашишяпти. Шунчалар қобил, буйруқсевар бўлар эканми булар?» Пўлатхўжаев уларнинг (демак, ғарб одамининг) янги бир фазилатини кашф этгандек, ушбу «итоаткорлик»ни мақташни ҳаёл қилиб турганди,

Нагорнийнинг кейинги гапи... Ғафлати эшитилди.

Ажаб!

... Булардан ҳар қанча эътироз, хафачиликни кутса бўларди! Ҳа. Бироқ ўзини четлаб, Тошкент билан гаплашишларини!.. Йўқ-йўқ. Бундай бўлиши мумкин эмас!

Бу нима: Бутунбухоро Ижроия қўмитасининг (демак, ўзининг) буйруғини бажаришдан бош тортишми? Еттинчи полк ҳам Пўлатхўжаевга итоат этади-ку! Этгани учун... унинг гапи билан отрядига эргашиб келди-ку!

Шунда... Пўлатхўжаев ўзи ҳақида буларда шубҳа туғилганига амин бўлди ва бунинг сабабини Бухородаги «айрим» ишларининг натижасига, «гап ўша ёқдан қочгани»га йўйди... Энди, ҳаракат қилишдан ўзга чора йўқ!

— Ҳали Бутунбухоро Ижроия қўмитасининг гапи... Фавқулодда Диктаторлик Комиссиясининг гапи ўтмайдиган бўлиб қолдимиз?— деди Пўлатхўжаев ва Эшонни Судурга қараб, ранги оқариб кетди.— Уртоқ Нагорний, ўйламай гапирдингиз! Нима бало, бизни аядаб юрибсизларми? Бу гапингизни... дарҳол қайтиб олинг!.. Шу тобда Бухоро ҳам, Тошкент ҳам, Самарқанд ҳам қаршингизда турипти-ку!

— Уртоқ раис, қизишишдан фойда йўқ,— деди Нагорний ўша вазиятда.— Сизнинг ким эканингиз бизга жуда яхши маълум. Аксинча, биз алданганини истамаймиз... Сизнинг ҳурматингизни жойига қўйган ҳолда юқоридан бир оғиз сўрайлик, деяпмиз, холос. Ахир, сиз келтирган асослар уларга ҳам маълумдир?

Пўлатхўжаевнинг кўнгли бир зумга суст кетди: «Бари бир одобли одамлар-а!.. Мени сўкиб юборишлари мумкин-ку? Йўқ: булар ҳамма нарсани сезиб туришпти! Ҳамма нарсани билиб туришпти!.. Балки ҳозир мени мазах қилишаётгандир?..» Пўлатхўжаев Али Ризога қаради ва режаси барбод бўлганини тушунди.

Ҳа-ҳа... Ахир, у бари бир Бухородан кетиши керак эди-ку! Яна тўрт-беш кун ўша ерда бўлса, сирлари очилиб қоларди. Лашкари исломнинг бош кўтараетгани унинг учун қандай буюк бахт бўлган эди!

Кейин... Анварнинг келиши!..

У ҳозир ўшалар ичида ҳисоб... Элчилари ёнида!

У ёқда Анвар куляпти!

Тамом!

— Йўқ!— деди Пўлатхўжаев.— Энди гап бундай! сизлар менга итоат этмасаларинг, ҳибсга олишга мажбур бўламан!..— «Э, бўлган иш бўлди! Чамаси, шундай бўлиши керак экан».

Пўлатхўжаев шунда хонада бир ноқулайликни ҳис этди. Унгу сўлига қараб, йигитларнинг милтиқлари.. ўзига ва Али Ризога ўқталиб турганини кўрди.

— Бу нима?— деди.

Қилич супадан тушди.

— Уртоқ Пўлатхўжаев, биз сизни қамоққа олишга мажбурмиз?— деди.— Сиз хоинсиз! Мана булар, — элчиларни кўрсатди, — сизнинг Иброҳимбекка ёзган мактубингизга, Анвар билан келишувингизга биноан келинган! Хуфрия мактубингизни элтиб берган Ғозибек ҳам шу ерда. Макрингиз ўтмади!— У Пўлатхўжаевга кўрагини кериб ёндашиб, ёнини кавлади..

Пўлатхўжаев.. туш кўрарди: «Тамом».

.. Бироқ у ким деб аталмасин, ҳозир... Фавқулодда Диктаторлик Комиссиясининг раиси!

— Қилич!— деди у нафасини ростлаб.— Сен менга шундай гапларни қилдингки, пешонангдан отсам камлик қилади! Мана бу шерикларингни ҳам!.. Сен бола экансан ҳали!. Мен ҳали Ижроқўм раисман!.. Менинг устимдан «босмачилар билан алоқа боғлади» деб ўнлаб гувоҳлар ёлланиши мумкин... Бари бир бу нарсалар мени ҳибсга олиш учун ҳеч кимга ваколат бермайди!.. Мени фақат қон тўкиб, қувғинларда юриб, бошимга кафан илиб курашганим — Бухоро Шўролар жумҳуриятигина, лозим топса, ҳибсга ола олади! Шунда ҳам кенгаш қарорига биноан!.. Мени тинтув қилганинг учун ҳам жавоб берасан!— У рус командирларига қаради.— Бу ҳолга сизлар ҳам гувоҳсизлар!..

«Энди кетиш керак! Вақт ўтмасин!.. Яхши гапирдим! У, шармандалик! Майли...»

— Йўл бўшатинглар!— бирдан бақириб юборди у.— Менинг бу ерда бир сония ҳам туришга тоқатим йўқ!

— Йўл бўлсин?— сўради Қилич.

— Бухорога! Бухорога!.. Али Ризо, йўл бошланг!

— А, босмачилар билан келишувингиз нима бўлади?

— Сен ўзинг босмачи!

— Иблис!..

«У барибир Анварнинг ёнига боради!— ўйлади Қурбон.— Мен-чи? Улар ичида бўлишим керакми?.. Қарим Раҳмон қани? Сўрайман...»

қизил аскарлар кўндаланг. Али Ризо уларга нимадир деб дўқ қилди. Сўнг Пўлатхўжаевнинг овози эшитилди. Дарвоза ланг очилиб кетди. Дониёр афанди отига маталган бир жийрон билан биринчи бўлиб ташқарига отилди.

Шунда Қурбон ўша ёқдан ўзининг тўриғи кишнаб юборганини эшитди-ю, Гўппонбойни излаб қаради: йўқ. Муртоз ҳам йўқ-ку?.. Қачон ғойиб бўлишди? У дарвозадан кирган ерга — чап қўлдаги отхонага чопди-ю, йиқилиб тушаёзди: билаги ҳазратнинг қўлида эди. Икковлон отхонага боришди. Ҳазратнинг ҳам бўз оти йўқ эди.

— Улов сўраймиз?— деди Эшони Судур йиғламоқдан бери бўлиб.

Қурбон ғамгин кулимсиради.

— Менимча, бу ердан тезроқ кетганимиз маъқул.

— Дарвоқе!.. Ў, шармандалик!

Дарвозадан чиқишди. Бир тўп отликлар Кўктош томонга елиб кетишар эди. Шунда улар ортидан «қўйма-қўйма» қилиб, яна бир тўда отлиқ тушди.

...Орқада яна отишма. Қий-чув.

Бирпасдан кейин қўрғондан чиққан Эшони Судур билан Қурбон кўприкнинг у ёғидан бошланадиган қирнинг терскай-пана томонидан эчки сўқмоқда тоя-тоя кетиб боришмоқда эди.

46

Эшони Судурнинг Қурбонга ишонгани шунчалик эканки, Кўктошда ундан бир оз гумонсираганини ҳам айтиб юборди. Анвар пошоннинг асл мақсади, Бухоро қўлига тегса... Саид Олимхонни мамлакатга киритмаслик, пироварди, хориж ила бирлашиб, Русияга уруш очиш эканини тахминлашини ҳам айтди. Ва аламли хўрсиниб, Анвар пошоннинг Русия орқали Кўктошга келгунича талай вақт ўтгани, унгача амирнинг Анвар номига битилган ёрлиғи ва муҳри Иброҳимбекнинг қўлида бўлиши керак ҳолда, келмагани сабаби, Нуриллахоннинг мунғайиб ҳикоя қилишича; айна амирнинг ўзида, бир гал ёрлиқ билан чопар жўнатиб йўлдан қайтарган эканини ҳам сўзлаб берди. Кейин.. Саид Олимхонни оқлаган бўлди: у ерда хорижга қарам, аммо мамлакатга ҳам бировлар эгалик қилишини истамайди... Кейин уни сўка кетди: бошда ўйламаган.. Кейин тағин унинг ёшлигида янгиликларга ҳар қалай

бефарқ қарамаганини¹ айтиб, бунга «ёш бухороликлар»нинг тошбўрон бўлиш воқеасини мисол қилиб келтирди: амир уларнинг илтимосномаларига рози бўлганини билдириб, бир фармон эълон қилдирган. Бироқ кейин «ёшлар»ни шаҳар уламолари, мутаассиблар ва навкарлар «ур калтак-сур калтак» қилганда, бетараф қолган... Оқибат, Қурбонга таниш ҳолатга тушиб: «Бу — завол, бу — инқироз эди!» деди...

Ниҳоят, ҳозирги вазиятга қайтиб, тагин Анвар пошони тилга олди: унинг қалбида «жаҳоний орзулар бор», деб улуғлади... Иброҳимбекдан эса хавфи борлигини сўзлади.

Чупончи, Пулатхўжаев режасининг барбод бўлиши, шубҳасиз, Анвар пошонинг обрўсини тушириши, натижада Иброҳимбек билан унинг орасини бузилишга ҳам олиб келишини тусмоллади. Кейин, Иброҳимбекнинг Анварга сардорликни топшираётганда, унча ўксинмаганидан ҳам қўрқиб юришини биларди...

Устоз-шоғирд йўлнинг ўнг томонидаги ўрқач қирниң кунгай бағридан кетишар эди. Қуёш уфққа бош қўймоқда. Этакдан айланиб оқаётган дарёча ялтйрайди.

... Эшони Судур дуч келган харсангга суянди. Валой бўлган кавуши, маҳсиси кўнжига ғарибона назар ташлади. Кейин:

— Болам, мен жуда ҳалигидай... фақат номи улуғ эмасман, — деди. — Ҳа!.. Уйлар эдим-да: ё Макқатил-лога кетсам, ёки улуғ айём кунлари насиб этса, асқатиб қолар деб...

— Нимани, пирим? — сўради Қурбон.

— Бир оз йиғиб қўйганим бор-да, — ҳазрат ғамгин кудимспради. — Энди сизга... айтяпман. Хўжайпок ота ғорини биласизми?

Қурбоннинг кўз ўнгида дарҳол ўша ҳайбатли ғор гавдаланди. Ичкаридан оқиб келаётган оқиш, олтичугурт аралаш сув ва шу сув кириб кетаётган қоялар қаъридан берироқда — намхуш сунадаги ёлғиз қабр кўринди.

— Биламан, пирим! Нега билмай?

Ҳазрат... ўша ёлғиз қабр тагида дунёси борлигини айтар экан, Қурбон қизиқиб тинглаётганини билдирмаслик учун ундаи кўз узмай турди. Ниҳоят:

¹ Амир Олимхон ўзини янгилик тарафдори қилиб кўрсатиш учун телефон туширган (Когон билан Бухоро орасида), цирк уйналари ва кино кўрсатишга руҳсат берганда.

— Айтганингиздек, улуғ айём кунларида ярасин!— деди.

Эшоний Судур уҳ тортди.

— У ёғини сўрасангиз.. ўша нарса тез-тез ёдимга тушадиган бўлиб қолди. Анвар пошо кимлигини биласиз! Баайни ўзим! Фарқимиз— мен ўйлайман, у киши бамисоли менинг ўйларимни амалга оширади!.. Десангиз, ўша бойликни Анвар афандига тортиқ қилсам, дейман. Ҳа. Ахир, бу сўнгги кураш.. сўнгги ҳамла! Биляпсизми?..— Кейин ҳазрат мунглиниб, ўзининг нечук ўйланмай ўтгани тўғрисида ҳам дардини очди:— Бизнинг уруғда қон бузилди, бўтам... Уруғда эмас, эшонзодаларда. Нуқул ўзимизникиларга қиз бериб, қиз олганмиз улардан... Қозоқ ҳам бу йўриғда биздан тадбирли экан: «Сартдан насл ол!» деган гапи бор, эийтганмисиз? Уларнинг кўплари ҳатто ўз уруғиданга қиз беришмайди ва ундан-да қиз олишмайди... Хуллас, нима кераги бор яна бир сўқирни, ё бир шолни, ё бир гўнгий дунёга келтиришни деб ўйладим шекилли... Кейин, умуман, менда аёл зотига аёл деб қараш ақидаси сўст эди. Турмушнинг бошқа нашъу намолари мени кўпроқ қизиқтирарди. Олам ишларининг моҳияти эътиборимни кўпроқ тортарди. Юрт, халқ тўғрисидаги ўйлар менга ҳамма нарсадан аъло эди!.. Истикбол ғами!.. Мана, ҳамон шунинг изидан юрибман...— Ҳазрат ботаётган офтобга қаради.— Тагин қанча юраман? Қуёшим ботгунча... Лекин энди орқага қайтиш йўқ! Шу дарбадарлик бир жойга олиб боради...

Қурбоннинг... ажаб, ҳазратга яна раҳми келиб кетди. «Шундай одам!— деди бир гал ўйлаганидек.— Биз тарафда бўлса!.. Йўқ. Бу одам — ўтган замон одами. Ҳа, унинг одами... Аттанг! Бизга душман. Душман бўлганда ҳам — зўр душман!»

Улар шу қирнинг адоғидан айланиб Қўктош йўлига тушишмоқчи эди. Иттифоқо қир адоғида — пастликда бир карвон кўринди. Соябонли арава. Отлиқ навкарлар. Талай қорамол.

Бу — Тиниқ момонинг карвони эди.

Иброҳимбек ҳам Душанбе томонга (томошабин бўлиб) йўл тортган... йўлга чиқиш олдида Тиниқ момонинг уйи ортидаги адирда навкарларини тўплар экан, кампир билан гаплашгани, ўзининг Анвар пошо деганга вақтинча ўринбосар бўлгани, унинг ваъдасича, Шўронинг энг каттакони лашкари ислом томонга ўтмоқчи ва Душанбега келиб қўнган катта қизил қўшини

ни изига қайтармоқчи эканини айтиб: «Сиз ҳам борар бўлсангиз, аравага беш-ўнта сўқимни мататиб олинг», деганди. Сўнг Тонготар билан ўнта навкарни қолдирганди.

— ... Ойпарча Кўктошни тарк этиб, қандайдир жанглар бўлгувчи қизиқ томонга бораётганларидан фавқуллода хурсанд эди. Хурсанд эди-ю, бир нарса уни ҳайрон қолдирар, наздида, Қурбонни ёлғончи қилиб кўрсатар эди.

Шўронинг каттакони лашкари исломга ўтмоқчи, жанг қилгани келган қизил аскарларни орқага қайтармоқчи!

Қиз учун бу ҳол, албатта, ҳаяжонли янгилик эди!.. Бироқ, Қурбон Шўро раҳнамолари, умуман, шўрочилар тўғрисида бошқача гапирган!.. Энди Шўронинг энг каттаси лашкари исломга ўтса, ҳақиқат... булар томонида эканини кўрсатмайдими бу?

Ажаб, ўтмиш қайта тикланса, Шўронинг ваъдаларини уларни амалга ошираётгани — (Қурбоннинг ҳам ақидаси) — инсоннинг инсонга тенглиги гоёси яна эртак бўлиб қолади-да!

Бироқ бу тасаввур шу қадар узоқ эдики, унга хаёл ҳам етмас эди!

Бойсундаги шунча ўзгаришлар наҳот бирдан йўқ бўлса? Қизнинг бу ёққа қочирилиши?.. Бу ерга келиб қолиши?..

Қурбоннинг бунда юриши?..

Наҳот булар барчаси — адашув, тушга ўхшаш нарсалар бўлиб қолса!

Ахир, булар бор нарсалар-ку!.. Мана шу сафар ҳам! Қолипдан кўчган ёғишт тагин ўрнига тушса?

... Ойпарча яна ўша Ойпарчага айландими?

— Қарвон! Кўктошдан? Тўхтатинг! — деди ҳазрат.

У киши, ахир, Кўктошга бориши керак. Анвар шога бундаги воқеани сўзлаб бериши керак! Дарвоқе. Пулатхўжаев ҳам ўша ёққа кетди!.. Шунинг учун шу тобда Кўктошда нималар кечаётганини билиши шарт!

Қурбон қояга чиқиб, чақирди:

— Ҳо-ой! Қарвон! — Қарвон қошидаги отлиқлар тўхтаб бу ёққа қарашди. Қурбон салласини ечиб қимирлатди ва энишга сакраб тушиб кетди.

Отлиқлардан бири бу ёққа йўл олди. Қурбон саллани қайта ўрар экан, у яқинлашди: Тонготар эди.

— Э, йўл бўлсин, оға?

— Кофирниҳон томонга!— деди Тонготар.— Иброҳимбек буюрганлар!.. А, баҳай?

— Э, сўраманг!— деди Қурбон.— Ундан кўра, ана, ҳазратни миндириб келинг!

— Ҳозир-да!— Тонготар отини чоптириб кетди.

«Иброҳимбек буюрган!.. Кофирниҳон бўйига. Мен унга ваъда берганман-ку, бу ёқдаги гап-сўзларни етказиш учун... Карвонга қўшиламанми?»

Тонготар ҳазратни отга мингаштириб келди. Қурбоннинг олдида отдан тушиб:

— Майли, беш-тўртта навкар қўшаман,— деди.— Лекин Иброҳимбекнинг онахонлари бор... Бир сўрашиб ўтмайсизми?

— Э-э!— деди ҳазрат.— Албатта... Бу, йўлларингда отлиқлар учрамадимиз?

— У, ҳовлиқиб юрганнинг саноғи йўқ! Биз пақирнинг жойи — панада деб, пасқам жойлардан келяпмиз.

Иброҳимбек ўша ёққа кетган денг?

— Ҳа.

«Тавба,— деди ичида ҳазрат.— У ёқда нима қилар экан? Айтмоқчи, қўрғонда нима бўлар экан, энди? Ё худо! Тезроқ Кўктошга етиш керак!» Шунда Иброҳимбекнинг у ёққа бежиз кетмагани тўғрисида кўнглига бир гумон ўрмалади-ю, уни дарҳол қувиб солди: Тўғайсари ҳам ўша ёққа кетиши керак эди-ку!

Ҳазрат кампирга эҳтиром билан:

— Ассалом алайкум, бека,— деди, гарчи ундан салом кутиши жоиз бўлса-да.— Сиз тўғрингизда шунча ошитар эдик!.. Кўришиш шу ерда насиб бўлганини қаранг!

— Қуллуқ, тақсир, қуллуқ,— деди Тиниқ момо.— А, бу сиздек тақсирим Бош маслаҳатчи бўла туриб, лашкари исломга аллақандай келган киши катта бўлдими?

— Вақтинча,— деди Эшони Судур кулимсираб.— Иброҳимбек — ҳамниша Иброҳимбек бўлиб қолади!

— Қани, Душанбеда нима гаплар бўлди?

— Ҳм, улуғлар ўйлаб кўрадиган гаплар бўлди, бека... Насиб бўлса, Иброҳимбек жанобларидан эшитасиз...— У Қурбонга қаради. Гўё Қурбон қолади-ю, кампирга бор гапни айтиб берадигандек. Сўнг шошди.— Эса мен Кўктошга қайтаман... Сизларга оқ йўл! Балки биз ҳам Кофирниҳон бўйида учрашиб қолармиз!..— Шунда аравада пўстинга ўраниб ўтирган Ойпарчага кўзи тушди.— Э, она қизим? Сен ҳам шу ердами?

— Қолармиди бўлмасам! — кулди Тиниқ момо. — Энди Ойпарча менинг қизим бўлиб қолди. Насиб этиб, Бойсунларга борсақ, ота-оналарига ўз қўлим билан топшираман, тақсир!

— Ё насиб! — деди ҳазрат. — Қани, мулла Қурбон, кетамизми?

Тонготар: «Сен, сен, сен», деб навкарларни ажратар экан, Тиниқ момо Қурбонга — сиполик билан бош эгиб турган йигитга кўз остидан боқди-да:

— Бўлмасам шогирдингиз қолсинлар! — деди. — Гурунглашиб кетайлик... Бу ёқ — сизларнинг тупроқларинг ҳисоб!

Ҳазраг фавқуллода ҳаяжонланиб:

— Майли-майли, — деди. Ва Қурбонга ўйчан тикилди. — Уша ерда бақамти гурунг қиламиз-да кейин?

Қурбон ҳазратнинг сўз тарзидан «ҳар нарсани сўзлама!» маъносини уқди.

— Хўп, пирим, — деб қўлини кўксига қўйди.

... Қурбонни кўрган Ойпарча ажабтовур, қалбга ҳаяжон ва қувонч соладиган бир ҳолатга тушган эди.

Қизиқ! Бу ёққа жўнаётганларида, уни ўзларига ҳамроҳ бўлади, деб ўйлабмиди? Сира. Тақсир уларни яна йўлдош қилдими?.. Тавба? Шу кетишда тўғри қил кўприкка дуч келсалар-а...

Йўқ. У — даҳшат!

Шошма. Бу қизил аскар-а? Лашкари исломнинг ичида!.. Эшони Судурнинг шогирди! Иброҳимбек ишонади бунга...

... Аслида энг даҳшатли одам — шу! Лашкари исломнинг ичида юрган — шу қизил аскар!

Лекин... бу одам сени деб ҳам юрипти!

Қисматларинг бир шекилли?

... Қиз бирдан арава ёнида (Кўктошга ҳазрат билан жўнаган навкарлардан бирининг отида) жилаётган Қурбоннинг Тиниқ момо билан гап-сўзига эътибор қилди. Йигитга тикилиб, унинг қиёфасида ўзига азалдан таниш сиполик ва ғайритабиий ўзига ишонч ифодасини кўрди-ю, баттар ҳайрон қолди: қиз Кўктошда эшитди-ку, қизилларнинг энг каттаси, лашкари исломга ўтади деб? Наҳот бу билмаса? Нега у хафа эмас? Наҳотки чиндан ҳам лашкари исломга ўтган?

Қиз қандайдир таниш ҳолатга туша бошлади: Қурбон кўзига бачканалашаётгандек кўринди.

Қурбон кампирнинг саволларига нима деб жавоб беришни билар эди, Ахир, бу ерда Ойпарча ўтирипти!..

Уни жилла унутган бўлса, унутгандир. Бироқ Усмон-хўжа Пўлатхўжаевнинг хоинлиги унга таъсир этишини беихтиёр тусмоллаганди.

— Қизил аскарларни кўрдингиз-а?— сўради Тиниқ момо.

— Ҳа, онахон!— деди Қурбон.— Мен уларни илгари ҳам кўрганман!.. Улар ичида ҳам яшаганман!

— Ҳа, у ёғини қўйинг... Бизга ўтган каттасиниям кўрдингизми?

— Ҳа, онахон!

— Хўш-хўш? Қизилларни қайтариб юбордимиз?

— Йўқ!

— Хаҳ! Нега?

— Қизил аскарлар унинг гапига унашмади, онахон. Аксинча, улар ўша каттани қувиб кетишди!.. Кўк-тош томонга қочди у. Қизиллар уни хоин, сотқин, деб қолишди!

— Ё, тавба!.. Эса биз ҳам қайтамызми, Тонготар?

— Йўқ, момажон! Иброҳимбек жаноблари тайинлаган жойга боришимиз керак.

Ойпарчанинг хаёлида гала-говур турди. Негадир шу тобда қизилларнинг Қурбонни ҳам... «хоин, сотқин» дейишларини истаб қолди. Кейин лашкари ислом одамларининг Қурбонни... «айғоқчи, қизилларнинг одами!» дейишини истади.

Афсуски...

Ниҳоят, Ойпарча унинг ҳеч ким бўлмаслигини истаб қолди: ҳеч ким! Ўзи ҳам... шундай! Бойнинг қизи... эмас. Йўқ! У бошқа қиз. Чори косибнинг ўғли ҳам йўқ: Қурбон — бошқа йигит.

Оламда иккиси бор... Иккиси гаплашади, истиқбол ҳақида ўйлашади. Кейин бири оқ отга миниб, бири отни етаклаб...

Ойпарчанинг энди бу нарса тўғрисида ўйлагиси келмай қолди.

... Қош қораймоқда эди.

Шимолдан эсанг совуқ шамол қор учқунларини дарё узра учириб ўтади. Соҳилда гуриллаб ёнаётган гулхан тепасида айланаётган қор доналари «эриб» томчиларга айланади. Гулхан теварагида қиличлари қинию милтиқлари стволи ялтираётган навкарлар саф тортиб турипти. Утдан сал берида — харсангда бир

киши бош эгиб ўтирипти! Ундан беш-олти қадам бери-роқда — ердан чиқиб турган товатошга тўшалган на-матда — Анвар пошо, Иброҳимбек, Эшони Судур. Али Ризо сал нарида. Буларнинг орқасида — буриб қўйил-ган аравада — Тиниқ момо билан Ойпарча, тепадаги соявон тагида — қоронғиликда кўзлари йилтираб кў-ринади.

Елғиз харсангда бош эгиб ўтирган, фарқидан аж-ратилган тимқора сочларига қор қўнаётган киши — Усмонхўжа Пўлатхўжаев.

«Уша одам! Шўронинг энг каттаконя!.. Лашкари исломга ўтмоқчи бўлиб, ваъда берган ва қизил аскар-лар «хоин» деб атаган киши!..»

Ойпарчанинг бу кимса ҳақида бидгани шу.

... Пўлатхўжаев гангиб, Анвар пошо билан Ибро-ҳимбекка манглайи остидан қаради. Уларнинг юзини аниқ кўриб турса-да, ифодаларини аниқ ўқий олмади. Анварда ўша майинлик, яна сирли хайрихоҳлик бор. Тагин: сал-пал ғашлик ва совуққонлик. Бироқ бу ҳол-ни куннинг совуғига йўйиш, тинчи бузилган одамнинг инжиқлиги билан таъбирлаш ҳам мумкин.

Қизиқ, Анвар пошо Пўлатхўжаевни Кўктошда, чи-нор тагида кўриб, бағрига босган чоғда ҳам кам га-пирди. Пўлатхўжаев ўз отрядидан ғаламислар чиққа-ни, балки лашкари исломнинг ичида... айғоқчилар борлиги, алқисса режани қаттиқ ўйлаганига қарамай барбод бўлганини айтганда ҳам, Анвар унга на бир оғир гап қилди, на бир енгил таъна.

Қани Бухородаги оғиз-бурун ўпишишлар? Ваъда-лар, ваъдалар?..

Ахир, Пўлатхўжаев уни ўзига қанот деб билган эди-ку! Шунинг учун ўзини «гаровга тикиш» вақти ет-ган, деб ҳисоблаганди.

(Тўғри, ичида пинҳоний ўйлари бўлак эди... Аммо ўйлари ичида эди).

Анварни нақ бошида кўтарган эди-я!

Уни Бухородан кузатиши!.. Шунча дабдаба, сипоҳ, озиқ-овқат, от-улов билан кузатишга журъат этиши?!..

(Тўғри, Анварнинг ҳам юраги бўлак эди... Аммо начора!)

Нафсамбири, бу ўлкада Пўлатхўжаевнинг Анвар-дан бошқа сирдоши — суянчиғи йўқ эди-ку!

Рост, Эшони Судур бор эди!

Бирсқ, ким ҳоким — қўшин эгаси ҳоким!

Пироварди, Русия билан «дипломатик йўсин»да иш тутиб, унинг қизил қўшинига жавоб бериб қутулиш режасини Анварнинг ўзи фавқулодда қувватлаганди. Шу асно вақтдан ютиш мумкинлигини очиқ айтган эди.

... Мана, дарё бўйига ҳам келишди. Анвар пошо Иброҳимбек билан гаплашди. Сўнг Али Ризога ҳам нимадир деди. Кейин Пўлатхўжаевни ўртага чиқариб, шу тошга ўтказдилар.

Ўзлари анави товатошга ўтиришди...

... Пўлатхўжаев бир зум яна бошини эгиб қолди-ю, ўздан ҳокимият кетгани, ҳозир ҳеч нарсага яроқсизлиги, бунинг устига, буларни кўзгатиб, Бухоро жумҳуриятию Русия билан уруш ҳолатига келтириб қўйгани, улар раиснинг бу «айби»дан ўтсалар-да, бари бир уни ёнларига олмаслиги, зеро, ўзи ҳеч қачон уларга дўст бўлмаслигини билишларига... иқрор бўлди.

Демак, у ҳозир...

Аммо уят иш бўлди. Уят!.. Наҳот, қисмати шу ерда ҳал бўлса! Умр йўли шу ерда узилса?

Ахир, Душанбедан... ўшандоқ вазиятдан қутула олган Пўлатхўжаев наҳот?..

— Марҳаматли Анвар пошо! Иброҳимбек!— деди Пўлатхўжаев. Ва жойидан турмоқчи бўлди. Аммо кимдир келиб елкасидан босадигандек яна ўтирди. Ўзига егудек бўлиб тикилиб турган навкарлардан уялди... Бироқ, ҳозир жилла паст тушиш — ҳалокатга бўйсуниниш! Уларга ўзини тенг кўриши — фақат шу йўсинда бирон-бир натижадан умидвор бўлиши мумкин. Ҳечқурса буларнинг марҳаматига кўз тутиши... — Биродарлар!— деди. Ва ўрнидан даст турди. — Катта хатога йўл қўйдим!.. Сизларга яхшилик тилаб, лашкари исломнинг ғалабасига ўз улушимни қўшаман, деб аксинча... Илтимос, сўзимни тинглангиз! Ана... ҳазрат гувоҳлар, отрядимдан ғаламислар чиқди... Беайб — парвардигор. Тўрт оёқли от ҳам қоқилар экан... Азинлар! Бу иш учун мен... ҳаётимни гаровга қўйган эдим!.. Албатта, мени Бухорода хоин дейишлари, ортимдан ўлимга ҳукм этишлари менга аён эди. Ҳа... Менинг ким эканимни биласизлар!.. Бухоронинг суянциқларидан, миллионер бойларидан бириман — бирининг фарзандиман!.. Рост, вақтида мендан баъзи бир хатоликлар ўтди... Амир Олимхон ҳазратларига қарши бордим!.. Ахир, ўзларингга яхши маълум, Саид Олимхоннинг обрўсини кўтаришга интилиш орқасида мамлакат учун бир иш қилиш қийин-ку?.. Амирлик даврида қанча

ноҳақ ишлар содир бўлди?.. Бироқ, шу нарсани ёдга олишларингни ўтинаман: Бухоро инқилоби... фақат менинг ташаббусим билан бўлмади! Бўлмади! Бу — бир тарихий жараён экан!.. Мен азбаройи Бухоронинг бой, маърифатли, ҳарбий ва иқтисодий қудрати юксак мамлакатга айланишини истар эдим... Оқибат, ўзининг фаҳм-фаросатим, тиришқоқлигим... олтинларим билан шу даражага эришдим!.. Шу тобда Бухоро мамлакатига лавозими мендан баланд инсон йўқ!.. Қаранг!! Уша одам... шу аҳволга тушиб, азиз юртдошлар, қаршингизда айбдор қиёфасида турипти!.. Рост, менинг эҳтиётсизлигим туфайли сизлар кўп безовта бўлдингизлар! Бунинг учун мени афу этинглар!.. Мен ҳали сизларга иш бераман!..

Иброҳимбек гулхандан беш-олти қадам нарида эса-да, худди шу совуқда ўтга исинаётгандек роҳатда эди: ахир, унинг ўйлагани ўрнидан чиқди-ку!

Тўғри, худди шундай бўлишини билмасди!

Аммо Пўлатхўжаевга ишонмасди!

Анвар пошо унга «хўп» деганда, бунча ташвиш, таҳлика қаёқда эди!

... Шунга қарамай, Иброҳимбек хурсанд! Ахир, Анвардан ҳам энди путур кетди.

... Энди Иброҳимбек унинг буйруқларини бажармасликка ҳақли!

Тўғри, у, албатта, Анвар билан муросани бузмай юради. Эҳтимол, унинг омади келиб қолса... кимга фойда? Иброҳимбекка! Айни чоғда кўра-била туриб, унинг обрўсини кўтарадиган ишга ҳам қўл урмайди!

Иброҳимбек ишонади: ҳали Урта Осиёдаги буткул «лашқари ислом» унинг қаноти остига жамланади!

... Иброҳимбек Пўлатхўжаевнинг хитобу таваллоларини эшитмаган каби ўтга «исиниб» ўтирар эди...

Пўлатхўжаевнинг сўнгги гапи уни қуюшқондан чиқарди.

— Нималар деяпти бу?— Анвар пошога қараб олди.— Мен-мен дейди! Ким бу ўзи?..

Пўлатхўжаев унга анқайиб қолди: шунга ёзганмиди ўша мактубни? Шунга? Бу ғирт жоҳил-ку?.. Майли. Пешонадан кўради... Бироқ буларнинг иши пачава энди!.. Еттинчи полк Уғридарга деган жойда эмиш. Улар — мунтазам армия қисмлари. Уруш қанақалигини буларга кўрсатиб қўяди!..

.. Пўлатхўжаевнинг қисмати Анвар пошо учун аллақачон ҳал бўлган эди: Кўктошга раисдан олдин етиб

бориб воқеани баён қилган Гўппонбойга «ташаккур!» деган пайтдаёқ унинг кафани бичилганига шубҳаси қолмаган эди.

Бу ерга келиб, Иброҳимбек билан учрашган заҳотнёқ англадики, бу «иш» қанча тезлашса, аввало, ўзига шунча яхши бўлади...

Ҳозир эса... Иброҳимбекнинг «бу ким ўзи»данидан кейин гапни янада калта қилиш лозимлигини фаҳмлади.

У Иброҳимбекка «фикрингизни уқдим» дегандек қаради-ю, шу тобда афу сўраш гали ўзига ҳам келганини ҳис этди.

— Азиз қардашлар!— дея у ўрнидан турди.— Бўлатхўжаев сўзинда дедики, сизлари бен қўзғатдим... Йўқ, азизлар, бен қўзғатдим. Сабабки, бен бу инсана инондим!..

Пўлатхўжаев гарангсиб:

— Ҳа, рост!— деди.

— Арқадашлар!— Анвар пошо атрофни қуршаган навкарларга мурожаат қилди.— Лекин бу инсанин чўк яман кши шу ўлдуким, бизи гураша салиб қўйди!.. Ана, Дўғайсари баҳадир қизилларни Уғридарада қамал этиб турмиш... Валлоҳ, биз энди истаюрмизми — йўқми, Бухара Шўралари ҳукумати ҳамда Урусия ила уруша гирдик... Биз буна тайяр эмес эдик. Бизим режаларимиз барбад ўлди!..— Энди Иброҳимбекнинг кўнглини овлаши қолган эди.— Достим Иброҳимбек!— деди.— Сизин фикринизча, бу кимса на жазоя лайиқ?— Шундай деб, Пўлатхўжаевга, «қизишма, ҳаммаси яхши бўлади», дегандай майин қараб қўйди.

Пўлатхўжаев енгил нафас олди: «Ҳа, бу меннинг дўстим!.. Ахир билади-ку, бир кунмас-бир кун Иброҳимбек ўзининг ҳам бошига сув қуйиши мумкин. Шунинг учун... мен яқинроқман унга. Бизнинг гоюларда яқинлик бор... Тўғри, у...»

Иброҳимбек истеҳзоли кулимсиради: «Ўзига оттираман. Ўзига... Дўстининг бошини есин!» Шу ўй кўнглида:

— Ҳазрат олийлари, шу маслаҳатни илгарироқ айтганингизда соз бўларди!— деди. Сўнг, назарида, ўша ишни ўзи қилса, бу билан Анварнинг юрагини олиб қўядигандек сизди. Ва аъло ҳазрат эшитса, ўздан миннатдор бўлишига ишонди. Кейин атрофдаги навкарлар кўзи олдида ҳам ўзининг кимлигини кўрсатиш завқи бирдан кўнглида хуруж қилди-ю:— Эсиз

шунча вақт!— деди.— Йигитлар!.. Бу маддоҳ бошимизга тушган ҳамма ташвишларнинг бош сабабчиси дир!— У аста ўрнидан турди.— Ҳозир ўзи ҳам бўйнига олди, амирликка қарши эдим деб?.. А?

— Айтди, айтди!

— Бундай киши гаплашиб ўтиришимизга ҳам арвимайди! Билиб қўйингизлар... мундайлар билан битишадиган одамларнинг ҳам бошига мана шунинг куни тушади!

Иброҳимбекнинг ёнидан эски «смит-вессон» тўппончасини олиши-ю, рақибни кўзи билан эмас, қўли билан нишонга олиб тепкини босйши бир вақтда содир бўлиши ҳаммавақт синашта навкарларни ҳам ҳайрон қолдирар эди.

Ҳозир ҳам шундай бўлди.

Иброҳимбекнинг ёнидан кўз илғамас тезликда олинган қурол Пўлатхўжаев томонга тўғриланди-ю, ўт яллигида ярақлади, кичкина стволдан оппоқ тутун чўзилиб чиқди, ўқ овози янгради. Пўлатхўжаев пешонасига биров зарб билан ургандек чайқалиб кетди. Ва чуқур ҳайрат билан пешонасини ушлайдиган каби қўлини кўтарди. Кўтарди-ю, миясида қип-қизил аланга чақнади, кўз ўнги хира тортиб кетди. Бир ёққа майишаётганини сизди. Сезиб ўзини ўнгламоқчи бўлди-ю, аллақаёққа қулади.

Иброҳимбек тўппонча қувурини ўзига қаратиб, ичига пуфлади. Қамалган тутунни чиқариб, филофига солди. Сўнг Анвар пошога юзланиб кулимсиради.

— Ҳазрат олийлари, бир йўла ҳукми ижро этдим!

— Чўк ташаккур!— деди Анвар сир бермай.

Иброҳимбек... орқасига бурилди. Аравага юзма-юз бўлди. Тиниқ момога:

— Сиз билан ҳам сўрашолмадим,— деди.— Яхши келдингизми?

Қампир донг қотиб турар эди.

— Яхши, болам, яхши,— деди.— Аммо уни яхши қилдингиз...

— Қўшхонага борамиз!— Иброҳимбек четланиб, ён-верига қаради. Ўзига ўйчан боққан Анварга тағин жилмайиб, ёнбағирни кўрсатди.— Марҳамат, ҳазрат олийлари!

Ёнабетда афсонавий қушларнинг инидек ғорлар (вақтида тупроғи кавлаб олинган, кейин кўпининг шифти ва ён деворлари қулаб тушиб кенгайган) оғзини очиб турар, ҳар бирининг ичидан ўт кўринар эди.

Бартинли Муҳиддин Пўлатхўжаевнинг, ниҳоят, тинчиб қолган жасадини оёғида ағдарди-да, бир туркка унинг камзули билан этигини ечиб олишни буюрди.

«Одам ўлди!.. Ҳамманинг кўзи олдида ўлдиришди. Тирик одамнинг манглайдан отишди... Кейин, арзирли кийимларини ечиб олишди...»

Ойпарча хаёлида Пўлатхўжаевнинг «айбли» эканини қайд этиб турса-да, бу мудҳиш ишдан ларзага тушган эди... Ҳозиргина кампирга жилмайиб қараган Иброҳимбек энди жирканчли кўриниб кетди. Унга табасум қилган Анвар пошо ваҳшийга ўхшаб қолди... Кампирнинг ҳам титроқли гаплари уни зир титратди...

«Улим... шу экан,— ўйлади у яна.— Одамлар бир-бирини ўлдирмаса... Нима ҳақи бор ўлдиришга? Ўзи бир-бирини яратмаган-ку? Оллоҳ ҳам кўриб турди-я бу ҳолни? Қизиқ... Балки сотқинлар... Ҳа. Сотқинлардан ҳаммавақт нафратланганлар... Шўро ҳам унинг орқасидан ўлимга ҳукм этган экан-а? Шўро ҳам!— Қиз ҳушёр тортди. Кампир унинг қўлидан тутиб пастга тушмоқда эди. Ойпарча ҳам жилди-ю, четда ўйчан турган Қурбонга қаради.— Сиз-чи? Хоин эмасми?— деди хаёлан.— Балки... Ё хурсанд бўляптими? Билиб бўлмайди!.. У ҳозир химани ўйлапти экан? Қизиқ. Нимага шу маҳалгача у билан очилиб гаплашмадик?— Бу орада ўзи ҳам аравадан тушди.— Гаплашаман!.. Кўзи жуда совуқ-а?— Шунда бирдан Турсун мергани кўргиси келиб қолди-ю, ўзини жуда ёлғиз сизди. Фикри ҳам шу нуқтада тўхтаб қолгандек бўлди.— Энди... яна Кўктошга қайтамизми? Анвар пошо бошқача гаплар айтди...»

... Қурбонга ҳам Пўлатхўжаевнинг ўлими бир тирик инсон ўлимчилик таъсир этган ва беихтиёр уни ҳам ларзага солганди. Жасад дарёга отилгач, кўнглида сув шовқини каби товушсиз бир ғала-ғула кўзгалгану, унинг таъсирида қолганди.

Ойпарчага кўзи тушганда, унинг олдида негадир... ўзини айбдордек сизди. Ғамгин жилмайишни истаса-да, жилмаймади. Шу-чун чеҳраси ўзгартирилган қолди.

Ҳамма ҳар ёққа тарқалмоқда эди. Қурбон кайфиятини ўзгартиргиси келмай, гўё шу ҳолда бир нимани «кашф» этадигандек, соҳилга томон юрди. Пишқириб оқаётган сувга, нари қирғоқда қорайиб турган, шохларида қарғалар безовта қағиллаётган толларга қаради. Кейин оғир иш қилиб чарчагандек сизди ўзини.

Шунда биров билагидан қисиб ушлади. Қурбон чўчиб қараб, Гўппонбойни кўрди.

— Улди, оға, — деди.

Гўппонбой бошқа мақсадда келган эди.

— Баттар бўлсин!.. Ҳамма ишни расво қилди! — деди қизишиб. — Кўрдингиз-ку, шунинг касофатига кўрғонда нималар бўлди! Ваҳимада кетиб қопман... Сизни хафа бўлди, деб ўйлагандим. Хайрият!.. Утган ишга саловат, иним. Сизни ҳозир... хурсанд қиламан!

Гўппонбой соҳил бўйлаб этакка йўл торгди. От туёқларида топталган сўқмоқдан кетдилар. Орқадан ҳамон қор тўзони урарди. Кенггина қумлоққа чиқишганда, талай пиёдалар кўринди. Наридо баланд қирғоқ бағридан — гордан тутун бурқсиб чиқарди.

Горга кираётганларида, ичкаридан чакмонга йўрғаклангандек қилиб ўралган бир кишини икки йигит кўтариб чиқди.

— Пушт, пў-ўшт!.. Табиб қаерда экан?

— Тепада.

Гор баланд ва кенг. Юмшоқ тупроқли ён деворларида ёнғоқдек тош йилтирамайди. Ҳар бурчакда бир ўт, бир талай йигит. Тўрдаги муюлишдан кейин ўнгга қайрилишди. Бу ёқ ҳам шифти гумбаздек камарга ўхшарди. Адоғи очиқ бўлса керак, рўпарадан гув-гув елвизак эсади.

Қурбон бирдан от ҳиди: арпа ҳидини туйди. Ва уч-тўрт қадам босмай ён томонда қатор бўлиб, курт-куртдан чайнаб, кўзларини ялт-юлт қилиб қараётган отларни кўрди.

— Мустафо ака! — бақирди Гўппонбой.

Девор тагида қалашиб ётган эгарлар қошида чордана қуриб ўтирган киши қўзғалди.

— Келинг, бек.

— Тўриқни минги қиладиган синчини олиб келдим!

— Э, — деди у. — Одамхўр экан бу жонивор.

— Ундай деманг!.. Қани, мулла Қурбон, товуш беринг-чи!

— Нима дейман?.. Тўриқ! Жонивор!.. — Қурбон ҳаяжонга тушиб, отларнинг олдидан авайлаб ўтаркан, нари четдан титроқли кишнаш эшитди. Қурбон арқонларга «илашиб», қозиқларга қоқилиб, отнинг қошига етди. Уша! Бўйнидан кучиб олди. Негадир... Осмон-ўпар пастидо Викторлар изидан кишнаб қараганини эслади. Шунга баробар Карим Раҳмон ёдига тушиб: «Энди... нима қилишим керак?» деди.

... Қурбон тўриқнинг ёнида — Иброҳимбекнинг от-боқари қошида қоладиган бўлди. Гўппонбой Тонготарнинг кабоб пишираётгани, ундан юборишини айтиб кетаркан:

— Ростини айтинг. Ҳазрат мендан хафа бўлмади-ларми?— деди.

— Нега...— деди Қурбон.— А, у кишининг бўзи қаерда?

— Бир туркмансоқол миниб қочди, дейишди йигитлар. Тайин, ўша бола. Ҳа, ҳазратга, «мени танимадингиз-а!» деган-чи?.. Майли, насиб қилган бўлса, яна қўлга тушади...— У отбоқардан сўради:— Нимага одамхўр дейсиз бунини?

— Муртозни соб қилди-ку... Узи опкелган эди. Қашлайман, деб орқасига ўтганди. Воҳ деди-ю, йиқилди. Чаккасига тепган экан. Ҳали кўтар-кўтар қилиб опкетишди.

— Тавба!— Гўппонбой Қурбонга синиқ кулди.— Сизнинг қасдингизни олипти!.. Мустафо ака, отнинг эгаси мана шу киши! Муртоз олиб қочган эди.

Тонготар юлғун шохига ўтказиб пиширилган кабобдан келтириб, қўйиб кетаркан, Муртознинг оламдан ўтганини айтди.

— Бирники ўтдан, бирники сувдан дейдилару, лекин ҳар ким ўз қилмишидан топади,— деди отбоқар.

48

Эртанги куннинг режаси аниқмас эди: қўшинни Кўктошга қайтариш керакми? Еки?..

Анвар пошо ишонарди: энди орқага йўл йўқ. «Лашкари ислом»нинг мақсади ошкор бўлди. Мақсадигина эмас, макрлари ҳам... Еттинчи Туркистон полкида РСФСРнинг Бош консули Нагорний бор экан. Демак, шу пайт у тегишли штабларга телеграмма бериб улгурди...

Демак... улардан мадад келади!

Еттинчи полкка саҳарлаб ҳужум бошланса-чи? Уни тор-мор этиш мумкинми? У қамалда, ҳар қалай...

Лекин Анвар пошо лашкари ислом қўрбошилари билан ҳам танишиб ололгани йўқ. Булар мазкур шароитда қандай урушади? Жанг ҳадислари қандай? Интизоми? Подшога номаълум.

Таваккал иш қилиш эса, мумкин эмас.

Айниқса, энди!

... У кип-қизил чўғ солинган ерўчоқнинг у бетида ўтирган Иброҳимбекка, ниҳоят, савол берди:

— Иброҳимбай, эртани кун ҳақинда не дейсиз?

Иброҳимбек вазиятни тушуниб турарди: «Еттинчи полкка ҳужум қилиш керак. Вассалом. Енгсалар — нур устига нур. Енгилсалар — масъулият Анварнинг гарданига тушади...»

— Билолмай қолдим, ҳазрат олийлари, — деди.

Анвар тек қолди.

— Аттанг. Бўлатхўжаеви дарҳол ўлдирмасак, уни банди этиб, Еттинчи полк қўмондонларине юборсак мумкинди. Шу инсан бизи чалғитдиб...

Эшони Судур гапга аралашди:

— Ҳозир ҳам... шу мазмунда бир мактуб битмоқ мумкин эмасми?

— Улар инанмаюр! — деди Али Ризо. — Унинг отрядиндан тарафларида аз чиқди. Кўпи Еттинчи ила гетди. Улар Бўлатхўжаеви бир душмани ўлдирди, деб ўйланмаги мумкин...

.

Эртага нима иш қилиш азонда ўз-ўзидан маълум бўлди.

Қизиллар кечаси Уғридарадан чиқиб кетишипти! Бойсун томонга кетаётганмиш!.. Тўғайсари баҳодир ўз навкарлари билан қувиб бораётганмиш. Ёрдам сўрайди!

...Қурбон ҳам тўриқни етаклаб чиқди. Навкарлар шовқин-сурон кўтариб, дарёдан кечиб ўтишмоқда, унда-бунда милтиқ овозлари эшитилади, отлар кишнашади.

Қурбон кеча Пўлатхўжаев отилган майдонга шошиб борар экан, чала ёнган ўтинлар қошида Гўппонбойдан ниманидир сўраётган Эшони Судурни кўриб қолди. Шунда ҳазрат ҳам Қурбонни кўрди-ю:

— Сизни сўраб туриб эдим-а! — деди. — Сизга ярашмайди отбоқарнинг ёнида кулала бўлиб ётиш!.. Раҳмат Гўппонбойга! — давом этди ҳазрат қандайдир ясама қувонч билан. — Сизга қарашиптилар... — Сўнг Гўппонбойга маслаҳатомуз деди. — Шу йигитдан навкар чиқади дейсизми?

— Бу йигитдан фақат мадраса мударриси чиқади! — хитоб қилди Гўппонбой.

— Балли! — деди Эшони Судур. — Шунинг учун, ўғлим, отишмалардан четда, беканинг карвонида кет-

сангиз-чи? Унда ҳам иш етарли! Нима дедингиз, Гўппонбой?

— Айни ҳақиқатни айтдингиз!— деди Гўппонбой. Сўнг Қурбонга «сени ёнингги оляпман» дегандай, уқтирди:— Учиб келаётган ўқ одам танламайди! Лақайнинг йўриги бошқа... У ўқининг учишидан келиб тушадиган жойини билади.

Қурбон Эшони Судурнинг чиндан ўзини ўйлаётганини англади. Шунга баробар, энди, ҳазратнинг ўзидан сир бекитмаслиги, саркардалар орасида бўлгувчи пинҳона сир-савдолардан ҳам воқиф бўла олишига ишонган кўйи:

— Ихтиёр сизда, пирим!— деди.— Бека Қўктошга қайтмас эканларми?

Гўппонбой кулди.

— Уғлим қаерда бўлса, ўша ерда бўламан, дейди.

Шунда тепалик биқинидан чиққан ажабтовур отликлар — Анвар пошо, Иброҳимбек ва уларнинг хос соқчи-навкарлари (турк, афғон ҳамда лақайлар) кўринди. Булар дарҳол четланиб, саф тортишди. Анвар пошо Али Ризога ниманидир тайинламоқда эди. Иброҳимбек Гўппонбойни кўрди-да:

— Кампирга айт! Чиқишсин!— деди.

Шу пайт тепаликнинг бу тарафидан соябонли араванинг ўзи кўринди. Энди унинг атрофида соқчилар кўпайган, елкасида милтиқ-силтиги йўқ уч-тўртта ўрта яшар кишилар ҳам пакана отларда келишар (бири — табиб, бири — ошпаз, бири — қассоб) эди.

Гўппонбой уларни кўрсатган бўлиб Иброҳимбекка қаради. Иброҳимбек Анварнинг етиб юришини кутмай, бодомгулли бедовини йўрттириб, ёнабетдан тойдириб тушди. Сўнг аравага бир зум қараб турди-да, Қурбонга дафъатан маънодор тикилди.

— Тақсир, шогирдингиз ҳам жангга кирмоқчимми?— деди ҳазратга.

Эшони Судур:

— Сиз буюрсангиз!— деди.— Лекин ўзи... тайёр, жаноб олийлари!

— Йўқ!— деди Иброҳимбек.— Бизнинг онахонимизга соқчи бўлиб юради.— Кейин Қурбонга майин жилмайди.— Эҳтиёт бўласан. Қизимиз ҳам бирга. Жабборбек тархашлик қилиб қолса...

— Ў, уни ёндаштирмаслик керак!— деди Эшони Судур..

— Ана шундай бўлсин!

Арава ҳам булар қошига етиб келган эди.

— Ўғлим, ўғлим!— деб қолди Тиниқ момо бўйинини чўзиб. (Бировлар олдида Иброҳимбекка «ўғлим» деб мурожаат қилишни, бақриб-чақриб гаплашишни хуш кўрарди.)— Тўғайсари дуруст йигит эди-ку? Қизилларни қочириб юборгани ростми?

Иброҳимбек жўмрайди. У Еттинчи полкнинг тунда қочиб қолиш тафсилотини ҳали эшитган, шундан дарғазаб бўлган эди; гулханларини ўчирмай жўнашипти. Отларининг туёғига латта ўрашгани учун товушларини ҳам эшитишмапти. Отнинг туёғини латта билан ўраб юриш — лақай қароқчиларнинг қадимги усули эди.

— Ишонинг,— деди Иброҳимбек.— Тўғайсари даранинг Термиз томонини қўриқлаб турган экан...

— Аммо-лекин йўл кўрсатувчилариям уста эканда!— қўшимча қилди Гўппонбой.

Иброҳимбек истамай:

— Ҳа,— деди.

... Унинг қизиллар изидан боргиси йўқ, лекин боришга мажбур эди: Тўғайсари у ёқда. Ҳа, Тўғайсарининг бирдан ўзгариб қолиши унга маъқул тушди. Ҳагто ўзича, «шукур», деб ҳам қўйди. Бироқ, унинг Анвар пошога тобе бўлаётгани гашини келтирарди, шу хусусда унга бир нималарни уқтириб қўйишни ҳам истарди...

Анвар пошо ҳам келиб қолган эди. У Тиниқ момога тавозе билан жилмайиб, қўлини кўксига қўйди. Кампир ҳам тиржайди-ю, дарҳол лабини йиғиштириб олди.

— Ҳайданлар!— деди Иброҳимбек бирдан. Ва арава қўшилган отда қўнқайиб ўтирган Қулматга совуқ тикилди.— Лекин шошилма...— Сўнг ёнига келтирилган қашқага минаётган Эшони Судурга гап отди:— Насиб этса, ўша бўзингиздай бир бўз топиб бераман!

— Қуллуқ,— деди Эшони Судур.

Гўппонбой Қурбонга қаради.

— Энди биздан ажрамайсиз-а, ўғлим!— деди кампир Қурбонга. Момонинг руҳи кўтаринки, худди ўзи ҳам жаннга кирадигандек эди.

Қурбон унга таъзим қилди-ю, Ойпарчанинг назарини ҳис этиб, аллақандай бўлиб кетди.

... Ойпарча унга тикиларкан: «Шуми ўша Қурбон?— деб ўйларди.— Шуми лашкари исломга ўтган?.. Ахир,

бу хойнинг жойи ҳозир жанг майдонида эмасми? Уша ерда!.. Ана, кеча битта сотқин ўлди. Қилмишига яраша топди... Бу эса... бу маккор! Тавба! Уша ёниб турган қизил аскар-а шу? Сирини очолсам эди! Ҳари бир очаман!.. Йўқ, чиндан ҳам бу ёққа ўтган бўлса-чи? Ҳазрат уни ардоқлаётган, Иброҳимбек суйиб қолган бўлса-чи?»

Ойпарча беҳол тортди. Сўнг беозор, ширин хаёлларга ошуфта бўлиб, ўйлагиси келди...

... Осмонўпардан ўтиш! У ерда қор, қиш... Бу ерда кўклам, баҳор... Ғалати!

«А, Жабборбек қаерда экан?

Қизиқ йигит... Мени севиб қолгани ростми? Қизиқ, шунча сеvimлиманми?»

Шунда Қурбон унинг кўзи олдида (яна) юз бош баланд кўринди!

Кўринди-ю, Ойпарча тагин унга мўралади...

... У илиқ боқиб турарди.

Қизнинг юраги эзилди. Хаёлидан тун, ёнғоқ ости... ўчоқ... ўтганча, йигитнинг шу қараши қалб-қалбига ёқиб кетаётганидан дафъатан ҳузур қилди!

Бу сир... бу роҳат — сир, сеҳр!

Балки шу «роҳат»ни «яхши кўриш» деб атарлар?

Ойпарча уни яхши кўрадимми?

Хўш?

... Шу тобда ҳеч қандай туйғуни ҳис қилмади. Аммо Қурбонни ёнида, қалбида бир вужуд сифатида сезиб турди.

«... Бу ҳамиша менга ҳамроҳ!..

Тушим рост!»

... Чошгоҳда шимол томондаги — қиялик устида бир отга мингашган икки киши кўринди. Сўнг унинг кетида икки отлиқ пайдо бўлди. Ва қуйига эниб, карвоннинг тумшугида тўхташди. Олдиндаги Тонготар, дарҳол орқага қараб:

— Абил бобо!— деб бақирди.

Отлиқлар кўриниши билан карвонда ўрмалаган босиқ ғовур ҳам таъсир этмай, хачирдек отда мизғиб келаётган табиб:

— Ҳа!— деб шанғиллаб юборди.

Қиёмнинг орқасидаги йигит унга белидан боғланган экан. Елкаси қондан ҳўл ўнг қўли тиззасига тушиб турарди.

Карвондаги одамларнинг қути ўчиб кетди: уруш даҳшатининг элчиси эди бу! Уни отдан тушириб, аравага ётқизишар экан, кўпчилик ғайритабiiй ҳаяжон билан унга интилди, қандайдир ёрдам бергиси келарди. Абил бобо:

— Бор! Қоч ҳамманг!— деб бақириб бергач, кўпчилик тисланди. Ва енгил тортиб хўрсинишди.

Тиниқ момо ҳам Ойпарчанинг билагидан тортиб, арава олдига сурилди-да, Қиёмни сўроққа тутди:

— Нималар бўлди у ёқда? Улардан ҳам ўляптими? Уғлим қалай?.. Пошоям бирон нарсага ярармикан? Улар қочяпти, дейишганди-ку!

Қиём Қурбонга (ўша оқшомдан сўнг уларнинг биринчи кўришиши эди) сўмрайиб қарай-қарай, ортиқча изоҳлар ва ўзининг ростгўйлигини исботлайдиган тафсилотлар билан билганларидан... табиий, бир қисмини айтди.

... Уларда пулемётлар бор экан. Ўзларига қулай-қулай жойларда тўхтаб-тўхтаб орқадан бораётган ислом йигитларини ўққа тутиб қолишаркан. Йигитлар пароканда бўлиб қолгач, яна жилишаркан... Тўрайсари баҳодир уларнинг олдига ўтиш, олдидан тўсиш учун ҳаракат қилаётганмиш. Афсуски, олдидан уларнинг алоҳида тўплари, улардан олдидан хуфиялари бораркан. Уларга ўнгу сўлдан ҳам яқинлашиш қийин экан. Баҳодир ҳали фармон берипти: яқинлашиб бориш ва қочиш!.. Шу аснода уларнинг ўқи камайиши мумкин экан. Афсуски, улар буни дарҳол англашганми, йигитлар фақат ўқ етар масофага келганда, ота бошлашипти.

Лекин, Тўғайсари баҳодир ҳали бардам эмиш...

Иброҳимбек билан Анвар пошолар эса етиб боришипти. Анвар пошо дурбинни билан олдинларни кузатгач, сара тўпларни йиғдириб руслардан жуда олдиндаги қишлоқларга хилват йўллардан жўнашни буюрипти. У кишининг режаси: душмanning қишлоққа киришига йўл қўймаслик эмиш. Негаки, душманда озиқ-овқат ҳам, ем-хашақ ҳам йўқ: ўша қишлоқлардан бу нарсаларни ғамлашiiй мумкин. Ехуд ўша қишлоқларга жойлашиб олиб, Бойсундан қўшимча куч келишини кутиши мумкин эмиш...

... Тушдан кейин яна икки ярадор ўнбошини олиб келишди. Уларнинг бири дарҳол ўлди. Иккинчиси атрофини ўраган карвон соқчиларию Тиниқ момога боқиб:

— Биз адашдик, эна...— деди.— Бизнинг тўп... Урислар ичида мусулмонлар ҳам кўп эди. Билардик ўзимиз ҳам... Лекин бир қишлоқда чопонлиларни кўриб, ўзимизданми деб ўйладик. Яқин борсак ҳам, индашмади. Олдига бориб қолиб эдик, чапараста ўққа тутишди...

— Ҳа, ёр ютсин у сотқинларни!— деб қарғади Тиниқ момо.— Уғлим қалай?..

Қурбон ғалати ҳолатда эди: ярадорларга ачиниба ачинмас, лекин ранги ўчиб, Абил табибга қўлидан келган ёрдамни қилар, «тумшуқ суққан» навкарларни силтаб ташлар эди. Бир маҳал: «Нима қиляпман?.. Булар душман-ку! Шу йигит тузалса, тагин... бизникиларни отади-ку!» деб ўйлади. Бироқ айни чоғда табибга қарашар эди. Энди, ўқ тэккан жойдан жирканмас ҳам, уни қандайдир ҳис этмас эди.

Ойпарча... ранги оппоқ, қаттиқ ҳаяжонда. Айтилаётган сўзларни жон қулоғи билан тинглайди. Гоҳо кўзи ёшланиб, момонинг елкасига пешонасини тирайди. Гоҳо ўқрайиб қолади. Ниҳоят, Қурбонга кўзи тушиб, донг қотди... Ҳайрон бўлди.

Ҳайрон бўлди-ю, унга меҳри ортиб кетди... Унинг ўтмишгаю истиқболга муносабати, қизилларгаю лашкари исломга муносабати кўзига қилча кўринмай қолди.

...У одам, сеvimли одам бўлиб кўринарди, холос.

49

Жанг майдонлари, жанг майдонлари.

Сўнги милтиқ товушлари ҳам тинди. Бўғувчан дори тутуци тарқаб кетди. Унда-бунда гулханлар ёна бошладди. Тўп-тўп қилиб боғланган отлар бўйнига емтўрвалари илинган: жониворлар ҳамон жонсарақ, кўзлари олакула. Отлар эгари ортида тираб боғлаб қўйиладиган ёпқич-наматлар улар устида эмас. Қинғир-қийшиқ ёғоч, шохлар ерга қадалиб, ўшалар учига тутилган: шамолкапа... Шундай бошпаналарнинг бири-иккисида ярадорлар оғир уҳ тортади, инқиллайди, алаҳлайди. Товушлари энди эшитилади гўё. Майдондан териб олинган мурдалар тўпланиб, устига кигиз ёпиб қўйилган.

Саркарда ва қўрбошилар қароргоҳи — майдон адоғидаги ташландиқ қўрада.

Бу майдон Катмоннинг ҳовори, яъни, текислиги деб аталади, қадим замонларда ҳам бу ерда қирғинлар

бўлгани ҳикоя қилинар эди. Зеро унинг иккинчи номи: Улим дашти. Бундай совуқ қўйилишига бошқа сабаб бор: бу даштда сув йўқ. Бунда яшовчи айрим чорвадорлар сувни жуда олислардан меш, кади, тулумларда олиб келишар, ҳатто ўткинчига ҳам бир қултум беришмасди.

Тиниқ момонниг карвони қўрага ботмасдан бурун кириб ўрнашганди. Чопарлар хабарига кўра саркардаларга қўй, навкарларга сўқимлар сўйилиб, шу тобда қовурдоқлар ҳам етилиб бўлган. (Алоҳида тўпларга ҳам алоҳида мол берилди, уни қандай пишириб ейиш — ўзларига ҳавола... Илло, улар ишнинг пири.)

Анвар пошо, Иброҳимбек, Тўғайсари, Эшонн Судур, Давлатманбий, Фузайил махсум ва яна беш-олти қўрбоши томи бузилиб, харилари олиб кетилган чордеворда. (Гўппонбой бу ерда «иримига яраша» жой ҳозирлаган, ўртадан ўчоқ ўйиб, чўққа тўлдирган, улуғлар келгунча Тиниқ момо билан Ойпарча чўққа исиниб ўтиришган эди.)

Табний, жанг кўриб, сафарларда суюги қотган бу одамларнинг ҳар бирига ҳам ушбу маълум: олдин таом, кейин калом. Аксинча: гап гапга қовушмайди...

Улар икки товоқ қовурдоқни еб олишгач, ҳар бири ҳам кутиб тургани — кенгаш бошланди.

Аҳвол ҳаммага аён эди.

Қизилларни тор-мор этиш тугул, уларни тутиб, қамал қилиб қолишнинг ҳам иложи йўқ. Орқага қайтиш ҳам мумкин эмас. Демак, курашни давом эттириш ва эртанги кунни ўйлаш керак.

Бир калла — яхши, икки калла — ундан яхши. Ўртада турли-туман фикрлар баён қилинди. Масъулият тақозосида биров-бировни бўлмади. Оқибат, ҳамма жим қолди. Кейин мулоҳазаларнинг арзирлилари сараланди, жамланди. Ниҳоят, қуйидаги хулосага келинди:

Биринчидан, қизил аскарларнинг Бойсунга (улар ҳозир майдоннинг боши — Қорадарада, ундан нариёғи — Бойсун) кириб олишларига имкон бериш ва дарҳол шаҳарни қуршаб олиш керак (албатта, куч етган қадар талафот бериш ҳам кўзда тутилади). Иккинчидан, шу асно атрофдаги қишлоқларни қўлга олиб, улар билан шаҳарнинг алоқасини кескин узиб қўйиш керак, токи улар сиртдан келадиган озиқ-овқат ва ем-хашакдан маҳрум бўлишсин. (Бойсунга оқиб кирадиган икки тегирмон сувни ҳам тўсиш мумкин, бунинг нафи кам: ҳозир қиш, бунинг устига шаҳарда ҳар хо-

надонда ҳовуз бор.) Учунчидан, тезлик билан қўшни музофотларга — Самарқандга (Баҳромхон эшонга), Фарғонага (Рўзи, Парпи қўрбошиларга), Хоразмга (Жунайидхонга) янги лашкарбоши — Анвар пошо номидан вазиятни баён қилиб, агар тезликда ёрдамга келишмаса, кураш барбод бўлишини уқтириб, мактуб юбориш керак. Тўртинчидан, лашкари исломнинг Бош қўшхонаси — Бош штаби Бойсундан олти чақирим жанубдаги Кофирун қишлоғи белгилансин: ундан Кўктошу Душанбега бориладиган йўл очиқ — дашт йўли, Бойсун эса, кафтдагидек кўриниб туради. Бешинчидан, Бойсунга вақти-вақти билан босқин ясаб туриш керак (унинг жуғрофий жойланишини ўрганиб), токи халқ жонидан безор бўлсин, Шўродан норизолар кўпайсин. Шу тариқа шаҳарга махсус одамлар киритиш, улар ёрдамида янги ҳукуматдан норизолар билан алоқа боғлаш таъминлансин. Тагин: ундаги ҳукумат раҳбарларида ҳамда Шўрога ишлаётганлардан бир нечаси ўлдирилсин, токи, ҳукумат саросимага тушиб, халқ унга ишладан қўрқиб қолсин...

...Иброҳимбек оёқни чигалини ёзгани турган киши бўлиб, чордевордан чиқди. Атрофини ўраб турган соқчи навкарларга кўз қирини ташлаб, чакмонига ўранди. Қўрадан чиқди. Аёздан тентираб бир неча гулханлар яқинига борди. Навкарларга разм солди: уларга раҳми келди.

Ҳеч қачон бундай ҳолга тушишмаган, бунга шароит ҳам тўғри келмаган эди. У: «Ҳеч нимаси йўқ, ўрганади», дея, энг даҳшатли жанглар ҳали олдинда экани билан, ўзи сезмагани ҳолда, ўзига тасалли бериб, кимсасиз томонга аста жилар экан, бирдан диққати ошди.

Ахир, у — Иброҳимбек ночор қолди-ку! Қўлидан жўяли бир иш келмади-ку!

«Қурол... Бизга пулемётлар керак!» деди ўзига ўзи. Ва қизилларнинг ютуғини, биллоҳ, уларнинг яхши қуролларидан кўрди. Демак, улар — хорижий армия қисмларики (Пўлатхўжаев бу тўғрида Иброҳимбекка аталган мактубида яхши гапларни ёзганди) шундай қуролланган экан, демак, бундай қисмларга қарши кураша билмоқ учун... ўзлари ҳам хориж ила, ўша Англиё билан янада яқинроқ, қўяма-қўлтиқ бўлишлари керак! Аъло ҳазратнинг ҳаракатларидаги маъно ҳам шунда.

Афсус, шу жиҳатдан Иброҳимбек — Анварга қарам-а! Ҳатто аъло ҳазрат ҳам... Нечук хориж ила ўзи — Иброҳимбекнинг ўзи алоқа қила олмас экан? Майли-

майли: Иброҳимбек ҳам уларнинг гапига «хўп» дейди. Ишқилиб, хориж билан...

Лекин, хориж билан ўзининг яқинлашишида ягона кўприк фақат — Анвар пошодир!

Бундан чиқди биринчи галда Анвар билан дўстлашиши керак. Лекин Анвар пошо Иброҳимбекка ишонмайди — Иброҳимбек буни яхши билади!

Бироқ, бироқ... унинг ишончига кириш керак. Вассалом!

Шунда Иброҳимбекнинг хаёлига бу борада ягона бир йўл бўлиб, аъло ҳазрат ёзган махфий мактубни Анвар пошога кўрсатиш... кўринди. Кўринди-ю, ич-ичидан уялиб, ўзини сотқин каби сизди! Кейин, ўзини ўзи олдида оқламоқчидек, Анвар пошонинг Эшони Судурнинг амирлик идора усулларни ҳақидаги танқидларини эслади. Пўлатхўжаевнинг «амирни мақташ билан бир нарсага эришиб бўлмаслик» тўғрисидаги сўзи ҳам ёдига тушди ва беҳол тортиб, иқрор бўлди: бу гапларда ҳақиқат бор.

Алқисса, Саид Олимхонга кўр-кўрона таъзимкорликнинг вақти ўтипти.

Иброҳимбек энгил тортиб, изига қайтар экан, бирдан чўчинқираб кетди: Анвар пошога «дўст бўламан» деб, навкарлар, кўрбошилар, пироварди, халқ орасида унинг обрўсини кўтариб юбормаса-я! Асло!.. Жойи келдими, унинг пайини кесиб туради.

Иброҳимбек қўрага кириб, шотиси кўтариб қўйилган арава тагида алангаси паст ўт бошида ўтирган Тиниқ момо билан Ойпарча даврасига йўналди.

— Қалайсиз, энабой?

Кампир ўрnidан тураман, деб этагини босиб қолди.

— Э, болам-е!

— Утираверинг! — Иброҳимбек ўтдан бериди чўнкайди.

— Узингиз? — деди кампир унга боқиб. — Чарчамадингизми? Гаплашиб олдиларингми?.. Худога шукр... Биз — яхши! Бизни сира ўйламанг! У-ў! Сиз бор — бизга хавф-хатар дорирмиди?

Иброҳимбек бош ирғади. Кейин, ён-верига кўз ташлаб:

— Эртан-мертан қайтмайсизларми Кўктошга? — деди.

— Нима? — Кампир қўрқиб кетгандек қўлларини кўксига кўтариб силкитди. — Йўқ-йўқ!.. Гап битта: сиз қаерда бўлсангиз, биз ҳам шу ерда!.. Қайтсак, бирга қайтамыз!

— Эса Кофирунга борасизлар.

— Нима у Кофирун?

Иброҳимбек кампирнинг пинжига тиқилиб ўтирган Ойпарчага қаради.

— Сен билмайсанми?

Ойпарча Бойсун этагида, ўнқир-чўнқир Қизил отли адирлар пастида Кофирун деган қишлоқ борлигини эшитган, холос... Кўнглида: «Бойсунга яқин жой-ку?» дея.

— Эшитганману, кўрганим йўқ,— деди Тиниқ момага.

Ойпарчанинг жавобни Иброҳимбекка эмас, ўзига айтгани момага ёқиб кетиб (Тиниқ мома уйда бир гал хаёлан Ойпарчани Иброҳимбек билан ёнма-ён қўйган ва жаҳли чиқиб кетганди, ундан ўглини рашк қилганди. Сўнгра, умуман, у охирги эри ўлгандан кейин эрли тўкис хотинларни ёмон кўрадиган бўлганди):

— Кўрмаган экан, кўрмаган!— дея тилмочлик қилди.— Нима у, қишлоқми?... Ундаям уй-пуй борми?

Иброҳимбек мийиғида кулимсиради.

— Ҳамма нарса бор.

— Фақат анави... ҳўкиз Жабборбек бормасин тагин!

— У шу ерда қолади. Унинг иши бор,— деди Иброҳимбек қатъий қилиб. Сўнг Ойпарчага кўз ташлаб қўйди.— Сизларга ҳазратнинг шогирдини ҳам қўшаман. Тузук бола эканми?

— Уми! Мени ҳурмат қилади-ю, ёмон бўладими!— деди кампир.

Иброҳимбек буларни эртага Кофирунга жўнатишни ўйлаб ўрнидан турди. Кейин у ёққа Гўппонбой бош бир тўп кетиши, ўзларига қўшхона тайёрлашни эслаб: «Кейин боришади,— деб ўйлади.— Ҳали Бойсунгача йўл кўп!..»

...Ниҳоят, Қурбон билан қамти гаплашиб олиш вақти етганини ҳис қилди: қизил аскарларнинг шаҳарда қандай жойлашганларини ундан ортиқ ким билади?

(Дарвоқе, Душаңбе қўрғонида кечган воқеа тафсилотини ҳам ундан сўраши керак. Иброҳимбек учун ундаги гап-сўзларнинг энди қизиғи йўқ, эшитиб олган ҳам эди. Бироқ, у ҳаммавақт айтган сўзининг устидан чиқар, бирон йўригда берган ваъдаси кейин, ўзига зиён келтиришини билса-да, қилар эди.)

Бу вақтда Эшони Судур чордеворнинг тоққа қараган томонида карахт ҳолда турарди, йигинда тузилган режа ҳарчанд маънили бўлмасин, бари бир дунё унинг

кўзига... мана шу тоғдек қоронғи кўринарди. Назарида, Анвар пошога ҳам ортиқча ишониб юборгандек... Истиқбол ҳақидаги ширин хаёллари, албатта сароб бўлиб чиқадигандек туюлар ва ажаб, энди... ўзи учун улуғ синов соатлари етгани, бир ғайратига ўн ғайрат қўшиши лозимлигини қаттиқ туярди: ахир, ҳазратга, ҳали энг қийин вазифалардан бири — балки энг муҳими топширилди: Бойсун атрофидаги қишлоқлардан келадиган (аниқроғи, Кофирунга ҳайдаб келинадиган — навкар бўлғуси ёхуд лашкари исломга ул-бул даражада нафи теккуси) кишиларни лашкари исломга батамом оғдириши керак!

Бунга қай йўл билан эришади? Анвар пошонинг таъбири билан айтганда, «ҳазратнинг ўзлари билиюр!»

Ҳазрат эса билади...

Гапиради, гапиради!

Етиб қолгунча — отиб қол! Ҳаракатда — баракат! Шояд иш ўнглиниб кетса!

...Бироқ, бари бир ҳазрат мунгли эди. Девор оша кўрага Турсун мерган билан Қурбон тушди. Ва ҳазратнинг ичидан чуқур хўрсиниқ чиқди: «Менинг юртдошларим!.. Қандай яхши, улар ёнимда! Хизматимда. Лекин мерган...»

— Ҳў, болаларим!— деди ҳазрат.

Турсун мерган жанг майдонини аллақачон қизилларга «бериб қўйган», энди иложини қилиб улар томонга ўтиб кетиш ёки Сойбўйига қочишни ўйлар, айти чоғда бу хусусда Ойпарчанинг аниқ бир гап айтмаганидан дили хира, шунинг учун «қизини кўнгли бор», сирли бу йигитдан ушбу муаммолар ҳақида маслаҳат сўрашни истар, бироқ қўрқар, инчунун «уни ўрганар» эди.

— Тақсир?— деди мерган.— Шундай... Юрибмиз. Қизиллар зўр мерган экан. Шунга айтяпман шогирдингизга. Ҳазрат тумшайди.

— Кофирнинг бу дунёсини берган!— дея улар томон жилди.— Сиз кўнглини хотиржам қилинг!— Сўнг бирдан Қурбоннинг елкасига қўл қўйди.— Улуғ синов кунлари бошланди, бўтам!— Овози титраб кетди.— Энди бошланди!

Қурбон дарҳол ҳазратнинг содиқ шогирдига айланиб:

— Айти ҳақиқатни айтдингиз, пирим!— деди.

Эшони Судур мамнун бўлиб кетди: қандай зукко шогирди бор! Баъзан шунга инонмасди-я? Ҳазинаси ҳақида ҳам айтмаган эди... «Пастдан чиққан, пастлигига

борса...» деб ўйлармиди. Ана, унинг садоқати! Қизиллар ичидан қочиб келди-ку! Ҳолбуки қизилларга кўп-рәқ фақир-ҳақир оиласидан чиққанлар ёндашади... Бу— ўзиники! Узи унга тарбия берган! У-ў! Не-не давраларни кўрмади бу бола! Ҳазрат гоҳо сезиб қоларди: кўп-ларга паст назар билан қарашни ҳам ўрганганди Қурбон... Аммо тезфаҳм, мулоҳазали эди.

Қизиқ! Ушанда... Чори косибнинг ҳовлисига фотиҳа ўқигани киргани қандай улуғ иш бўлган экан! У дафъатан «кирайлик» деб қолганди. Шундан олдин кимдир деворни кўрсатиб, ўша художўй косибнинг зотилжам касалидан қазо қилганини айтди шекилли. Ҳа! Хўп иш бўлган экан-да!

Қурбонга: «Қани, бўтам, билсанг, бир тиловат қил! Савоб бўлади!» дегани-чи? Қаёқдан тилига келди? Балки унинг муллабаччалардек тиз букиб, собит ўтириши шу фикрни қўзғатди?.. Йўқ. Худо кўнглига солган экан. Ҳа! Ҳамма нарса ундан...

Алқисса, «бўтам, инчунун бугундан эътиборан, маним ҳимоямдасиз! Падарингизнинг маъракалари ўтиб бўлгач, Катта мадрасага боринг. Мени сўранг!» деди.

Ушанда ҳовлидан жуда хурсанд бўлиб чиқди. Қурбоннинг келажакда шундай содиқ шогирд бўлиб етишини ҳис этгани учун эмас, йўқ, ёнидаги йўлдошлари ўзини мўл-кўл дуо қилгани, унга тасаннолар айтгани учун.

— Пирим, совуқ эмасми?— сўради Қурбон.

Эшони Судур... «ҳозирга қайтди»: ҳа, меҳрибон йигит бу. Дарвоқе, бунга... ўғлини кенгаш натижаларидан хабардор қилиши керак-ку? Токи бу ҳамма нарсани сезиб-фаҳмлаб турсин! Шунда ҳушёр бўлади. Ҳазратнинг яримта гапидан бутун бир мазмунини англаб олади.

Ана шунда Эшони Судурнинг кўнглида бошқа — мислсиз бир режа айланди: узоқ-яқин қишлоқлардан келадиган одамлар олдида ўзи... хўп, гапирди, лекин...

Қурбон ҳам гапирса-чи! Қурбон — қизил аскар бўлган, Шўрода ишлаган ва ундан қочган киши. Ўз шогирди, катта мадрасанинг собиқ мукаррари, гапирса-чи?! Сўзларига ишонтириши... ишонтириш ҳам гапми!

Юз эшитгандан — бир кўрган афзал!

Ҳазрат Шўрони «кўрмаган», Қурбон эса кўрган!

Мана, унинг лашкари ислом учун... бебаҳо хизмати!

Мана унинг улуғ айём кунини учун сақлаган хазинаси!

— Уғлим Қурбон!— деди ҳазрат улуғворлик билан. Ва мерганга кўзи тушиб, гашланди.— Турсунбой, биз-

ни холи қолдирсангиз. Шогирдимга икки оғиз гапим бор.

«Булар ҳамиша шундай... Қитмир. Шивир-шивир қилади. Ёвузлар!» дея мерган бурилиб кетди.

Ҳазрат Қурбонга тикилди-ю, дафъатан бу совуқда, бундай файзсиз жойда ўша гапларни айтса, кўнглидагидек чиқмаслигини ҳис қилди хўрсиниб:

— Сизни улуғ бир иш кутади!— деди.— Шунга ҳозирланинг... Ҳозирча сизга йиғин мазмунини айтиб берман. Билиб қўйинг. Фойдаси бор...— Халқ билан гаплашадиган одам ҳамма нарсани билиши керак! Саволжавоб бўлади...

— Кулоғим сизда, пирим!

— Юринг. Шу ерда турмайлик... Тун жуда қоронғи-я!— Эшони Судур беихтиёр тоққа, аниқроғи, тоғ томонга қаради. У ёқ ҳамон қоронғи эса-да, буни ҳазрат ҳозир сезмади.

...Бир муддатдан кейин Эшони Судур қайтиб чордеворга кирди.

Қурбон қўра энгараги олдидан Қорадара томонга қараб турарди, дили вайрон, хўрлиги келар, ночорлик билан: «Э, Карим ака-е! Карим ака!» дер эди.

Ниҳоят, ўзига тасалли берди: тонг отсин. Авваламбор, Уғридарадан босмачилар кўзини шамғалат қилиб кета олган қизил аскарлар, турган гап, Қорадарада ҳам босмачилар ҳужум қилишини кутиб ўтирмайди. Балки шу пайт хабарчилар Бойсўнга етгандир ҳам...

«Наҳот мени ўйлашмаса?! Ахир, ўзлари менга қолаверишни... буюришди-ку! Қилич... Сўрашолмадим ҳам».

...Жаббор Кенагас Самарқандга (Баҳромхон эшонга) бориши керак эди. Йўлакай учраган қишлоқларда қисқа тўхтаб, яроқли йигитларини бу ёққа жўнатиши ҳам лозим.

У бу топшириқни эшитиб, ўзини йўқотар даражада шодланиб кетган эди.: ахир, уни нақ... Баҳромхон эшоннинг йигитлари Кўктошга келишга ундашган эди-ку! Ноиложлик жўнидан бу ёққа йўл олганди. Омади келиб (унинг Бойсун томонга энолмагани ҳам бир омад, унингча), Сойбўйидан... ўз уруғдоши, бир паризодни ҳам топди. Рост, бу ерда турли мулоҳазалар билан уни Жабборбекка яқинлаштиришмаяпти катталар. Лекин Анвар пошонинг... Бу одамга, Самарқанддан қайтиб келиб, қиз тўғрисида бир оғиз айтса, «ол-е!» деб юбориши

ҳам мумкинга ўхшайди. Уни жуда яхши таниб қолган экан: «Ўз тўрпағиндан ўтиурсан!» деди. Бу гапни айтганда, маъноли жилмайиб ҳам қўйди: балки Шаҳрисабз беклиги хусусидаги ваъдасига шама қилгандир?

Ана, у энди... Иброҳимбекнинггина эмас, Анвар пошонинг элчиси бўлиб Баҳромхон эшонни излаб боради! Йўлакай, албатта, ўттиз-қирқта йигитни бу ёққа (Кофирунга) жўнатиши ҳам шарт.

У ана шу кайфиятда Бўри тўранинг ёнида, бозиллаган чўққа бақувват қўлларини тоблаб ўтирарди. «Унга учрайман!— деди бирдан.— Ахир, кампир қўймаса, «эртага ўша ёққа кетяпман. Ойпарчанинг уруғларига айтадиган гапи бордир?» дейман... Ё қизининг... жаҳли чиқиб кетмайдими? Жаҳли чиқади. Уни бу кўйларга мен солдим-ку! Бўлмайди... Хўп, айтсам ҳам, қайтиб келганимда, натижани сўраса, нима дейман? Ахир, Сойбўйига бормайман-ку! Йўқ, қайтишда... Энди хавфли. Албатта, у ерга қизилларнинг оёғи етган.

У баттар хурпайиб олиб, ўтга яқин сурилди.

— Хўш, йиғинда нима гап бўлди?— сўради Парда лаққи.— Биз ҳам эшитамизми?

Жабборбек хушёр тортди: дарвоқе, ўзига топширилган вазифани йигитларига айтмади-ку ҳали. У гулхан атрофида — отлари эгарини қўйиб ўтирган ва чўнқайган йигитларга синовчан қарай бошлади-ю, ҳали Бойсунга — унинг чегарасига боришлари кераклиги, сўнгра у ёққа ўтиб кетишини эслади. Аммо саралашда давом этди: «Бу, бу, бу боради.— Бўри тўрага етганда:— Бу қолади,— деди.— Қўрқоқ. Зиёни тегади...»

Жағини боғлаб, мергандан писиб юриш жонига тегиб кетган Бўри тўра шу тобда эртанги кунни ўйларди: «Эрта жангда орқасидан отаман! Отаман!» дер ва ўз ўйидан қўрқарди: биров пайқаб қолса!..

— Кейин, кейин,— деди Жабборбек.

— Эса, мен нима қилай?— деб сўради Бўри тўра.— Писиб юраберайми, бек?

Жабборбекка унинг гапириш тарзи ёқмади.

— Секинроқ!— деди.— Лекин у менгаям ола қараб юрипти. Кўряпсан-ку. Нима қилиб бўлади ҳозир? Бир иш бўлса, биздан кўришади.

Бўри тўранинг юраги сиқилди: бу йўли ҳам бўлмайди... Ўзи-ку, аслини олганда, мана шу бек айбдор ҳаммасига! Бўри тўранинг иссиқ тўшагини совутди. Шу пайт у Сойбўйида бўлганда... Қандай тинч, ҳузур-ҳаловатда яшаётган эди!

Ахир унинг шўро билан келишиш нияти ҳам йўқ эмас эди! Гапни эпларди... Шўро одамларига: «Начо-ра! Мени оқсоқол деб кетишди: ахир, бир қишлоққа бир бош бўлиши керак-ку! Мана, бирининг бурнини қонатмадим», дер эди.

Қайси гўрдан Жабборбекни уйига таклиф қилди! Бошига бало орттирди. Энди бутун қишлоқ уни ёмон кўради... Шўроям қарши, албатта! Кўктошда бўлдинг. Жаббор билан кетдинг.

Шу!.. Ҳамма ишга бош сабабчи шу кенагас!

Туйқус унинг кўнглида Жабборбекка нисбатан ёву-зона хаёллар изғий бошлади.

50

Эртаси чошгоҳдан кейин Тиниқ момонинг карвони ҳам Қофирниҳон бўйидаги қўналгани эслатувчи майдонни тарк этди.

Ияги калта, юмронга ўхшаш Тушум (у вақтида Иброҳимбек билан Бойсунга — Ариқустига борган, чорбозорчилар¹ билан Арпали дашти²ни кўп кезган йигит экан) бошлиқ карвон жануби-ғарбга, Қофирунга йўл олди.

Кўкатлар тишга илинадиган бўлиб қолган. Олисдаги тепалар яқиндагисидан яшилроқ кўринади. Унда-бунда юмронқозиқ ини оғзида намхуш тупроқ уюми ташланади. Айрим уюмлар тепасида ин эгаси олдинги оёқларини кўксига қовуштиргандек тутиб, диккайиб қараб туради. Йироқдагилари қоққан қозиқ ёки кавракнинг синган танасига ўхшайди.

Қурбон олисларга қаради. Унинг туғилган макони ўша ёқда... ўша адирлардан нарида!

Бойсун!

Бойсуннинг фақат жануб томони очиқ — Қизил даштлари. Бошқа уч тарафи тоғлар билан тўсилган: шимолда — Бойсунтоғ. Унинг тизмалари кўп ва ҳар турли номда аталади. Бойсунга эгилиб турган тизмани Қетмончопди ёки Фарҳодтоғ деб атайдилар.

Эмишки, Фарҳод Бойсунга сув ҳайдаб келаман деб шу тоққа чиқади. (Бойсун чиндан ҳам сувга чанқоқ: фақат булоқ сувларидан ичади.) Албатта Ширин шарт

¹ Бозор билан қишлоқ орасида қатиовчилар.

² Сурхон-Шеробод чўлининг эски номи.

қўйган бўлади: «Ким шаҳарга сув олтушса, ўшанга тегаман!» деб. Буни Эрон подшоши ҳам эшитиб, бир Мاستон кампирини юборган. Кампир тоғнинг пастига келиб қараса, Фарҳод чўққида эмиш! У дарҳол аллақанча бўйрани ерга ёзади-да: «Ҳой, йигит, бунга қара! Мен сув чиқардим!» дейди. Фарҳод қараса, пастликда чиндан ҳам ярқираб дарё оқаётганмиш. «О, Ширин қўлдан кетди!» деб ўзини ўша ерда ўлдирган эмиш. Бу хабарни эшитган Ширин ҳам заҳар ичган эмиш. Демак, у ичида Фарҳодни севар экан. Шундан кейин тоғнинг номи Фарҳодтоғ ёки Кетмончопди бўлиб қолган. Лекин Бойсунсойнинг у бетигаги Қорабўйин қишлоғи этагини Бибиширин ҳам дейишади. У ерда Шириннинг қабри бор эмиш.

Бойсуннинг гарбида — Куйтантоғ узала тушган. (У тоғ ўзининг даралари кўплиги билан машҳур. Бир ҳокимнинг қизи: «Куйтантоғда неча дара борлигини билиб келганга тегаман!» деб шарт қўйганмиш. Куйтантоғда нима кўп — дара кўп. Кўп-кўп йигитлар дараларни санаймиз деб йўқолиб, йўл тополмай ўлиб кетганмиш. Бир кал ҳам йўлга тушган экан. Кимсасиз бир дарага кирипти-да, ўт ёқипти. Ҳеч ким бўлмагани учун салласини ечиб, ёнидаги юлғун шохига илиб қўйинти. Ўтга исиниб ўтирса, бир ёввойи одам келипти. У қараса, ўт ёнида икки бошли киши ўтирган эмиш. Унга салла ҳам бир бош бўлиб кўринипти. Шунда у: «Кўрган эдим Куйтантоғнинг уч юз олтмиш дарасин, кўрмагандим одамзоднинг икки бошли боласин!» деган экан. Кейин, кал ҳокимнинг қизига...)

Бойсуннинг шарқида — Боботоғ чўзилган.

...Афсоналарга бой, гўзал макон.

Бойлар, мағрурлар юрти! Фақирлар-хокисорлар, санъатпарастлар юрти!

Қурбон унга ўзининг жисман яқинлашиб бораётганини туяр экан, унинг тупроғига қадам қўйишига ишонарди.

...Саҳарда намоздан кейин Қурбон бир даҳшатли воқеани кўрган, кейин бу «даҳшат»га тамоман зид бир қисқа суҳбатда бўлганди.

Жами навкарлар қур тутиб, отларнинг жиловларидан тутиб туришаркан, Эшони Судур девор олдидаги уваланиб кетган супачага чиқиб, уларга:

— Азиз фарзандларим! Аҳли мусулмон! Шерлар, ёвқур жангчиларнинг, буюк фотиҳларнинг авлодлари, қасамёд қилингиз?— деди ва бағрига босиб турган

қуръонви олдинга чўзди.— Панода пи зулмоти ло илло
ҳа иллобло инна кунтум миная золимин!..

— Қасамёд қилингиз!— деб чинқириб юборди Ашим
мирзо.

Навкарлар гуруллашиб қолди.

— Муқаддас тупроғимиз покизалиги учун, муқаддас
динимиз барқарорлиги учун... қасамёд қиламиз!— деди
ҳазрат.

— Қасамёд қиламиз!

— Имон келтирдик!

— Имон келтирдик!

— ...Расуллиҳи ва малойикату! Яъни, расулингга ва
малойикаларингга!

— Расулингга ва малойикаларингга!

— Ва кутубиҳи, яъни китобингга!

— Китобингга!

— Ва даврул қиёматина!..

— Даври қиёматингга!

— Ба нияти ғазо!

— Ба нияти ғазо!

— Улган — шаҳид, ўлдирган — ғозий!

— Улган — шаҳид, ўлдирган — ғозий!

— Ол!

— Ол!

Майдон тўс-тўполон бўлиб қолди. Одамлар қуту-
риб кетишган эди. «Ол! Ол!» дея отларга мина бошлаш-
ди. Қурбон шундай ҳаяжонга тушдики, бу ёвуз ниятли
қўшни бу кетишда Бойсуни топтаб ўтадигандек туюл-
ди.

У арава ёнида ўзича дуо ўқиётган Тиниқ кампир то-
мон чекинди. Шунда Иброҳимбекнинг ҳозирги талотўп-
ни сезмаган каби хотиржам юриб келаётганини кўрди.
Саркарда унга кўз қири билан «Тўхтаб тур» маъносини
англатди-да, кампир томон ўтиб кетди. Қурбон ҳазрат
«нима дер экан», деб у кишига қаради. Ҳазрат!.. У
ҳовлиқиб отга минди, Анвар пошога нимадир деди.

...Иброҳимбек, ниҳоят, Қурбонни боши билан имла-
ди-да, чордеворга йўналди. Лашкари ислом сардори
ўринбосарининг бундай хотиржамлиги кишиларда тур-
ли фикр уйғотиши мумкинлиги ҳам, пироварди, Эшони
Судурнинг шогирдини четга олиб чиқиб гаплашиши ҳам
ноқулайликлар билан боғлиқ экани, чамаси, унинг хаё-
лига келмас эди. У атай қилаётгандек чордеворнинг тоқ-
қа қараган ёғига ўтиб, қўлларини кумуш камарига ти-
раб тўхтади.

Қурбон унинг рўпарасига ўтиб, таъзим қилди.

— Сен чалғима... Қулоқ сол!— деди.

Қурбон бирдан хотиржам бўлди: буларнинг режаси аниқ-ку? Ҳазратнинг бу фатвоси иримига яраша қилинган иш-ку.

— Қулоғим сизда, жаноб олийлари!

— Менга қара...

— Фақат сизни кўряпман!

— Пўлатхўжа ўғлини кўрдинг... Душанбе қўрғонида бўлдинг... Унинг Анвар билан муносабатларидан огоҳсан. Ҳазратнинг Анварга муносабатидан ҳам... А?

— Ҳа, жаноб олийлари!

— Усмонхўжаев қандай қилиб Анварнинг ишончига кирган, деб ўйлайсан? Шошма. Ҳазрат-чи?.. Ҳазрат билан у бир-бирини шу ерда кўришган бўлса ҳам дарҳол яқин бўлиб олишди?

«Нима учун сўраяпти? Шунчаки билнш учунми?.. Уларнинг дунёсида яқинлик бор-ку? Ундай одамлар бошқа шаронгда ҳам тил топишган бўлишарди... Айтсам, бизга зиён етмасми? Умуман, ўзи ҳам биледи-ку бу нарсани».

— Жаноб олийлари, мен... уларнинг юрагини билмайман,— деди Қурбон.— Бироқ менинг тушунишимча, уларнинг ҳозирги жанги жадалга муносабатларида ўхшашлик бор...

Иброҳимбек бирпас тек қолди.

— Рост,— деди.— Сени азбаройи ўзимга яқин олганим учун яна бир гапни сўрайман. Сен ҳар қалай ҳазрат билан сирдошсан. У киши Анвар пошо ҳақида ҳам сенга унча-мунча гапириб берган бўлиши керак. Шундай...— Иброҳимбек бирдан мийғида жилмайди.— Шу пошо билан яқин бўл, сирдош бўл десам, нима қиласан?

— Мен... сиз буюрсангиз... Лекин мен у кишининг олдида ҳеч ким эмасман, жаноб олийлари! У киши, албатта, улуғлар билан мулоқотда бўладилар.

— Дейлик, Тўғайсари бўлганингда, нима қилган бўлардинг?— Иброҳимбек тажанглана бошлади.

Қурбон нима деганини билмай қолди:

— Фаҳмимча, у киши Тўғайсари баҳодир билан яқин бўлиб олдилар ҳам, жаноб олийлари... Ҳм, бунинг сабабини аниқ билмайман: Фақат бир нарсанинг гувоҳи бўлдим. Баҳодир у кишини тиз чўктириб қамчилдилар.— Иброҳимбек унга тикилиб қолди.— Ҳа, ёмон урдилар!— давом этди Қурбон.— Шундан кейин...

— Ҳм, Тўғайсари унга қўшилмасди... у қўшилсин, деб унга яқинлашди, шундайми?

— Албатта!— деди Қурбон.— Шундай бўлиб чиқади-да?

Иброҳимбек яна мийғида кулимсиради.

— Уни ялинтирардим де?

Қурбон тамшаниб қолди.

— Мен бир кичкина одамман...

— Биламан!— деди Иброҳимбек.— Қофирунда ҳали гурунг қиламиз.

— Хўп.

— Қарвондан узоқлашма... Керак бўлсанг, бу ёққа ҳам чақиртираман.

— Ҳамиша ҳозирман, жаноб олийлари!

Иброҳимбек хўрсинди. Сўнг кулди.

— Ялинтираман де?

Қурбон ёқасини тутамлаб ушлади.

— Шунчаки...

— Қарвоннинг ёнида бўл!

— Менга жавобми?

— Шошманглар. Секин бораберинглар.

— Хўп.

«Нега сўради-я?— ўйланиб қолди Қурбон.— Ё ўзи яқинлашмоқчими Анварга? Шундоқ ҳам яқин-ку! Мақсади... Йўқ! Уни ёмон кўради! Пулатхўжани отишдан олдин нима деганди? «Мундайлар билан битишадиганларнинг ҳам бошига шунинг куни тушади!..» Ахир, Анварга тегизиб айтганди-ку бу гапни?

Бунда бир сир бор... Лекин булар бари бир халқ, Ватан ҳақида ўйлашга ўрганмаган... Олдин ўзини, мавқеини ўйлашади. Тавба! Ушанда Анвар пошонинг обрўсига путур етади, демади-я?..»

— Ҳа, кўп қовоқ солмайлик!— деб қолди Тиниқ момо.— Бошга тушганини кўз кўради... Иншоолло, душман тиз чўкиб ёлворади ҳали. Йигитларимизнинг шаҳдини кўрдингларми? Ҳазратнинг дуолари ҳам ижобатга ўтади... Қани, мулла ўғлим, гурунг беринг. Тушимнинг айтишича, сизларнинг тупроққа қадам қўйибмиз!.. Хўш, бойсунликнинг ҳаммасиям, дейлик, сизга, мана, Ойпарчаойга ўхшайдими?

— Сизга ўхшашлари ҳам бор, онахон!— деди Қурбон ва Ойпарчага жилмайиб қўйди.

Ойпарча ҳам майин кулимсираб бошини ҳам қилди-да: «Ҳозир куладиган вақтми!» деб тумшайиб олди. Кампир эса қаҳ-қаҳ уриб:

— Ҳа-а, яхши!— деди.— Момонгиз ҳам ёшлигида кўп сулув бўлган! Рост-да! Эмасам, икки эрдан кейин ҳам уйланмаган йигит ошиқ бўладими аёлга? Ҳа. Шундай бўлган, қизим!.. Мана, лақайлар яхши билади. Ҳе, пичоқбозликлар ҳам бўлган момонгни устида. Бир йигит сочимни кесиб кетаман деб...— У яна Қурбонга мурожаат қилди:— Яна нима қизиқ нарсалари бор? Қизимнинг эғнидаги атласниям ҳақиқатан бойсунликлар тўқишганми?

Қурбон табассум қилди.

— Онажон, қизингизнинг кўнгилларига келмасин, бундан чиройли атласларни ҳам тўқишади!

— У, ҳунарманд денг!

— Ҳа.

— Мана шу сирғадан топса бўладими? Қизим, бир кўрсат! Ҳа, майли...

— Бўлади,— деди Қурбон.— Ҳамма нарсани топса бўлади, онахон!

— Ҳа-а...

... Кампир Тушум билан гаплаша кетди. У чорбозорчилар билан юрганида Арпали даштида кўрган қизиқ воқеаларидан ҳикоя қила бошлади. Арава қўшилган отни ҳайдаб бораётган Қулмат: «Қофирун нима? Қофирниҳон нима? Аломат отлар-а!» деб қолди-ю, уни шарҳлаш бошланди...

Ойпарчанинг, энди, қулоғига гаплар кирмай қолди. Кўз олдида: онаси, унинг бўйнига тушиб турадиган сирғаси... ўзининг темир сандиқда қолган зебигардонни... Бирдан хаёл уни вақф боғига тортди: ёнғоқ... Негадир ёнғоқ учига чиқиб, шаҳарга қаради: қўрғон кўринди... Бозор. Оломон! Шўронинг каттаси ваъз айтади. Отли, эшакли... Сўнг тор кўчаларига «кўзи тушди» отаси мунгли юриб келяпти. Ана, айвонга чиқди...

Ойпарчанинг бирдан йиғлагиси келди. Бироқ, негандир йиғламади: бунга эҳтиёж сезмади... Нега? Кўникдими бу айрилиқларга? Йўқ: кўниккани йўқ!

Аллақандай Бойсунга интиляпти кўнгли. Аммо бошқа нарсага кўникди: турмушнинг шу ишига: у гўё моддий бир нарса бўлиб қолди. Уни ўзгартириб бўлмас.

...Бу сафар... аллақандай тушунуксиз сафар бу!

Бу вақтда Қорадарадан нарида, чағатда Рамазон бой оёқларини мўккиси устига қўйиб, ловуллаётган гулханга пайтавасини тутиб турар, пайтавадан кўтарилаётган оппоқ буғдан юзини ўгириб, харсанг усти...

дан пастликка қараётган Алпомиш чолга тикилган эди.

— Утяпти, утяпти!— деди Алпомиш чол.— Ҳой, Эргаш, сизнинг кўзингиз ўткирроқ. Қаранг мундай!

Эргаш чавандоз қияликка ўрлай кетди. Рамазонбой ҳам ўрнидан туриб, қўлларини манглайига тутиб қаради: Қорадара олдида кўпкари бўлаётганга ўхшарди. Лекин улоқни олган чавандоз тўхтамай демайди: кетгандан кетяпти.

— Қизил аскарлар!— деди Эргаш чавандоз.

Рамазонбой гангиб, яна тошга ўтирди. Ҳали нами қуримаган пайтавани оёғига шоша-пиша ўрай бошлади.

— Пастга энамиз, жўралар!

— Ҳа, пастга энамиз!— деди Алпомиш чол ҳам.— Ҳе, сўраймиз-да, гап нима, деб.

Ялангтоғ пастидаги ташландиқ ўра атрофи қарғага тўлиб кетган. Бироқ бири ҳам ичкарига тушолмас, у лабдан бу лабга, бу ёқдан у ёққа сакраб учиб ўтар, ўра тубида сичқонлар ўрмалашар, ундан тотли бугдой ҳиди анқир эди.

Қарғалар бирдан қағиллашиб кўтарилди. Тоғ бетидап тўзон кўтариб уч қора тушиб кела бошлади. Тушиб-тушиб, палахса харсанглар тагида тўхташди. Уст-бошларининг қорини қоқиб, ўринларидан туришди. Бири — Қурбоннинг шинели ва будёновкасини кийиб олган Норхўроз, иккинчиси — Хуррам пакана, учинчиси — чўнтоқлик оқсоқол эди.

Кеча Рамазонбой жўралари билан Сойбўйига бориб (у кишига қизи опқочиб кетилганини Олимжон акаининг топшириғи билан Тўра қашшоқ айтганди), тўпалон кўтарган. Қишлоқиларни сўккан, Хуррам оқсоқолни ҳам бурувга олган эди: «Сен оқсоқол экансан-ку! Кўзинг қаерда эди?!» Хуррам оқсоқол шунча тавалло қилди, «мен кеча бўлдим!» деб, бой қулоқ солмади.

Оқибат, Рамазонбой, қизим олиб кетилган томонни кўрсатинглар, деди. Яна Норхўроз йўлбошловчи бўлиб, Осмонўпарнинг тумшуғидан ўтказиб қўйган эди.

Шу боис ҳамда ўзининг оқсоқоллигини расмийлаштириш, Сойбўйида қилган ишларини маълум этиш учун Хуррам оқсоқол инисини олиб йўлга тушганди. Йўлакай Чўнтоқдан кампирдаҳан оқсоқолни ҳам олиб олишди. Табиий, уловлари йўқ. Йўлнинг қисқасидан жўнашди. Тўғри, тоққа ғоят эҳтиёткорлик билан қа-

дам босишди. Бироқ бошқа қор ёрмагани учун ўшанда тўшалган кигиз-гилам изи музлаб қолган экан.

... Хуррам оқсоқол гуппи тўн кийгани учун бўйи тагин пастлашиб, думалоқ бўлиб қолган гавдасини вўрға кўтариб, ўра лабига борди. Хўрсиниб, топталган қорда қолган изларга боқди. Кейин тоққа қараб:

— Отлар ҳам бемалол тушар экан!— деди.

— Тушади,— деди Норхўроз.

Чўнтоқлик оқсоқол оғир-оғир нафас оларкан:

— Ҳе, қуриб кетсин!— дея зорланди.— Упкам пишиб қопди! Уша исқотидан юқтирдимми дейман...

— Нафасни иссиқ қилинг!— дўқ урди Хуррам оқсоқол. У ўзини чўнтоқликнинг олдида ғоят ақлли ва тадбирли туяди. Чиндан ҳам: Хуррам оқсоқол Сойбўйидан қанча милтиқ йиғдирди, тузаттирди. Қанча ўқдори ясаттирди. Муштдай бўлса ҳам одамларни ўзига итоат эттирди. Тўғри, Осмонўпардан қайтишгач... Викторлар ҳам унинг обрўсини кўтариб қўйиб кетишган эди.

— Мендан сўрайди-да, а, нима иш қилдинг деб?— сўради чўнтоқлик.

— Эмасам-чи!— деди Хуррам оқсоқол.

— Уша йигит ҳақиқатан ҳам Эшони Судурнинг шогирдимми?

Хуррам оқсоқол Норхўрозга қараб қўйди: қурғур бола Қурбоннинг қаёққа кетганини айтмаяпти. Биладю, айтмаяпти! Лекин Хуррам оқсоқол тасаввур қилади: у, тайин, Кўктошга кетган. Оқсоқолнинг инисига бирдан ғаши келди.

— Еч уни! Қийиб юр, деб бермаган!..

Норхўроз истамай шинелни ечди. Сўнг кулоҳни ечди. Ураб, елкасидаги хуржун кўзига солди. Энди, у ғашланиб: «Сўрайман шўрочилардан. Менгаям беради шу чопон билан кулоҳдан!» деди ичида. Унга жуда ёқиб қолган-да бу уст-бош! Азбаройи шунинг учун Викторга: «Ўзим оптушсам-чи? Акам билан борамиз орқаларингдан!» деганди. Виктор ҳам милтиқни олиб, рози бўлди.

... Бу чоғда Бойсунда — қўрғонда Олимжон Арслоновнинг қаршисида кўзлари ботиб кетган, лабининг четида қон қотиб қолган Қарим Раҳмон бошини эгганча чуқур-чуқур нафас олиб ўтирар, ҳеч ким уни қистамаётган эса-да: «Ҳозир, ҳозир», дерди.

У ёқдаги аҳвол, албатта, Олимжон Арслоновга маълум, ўша манзара — Кўктошда кўтарилаётган вулқон

Бойсунга яқинлашиб келмоқда ва унинг ичида... Қурбон кўринар; унга миннатдорчилик билдириш баробарида тезроқ кўришни истарди.

Ахир, у Арслонов истаганидан ҳам ортиқ иш бажарди. Энди, унинг «улар» орасида қолиши хавфли табиий, босмачилар Бойсунни ўраб олишади. Бойсундан улар тарафдори чиқмайдими? У йигит эса керак, Керакли йигит!

... Истиқболга шунчалар ишонган киши унинг меваларидан андак баҳраманд ҳам бўлиши керак-ку? Қолаверса, у Шўронинг ишончли, фидойи раҳбарларидан бири бўладиган йигит!

Карим Раҳмон сўзини тугатгач, Олимжон Арслонов Усмон косиб билан Азим сўфини чақирди: У буларнинг софдиллигига ҳам, ҳатто бир-бири билан иноқлигию бирининг «камини бири тўлдириши»га ҳам ишонади: уларга махсус топшириқ бор...

51

Эртаси пешин маҳали Тиниқ момонинг карвони, ниҳоят, (Қурбонга жуда яхши таниш, масжидида наъроз мазҳабнинг айрим чорвадор бойларини ҳам таниган) Қофирун қишлоғига қадам босди.

(Қофирниҳон номи шундай шарҳланди: эмишки, бу дарё ҳар йили кўкдамда тошиб, қирғоғидан чиқиб, атрофдаги қишлоқларга кўп зиён етказаркан. Кейин сувнинг пасайиш соати етганиданми, ё кўп-кўп қурбонликлар сўйилиб, қони сувга оқизилганиданми, дарё яна аслига қайтар экан. Бир гал дарё тошгандан-тошаверипти. Сўйилган қўйлар, қорамоллар қони ҳам қор қилмапти. Охири оқсоқоллар: «Бу дарё одам қонига ташна. Одам сўйиб ташлаш лозим», деган қарорга келишипти. Қурбонлик ҳам топилмапти. Бир четдаги ёлғиз кампирнинг ягона ўғли бор экан. Қишлоқилар кампирга боришти: аҳволни баён қилишипти. Шўрлик она элнинг, оқсоқолларнинг юзига оёқ босолмай, ўғлини қурбонликқа беришга рози бўлишти. Демак, фарзанд ҳам ҳўп бир яхшилик учун қурбон бўлаётганига кўништи. Алқисса, болани сўйиб, сувга ташлаптилар. Шунда болани кўрган бечора она ҳам ўзини сувга отишти. Шунда айримлар: «Мана, бир эмас, икки одам қурбон бўлди, энди дарё тезда пасаяди», деб хурсанд ҳам бўлишипти. Аммо дарё пасаяй демапти, баайни баттар қутурипти. Кейин... оқсоқоллар: «Бу қонга тўймас дарё экан. Бунда кофир яширин, яъни, кофир

ниҳон», деб бу маконни тарк этишни буюрган, халқ ҳар ёққа кўчиб кетган экан.)

Қофируннинг таъбири топилмади. Фақат Қурбон ўзи эшитган айрим нарсаларни айтиб берди. Чунончи, бу қишлоқда яшайдиган одамларнинг бир бўлаги ўз мурдаларини... куйдиришади. Демак, мусулмончиликка зид иш қилишади. Демак, кофирларга яқин улар?.. Балки шу сабабдан қишлоқнинг номи шунақадир? Эҳтимол, ўша бир бўлак элнинг Бойсунтоғдаги чала мусулмонлар билан алоқаси бор?

... Оддий қишлоқ. Болахонали уйлар, бостирмалар. Қўралар. Супаларга тикилган капалар. Тошқалама деворлар. Тўрт тараф баралла кўриниб турадиган кўчалар.

Тўғри кетган тор йўлнинг адоғидан икки отлиқ елиб келарди. Қурбон улар ортидаги баланд иморат — қишлоқ масжиди эканини тусмонлади: унинг бу ёғида ҳам, у ёғида ҳам айвони бор эди, шекилли.

— Э, етганимиз рост бўлсин-е!— деди Тиниқ мо-мо.— Бу молларнинг имиллашига қараб бир кунни ўтказдик-а! Катталар келиб қўнишган бўлса, оч қолишгандир?

— Онахон, бу ерда бой чорвадорлар ҳам яшайди!— деди Қурбон ва Ойпарчага кўзи тушди: унинг ғоят ҳаяжонда эканини сизди. Унинг ҳаяжони ўзига ҳам юқдим, юраги гурс-гурс уриб, яна қишлоққа юз бурди. «Келишган бўлса, Турсун мерган ҳам шу ерда. Менга бир гап айтмоқчи эди-я... Ким у отдаги? Қиём-а!»

— Ассалом алайкум! Хуш келибсиз, энабой!— деди Қиём.

— Алекум... Бўримисиз, тулки?— кулди мо-мо.— Бойсунни олишдимми?

— Энди олишади!— деди Қиём ва Қурбонга зимдан... қараб олди. Қурбон унинг чеҳрасида аянчли бир ҳаяжонат-ифоласини ўқиди. (Унинг Кўктошда, ўтовда мерган «Бу одам айғоқчи» деган пайтдаги ҳолати ёдига тушди.)

— Шунинг шу ердами?

— Шу ерда деса ҳам бўлади!— чайналди Қиём.— Бойсун билан бу ернинг ораси бир қадам... Саркардамар жанг майдонида ҳозир, энабой! Оқшом келишадди... Сизни кутишяпти бу ерда! Ҳе, бир зўр бойнинг уйини ҳозирлаб қўйдик!

— Худога шукр.

Қиём бирдан Қулматга зарда қилди:

— Ҳайда! Нимага анқаясан?

Қурбон унинг кампир билан ортиқча сўзлашмаслик учун карвонни юришга қистаганини тахминлади. Қиём Қурбонга тағин зимдан кўз тикди-да, четланди. Карвонни олдинга ўтказиб, Қурбонга ёнма-ён бўлди.

— Мулла йигит,— деди.— Сал секинланг. Э, у ерда қуруқ гап бўляпти...— Йўлнинг адоғига қараб қўйди.— Сизга бир гапим бор, мулла.— Қурбон тўриқни секинлатди.— Мен жуда омадсиз одамман!— деди Қиём бирдан.— Худо ҳаққи, мулла... Сезган бўлсангиз керак, ўша оқшом мен ҳақиқатан ҳам мерган айтган иш учун қолиб эдим.— У ичи ёниб кетаётгандек «пуф-ф» деди.— Шу тобда мени яна худо уриб турипти!

— Тинчликми?

— Мен учун ҳамма нарса соб бўлди!— деди Қиём.— Сиздан яширмайман. Ҳозир ўзингизга ҳам айтишади... Ҳазрат сизни кўп йўқладилар. У киши ҳам айтадилар...

— Нимани?

Қиём кўзи дўлайиб, Қурбонга тикилди.

— Иброҳимбек йўқ!

— Нима? А, қаерда?

Қиём жиловни тортди. От тўхтади.

— Йўқ. У ёқдаям эмас!.. Кўктош томонга кетди. Балки Кўктошга эмас, Қофирниҳон бўйига кетгандир... Лекин кетди. Навкарлар ҳам эргашиб кетишди.

Қурбон анқайиб қолди.

— Нимага?.. Анвар пошо билан гап-пап...

— Чамамда, гаплари қочди...— У бошини сараксарақ қилиб ютди.— Бойсун расво жой экан... Узингиз биласиз-ку? Худо яратган бир қўрғон экан!— Қурбон унга хокисорлик билан тикилди. Қиём давом қилди.— Жугутнинг гўржойиси деган жойга етганда... дарадан кейин... шу ерга етганда, пошонинг буйруғи билан урҳо-ур қилиб, олдинга ҳайдадик! Қоровултепа деган дўнгга тиришаётганда, тепадан ўтсочарлар ўққа тутиб қолишди-ку! Олдиндагилар тутдай тўкилди... Ҳамма тумтарақай бўлиб орқага қочди... Шунда билдим, Иброҳимбек ўз навкарлари билан ортда қолган эдилар... Кейин Анвар пошо чекинишга буйруқ берди. Ўқ етмас жойга чекиндик.— Карвон анча илгарилаб қолган эди.— Юринг. Секинроқ... Кейин Инқободга эндик. Шундай қишлоқ бор экан...

— Бор-бор. Шошилманг.

— Э! Энди менга бари бир!.. Уша ерда Иброҳимбек мени чақирдилар... «Тўғри чўлга эн, карвонни тўхтат, орқага қайтар!» дедилар! Шундай дедилар. Кейин навкарлари билан Оқдарага қайтдилар ўзлари...

— Қолганлар...

— Инқободда. Ҳамма ўша ерда!.. Э, ҳозир ҳамма катта шу қишлоқда. Масжидда. Йигин бўляпти.

— Хўш, кейин?.. У ёқда...

— Кейин Иброҳимбек кетдилар... Мен шўрлик энди бурилган эдим, Тўғайсари чақириб қолди. Қарасам, ҳазрат ҳам имляптилар. Бари хафа... Ҳазрат мендан «Иброҳимбек нима деди?» деб сўрадилар... Мен ростини айтдим. Қачонгача ёлғон гапираман? Мулла, ўзи мен ҳаммавақт тўғри гапни яхши кўраман.

— Ишонаман.

— Кейин у киши — ҳазрат: «Ундай қилманг, бўтам. Карвон тўғри Қофирунга борсин. Боринг!.. Қофирунга олиб боринг карвонни!» деб буюрдилар... Нима қилай, мулла? А? Бу нима зулм? Нуқул менга шундай ишни буюришади...

— Кейин нима бўлди?

— Нима бўларди!.. Қофирунга келиб ётиб олдим! — Қиём қизариб кетди. — Сизларнинг йўлларингга чиқсам яхшимиди? Иброҳимбек бошқа киши ҳам юборган бўлса-ю, мен бориб, ундай десам, мени дарров сўяди-ку! У-ў!.. Шунинг учун шу ерда ётавердим. Бахтимдан бўлиб, мана, ўзларинг кеп қолдиларинг!

— Ҳа-а... Келдик.

— Мен кечаёқ сизларни қайтган деб ўйлаб эдим!

— Шу ердამидингиз?

— Ҳа-да!.. Ҳе, бир дўнг нарида эдим.

— Ҳм...

— Ҳозир кўриб қолдим!.. — Қиём хўрсинди. — Ҳаммаёғим ёлғонга ботди, мулла!.. — У бошини яна сараксарак қилди. — Иброҳимбек ўлдиради. Булар ҳам. У ёқда қизиллар... Фақат сизга бу гапни айтаман, деб ўйлаб эдим!.. Шу, ҳазратга тушунтириб қўйсангиз... Мени афу этсалар... Лекин афу этмасалар ҳам, пешонадан кўрдим? Бир ёққа бош олиб кетаман.

Қиём бошини буриб, тумшугини чўзиб, отни ҳайдади: ичида қаноатда эди. Ҳар қалай юзи ёруғ бўлди-ку! Бу йигитнинг ҳам олдида. Узининг ҳам... олдида. Ахир, қачонгача юради, қўғирчоқ бўлиб? Ана, ўз калласи билан иш тутганди, худо ўзи қўллаб юборди.

Қурбон унга қараб кулгиси келди: «Ҳар каллада — ҳар хаёл экан,— деди.— Аммо ажойиб иш бўлипти!.. Ҳа, Иброҳимбек жаноблари, Анвар пошони ялинтира- сиз-да энди? Бачканалик... Қимга зиён бу ишингиз? Иншоолло ўзингизга...— Қурбон бирдан тислангандек бўлди.— Лекин бунча жўн эмас... Кўктошга кетгани номаълум экан-ку!.. Бойсунни олиш осон эмаслиги ўз- ўзидан маълум... Уша ёқда турди нимаю бу ёқда турди нима!»

Чап тарафдаги девордан олисда — ажриқзорда саф чекиб туришган талай йигитлар кўринар, улардан сал нарироқда ҳожидўппи кийган турк нимадир деб бақирар эди. Қурбон Али Ризо билан Дониёр афандини эслади: «Улар Анвар пошога ўтиб олишди шекилли... Узи, Анвар билан тили бир экан уларнинг».

— Қиём ака, нима қилишяпти анавилар?

— Машқ!— деди Қиём.— Туркча машқ!— Бошини чайқаб энди завқланиб кулди.— Фойдаси бор эмиш...

Шунда девор бошига новча йигит чиқди. Бир қўлини деворга тираб бу ёққа сакраб ўтди. Қурбон Турсун мерганни таниди. У аравага ёндашиб, унинг четидан ушлаганча беш-олти қадам юрди. Тиниқ момо, Ойпарча билан гаплашди. Сўнг қолди-да, Қурбонга ишшайиб тураверди.

— Қалай, мерган ака?— деди Қурбон.

— Томоша!— деди Турсун мерган.— Ана, қаранг!.. Баҳодир содда бўлиб, буларга милтиқ отишни ўргата- сан, деб юриптилар! Мана, устозлар бор экан!.. Олдин юришни ўрганиш керак экан!

Дониёр афандининг бўғиқ овози янгради:

— Сўла дўн¹?! Уна дўн²!.. Елинда сой³!

Йигитларнинг бирлари ўнгга, бирлари сўлга бурилди. Сўнг тапир-тупур қилиб депсиниб қолишди. Дониёр афанди энсаси қотгандек чўнқайиб ўтириб олди.

Қурбон мерганга қараб кулимсиради.

— Ҳечқиси йўқ, мерган ака. Булар юришни ўргатади... Сиз одам ўлдиришни ўргатасиз. Бари бир сизнинг ишингиз шарафлироқ!

Мерганнинг қути ўчди. Бурун катаклари керилиб нафас олди. Қурбон уни пайқамагандек тўриқни қичаб ҳайдади. «Таъсир қилди-я гапим,— кўнглидан кечир-

¹ Сўлга қайрил.

² Ўнгга қайрил.

³ Депсин (туркча).

ди.— Бу ўзи одам ўлдиришдан нафратланади. Ҳозирбекка айтиб эди... Ҳалол йигит! Лекин жуда оросатда. Аммо гапим таъсир қилди. Ишқилиб, охири бахайр бўлсин!»

Иброҳимбек бу чоғда Шўрчидан нарида пишқириб оқаётган Тентаксой соҳилида гумбазсимон Искандар кўприги пастида Кўктош томонга қараб, жиловни тортиб турарди: жаҳли чиққан, бу ёққа жўнаб юборганига энди пушаймон эди: «Аъло ҳазрат эшитса... Э!— деди бирдан.— У киши билан ҳам энди ўйлаб-чўйлаб гаплашиш керак. Уша хорижлик арбобларга: «Иброҳимбекдан бошқа киши менга керакмас!» деса, улар нима қилишарди? Рози бўлишарди... Ахир, Бухоро Шўроларини ҳам, Урусия ҳукуматини ҳам ёмон кўраркан-ку? Амирнинг ўзи бўш.. Аммо-лекин Анварнинг обрўсини тўкиб бўлаёздим...»

Иброҳимбек навкарларига шу ерга қўшхона ташлашни буюрди, Тонготарга атрофга навкар жўнатиш, қарвоннинг йўлини тўсишни тайинлади. Сўнг ўйлашиб, беш-ўнта йигитларни Анвар пошо томонга — Қофирунга юборишга қарор қилди: «Мендан айниган бўлиб боришади. Уларнинг ичида юриши керак...»

52

Айвонда бўри пўстинини эгнига ташлаб, бошига яна ичмас, оқ салла ўраган Анвар пошо қўлларини кўксига чалиштириб турипти. Гўлпоқбой унинг биқинида, ўндан нарида кўк салла ўраган пахана киши (масъуд муаззини). Устун ёнида Али Ризо афанди, унинг қаватида — Барликли Муҳиддин ва афгон сипоҳлари.

Эниот Сўдур башанг ошроқ дубосида.

— ... Ҳ. фарзандларини э!— Ҳазрат кенг, текис майдалик бўлиб турган — чўнқайган ва так турган — атрофда, ўрмон отиқ навкарлар саф тортиган халойиқ ичида камларгадир кўз тикиди.— Сенинг сўроганига келсан.. Ҳа, Бойвонда шўрочилар камбағалларга ер, сув бераётинчи деб эшидик!.. Хўш, ўйлаб кўрдингми: нима учун шундай қилар экан? Сен учун энг керакли нарсаларни бериб, кўнглингни овлар экан? Албатта, сени ўндан оздириш, ўзинга оғдириш учун! Шунга мажбур-да улар, бўтам! Бари: ўриси ҳам, фирқаси ҳам, кўфери ҳам — бари!.. Лекин, билиб қўй: уларнинг коми битга: душман!.. Ҳой йигит!— Ҳазрат тағни ўша кимсага мурожаат қилди.— Тағин ёдингда тут: босқин-

чилар мағлуб, халқни алдаш учун ҳаммавақт олдин шундай мурувватлар ҳам қилади...

— Тақсир, лашкари исломнинг раҳнамолари шу нарсаларни сизларга беради, деяпсиз... Афу этасиз, очиқ сўзлайлик деганингиз учун сўраяпман: нима нарсаларни?

Қурбон савол берган кишига ялт этиб қаради: «Ё раб!.. Хуррам оқсоқол-ку! Нега бу ерда? Қаердан келди?.. Олиб келишган-да? Наҳот бир кунда Сойбўйига чиқиб тушишган? Қани, яна кимлар бор?» Қурбон Хуррам оқсоқолнинг ён-верига кўз солди-ю... Норхў-розни кўрди. Уша! Уша сўррайган! Эгнида ўша калта пўстин, бошида бароқ телпак. Қандайдир ёввойи бўлиб турипти, оламонга ёпишмайди.

— Ишонмаяпсанми, ўғлим?— Ҳазрат хўмрайди.— Ҳа!— деди кейин.— Сен бу гапларга ишонмасликка ҳақлисан! Наинки сен... Кўплар, бошқалар ҳам! Ҳа... Чунки, болам, сен эзилган бандасан!— хитоб қилди Эшони Судур.— Сени... амирликнинг мулозимлари эзганлар! Сени закотчилар эзганлар!.. Узинг қайси жойдансан?— Хуррам бақириб айтди. Эшони Судур карахт тортиб қолди. Сўнг кимларнидир излагандек аланглаб қаранди-ю, масжид биқинида турган аравани... унда Тиниқ момони кўриб қолди. Халқни ҳам унутиб, момонинг биқинида ўтирган Ойпарча ва арава қошида тўриқда ўтирган Қурбонни ҳам кўрмай, кампирга бирдан таъзим қилди.— У, хуш келибсиз, волидаи муҳтарама!— Сўнг шаҳд билан халққа юзланди.— Кўрингиз! Мава бу муҳтарама зот — лашкари ислом раҳнамоларидан, бизнинг ифтихоримиз бўлган Иброҳимбек тўпчибошининг волидаларидур! Кўринг! Кўктошдек жойдан келиптилар!.. Бу улуғ сафарбарликка ҳиссам қўшилсин, деб келиптилар! Бу ҳол... ҳаммамизга ибрат бўлғай!— Ҳазрат яна Тиниқ момога бурилди.— Қадамларига ҳасанот!..— Кейин халққа бурилди буткул.— Энди, минбаъд йиғинларимизда аёлларимиз ҳам иштирок этсинлар! Улар — оналаримиз!.. Уларнинг фарзандлари, куёвлари, оға-инилари бу муқаддас жангга киради-ку, азизлар! Уларнинг дуолари тошни кесади!..— Эшони Судур яна Хуррамга тикилиб қолди.— Ё, тавба!— деди.— Ҳозиргина мен сенга, болам, закотчилар ҳам сени эзди, дедим-а? Сен буни яхши билмайсан... Маңа, пиринг биледи! Сойбўйин Бойсун беклиги ҳисобида йўқ қишлоқ эди, фуқаро! Йўқ эди... Баайни убекликнинг маҳрига тушган эди!.. Кейин тушуниб ола-

сан бу гапнинг маъзини!..— Ҳазрат бир сония жимиб, тагин аста-секин кўтарила бошлади.— Боз ўйламангиз, дунё бошбошдоқликдан иборат эди, деб! Йўқ! Биз — шариат пешволари бу ҳолга ҳеч қачон бепарқ қараб турмасдик! Ҳатто... Ғозибекни эшитганмисизлар? Унинг оқибатидан ҳам хабарларинг борми?.. Балли!— Ҳазрат овоз чиқариб кулди.— Тавба, биз уни бир умрга зиндон этган эдик. Шўрочилар бўлса уни зиндондан озод этишипти! Билмайсизлар-а? Ҳа. Нима учун? Ўзларини яхши кўрсатиш учун. Ушандоқ бузуқни-я?..

«У, шайтон чол! Эплади гапни... Тилинг борми, Қурбон? Қачон гапирасан?!. Начора! Вақти келганда ҳамма нарса ажрим бўлади!»

— Биз уни... Ғозибекни тошбўрон қилдирдик!— Ҳазрат бирдан бақриб юборди.— Бойсун остонасида шу иш бўлди!.. Ҳей, бойсунликлар! Айтинглари ёнларингдагиларга! Ахир, сизларнинг талабингиз билан тошбўрон қилинди!

«Қиём айтмади-ку?.. Э, Қиём кеча келган-а бу ёққа. Бугун ўлдиришган-да. Ажаб!.. Шундан ҳам фойдаланди-я ҳазрат? Ана, душманнинг усталиги! Урганиш керак!.. Гапни ҳам топиб гапира билиш керак. Акс ҳолда...»

— Бироқ, ўшанда бизнинг ҳам кучимиз етмай қоларди... Гап шундаки, жамиятимизнинг ўзидан пугур кетган эди. Ҳа, бу ҳолни очиқ айтамыз!.. Демокчиманки, истиқболда ўшандай ноҳақликлар сира такрорланмагай! Чунки... Уша бад ишлар туфайли тангри-таоло бизни жазолади. Ҳаммамизни!.. Айниқса, арбобларимизни! Бунга ҳаммамизнинг ақлимиз етиб турипти!.. Чунончи, амиримиз Саид Олимхон ҳазрат олийлари ҳам шу тобда нечоғлик азиятда эканларини билмайсизлар!.. Мана бу кишини танидинглар: Туркия подшосининг домоди! Амирал-бахр Анвар пошо ҳазрат олийлари! Бу зоти олий айни чоғда Бағдоддан халифа унвонини ҳам олиб келганларки, шарқу ғарб мусулмонлари бари бу кишига сажда қилишади!..

«Бу янги гап-ку?.. Кўп гаплари... Йўқ-йўқ, ҳазрат маккорлик қиляпти. Э, ҳазрат халқни ўзига оғдирипти-ку? Унинг мақсади шу-ку! У, шунча гапдан кейин у кишига ишонмай бўлар эканми? Эшони Судурга!.. У, уста чол! Охирги курашга шайлангани шу-да!.. Шўро айтган тенгликни «биз берамиз» дейдими?...— Қурбон беихтиёр Ойпарчага қаради-ю, унинг ранги оқаринқираб, қотиб қулоқ солаётганини кўрди.— Наҳот, шуям

бу гапларга ишонади? Эси бор-ку!.. Э, худойим, нима-лар бўляпти? Даҳшат! Аҳ, Эшони Судур-а! Бутун ақли, фаросати, ақидалари ишга тушиб кетипти! Елғонни ҳам бопляпти: чин ақидаларига йўғириб гапираётгани учун сўзлари ишонарли чиқяпти!..»

— Хулоса шулки,— деди Эшони Судур,— шўролару уларнинг фармонбардорлари... амирлик даврида йўл қўйилган нуқсонларни яхши билиб олиб, ана ўша нуқсонларни бартараф этадиган қилиб кўрсатишяпти ўзларини!.. Бунни билиб олингиз! Ўша гап: тенгликни ҳам, адолатни ҳам, мана, лашкари исломнинг эгаси... Анвар пошо ҳазрат олийлари берадилар. Илло, шу мақсадда бу тупроққа қадам қўйганлар! Алқисса, бу нарсаларни лашкари исломнинг ғалабаси беради!.. Уни ўзларинг қўлга киритасизлар! Шунинг учун хаёлни бўлмаглар! Куфрга кетманглар! Кутқуларга, ёлғон сўзларга учманглар!

Халқ орасида босиқ ғала-ғовур ўрмалади. Қурбон айвондагиларнинг қаноатли чеҳраларига разм солиб, кўзига ёш келаётганини сезди; халқ бир оз иккиланишда, ҳазратнинг сўзларига (шу сўзларга ҳам!) ишонмайроқ турипти.

Хайрият!

Дарвоқе, буларнинг аксари Бойсунга яқин жойнинг одамлари-ку? Бойсунликлар ҳам бор шеклилли. Ҳа, булар ишонмасликка ҳақли...

... Ўзга жойларда-чи?

Олимжон ака нақадар ҳақ-а!

... Ҳазратнинг олдидан Анвар пошо ҳам, Иброҳимбек ҳам ҳеч нарса бўлмади қоларкан!

Демак, шу одамга қарши курашини керак?

Қандай қилиб?..

— Менгаям бир савол бор!— деб қолди майдон оёғидан бир повча киши ва... Қурбон ташиб қолди: «Азим сўпи!.. Уша! У қандай қилиб бу ерда?.. Ўша-ку? Белда дўнпайиб турган нарса дўмбира бўлса керак». — Бойларнинг хафа бўлмайдими, тақсир?

Қурбоннинг бирдан кулгиси қистади: мазах қиял-тими? Азим сўпи ўлан айтишгаям, ҳажв қилишгаям устаси фаранг. Ҳатто ўз термаларини куйга солиб ҳам айтади. Ахир, овози ширалиги учун «сўпи» лақабини олган-да!..

— Гапингни тушунолмадим?— деди ҳазрат унга тикилиб.— Э, кўзимга иссиқ кўриняпсанми?

— Қоровуатепалик Азим сўпи бўламан, тақсир!

— Э-э!— Ҳазрат кулиб юборди. Сўнг томоқ қириб:— Халойиқ!— дея ҳайқирди.— Бу йигитни мен билман!.. Менинг боболарим қишлоғига ҳамсоя булар... Кўп кўнгли тоза йигит. Қулоқ берингиз... Гузарларида бир Абрайқул деган фақир яшарди... Бечора бир-икки кун масжидга намозга чиқа олмапти. Ҳзи денг, жўжа-бирдай жон!.. Айрим намозхонлар миршабга айтишипти-да шу гапни. Миршаб Абрайқулнинг уйига саҳарлаб борса, бечора ярғичоқда буғдой тортаётган экан. Дарров қўлидан ушлаб, кўчага судрапти. «Сен кофирсан! Намоз ўқимайсан!» депти!.. Эшитяпсизларми? У одам беш вақт намозини қанда қилмайдиган қилмисулмон эди. Ҳўп, масжидга чиқа олмапти, нима бўпти! Мен сизларга айтсам, шундай кишилар борким, умрида масжидга бормаган... Аммо уларнинг этагида намоз ўқисанг арзийди! Имон мустаҳкам бўлса, бас-да!.. Алқисса, Абрайқул миршабга ялинади, ёлворади. Миршаб кўнмайди. Кейин белига тугиб қўйган тўрт тангасини чиқариб берса, миршаб индамай чиқиб кетади. Масжидга бориб: «Ана, жойнамоз устида ўлтирган экан. Ҳшшак қилманглар!» дейди... Қулларнинг бирида Абрайқул бу гапни жўралари олдида айтиб қўяди. Бу гап, ана шу йигитнинг... Азим сўпининг қулоғига етади. Сўпи мундай ҳажв қилган экан... Эшитинг!

Бойсунжонда бир зўр бордир, оти пора,
Пора берсанг, бек бўласан, эй, бечора!
Кофир деса, миршабларга пора бергин,
Ўқимаган намозингга топар чора...

Халқ гуриллаб кулиб юборди.

— Тўғрим, Азимқул?

— Рост, ҳазрат!— деди Азим сўпи.

— Кейин мен қилган иш-чи? Эслайсанми, бўтам?

— Эсимда!— деди Азим сўпи.— Бекка айтиб, миршабни фаррош қилиб қўйдирган эдингиз...

Халқ орасидан яна босиқ ғовур кўтарилди.

— Мен демоқчиманки,— давом этди ҳазрат,— шундай нобакорликлар ҳам бўлган... Биз қараб турмаганмиз. Аммо, ноиложи чан ракат!¹ Энди минбаъд бу ишлар такрорланмағай!..

— Ҳазрат, сизга қуллуқ!— деди Азим сўпи яна.— Лекин бир савол сўраб эдик!.. Шу бойларимизнинг

¹ Ноилож қолганда бир ракат намоз ҳам ижобатга ўтади.

ер-сувларини олиб, камбагалларга бўлиб берсаларинг, улар хафа бўлиб юришмас эканми? Десангиз, ҳозирнинг ўзида кўплари хафа...

— Бас! Уқдим!— деди Эшони Судур.— Асло хафа бўлишмайди!— титроқли товушда уқтирди.— Асло... Бу ўринда аввало бир нарсани тушунмоқ керак! Бировнинг молига кўз олайтириш гуноҳми? Гуноҳи азим... Хўш, ўша биров ўз молини сенга ўз ихтиёри билан берса-чи? Савоб!.. Бўтам, Шўро ҳозир нима қилипти? Тортиб оляпти-я? Хўш, шу бойлигидан айрилган бойларимиз нечук хафа бўлмасин? Узингдан қиёс ол, белингдаги дўмбирани биров тортиб олиб бировга берса, сен хурсанд бўласанми? Йўқ... Узинг уни бировга тортиқ қилсанг-чи? Хурсанд бўласан!.. Демак, тортиб олиш — бошқа, тортиқ қилиш — бошқа!.. Энди ўйлаб кўринглар, наҳот бошимизга тушган бу фалокатларни кўриб турган бойларимиз ўзларининг бисотларини халқ билан баҳам кўришни истамасалар?! Ахир, бир ҳисобда ўша бойликлар... ўша халқнинг ҳам кучи билан яратилган-ку? Ана, бошда шу нарсани ўйламаслик оқибатида... халқда пасту баландликнинг ортиб кетиши оқибатида бу қора кунлар бошимизга тушди-ку?— «Қанийди шундай бўлса!.. Узини осиб қўяр... Лекин шундай бўлмаса, туф дейман ҳаммасига! Кетаман бошимни олиб!..»— Тўғрими, пошоҳи аъзам?— деди Эшони Судур Анварга. Анвар таъзим қилди.— У ёғини сўрасаларинг, бу тадбиримиз амиримизга-да маъқул ва у зоти олий пошо аъзамларига бу борада кенг ваколатлар берганлар!— Эшони Судур энди ўз-ўзидан ёғиниб кетди: «Елғон ҳам эвида-да!.. Қуриб кетсин. Узим ҳам бўғзимгача гуноҳга ботдим... Эй, ўзинг кўриб турибсан-ку, эгам! Бошқа йўл йўқ...» Ҳазратнинг сўзлагиси келмай қолди.— Хуллас, бўтам, бу ишлар пишган! Ҳали ўйлаб кўрилади!— деди.— Тушундингми?

— Тушунишга тушундим, — деди Азим сўпи.— Лекин мен... дўмбирани бировга тортиқ қилмайман, тақсир. Нимагаки, ўзи бирта!

Гур-гур этиб кулги кўтарилди. Эшони Судур ғамгин тортиб қолди: гапининг бели синди... Нима қилсин? «Бисотни кавлаб» давом эттирсинми? Йўқ.

Айтмоқчи, кампир... келди-ку? Уни жойлаштириши керак-ку? У, у билан гаплашиши керак ҳали! Уни бе-

корга олиб келтиришдими?!. Эшони Судур Анвар пошога қараб, сезиларли имо билан кампирга ишора қилган бўлди. Пошо тушунди: бош иргадди ва Али Ризога туркчалаб нимадир деди-да, арава томонга аста йўналди. Пастда одамлар қўзғала бошлади.

Эшони Судур ҳам кўнглининг таги хит бўлганча, супа лабига етди-ю, нега ҳали кўрмади Қурбонни?

Ана-ку Қурбон.

... Ахир, унинг хазинаси шу ерда-ку!

У давом эттиради ҳазратнинг гапини!

— Э, ўғлим?— деди ҳазрат.

— Пирим!— Қурбон отдан сакраб тушиб, таъзим қилди.

— Муни қаранг-а!.. Пошо ҳазратлари!— Анварга мурожаат қилди ҳазрат.— Менинг шогирдим!..

Анвар пошо майинлик билан Қурбонга илиқ та-
бассум қилди.

— Гел, ўғлон!

— Хизматга тайёрман, ҳазрат олийлари!— деди Қурбон.

— Яшанг!— деди ҳазрат.— Бу ёққа чиқинг, болам! Мени маъзур тутасизлар. Бир дақиқага...— Эшони Судур Қурбоннинг биллагидан ушлаб, супа лабига олиб борди.

Масжид муаззини:

— Халойиқ!— деб бақирди гавдасига ярашмаган йўғон овоз билан.

Халқ бурилди. Тўхтади. Бировлар тагин чўнқая бошлади. Отлиқ навкарлар жойларини эгаллашди.

— Мана бу йигит... холис йигит!— деб хитоб қилди ҳазрат.— Бир жиҳати, менинг шогирдим! Ҳей, Азим сўпи! Бу ёққа қаранг!.. Буни танияпсизми?.. Бойсунда бўлган одам бу йигитнинг падарини билади. Кўп мўмин-мусулмон одам эди!.. Раҳматли бўлиб кетгандан кейин бу йигитни ўз қанотимга олган эдим... Мадрасага! Мана шу мулла йигит, энди, сизлар билан гаплашади! Саволларинг бўлса, жавоб беради!— Ҳазрат Қурбоннинг елкасига қоқиб қўйди.— Буни ўқисин деб Бухорои шарифга олиб борган эдим. Кўкалдош мадрасасига қўйган эдим... Тўпалонлар бошланиб, қизил аскарлар, шўрочилар ичига тушиб кетди! Бир йилча ўшалар ичида юрди... Бир йил-а! Оқибат, мана, Кўк-тошга келди!.. Мана! Шу билади Шўронинг нималигини!— У яна Қурбоннинг кифтига уриб қўйди-да, унинг оқаринқираб кетган юзига тикилди.— Дадид

бўлинг!— деди илҳом билан.— Сўнг овозини пасайтирди:— Уша гап: улуғ вазифага киришасиз энди! Бор маҳоратингизни кўрсатасиз!.. Мана улуғлар олда!

— Қандай?.. Нима қилай?— сўради Қурбон.

— Сўзларимни эшитдингизми? Шу сўзлар сизга йўлланма бўлади!.. Хўп. Ҳозирча гапни калта қилиб туринг... Бизнинг кампир билан гапимиз бор. Кейин айтаман...— Эшони Судур Қурбоннинг елкасига қоқиб қўйиб.— Сўроқлар бўлса, бемалол!— деди. Сўнг бурлиб, Анвар пошонинг ёнига борди. Тиниқ момога яна сизил таъзим қилиб, пастга тушди. У кишига эргашган Ҳўппонбой:

— Йўл бўшат! Қоч!— деб ҳайқирди.

Оломон орадан йўл очди. Эшони Судур Анвар пошони олдинга ўтказиб, арава қўшилган отнинг жиловидан ушлаб турган Қулматга:

— Торт, бўтам!— деди. Кейин Ойпарчага қараб кулимсиради.— Кофирунгаям етиб келдинг-а, қизим?

— Қуллуқ,— деди Ойпарча.— Лекин, мен қолсам шу ерда?— кампирга мурожаат қилди.— Рухсат этсангиз!

Кампирнинг кўзи дўлайди.

— Шунча эркак қараб турипти...

Эшони Судур ҳушёр тортиб кетди: Ойпарчанинг бу ерда қолиши унга айтилган мулло-ку! Кампир билан суҳбатларига ҳеч ким аралашмаслиги керак!

— Майли-майли!— деди ҳазрат.— Мен ҳали нима дедим, бекя? Бемалол... Булар қизиқингизнинг юртдошлари! Язмаси ҳам шу ерда! Майли, эшитсин!

Эшони Судур шундай деб, олдинга ўтиб кетди.

... Аравадан тушган Ойпарча атрофга қаранди: язмаси қани? Э, ая-ку!

— Яна?

Турсун жерган одакларни ёриб, ўтиб келди. Сўнг қайсингиздан бағона кўзлардан пана қилган бўлди у ёқни кўпти билан тўсганча айвонга қаради.

Қурбоннинг кулгиси келди: нима дейди буларга! Э-э, ҳазратнинг баяги сўзлари сенга йўлланма-я!.. Демак, ўша сўзларни такрорлашнинг керак. Бойитиб гапирининг керак!.. Шўрони ёлғончига чакаришинг керак. Лашкари исломни ҳақ дейишинг... Истиқболни...

Бемаънилик!

... Уят!

Қурбон арзимас нарсалар ҳақида ўйлаётганига иқ-
рор бўлди. Иқрор бўлди-ю... ўз боши устига соя солиб
турган даҳшатни кўрди. У сўзлаши ҳамон... табиий,
рост сўзлаши ҳамон у даҳшат чўнг бир қопқа бўлиб
уни босади.

... Қурбон — тамом.

Лекин гапириши керак! Халқ қараб турипти... Ана,
бойсунликлар ҳам...

... Ҳозир сенинг сўзларинг нима қиммат касб этиши
мумкин?

Э, ахир, халқ ҳозир аросатда қолди-ку? Сўпининг
ҳазилидан кейин? Уни ё нари, ё бери қилишинг керак!..

Албатта, албатта, уни ўзингга қаратишга ҳаракат
қиласан! Бусиз мумкинми?

Ҳақиқат сен томонда!

Пироварди, бу кураш ҳақиқат устида кетяпти!

... Қурбонга ишонишармикан? Балки... Йўқ! Ҳаз-
рат уни олдин шундай таништириши керакки, улар
шаксиз, ишонадиган бўлишсин! Демак, ҳазратнинг ке-
лишини кутиши керак!

Дарвоқе, ана ўшаларнинг кўзи олдида бор гапни
очиқ айтгани маъқул-ку? Ҳа, ҳамонки гапирар экан,
ўша улуғлар олдида гапириши керак (лекин даҳшат!).

Начора!.. Олимжон ака!..

Бошқа йўл топиб беринг бўлмасам?

— Гапиринг, мулла,— шивирлади муаззин.

Қурбон унга қаради. Кулимсиради. Ҳа, гапириши
керак.. Лекин ҳазрат келиши керак-ку? Унгача...

Савол-жавобда... очилиб кетиб қолса!

Йўқ!

Гапирмайди!

...Қурбон бирдан чўнқайиб ўтирди. Халққа жилма-
йиб қаради. Усмон косибни ҳам кўрди. «У!» Унга боқ-
ди, Хуррам оқсоқолга, Норхўрозга боқди. Сўнг Азим
сўпига...

— Айтмоқчи, Азим ака!— дея. ўрнидан турди.—
Сиз яхши ашула айтасиз. Битта айта қолинг!.. Булар
ҳам эшитсин....— У анча сергак тортди.— Ашула яхши,
а, фуқаро! А?.. Бундай ташвишли... дәмларда кишига
куч-қувват бағишлайди. Аммо маза қиласизлар! Кейин
гаплашамиз... Қизиқ бўлади. Ҳозирча ашула эшита-
миз!— У Ойпарчага қараб, қошини кўтарди.— Э-э...
Эшитамиз-а? Мерган ака, жуда зўр бўлади!

— Э, айтсак айтипписиз-да!— деди Азим сўпи ва чўн-
қайиб ўтирганлар устидан ҳатлаб-ҳатлаб, ўртага чиқ-

ди. Белидан дўмбирасини олди. Унг қўлини кўтариб, енгини туширди. Бошини қийшайтириб, сўзни чертиб кўрди. Қулогини буради...

Бошлади:

Бериб эдим бу осмоннинг тиниғини,
Тошлар оддинг, териб олдим синиғини.
Қаҳратоннинг қатроници мен тортдим, ёр,
Ағёр билди сўзларингнинг илиғини.

Куйди жоним, куйди, менинг жоним куйди,
Бевафо ёр бизни қўйиб, кимни суйди?

Устимдаги желагимни тўн деб эдинг,
Алдамаймаң, гапларимга кўн деб эдинг,
Алдамчи ёр, тўман¹ларга қўнибсан-а,
Нега менга газа²ларга қўн деб эдинг?

Куйди жоним, куйди, менинг жоним куйди,
Бевафо ёр бизни қўйиб, кимни суйди?

Бевафо ёр, чарақлаган кундан гапир,
Кун тугади, келаётган тундан гапир,
Иккимиз бир қизил гулга кўнгил бердик,
Гулимизни кимга бердинг, шундан гапир.

Куйди жоним, куйди, менинг жоним куйди,
Бевафо ёр бизни қўйиб, кимни суйди?

Азим сўпи қўшиқни тугатмай:

— Э, бўлмади! Қўйинглар-е! — дея даврадан чиқди. У... хафа эди: бошқа қўшиқ тилига келмаганидан шуни айта бошлаганди. Айта туриб сездики, Қурбонга таъна қилаётгандек бўляпти: гўё уни «бевафо ёр» деяпти. «Иккимиз бир қизил гулга кўнгил қўйдик» сатри «қизил» сўзи ҳам Қурбонга атай қаратилгандек: қизил гул қизил аскарга — қизилларга уйқаш, «кимга бердинг», дегани сотқин чиқдинг дегандай...

Ахир, уларнинг (Усмон косиб билан) бу ёққа чиқишдан мақсадлари нима эди?

... Қурбонга тезда Бойсунга қайтишни айтиш, бу ер энди хавfli бўлиб қолганини билдириш эди. Қурбон буларнинг кучи, режаларидан огоҳ, бинобарин, Бой-

¹ Пастлик.

² Тепалик.

Сунга боргач, бу нарсаларни ҳам маълум қилади: Қурбон ўз вазифасини ўтаб бўлди.

... Бу ёқда турган Усмон косиб, беихтиёр супага яқинлашиб кела бошлади. Унинг ранги оқариб кетганди. Қурбоннинг айвонда ғалати аҳволда қолиши, унинг негадир халқ олдида дафъатан чўнқайиб ўтириши-ю, Азим сўпидан қўшиқ талаб қилиши косибни даҳшатга солганди.

Ахир, у нима дейди ҳозир?

Бу чоғда Ойпарча ҳам Қурбонга анқайиб қараб турарди. Ашула сўзларини уқар, бироқ улар таъсири-ни Қурбоннинг чеҳрасидан билишни истар эди.

... Қурбон кулиб қўйиб:

— Бўлмади эмас. Жуда бўлди-да!— деди.— Ана, халқ айтсин!

Қўшиқ таъсирли эди. Сўпининг овози эса ширали, дардли эди. Таклифлар туша бошлади.

— Нима қияпти бу одам?— деди Ойпарча.

— Тушунолмай қолдим,— деди Турсун мерган.

Қурбон Хуррам оқсоқолга тикилиб қолди-да:

— Қалайсиз, Хуррам ака?— деди.— Сойбўйи жойидами?

... Хуррам оқсоқол гангиб қолди: нима десин? Шунча одамнинг ичида сўрайдими? Қурбоннинг Кўктошга кетганини ўзи ҳам тусмоллар эди. Паданг қишлоғидан берида Жаббор Кенагаснинг қўлига тушишди. У Норхўрознинг хуржунидан шинель билан кулоҳни топиб тепкилай бошлаганди, «Йўлдан топиб олдик, Ялангтоғ пастидан... Бир аскар ўлиб ётган экан. Ечиб олдик», деб зўрға қутулишди. Шундан сўнг анави ашула айтган Азим сўпи билан Усмон деган уларни гапга солди. Усмон косиб оқсоқолга тик қараб: «Тайин, шу уст-бош Қурбонники!» деди. Сўнг ўзаро тил топишишди: Кофирунга келишгач, ўзларини Қурбонни танимасликка олишлари лозим!.. У эса, мана: «Сойбўйи жойидами?» деб турипти... (Азим сўпи билан ҳам гаплашди. Очиқ гаплашди.) Нима қилиш керак?.. Лекин саволига жавоб бермаса бўлмайди. Аммо биров: «Сени бу йигит қайдан танийди?» деб сўраса!.. Хайрият, Жаббор Кенагас йўқ...

— Худога шукр. Жойида!— деди ниҳоят Хуррам оқсоқол.

— Ҳеч ким безовта қилмаяптими?

«Ё, пирим! Нима бўлган бунга?.. Кўз қарашиям қизиқ!»

— Йўқ. Ҳозирча тинч, тақсир.

— Анави ҳамқишлоғингизни танияпсизми?— Қурбон Ойпарчани кўрсатди.

Оқсоқол титраб кетди... Бу қиз наҳот ўша? Иқлиманинг жияни! Отаси ҳақида сўраса, нима дейди? У бурилиб қараб, Турсун мерганга кўзи тушди.

— Епирай! Мерган, шу ердамисиз?

— Эса гўрда бўлармидим!— деди мерган.— Бизнинг кампирдан гапиринг, қалай?

— Худога шукр... Етипти,— деди Хуррам оқсоқол ва ранги ўчиб, яна атрофга қараб олди.

— Қаранглар! Мен туфайли ҳамма бир-бирини таниб оляпти!— деди Қурбон ва... тағин одам излаб қаради. Нақ супа пастига келиб қолган Усмон косибни кўриб қолди.— Э, Усмон ака, сизмисиз?

— Мен, мен,— деди пичирлаб Усмон ака.— Сизни... кўриб... келдим, мулла.

— У ёқдагилар омонми?

— Худога шукр.

— Карим ака бордимми?

Усмон косибни... тер босди.

— Ҳа, ҳа,— деб шивирлади.

— Жуда соз!— Қурбон чуқур нафас олди. Сўнг адоқда турганларга ҳам қаради-ю, майдон четидаги ҳовли дарвозаси очилиб, аёл кишининг чиққанини кўрди. Дарҳол таниди: Тиниқ момо. У киши ичкарига қараб, кимгадир қаттиқ-қаттиқ гапирарди. Қурбоннинг нигоҳи тортиб, бошқалар ҳам аста-секин у ёққа бурила бошлашди. Ойпарча ҳам қаради... Кампир четда турган аравага тирмашарди. Қулмат тиз чўкиб, ҳам бўлди. Момо унинг яғринига оёқ босиб, аравага чиқди.

«Бир нима бўлди,— деб ўйлади Қурбон беихтиёр.— Айтмоқчи, кампирни бу ёққа опкелишдан мурод нима ўзи?... Э, Иброҳимбекни қайтариш учунми? Кампир нима қилиб бера оларди? Иброҳимбекнинг кетиб қолиши... Чини билан Анвардан аразлаганга ўхшайди».

...Дарвозадан Эшони Судур чиқди. Кимгадир нимадир деди. Анвар пошо ҳам чиқди. У Али Ризога бир нима деди.

«Гаплари қочганми?— кўнглидан кечирди Қурбон.— Соз бўларди-да!.. Илоҳим, бошларинг қовушмасин!..»

Арава бу ёққа бурилди. Карвонда келган соқчи навкарлар уни ўраб жилишди. Санжар отини илдамлаб олдинга тушди.

«Қайтиб кетяпти шекилли,— ұйлади Ойпарча.— Кўктошга?.. Мени ҳам. Нима қиламан у ёқда. Мен энди Бойсунга яқинман... Шу ер бўлади менга. Насиб қилса, отам излаб келади... Мен ҳалолман!.. Мана, язнам ёнимда!.. Мана...— У айвонга қаради-ю, Қурбонни ич-ичидан қарғамоқчи эканини туйди:— Шошма. Нега қарғайсан? У ҳали ҳеч нарса демади-ку? Олдин эшит!..»

Анвар пошо қора отга миниб, шимол ёққа бурилди. Унинг изидан афғон сипоҳлари ҳам от қўйиб кетишди. Али Ризо қолиб, Эшонни Судурга гап қотганди, у киши бош ирғаб, кимдир жиловидан тутиб турган чавқар отга миниб олди.

Арава яқинлашиб келарди. Тиниқ момо вайсарди. Аммо сўздари англашилмас эди.

— Э, қизим!— деди у бирдан.— Кетамиз бу ердан!.. Бари лўттибоз экан!.. Иброҳимбек кетиб қопти Кўктошга! Эшитмадингми? Мени алдаб опкелишган экан бу ерга. Тавба!.. Шундай одамлар-а! Мин, болам! Кетамиз!

— Мен қоламан,— деди Ойпарча.

— Қоласан? Сенми?.. Жаббор Кенагасдан сени қутқариб олган мен бўламан! Меникисан-ку?

— Иўқ, моможон,— деди Ойпарча.— Мен — ота-онамининг фарзандиман.

— Шундай де!— кулди момо.— Ота-онали қизман, де?— Бирдан қўлини пахса қилди.— Ота-онанг сендан аллақачон воз кечганини билмайсанми?

— Қачон? Қачон?— деди Ойпарча.

— Қачон экин!.. Босмачи опқочган қизга қайси ота-она қарайди!

— Сизгирок!— деди Турсун мерган.— Оғзингизга қараб кампирни, кампир.

— Э, сена ким қўйипти аралашишни!

Турсун мерган оққасидан қирқмани олди. Кампир уни кўраганга сўзлаб:

— Қайдамайсанми, Қулмат?!— деди.

Арава дарағдай кетди.

... Эшонни Судур отининг жиловидан тортиб келарди. У киши кампирнинг орқасидан ачинниш билан хўрсинди-да, Ойпарчага:

— Равжима, қизим!— деди.— Шундай гаплар ҳам бўлади.. у тушунуксиз олам-да! Бахти қора эканмиз!— Овози қалтираб давом этди.— Сен эмас, мен ҳам шу соқолим билан гап эшитишга мажбурман!.. Ҳозир

бировдан ўпкалайдиган замон эмас экан, она қизим!— У қоматини кўтарди.— Мерган, қизимизга эҳтиёт бўлинг!— Шунда айвон лабида қотиб турган Қурбонга кўзи тушди ва бирдан оломонга ўгирилиб (халқ буларга яқин сурилиб қолган эди):— Фуқаро! Юртдошлар!— деди.— Мен тез орада қайтиб келаман!.. Пошо ҳазратлари Бойсуң томон кетдилар. Кузатув ишлари бор. У ёқда шаҳар қамалда!.. Қўшин ётипти!.. Сизларга худо ёр бўлсин!— У Қурбонга боқиб, бирдан овозини кўтарди.— Мана шу йигит... менинг ўғлим! Мана шуни сизларга қолдираман! Шу нима деса, ўша бўлади!.. Бу кўп ҳалол йигит, меҳрибонлар!

Қурбоннинг йиғлагиси келиб кетган эди. У супадан сакраб тушиб, Эшони Судурнинг ёнига келди. У кишининг этагини кўзига суртиб, пастдан тикилди.

— Пирим! Яна сафарми?..

— Начора!— деди Эшони Судур ва энгашиб, Қурбоннинг кифтига қўл қўйди. Сўнг унинг манглайдан ўпди... Қурбон пешонасида ҳазратнинг лабини туйиб... у киши билан умрбод хайрлашаётганига иқрор бўлди. Кўзи гилқ ёшга тўлди.

— Хуш боринг, пирим!— деди.

— Ҳадемай учрашамиз!

«Қаерда?»

Ҳазрат отнинг биқинига ниқтади. Чавкар ирғишлаб кетди. Эшони Судур анча ергача қаддини рост тутиб борди-да, кейин пасайди — эгарга чўкиб қолди. Ғариб, дарвиш... сарҳадсиз сафарига равона бўлган девона тусини олди.

Қурбон айвонга чиқди. Халқ четлана, тислана бошлади. Қурбон жим тураркан, атрофни қуршаган навкарларга кўз солди-ю, юраги уриб кетди: ўттиз-қирқта бор. Ён-верига кўз солди: «Гўппонбой қани? Ҳазрат билан кетдимиз?» Али Ризони кўрди. «Бартинли Муҳиддин ҳам йўқ». Али Ризонинг ёнида муаззин, тагин ўн чоғли турк. «Тонготар ҳам йўқ. Иброҳимбек билан...»

— Бу, Жаббор Кенагас қаерда?— сўради олисдаги навкарлардан. Кейин Усмон косибга қаради.— Ўша ёқдами?

— Ўша ёқда...— деди Усмон косиб дудуқланиб.

Жаббор Кенагаснинг... ўлиги қолганди. Талай кишиларни тўплаб, энди бу ёққа ҳайдайман, деб турганида, Рамазонбой иккита ҳамроҳи билан келиб қолди.

«Жабборбек деган қўрбошини кўрган борми, биродарлар?» деб сўради. Жабборбек кулиб: «Мен ўша қўрбоши!» деди. Рамазонбой отдан тушди. Секин-аста юриб, унинг олдига келди. «Рухсат эт, бойвачча, намозимни ўқиб олай!» деди. Жабборбек: «Қимсан ўзинг?» деб сўради. Рамазонбой индамай белбоғини ечиб ёзди. Бўри тўра келиб, бекнинг қулоғига бир нималарни шивирлай бошлади. Жабборбек тисланиб, милтиғини қўлига олди. Рамазонбой намозини калта ўқиб, ўрнидан аста турди. Ҳамроҳлари билан бир-бир қучоқлашиб, уларга нималардир деди. Кейин Жабборбекка: «Бойвачча, сени излаб юриб эдим,— деди.— Сен менинг қизимни олиб қочган экансан. Мен қасам ичиб эдим, йигит. Шу қасамимни, энди, бажо келтираман... Сен милтиққа ишонма, бойвачча. Пичоқ чиқар. Нимагаки, мен пичоқни тан оламан. Туякашлик қилиб чўлу биёбонларда кезиб, қароқчилар билан уришиб, ишонганим пичоқ бўлган...»— деди. «Яқинлашма!» деб Жабборбек тисланди-да, милтиқни тўғрилади. Шунда бировнинг кўзи илди, бировники йўқ — Рамазонбой қўйнига қўл солди-ю, чиқарган пичоғини бойваччага отди. Пичоқ унинг кўксига қадалиб қолди. Шунда Жабборбек ҳам йиқила туриб, тепкини босди. Иккиси ҳам... қулади. Навкарлар бойнинг ҳамроҳларига ёпиша кетишди. Бўри тўра отини миниб, қочиб қолди...

Ҳа, Усмон косиб Қурбоннинг: «Жаббор Кенагас қарерда?» деган саволига «ўша ерда», деб жавоб қилди.

Начора? Ахир, унинг ёлғиз қизи шу ерда турипти.

— Майли,— деди Қурбон. Ва тагин... Кимнидир излаб қаранди, ана, Норхўроз!— Мерганлик ёдиндан чиқмадимми?

Норхўроз:

— Йўқ, ака,— деди.

— Кўрсатасан ҳунарингни!— Қурбон шундай деди-ю, ўзининг ҳам, бошқаларнинг ҳам (бу ердан) қутулиб кетишларига бирдан ишонди: ахир, халқ кўпчилик...

— Юртдошлар! Азиз... инсонлар!— деди Қурбон. Супа четига борди.— Менга қулоқ беринглар энди! Энди тинглангиз!— У қизиша бошлади.— Пиримиз Эшони Судур ҳазратлари мени ўзларига ким дедилар!.. Сизлар у кишига ишонасизлар-а? А?

— Ишонамиз, ишонамиз...

— Ишонсаларинг... лекин ҳали унчалик ишонмадинглар! Тўғрими, Азим ака?

— Рост,— деди Азим сўпи.— У киши яхши ниятларини гапирдилар, холос. Бой ўлади-ю, молини бировга берадими!

— Рост!— деди Қурбон. Энди сўзидан қайтмади:— Бермайди!.. Ҳазрат ҳақиқатан ҳам ўз орзуларини айтдилар... Шунинг учун гапнинг охирида «ўйлаб кўрилади!» дедилар... Хўш, энди нима қилмоқ керак? Мен сизлардан сўраяпман!.. Ким гапиради? Вақт зиқ, биродарлар! Ким сўзлайди?.. Эса, мендан эшитинг! Ҳа!.. Амирлик даврида қийналдингизлар! Таҳқирлаш, алдаш, порахўрлик, хушомадгўйлик!.. Ва ҳоказолар авжига чиққан эди, биродарлар! Ҳазрат бу хусусда ҳақиқатни айтдилар!.. Ҳей, навкарлар! Нимага отда турибсизлар? Халқни ўраб турибсизлар? Тушингизлар пастга!.. Булар асирлар эмас-ку?.. «Қуролини ҳам қўйишса эди!»— Оқибат тахт ағдарилди, биродарлар! Бухоро меҳнат аҳли, косиб-ҳунарманди, зиёлиси... ҳатто кўзи очиқ бойлари ҳам истибдодга қарши курашдилар!.. Урусиядаги каби «инсон инсонга тенг» деган улуғ ғоя байроқ қилиб кўтарилди!.. Бу — энг улуғ ғоя эди!.. Эртакларда куйланган, эртаklar мулки бўлиб келган орзу эди! Ана шунга интила бошладилар!.. Оқибат нима бўлди? Амирлик, тахт қулади!.. Аъло ҳазратнинг ўзлари қочди... Энди эса, бугун... яна ўша истибдодни, зулмни тиклаш учун...— Қурбоннинг тили куйди, бироқ, энди, ўзини тўхтатолмас эди. Ажабтовур завқ-шавқ қанотида эди.— Ҳа, ўшани яна тиклаш учун кураш бошланди! Тушуняпсизларми?! Навкарлар, нега ағрайиб турибсиз! Эшитиб олинглар сизлар ҳам!.. Сизлар ҳам — инсон-ку!.. Тангри таолога ҳам ноҳақ қон тўкилиши ёқмайди!.. Ҳозир мўлжалдаги жангларда эса, ана шундай қонлар оқа бошлайди!.. Эй, фуқаро! Мен худо олдида қасам ичиб айтаман: сўзларимда тирноқча ёлғон бўлса... жанозасиз кетай! Эшитдингларми?.. Магар менга ишонсанглар, майли, ўйлаб олинглар!.. Кўзларингни очинглар, биродарлар!.. Урусиядан келган қизил аскарлар — сизларга асло ёв эмас! Асло! Уларни илтимос билан чақриришган Шўронинг раҳнамолари!.. Шўро фақат сизларни ўйлайди! Шўро нима ўзи?! Халқимиз ичидан чиққан, унга қийишган, мамлакатимиз қудратини кўтариш, халқимизнинг маърифатли, тенг бўлиб яшаши истагида юрганларнинг уюшмаси!.. Ахир, унинг ишларини эшитиб турибсизлар-ку? Кўриб келяпсизлар-ку!.. Тўғрими?..

Муаззин тисланиб, Али Ризонинг ёнига борди. Али Ризо шамдек қотган ҳолда туркларга: «Қуролларни шайлангиз!» деб буйруқ берди. Йироқдаги навкарлар ҳам тагин отларига мина бошлашди. Кимдир масжид биқинидан: «Ишонманглар!» деб чинқирди.

Майдонда ғала-ғула бўлиб қолди.

— Жим бўлинглар! — бақирди Қурбон. — Шу рост гапларим учун мен ҳозир ўлишим мумкин. Лекин рост гапни айтганим учун худо олдида бегуноҳман!. Агар сизлар ҳам худонинг бандаси бўлсаларинг, агар тирноқча ўйлаш қобилиятларинг бор бўлса, гуноҳга қолманглар... Кўзларингни очинглар!

Қурбоннинг ортидан шарпа эшитилди. У кескин қараб, қилич яланғочлаган ҳолда келаётган бир афандини кўрди. Тисланаман, деб супадан тушиб кетди. Ола-тасир...

«Ойпарча, орқага ўт!» бақирди Турсун мерган. Ва айвонда қилич яланғочлаганга ўқ узди. Азим сўпи буриласолиб, қошидаги навкарнинг қўлига ёпишди. Норхўроз турган еридан Али Ризога пичоқ отди. У чап берди. Пичоқ муаззиннинг салласига санчилди. Али Ризо қайриласолиб, супадан сакраб тушди...

Халқ навкарларга ёпишиб кетди. Қиличлар ярақлади. Кимдир дод солиб йиқилди...

Ойпарча мерганнинг ортида белбоғидан ушлаганча дам у ёққа-дам бу ёққа сурилади. Лекин кўзи Қурбонда. Устунга орқаси билан тиралиб турган Қурбон бақиради: «Отларни ушланг! Отларни!..»

Норхўроз маймундек сакраб айвонга чиқди ва йиқилган туркнинг мийтиғини олиб, отмоқчи бўлди. Янги «Тиссиранинг» ни эпломасди. Яқинлашган туркни қўндон билан туширди.

«Қурбон! Қурбон!» деб айқирди Қиём. Қурбон у томонга сакраб, туркнинг жипсидан ушлаб тургани ҳолда кўрди. Турсун мерган ҳам милтиқ ота-ота ариқ бўйида бериб қолди. Этандан отга миниб олган Азим сўпи бақирди: «Устун! Улдингни, келмайсанми!»

Қурбон туркка минниши ҳамон елкасидан ўқ учиб ўтди. У эгилиб бақирди:

— Хайданглар!

Отликлар кетидан пиёдалар ҳам югуриб кетишди.

Бир бўлак навкар эса, омон қолганига хурсанддек, Али Ризонинг кетидан от кўйишди.

Масжид олди бўшаб қолди. Шу ерликлар уй-уйларига қочиб кетишди. Фақат бир тўп одам майдон адо-

ғидаги бойнинг ҳовлисида отхона дарвозасини бузиш-моқда... Али Ризо бошлиқ тўп эса, Арабтепа томонга интилмоқда эди.

Анвар пошо Етимчўққидан нарироқда — тақир то-ватош супада Тўғайсари билан гаплашиб турар, баҳо-дир тажанг... Тиниқ момонинг кетиб қолганини эши-тиб, ичида уни сўкмоқда эди.

— Ҳазрат-да гетдик-ку,— деди Анвар.— Ул адам бекни унатиюр, баҳадир! Бен... розиям: юлбашчиликни Ибраҳимбекка топшириюрум!.. Майли! Дағи ул бош ўлсун!

— У эплолмайди!— деди Тўғайсари.

— Йўқ, унда-да калла вар.

Шунда этакдан — тепалар оша келаётган Али Ризо тўпи кўриниб қолди. Анвар дурбинни олиб қаради: шошиб келишяпти!..

Али Ризо келиб, отдан сакраб тушди. Ерга тиз чў-киб, воқеани аниқ-аниқ баён қилди. Тўғайсари унинг туркча гапини тушунолмади. Бироқ хавотир олиб, Ан-варга боқди.

Анвар... ғамда қолган эди: бундай ишлар бўлуви мумкин эди. Бироқ, шу кунда-да... тагин ҳазрат Эшони Судурнинг «ўғлим» деган шогирдининг «Шўро одами» бўлиб чиқиши!.. Ҳайратомуз ҳол эди. Унинг юраги снқилиб, хаёлининг аллақарерида бу кураш... ўзи бел боғлагани, ўтмиш аламларию истиқбол орзуларини боғлаган бу кураш — фавқулодда туғилган бу имко-ният бари бир бой берилишини ҳис қилди.

Сўнг унда ваҳшиёна қайсарлик бош кўтарди. (Қора денгизда илк Русия кемасини кўрганида, ўзи палуба-сида турган «Явуз Султон Маҳмуд» кемасининг тўп-чиларига: «Ўқ очинглар!» деганда, балки шундай ҳо-латга тушгандир).

Али Ризога қараб:

— Тур, ўғлон!— деди.— Ул... кўппак ўғлу экен!.. Биза кўстар унлар йўлуни!

Этакдаги терак бўйи Етимчўққи устидан кузатаёт-ган соқчилар... Кофирундаң қочган бир тўп отлиқ Бой-сунсойга знаётганини маълум қилди.

Анвар пошо рўпарада... ястаниб, тоғ бағрига синги-шиб кетган Бойсунга, унинг қаршидаги чегарасига (ора уч чақиримдан ошмайди) дурбинда қараб, Қоровулте-падан берироқда газада чопиб юришган қизил аскар-ларни кўрди. У иккиланмай Қурбоннинг улар билан

келишганини тахминлади. Шунда сойга яқин жойда бир эшакли кўринди. Сал юрмасдан нарига пастлаб кетди. Қочоқларни қўлга тушириш режаси унда тайёр бўлди:

— Шу йўлдан бариниз!— деб жарликни кўрсатди.— Сойга қўшилади бу. Қаршиниздан бир эшакли ўтеди. Уна тегманиз. Уна ўзларинни-да кўстарманиз!...

Қочоқлар Бойсунсойда, ариқ жиягидан келишарди. Бу ерларнинг тошини санаган Азим сўпи олдинда бо-
ради.

— Мулла Қурбон, сиз ўтинг-е олдинга!.. Йўқ де-
манг энди,— деб кулди у изидан келаётган Қурбонга.—
Тавба! Биз ҳам дўмбирани чертиб юрган эканмиз-да!

Қурбон... Кофирундан қутулиб чиққанига ишонмас-
ди: кўзларини катта-катта очиб тошларга, кўкатларга
суқ билан боқади, қуш изидан қараб қолади, қаршида-
ги Бойсунтоққа тикиларкан, ёнғоқзорлар... Сойбўйи,
Тангдара, Осмонўпарнинг сокин чўққилари, яланг май-
дон кўз ўнгидан ўтади... Ундан нари ёғи — Кўктош,
ундан бери ёғи — Душанбе, қўрғон... орқада қолиб
кетган, тушга айлангандек.

У бирдан Ойпарчани эслади. Ўзи олдинга ўтса,
шубҳасиз, унинг кўришини ҳис қилди: кўриши... унга
ёқиб кетди! Гўё олдинда юришга ҳақлидек ўзи!.. Бироқ,
нега у ҳам олдинда юрмаслиги керак? Ўзиники... Ҳа-да!

Улар бир-бирига боғланиб қолишганди: йўллар,
саргузаштлар уларни бир-бирига ҳатто сирдош этиб
қўйган, омон бўлсин шу қиз! Қурбоннинг сирини очиш-
га ҳаракат қилмади-я! Балки очолмаслигига ишонгани-
дандир? Мард экан...

Уша қиз... ёнғоқ остига чиқиб келган, пинҳона дар-
ди бор, кенагас қиз!.. Энди ҳаммавақт ёнида бўлади!

Қурбон отни ҳайдаб олдинга ўтказди ва ўзида
ғалати бир масъулиятни туйди: бу ёғига ҳам эсон-омон
етишлари ўзига боғлиқдек.

«Дарвоқе улар таъқиб этиб келиши мумкин! Али Ри-
зо қочиб кетди-ку? Тўғри, бу йўл пасқам... Ана Бойсун!
Ора уч чақирим келмайди. Бари бир-да!»

— Мерган ака!— деб чақирди у.— Сиз қирдан юра
қолинг.

— Мен ҳам шуни ўйлаётиман,— деди мерган.—
Ойпарча, отдан қўрқмайсанми?

...Қиз кулимсиради.

— Олов қочмас.

— Асовга ўхшайди! — Мерган отни сўқмоқ четига чиқариб, олдинга ҳайдади. Юганни Қурбонга берди. — Етаклаб кетаверинг! — Узи отдан сакраб тушди-да, музлаб ётган ёнабетга тирмашиб кетди.

Қурбон Ойпарчага қаради.

Ойпарчанинг юраги увишиб кетди: бу йигитни бежиз ўзига яқин олмаган... Асли йигити шу экан! Ойпарчанинг эса, ундан нафратланган пайтлари ҳам бўлди! Мана, оқибат!.. Қандай яхши гаплар айтди айвонда туриб!.. Ҳақиқатан халқни ўйлар экан. Ажаб, халқни ўйлайдиган одамлар улугвор кўринар экан-а! Шўро ҳам шундай!.

Тўғри, Бойсун, дунё ағдар-тўнтар бўлди. Эскилик йиқилди... Бу ҳол қизга ҳар қалай аламли... Лекин янгилик шу қадар нурли, қуёшлики, унинг учун ўнлаб ўтмишлардан кечсанг арзийди!..

Истиқбол!..

...Ойпарча туйқус тушни эслаб қолди: «Шуми энди унинг таъбири?... Биз қутулиб чиқдик-ку!.. Бу юришлар қайси қил кўприқдан кам? Бундан чиқди, жаннатга боря-миз экан-да?... — У олисда сўппайиб турган терранг кўрган мишораларига қаради. Еқиб кетди у манзара! Уйларнинг соғинганини туйди... Бироқ хаёлий жаннат... — У бунга бир макон, бир манзил бўлиши керак! Аллақандай!.. Демак, бу барча ҳаракатлар, бу курашлар... Уша жаннат учун бўляпти-да? У жаннат жанглари сўнггида келади...»

— Қўйнамадингизми, Ой?..

— Ойпарча яна йигитга борди... Шунча одам олтига унга келди... Бундан авдиди қайси ҳис қилди. Бироқ, унга бундан-то, энди унинг ҳорғин, лекин нурли юзи ўзи ўнлабга келиб тасовир этмади. Аммо уни бир вужуд, бир сўзи билан нафратига қанбига туйди: шуми музаббат дегани? Шўро?..

Бирдан бирдан ҳам торқага ўти бўлган азим сўзи қир ўрмондан ҳайвонга ўхшаб ўрмалаб бораётган мерганга олтирди.

— Тилчликми?

— Улар маккор келади, бахши ака! — деди Қўб. Сўнг юзюзи ҳиқ-ҳиқ этиб, отини йўлдан чиқарди. — Мулла Қурбон! Менинг кўнглимни тинчитинг, жон ука!

— Хотиржам бўлинг, — деди Қурбон ўғирлиб. — Сиз ҳам энди қизил аскар ҳисобидасиз! — Шунда Норхўрозга кўзи тушди. Бирдан шошиб сўради. Менинг шанилим билан будёнговкам қаерда?

Норхўроз Усмон косибга қараганди, косиб шоша-пиша эгар қошига ташлаб қўйилган хуржунга қўл суқди.

— Мана! Ҳамма нарса қолсаям шу қолмасин дедим, мулла Қурбон!

— Беринг!— қўл узатди Қурбон юраги гурс-гурс уриб.

Норхўроз олиб берди. Қурбон уни қоқиб кўрмоқчи бўлди. Лой юкларини кўриб, тиззасига қўйди. Сўнг энгашиб ҳидлади-да, Ойпарчага табассум қилди.

— Сизга ярашади шу,— деди Ойпарча.

Қурбоннинг юраги қинидан чиқиб кетгудек сапчили: демак, у кузатган. Демак, ўзига ярашганини билди. Ушанда кузатган... Шу — Қурбоннинг бахти! Қандай бахт-а!

Унинг ҳам хаёлига бирдан ўша азиз тасаввур ёпирилади: истиқбол сиймоси! У яна нурли, ложувард бир уфқ-симон нарса бўлиб кўринди. Роҳат оғушида тек қолди.

— Ойпарча! Истиқбол яхши бўлади!— деди.

— Илоҳо,— деди Ойпарча.

— Йўқ. Ишонинг!

! — Мен сизга ишонаман.

«...Менга ишонади! Нимага киши шундай пайтда учиб кетмайди? Нега бир зумгина қанот пайдо қилмайди? Юрак ёрилмайди? Нима бу ўзи? Нега бундай ҳолга тушади, киши?..»

Муюлишга етганда, Турсун мерган шағалли бетдан этаклари учиди ушлаганча ўтириб-сирғалиб тушди-да, ўрнидан тура солиб қўлини кўтарди. Қочоқлар тўхтади. Бурилишдан қисир-қисир этган товуш келарди. Эшак пишқирди.

Тўра қашшоқ чиқди. Анқайиб қолди-да, қўли билан юзини ёпди. Тағин юзини очиб, тикилди. Кейин, кўзида ёш айланиб, эшакдан тушмоқчи бўлди.

— Тушманг!— деди мерган.— Бойсунданми?

— Ҳа-да... Ҳе, минор устидан қараб туришипти. Ҳозир кўришгандир. Мени жўнатишди. Янтоқ ўргани бор-япман..

Кейин Қурбон билан сўраша кетди. Ойпарчага салом берди. Кейин Азим сўпи, Усмон косиб билан кўришди.

— Адирда ҳеч ким кўринмадими?— сўради мерган.

— Йўқ!— деди Тўра ака.— Олимжон ака: «Сени бари бир кўришади. Асир олишади», деб эдилар. Ҳеч ким кўринмайди..

Қурбон отни ҳайдади. Тўра ака четлана-четлана унинг эгардаги шинелини кўрди.

— Менга беринг, мулла Қурбон. Мен олиб юрай!

Қурбон уни хурсанд қилиш учун узатди. Тўра ака шинелини олиб, бирдан силкитиб қоқди-да, бошқаларга ҳам кўрсатди. Кейин: «Ё, насиб!» деб елкасига ташлади. Қочоқлар кулиб юборишди.

— Энди йўл бошланг!— деди Қурбон.

— Хўп бўлади, ўртоқ начайлик!

Усмон косиб Карим Раҳмоннинг ҳалиям от жаллоблиги қолмаганидан гапира бошлади: ҳазратнинг бўз отини опқочиб борган эмиш. Қурбон: «Кўктошдан қандай қилиб қутулган экан?» деганди, косиб кулиб ҳикоя қилди: «Кўпкарми, пойгами бўлаётган экан-ку? Ҳамма қатори от қўйдим, дейди. Қайтадиган жойга борганда, жиловни шарт кесиб ташладиму, отни учирдим, дейди. Навкарлар: «Бу туркманни от опқочди!» деб ўйлашди, тайин», дейди...

Орқадан Азим сўпи бақариб қолди:

— У, Тўра ака, сизга атаб шеър тўқидим. Айтиб берайми?

Ҳамма дувиллаб: «Айтиб беринг!» деб қолди. Сўпи отини қичаб, сойга туширар экан, Қурбон мерганга яна: «Тепага чиқинг», деб имо қилди. Мерган милтигини ўқлаб, яна ёнабетга тирмаша кетди.

Азим сўпи белбоғидан дўмбирани чиқариб, торларини созламаёқ чертиб куйлай бошлади:

Бу йигитнинг асли исми Тўра бўлур,
Жанда чопон кийиб юрган ғўра бўлур,
Шинель кийса, ғўралар ҳам пишар экан-е,
Шинель кийган эл ишига жўра бўлур.
Бу йигитнинг бу дунёда кўргани иш,
Янтоқ сотиб юрар эди баҳору қиш,
Шинель бунча бу қашшоққа ярашмаса-еее.
Симбатига боқиб дейман: эй, тавариш.
Тўра қашшоқ эшак эдинг, туя бўлдинг,
Хомлиғинг йўқ, энди пишиқ мия бўлдинг,
Бой бобомнинг асл мовут чакмонига-еее,
Тушган қора... йўғ-е, қизил куя бўлдинг!

...Тўра акани у чиққан ердан, олмурут остиядаги пис-тирмадан ҳақиқатан ҳам соқчи аскарлар кузатиб турган эди. У кўринмай кетгач, уларга қўрғондан хабар етди: «Этакда босмачилар!»

Соқчилар орасида Виктор билан Эшнӣёз ҳам бор, улар азбаройи Қурбон шу ёқдалиги учун, шу ёқдан келиши лозимлиги учун чиқишган эди.

Туйқус сой қирғоғига ўрлашаётган қораларни кўриб қолишди.

— Босмачилар!— деди Виктор.— Ушаларнинг йўлига тушвотти-ку! Эшнӣёз отларга қараб чопди.

...Шунда ўша ердан биратўла отилган ўқ овози бу ерга ҳам етиб келди.

Жангчиларнинг пастни тарк этишлари мумкин эмас эди. Бироқ Эшнӣёз билан Викторнинг орқасидан улар ҳам от қўйишди. Қирғоқдаги қоралар чиққан томонларига пастлаб ғойиб бўлишди.

Сой бўйида...бундан кейин ҳам жуда кўп марта содир бўлган фожиалардан бири юз берган эди. Тўпнинг ортидагилар омон, олдиндагилардан фақат Ойпарча билан Қурбон ерда ётишар, тўриқ уларни ҳидлаб-ҳидлаб кишнар эди.

ХОТИМА

Турсун мерганнинг розилиги билан Ойпарчани ҳам Қурбонга ёнма-ён қўйишди. Қўрғон биқинида пайдо бўлган бу мазорчани (Ялангтоғда отилган аскар йигитлар ҳам кўмилган) Олимжон Арслонов «Қизилмазор» деб атади. Қурбонни мақтаб: «Оддий халқ ичидан чиққан эди. Шундай фидойи йигитлари бўлган Шўро ҳукумати-га ҳеч қачон завола етмайди!» деди. Кейин, Қилич сўз айтди. Қурбон билан Бухорода — инқилоб кунларида кечирган ҳаётлари ҳақида гапириб, Қурбонда «қандайдир «туғма инқилобчи»га хос бир нималар бор эди», деди.

Мотам йиғинида РСФСР элчиси Нагорний, Еттинчи полк қўмондони Морозенколар ҳам иштирок этди. Фахрий қоровул уч марта ўқ узиб, Қурбонни «эслашди».

Эрининг ҳам ўлимини эшитган Гулпарча бека ҳам уйда аза очди. Соибўйидан Иқлима ҳам келди. Бир хотин Ойпарчани ҳар қалай гузар қабристонига қўйиш тизук бўлишига шама қилганди, Турсун мерган: «Энди нима фарқи бор!...» деб дўқ қилди.

Лашкари ислом билан қонли жанглар энди бошланмоқда экан.

Иброҳимбек Анвар пошо билан ярашди. Бироқ, кейин ҳам уларнинг «суви тинимади»: оралари тез-тез бузилиб турди.

Қофирунга у ёғи — Хоразм, бу ёғи — Фарғона, Самарқанддан минг-минглаб навкарлар келиб қўшилдилар, Қобулдан эса (Қофирун адоғи—дашт очиқ эди) қурол-яроғ ортилган туя карвонлари келарди. Оқибат, у ерда ўн мингга яқин навкар тўпланди¹.

Бойсунда ҳам тайёргарлик қизғин: Ҳисор корпуси бўлинмалари (Бойсўйнинг фақат шимоли-ғарб томони очиқ эди) келиб жойлашарди. Шарқий Бухородаги аҳвол масаласи ҳатто РСФСР Халқ Комиссарлар Кенгашида ҳам муҳокама этилди. Шарқий Бухорода «Анвар авантюраси»ни тугатишга раҳбарлик қилиш учун Оржоникидзе юборилди. Ниҳоят, Бойсунда ҳам Фрунзе бошлиқ ўн мингга яқин қизил жангчи ва кўнгиллилар тўпланди. Жанг режаси пухта ишлаб чиқилди.

Анвар пошо: «Эрта ҳужум қиламиз!» деган кун улар устига ялпи ҳужум бошланди. Арпали чўлида (хусусан, Бандихон адирларида) қирғин уруш бўлди.

Анвар пошо соғ қолган йигитлари билан Ҳисорга қочди. Иброҳимбек анча талафот топган навкарлари билан Помирга чиқиб кетди. Қизил қўшин қисмлари уларни таъқиб этиб борарди. Анвар пошо сўнгги эллик йигити билан Обдарада қуршовга олинди. Анвар қуршовни ёриб чиқишга уринганда, илк марта ўқ еди ва бешинчи ўқда отдан қулади (Ушанда машҳур бўлган «Красний гвардеец» газетаси «Анвар оёғимиз остиди» сарлавҳаси билан бу хабарни мамлакатга тарқатди).

Иброҳимбек тутқич бермай кетди. Ва кейинчалик билими Анвар пошого айланди. Хориж ила, хусусан, Англия билан ўзи алоқа қила бошлади. Улабнинг «ишқибон қорғони». Ҳатто Англия маъмурлари уни «Миссия муҳрамон» деб, полковник унвони берди.

Бу ерда Бойсўйнинг ўзида ўйлаб йигитли отроқлар йўлдо бўлган, улардан бирини Эштинёз полков бошларди. Кейинчалик бу отроқлар Бойсўйнинг «ишқибон қорғони» билан ҳам бошланди ва Эштинёз Юнус ўғли билан шунинг асосини қўйди.

Эштинёз Иброҳимбек биланги тўқнашнинг қурбонига тавба бўлишга тўқнашнинг битта-битта йўл қила бошлагани ва хитомлари учун илк марта Қизил Байроқ ордени билан музафотланди.

Иброҳимбек тагин ўн йил Шўроларга қарши кура-

¹ Анвар пошонинг пу. йигитлари рус оқ гвардиячи тартида эди.

шиб, охири уч йигити билан қолганда, Панж дарёси бўйида асир тушди.

Анвар ҳалокатидан кейин Эшони Судурни Хўжапояк дарасида дарвиш либосида кўрганларини айтишарди. Чоржўдан келган бир карвон уни эски бир работда бир туркман чол қўлида жон берганини маълум қилди.

Тўғайсари Иброҳимбек билан уришиб, Олойга чиқиб кетган экан. Салдан кейин ўзини ўзи отгани овоза бўлди.

Гўппонбой лашкари ислом Кофирунда тўпланаётган пайтда Саримаст тоғи этагидаги қишлоқда тошбўрон бўлди. У Кофирундан яқин кишилар ёллаб, Саримаст тоғига чиқади. Этақдаги қишлоқларда изғиб, «икки саноқ»ни суриштиради. Ниҳоят, дарагини топиб, унга эгаллик қилган одамларни тўплайди. Бермаганларнинг тишига буров солиб, олтинни олаётганда, халқ гулу кўтариб, уни тошбўрон қилади.

Табий, Бойсунда янги жамият мустаҳкамланиб борарди, янги одатлар жорий этилар, колхозлар тузилмоқда, мактаблар очилмоқда ва шу асно ўзининг ушбу — янгилigidан келиб чиқадиган ички зиддиятлари билан камол топмоқда эди.

Мана, неча йиллардирки, ҳар гал — 23 февралда — Қизил Армия кунда Қизилмозорда одамлар тўпланади. Иссиқхоналарда очилган гуллардан кўтариб пионерлар ҳам келишади. Уша — граждандан уруши иштирокчиларидан қолганлари ўша жангу жадаллар ҳақида, бу қабристонда ётганлар ҳақида гапириб беришади.

Усмон қосибнинг ўғли — муаллим—мухбир. Уқувчиларга ибрат бўлсин, деб Эшнӣез Юнусовнинг ҳаёти ҳақида (ўшанда «Красний гвардеец» газетаси уни «Гроза басмачей» деб ёзганди) ҳужжатли қисса ёзмоқчи. Азим сўпининг кенжа ўғли (бола отага тортади, деганлари рост) шоир чиқди. У қачон Қизилмозорга — йиғин маҳали келса, ўз шеърини қўйиб, Фафур Ғуломнинг қуйидаги шеърини ўқийди:

Азиз умримизнинг азиз онлари

Азиз одамлардан сўрайди қадрин...

1978—1982 йиллар.
Тошкент — Сурхон

На узбекском языке

ШУКУР ХАЛМИРЗАЕВ

ЖИЗНЬ НА ВОЛОСКЕ

Р о м а н

Редактор **Т. Ҳобилов**

Рассом **В. Апухтин**

Расмлар редактори **А. Мамажонов**

Техн. редактори **М. Мирражабов**

Корректор **М. Қудратова**

ИБ № 889

Босмақонага берилди 25.08.83. Босишга рухсат этилди 23.11.83. P-03967. Формати 84 X 103^{1/32}. Босмақона қоғози № 3. Адабий гарнитурa. Юқори босма. Шартли босма л. 20,16. Шартли кр.—оттиск. 20.79. Нашр л. 22.26. Тиражи 60000. Заказ 1587. Бақоси. ис. 40т. Рафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат комитети Тошкент „Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош кордонаси, Тошкент—700129. Навоий кўчаси, 30.